AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, ﬁl.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 7

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
garasharli@yahoo.com

NOSTRATİK DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TÜRKLƏRİN VƏTƏNİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Nostratika, qədim türklər, dillərin qohumluğu, dil ailələri, troyalılar, turukkilər
Key words: Nostartics, old Turks, language kinship, language families, Trojans, Turukkis.
Klöçevıe slova: Nostratika, drevnie törki, əzıkovoe rodstvo, əzıkovıe rodstvo, əzıkovıe semği, troənüı, turukki

Aralıq dənizi hövzəsində yunan və romalılardan öncə yaşamış xalqların kimliyinə dair avropalı alimlərin uzun araşdırmalarının yeganə nəticəsi budur ki, həmin regionun erkən sakinləri hindavropalı deyildilər. Yunanıstanın erkən sakinləri pelasqların, İtaliyada romalilardan əvvəl yaşamış etruskların, eyni soy-kökdən olmuş troyalıların hansı dildə danışdıqları hələ də sirr olaraq qalır. Lakin o da aydın duyulmaqdadır ki, bu sirr bir çox halarda həmin xalqların dil və yazıları ilə deyil, Qərb tədqiqatçılarının Avrasiyanın etnik tarixi haqqında qeyri-obyektiv yanaşmaları ilə bağlıdır. Əksər Avropa tədqiqatçıları bölgənin erkən etnik keçmişinə hindavropaçılıq prizmasından yanaşaraq, etnik gerçəkliklərə işıq sala biləcək bir çox dil faktlarını ya görmür, ya da görmək istəmirlər.

Avropanın və Asiyanın etnik keçmişi haqqında oxşar baxışları paylaşan sovet alimləri də dil faktlarını düzgün dəyərləndirməmişlər. Buna ümumiləşdirici bir misal kimi bir sovet tədqiqatçısının etrusk dilindəki *ars* («arslan») sözünün türk dillərindəki *arslan* ilə eyni kökdən olduğuna dair qəribə yorumunu göstərmək yerinə düşər. Onun fikrincə, bu uyğunluq heç də etrusk və türklərin etnik qohumluğu ilə deyil, onların tarixi kontaktları ilə bağlı olmuşdur, yəni *arslan* türk dillərinə etruskların vətəni olmuş Anadolunun erkən dillərindən alınmış olmalıdır, çünki türklərin «vətəni» olan Mərkəzi Asiyada aslanlar yaşamır [5, s.96].

Bu fikrin yanlışlığını və gülünclüyünü aşağıdakı iki əks arqumentdə aydın görmək olar:

1. Əgər ilk türklər Anadoluya, iddia olunduğu kimi, orta əsrlərdən gəlmədirlərsə, onlar bu ərazinin miladdan öncəki sakinləri etrusklarla necə kontaktda olar və onlardan söz ala bilərdilər?

2. Ən düşündürücü arqument isə budur ki, əgər hansısa türkdilli xalq miladdan öncəki çağlarda Anadoluda məskunlaşaraq, etrusklardan *ars(lan)* sözünü almışdırsa, bu söz Çinədək yayılmış çoxsaylı türk dillərinə necə daxil olmuşdur?

Əgər miladdan öncə Anadoluda turklər mövcud olmuşlarsa, o zaman naməlum mənşəli sayılan etruskların özləri türk mənşəli ola bilməzdilərmi? Axı yalnız *ars(lan)* deyil, etrusk və türkləri birləşdirən onlarca sözlər dilçilərə məlumdur. Latın dilində *turski* adlanmış etrusklar nə üçün sanskrit və qədim İran dillərində *turuşka/turuska* adlanmış türklər olmasınlar? Bu vaxtadək hansı dilçi etrusk yazılarını oxuyaraq, onların türk mənşəli olmadıqlarını sübut etmişdir? Naməlum mənşəli sayılan bir dilin türkcə olmadığını iddia etmək, təbii olaraq, düzgün deyildir. Oxuculara təqdim olunan kitabda sirli sayılan etrusk mətnləri tərəfimizdən məhz qədim türk dillərində oxunur və bu isə miladdan öncə etruskların Anadoluda yaşamış əcdadlarının türk mənşəli olduqlarını heç də istisna etmir.

Lakin tamamilə başqa tarixi məntiq və meyarlara malik sovet və Qərb müəlliflərinin «tanıdıqları» türklər yeni era daxilində Mərkəzi Asiyadan Qərbə, yəni Qafqaza, Kiçik Asiyaya, indiki İran ərazilərinə və s. yerlərə miqrasiya etmiş türklərdir. Onlar üçün Anadolunun ilk türkləri yaxın tarixi keçmişdə Konstantinopola və bütün Türkiyə ərazisinə yiyələnmiş türklərdir. Halbuki tarixi mənbələrin məlumatları və dil faktları başqa bir tarixi gerçəklikdən xəbər verir: Səlcuq türklərinin Anadoluya gəlməsindən, Konstantinopolun alınmasından hələ xeyli əvvəllər бу ъоьрафийада тцркляр йашамышлар.

Öncə troyalıların türk olduqlarını bildirən VII-XV əsr Avropa qaynaqlarını xatırlatmaq yerinə düşər. Tarixi gerçəkliklərə daha yaxın olan qədim yunan, Roma, german və skandinav müəlliflərinin troyalıları açıq-aşkar türk hesab etmələrini [20] qeyri-elmi sayan çağdaş avropalı yorumçular bu məlumatların əfsanələrdən gəldiyini sübut etməyə çalışmışlar. Birincisi, əfsanələrin özlərinin də tarixi gerzəklikdən qaynaqlandığı yaxşı məlumdur. «İliada»da troyalıların daşıdıqları qədim türk adları da bunu sübut edir. Onlara məxsus *Priam, Alber, Askan, Dardan, Aytilla* kimi onlarca şəxs adlarını həm də qədim türklərin daşıması troyalıların türk olmalarına dair deyilənlərin gerçəkliklə bağlılığını göstərir: qədim türk eposunun turanlı qəhrəmanı *Priyam,* hunların rəhbəri *Askan,* qədim və çağdaş türklərə məxsus *Alper, Dardan, Aytilla* və digər şəxs adlarını «İliada»da troyalılar daşımışlar.

Yunanıstanın ellinlərdən əvvəlki sakinləri pelasqların da daşıdıqlapы *Ergin, Egey, Danay, Gerey, İnax* və onlarca digər mifoloji şəxs adlarını мящз qədim türklər daşımış və hələ də daşımaqdadırlar. Bütün bunlar hansı bir tarixi gerçəklikdən xəbər verir? Həmin gerçək, 1930-cu illərin məşhur sovet dilçisi akademik N.Y.Marrın aşağıdakı fikrində aydın ifadə olunur. O, Aralıq dənizi sahillərində türkcənin yunan və latıncadan daha əvvəllər danışıldığını yazırdı [130, s.119].Anadoluda troyalıların mövcud olduqları zaman kəsiyində — e.ə. III-II minilliklərdə qonşu ərazilərdə də türklərin məskunlaşdıqları mənbələrdə əksini tapır. "Bibliya" və "Тюvrat"a əsasən Mesopotamiyadan — Yafəsdən qaynaqlanan türklər [2, s.41] də, e.ə. II minillikdə Mesopotamiyanın şimalında Zaqros dağlarında yaşamış ***turukkular*** [2, s.7] da, kral Sarqonun daş kitabələrində bölgənin xalqları arasında adı çəkilən *turkilər (tourki)* də eyni xalqı – Ön Asiya türklərini bildirmişdir. E.ə. 2200-cü illərdə akkad kralı Naram — Sinə qarşı müharibə aparan иттифагда йер алан *turkilər* [2, s.92] məhz türklərin əcdadları idi. Bunu sübut etmək üçün çox da uzağa getməyə gərək yoxdur. Çünki elə qədim hind dillərində türklər *turukka* (prakritcə) və *turuşka* (sanskritcə) adlanırdılar [36, s.258]. Bu etnonimlərin *turuşka* variantını latın dilində etruskları bildirən *turski*-ни хатырладыр. Məlum olduğu kimi *turuskilər,* yəni etrusklar troyalıların nəsilləri idilər.Türkiyəli tədqiqatçı S.Bayram Ön Asiyanın Mari mətnlərində adı çəkilən *turkiləri* türklər hesab etməkdə haqlıdır. Burada *turkilərin* Tiquna diyarında yaşadıqları, başçıları *Lidaya* ilə birlikdə döyüşlərdə iştirak etdikləri təsvir olunur [2, s.169].Şumer və akkad dillərinə çox sayda türkizmləri vermiş xalq məhz həmin *turkilər/turukkilər/turukkalar* deyildilərmi? Məhz həmin zaman kəsiyində, miladdan öncə III-II minilliklərdə Anadoluda yaşamış troyalıların türk adlarını daşıması və qədim Avropa mənbələrində onların türklər hesab olunması aşkar göstərir ki, həmin çağlarda Azərbaycan, Mesopotamiya və Anadolu ərazilərində çox qədimdən türklər yaşamışlar. «Avesta» və «Şahnamə»də türklərə, turanlılara aid olunan *Turyana* və *Turan* [91, s.88] ölkə адлары да məhz *Тройа* иля сясляшир.Türklərin Ön Asiyada çox erkən çağlardan mövcudluğu zaman-zaman avropalı tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Misal üçün, ingilis alimləri İ.Lloyd və Q.Çayld turanlıların təxminən on iki min il öncə Dəclə və Fərat çayları hövzəsində yaşadıqlarını, dünya sivilizasiyalarının yaranmasında böyük rol oynadıqlarını yazırlar [1, s.55].Avropa və sovet dövrü elmi ədəbiyyatında türklərin Ön və Kiçik Asiya, Azərbaycan və Avropanın erkən tarixindən təcrid olunaraq, Mərkəzi Asiya mənşəli sayılmalarına zidd olan ciddi dil faktları vardır. Nostratik dilçilik nəzəriyyəsi türklərin Avrasiya mədəniyyətinin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olduğunu və onların Şərqdə doğulub formalaşmasının nəzəri baxımdan mümkünsüz olduğunu sübut edir.

Avropa, Asiya və Afrika qitələrində yayılmış çağdaş dil ailələri щеч дя hazırda mövcud olduqları ərazilərdə doğulmamışlar. Aralarında çox qədim qohumluq olan bu dillərin daşıyıcıları eyni mərkəzdən-onların hamısı üçün ümumi olan ulu vətəndən çıxmadırlar. Bu səbəbdən də Aralıq dənizi regionunun erkən dilləri ilə həmin regiondan uzaqda, Mərkəzi Asiyada danışılan türk dilləri arasında genetik qohumluğun olması labüddür və bunu dil faktları da sübut edir. XIX əsrdə Danimarka alimi H. Pedersen tərəfindən əsası qoyulmuş nostratik dilçilik nəzəriyyəsinə görə, Avrasiya xalqları ümumi kökdən törəmişlər. O, hind-Avropa, Ural-altay və sami dil ailələrinin uzaq qohumluqlarını üzə çıxarmışdır [1, s.28].“Nostratik” termini latın dilindəki *noster* (“bizim”) sözündən olub, yuxarıda adları çəkilən dil ailələrinin qohumluğuna işarədir .Məsələn, müxtəlif dil ailələrində şəxs əvəzliklərinin çox oxşar olması dilçilərin diqqətini ilkin olaraq cəlb etmişdir. Ural dillərinə mənsub olan mordva dilində *mon, ton, son* (“mən”, “sən”, “o”) şəxs əvəzlikləri hind-Avropa dillərinə aid fransız dilində yiyəlik əvəzlikləridir (“mənim”, “sənin” ,“onun”) və s.. XIX əsrin ortalarında V.Şott və M.A.Kastrenin inkişaf etdirdikləri Ural-Altay nəzəriyyəsinin tərəfdarları həmin dövrdən başlayaraq nostratik dillərin dairəsini daha da genişləndirmişlər: Q.Evald [1862] Altay, hind-Avropa və sami-hami dillərinin, R.Kolduell [1875] dravid, Ural və Altay dillərinin leksik və morfoloji sistemlərində uyğunluqlar aşkar etmişlər. XX əsrin ikinci onilliyində isə A.Trombetti daha irəli gedərək, altı dil ailəsi arasında leksik uyğunluqlar ortaya çıxarmışdır [1, c.27].Nostratika nəzəriyyəsi V.M.İlliç-Svitıçın “Nostratik dillərin müqayisəsi təcrübəsi” adlı sözlüyündə уьурлу mərhələйя çatmışdır. Sözlük hind-Avropa, sami-hami, Ural – Altay, Qafqaz-kartvel və dravid dillərinin qədim qohumluğunu əks etdirən çoxsaylı leksik və morfoloji paralelləri əhatə edir [7; 189].Nostratik dilçilik nəzəriyyəsinə əsasən, protodillərin ulu dildən parçalanması mərhələsi miladdan öncə təqribən XII minillikdən, pratürk dil birliyinin parçalanması və müstəqil inkişaf mərhələsi ися VIII – VII minillikdən başlamışdır [1, c.53].Protodillərin əsasında müstəqil dil ailələrinin inkişafı, təbii ki, sabit fonetik qanunauyğunluqlar əsasında baş vermişdir. Bu qanunauyğunluqlar nostratik mənşəli dil ailələrinin fonetikasında sistemli şəkildə əks olunur. Məsələn, nostratik mənşəli ***d*** samiti müxtəlif dil ailələrində сюзцн юнцндя *d, t, z, y* variantlarında işlənir: nost. *daka* “yaxın”- sami-hami. *dak,* monqol. *daqa,* qədim türk. *yakın* [7, c.215], şumer. *zaq* “qıraq”, nost. *duli* “od”- Ural. *tule* “od”, dravid. *tulannu* “işıq saçmaq”, monqol. *dulaqan* “isti”, tunqus. *dulun* “isti” [7, c.221] və s.Nostratik dillər arasında meydana çıxmış digər бир fonetik qanunauyğunluq daha qədim *l* samitinin *ş* ilə əvəzlənməsidir: nost. *kal'a* “dərisini, qabığını soymaq”, Ural. *kala* “dəri”, “çılpaq”, dravid. *kal* “soymaq”, altay. *kal(i)* “dərisini soymaq”, “çılpaq”, türk. *qaşı/kaşı* “dərinin tüklərini qaşımaq” [7, c.289]; nost. *ala* “qida”, hind-

Avropa. *hel* “yedizdirmək”: latın. *alə,* qədim island. *ala* “yedizdirmək”, sami-hami; ərəb *alya* “quyruq”, “quyruq yağı”, türk. *aş* “qida” [7, s.260].

Nostratik dillərdə inkişaf etmiş başqa bir fonetik əlamət sözün önündə **y** səsinin bəzi dil ailələrində düşməsidir: nost. *yara* “parlamaq” türk. *yaru* “parlamaq”, dravid. eri “işıq saçmaq” [7, c.280], nost. *yela* “işıqlı”, dravid. *el* “işıq”, kartvel. *el* “işıq saçmaq”, türk. *yaşu* “işıq saçmaq” [7, s.281].

Türk dilləri arasında nostratik əlamətləri mühafizə edən çuvaş dilidir. Digər türk dillərində sözün ортасында və sonunda **ş** samiti çuvaş dilində nostratik mənşəli *l* samitinə uyğun gəlir: *pilĕk – beş, xĕl-qış, çul-daş, şal-diş, alak-eşik* və s.

Nostratik dillərin uzaq qohumluğunu göstərən başqa bir fonetik əlamət isə sözün daxilində və sonunda *r-z* əvəzlənməsidir: sami-hami. *kr, kar* “quzu”, dravid. *kori, kuri* “qoyun”, türk. *kozı, kuzu* “quzu”, monqol. *kuriqan* “quzu” [188, c.302], sami-hami. *bora* “boz”, “çəhrayı”, monqol. *bora* “boz”, hind-Avropa. *bowra* “boz”, “qonur”, türk. *boz,* çuvaş. *păvăr* “qonur”,“boz” [7, s.123].

Göründüyü kimi, *r-z* fonetik qanunauyğunluğunda da çuvaş dili ilkin formanı (-r) saxlamışdır.

V.M.İlliç-Svitıçın sözlüyündə türk dillərinин də daxil olдуьу nostratik dillərin qohumluğunu əks etdirən yüzlərlə söz və morfoloji əlamətlər vardır ki, bu da түркляри Гярб мядянииййятляриндян təcrid edərək, Mərkəzi Asiyaya bağlayanların yanlış fikirdə olduqlarını göstərir.

Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğunu göstərən dil faktları yalnız dilçilərin aşkar etdikləri nümunələrlə məhdudlaşmır. Latın və türk dilləri arasında aşkar etdiyimiz leksik paralellərin bir çoxu nostratik mənşəli сайылмалыдыр. Bu paralellərin bir çoxu sabit fonetik qanunauyğunluqlar əsasında fərqlənir.

Aşağıda müqayisə edəcəyimiz dil faktlarının türk variantları *o, u* saitləri ilə başlanır, latın dilində isə həmin sözlərin önündə *v* samiti işlənir:

Latın	Qədim türk
vola “ovuc”,“daban”	*ul* “daban”, “əsas”
voco “çağırmaq”,	*okı* “çağırmaq”,
“adlandırmaq”	“adlandırmaq”
voc (is) “səs”, “söz”	*ok* “səs” , “söz”
vulgo “çox”	*uluğ* “böyük”

Müqayisə edilən paralellərin nostratik mənşəli olmasına əsas verən odur ki, latın dilindəki variantların başqa hind-Avropa dillərində qarşılıqları vardır. Məsələn, latın dilindəki *voco* “çağırmaq”, “adlandırmaq” hind-Avropa dilllərindəki *vak* “danışmaq”, *văk* “söz” (qədim hind), *wak* “səs”

(toxar) və b. [3, c.472] ilə eyni mənşəlidir. Eləcə də latın dilindəki *vulgo* "çox" və qədim türk dilindəki *uluğ* ("böyük") nostratik mənşəli olub, başqa dil ailələri üçün də doğmadır: sami - hami. *w/l* "böyük", hind-Avropa. *uel* "böyük", Ural. *wola* "çox", dravid. *val* "böyük" [8, c.109].

Hindavropaşünaslar bəzən bir çox dil ailələrinin qədim qohumluğundan qaynaqlanan nostratik elementləri yanlış olaraq hind-Avropa dillərinin qohumluğunu эюстярян leksik təbəqəyə aid etmişlər. Яслиндя ися онлар тяряфиндян hind-Avropa dillərinин qohumluğunun sübutu kimi qəbul edilən *vak, văk, wak* ("danışmaq", "çağırmaq", "söz", "səs"), еляъя дя və qədim türk dilindəki *ok* ("səs"), *okı* ("çağırmaq") ümumi nostratik kökdən qaynaqlanır və Avrasiya xalqlarının daha qədim qohumluğunu əks etdirir. Göründuyu kimi, hind-Avropa, Altay, Ural və başqa dil ailələrini genetik cəhətdən bir-birinə bağlayan dil faktları türk dillərinin Mərkəzi Asiya mənşəli olduğuna dair ənənəvi dilçilik nəzəriyyəsinя зиддир. Türklər nostratik dil ailələrinə mənsub olan digər xalqlar kimi müxtəlif çağlarda Юн Асийаны tərk etmiş, müxtəlif ərazilərdə məskən salmışlar. Onlar *turukki/turki* adları altında Şimali Mesopotamiya və cənubi Azərbaycan ərazilərində, *troyalılar* adı altında Anadoluda, *turskilər* kimi İtaliyada və başqa ərazilərdə məskunlaşmışlar.Orta əsrlərdə Azərbaycana və Anadoluya Şərqdən gələn türklər яслиндя vaxtilə Mərkəzi Asiyada məskunlaşmış türklərin geri dönən qollarıdır və məhz щямин türklərin Qərbə dönüşünü dilçilər yanlış olaraq onların Гярбя ilk gəlişi, Azərbaycanı və Anadolunu «türkləşdirmələri» kimi qəbul etmişlər. Bu yanlışlıq məhz onunla bağlı olmuşdur ki, troyalılar (Anadolu), turskilər (İtaliya), turukku/turkilər (Mesopotamiya, Cənubi Azərbaycan) və digər еркян türklərin mənşəyi haqqında Qərb və Sovet alimləri ya bilgiyə malik olmamış, ya da buna sadəcə göz yummuşlar.

Ədəbiyyat

1. Казымов Г. Азярбайъан дилинин тарихи. Бакы, 2003.
2. Байрам С. Кайнаклара эюре эцней-Доьу Анадолу'да Прото-Тцрк излери. Тцрк Дцнйасы Араштырмалары Вакфы, 1988.
3. Гамкрелидзе Т.В. Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, т.Ы-ЫЫ, 1984.
4. Короглы Х.Т. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии и Азербайджана. М., 1983.
5. Немировский А.И. Этруски. От мифы к истории. М., 1983.
6. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. ХЛВ Академику Н.Я. Марру. М. – Л., 1935.

7. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь. М., 1971.
8. Иллич-Свитыр. В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь. М., 1976.

Chingiz Garasharli

Nostratic language theory and the problem of Turks' Motherland
Summary

The article deals with the discrepancy of Nostratic language theory about the old kinship of the language families in Eurasia and Afrika with the existing theory concerning about the motherland of the Turks, according to which the Turks are of Central Asian origin.

The kinship of the Turks with the Nostratic languages excludes the argument about Asian origins of the Turks. From the other side, very ancient traces of the Turks, kno wn to us under the names of Trojan, Turukki, are discovered in the Mediterranean Basin in the light of historical sources and onomasticon of pre-Indoeuropeans of the region.

Чингиз Гарашарлы

Теория ностратического родства и проблема о родине Тюрков
Резюме

Статья посвящена выяснению противоречия между теорией о ностратическом родстве языковых семей в Евразии и Африки с существующей теорией о прародине тюрков в Центральной Азии. Выявленное родство тюркских языков с ностратическими языками полностью исключает точку зрения о Азиатском происжождении тюрков. С другой стороны, древние следы тюрков известные нам под этнонимам троянцы, турукки и др, обнаруживаются в Средиземноморном бассейне в свете исторических сообщений о тюркском происхождия троянцев, и фактов ономастики доиндоевропейских языков региона.

Rəyçi: Azad Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

QIZILGÜL ABDULLAYEVA
Baki Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qizilgulabdullayeva@gmail.com

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ «QARDAŞ» SÖZÜ: ETMOLOGİYASI, FONOFORMA VƏ SEMANTİK TUTUM VARİANTLARI

Açar sözlər: Arxaik sözlər, fonoforma, leksik fakt, lüğəvi dil nümunəsi, məna tutumu, lüğət fondu, lüğət tərkibi, semantika...
Ключевые слова: архаичные слова, фоноформа, лексический факт, словарная языковая единица, семантический объем, лексический фонд, лексический состав, семантика
Keywords: archaic words, phonoform, lexical fact, dictionary language unit, semantic volume, lexical foundation, lexical composition, semantics

Arxaikləşmə prosesi sistemli şəkildə XVII əsrdən başlasa da, təkcə bu tarixi mərhələnin leksik sistemində yer alan və arxaikləşməyə doğru yön alan lüğəvi dil nümunələri deyil, bu zaman kəsiyinəqədərki klassik ədəbiyyatın, eləcə də türkdilli xalqlar üçün müştərək olan qədim türk yazılı abidələrinin leksik tərkibinə mənsub olan, hətta dilimizdə intensivlik nümayiş etdirən sözlərin belə müasir Azərbaycan ədəbi dilində tarixi məna tutumu baxımından qeyri-müstəqil şəkildə qorunması faktı da bir reallıqdır. Xüsusi maraq doğuran bu leksik vahidlərdən biri də bu gün dilimizin lüğət tərkibində, eləcə də lüğət fondunda qərarlaşan, ədəbi dil norması səviyyəsində işləkliyini davam etdirən *qardaş* sözüdür. Təbii ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində normativlik qazanan bu lüğəvi dil nümunəsinin tarixən müxtəlif fonoformalara malikliyi qeydə alınır. İlk növbədə onu deyək ki, XVII əsr Azərbaycan əsəbi dilində bu lüğəvi dil nümunəsinin müasir dildə işlənən fonetik tərkibi ilə ekvivalentlik nümayiş etdirən fonoformasına rast gəlirik:

Sirdaşımız olan *qardaş*, Könül istədügi yoldaş,
Fəda yoluna canü baş, Şükrülillah, gördüm səni (ƏS, 2,s. 324)

Leksemin fonetik cild baxımından dilimizin lüğət fondunda yer alan *qardaş* sözü ilə uyğunluq tapdığı danılmaz həqiqətdir. Bu da reallıqdır ki, müasir dilimizdə olduğu kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də *qardaş* fonoforması işlək vəziyyətdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sözün bu fonetik cildi müasir didə normativlik səviyyəsindədir. Amma XVII əsr təmsilçilərinin dilində haqqında danışılan leksik vahidin bu günümüz üçün arxaikləşən fonovariantını da qeydə alırıq:

Zahir sənə olsun, ey *qərindaş*,
Munlar qəmudur başına şabaş (M, 8,s.92).

Bizə görə sözün elə ilk şəkli əlaməti həm bu (*qərindaş*), həm də bu fonovariantla müqayisədə kiçik fonetik variantlılıq nümayiş etdirən *qarındaş* leksemidir. Yəni ilkin fonovarianlar sözün *qərindaş* // *qarındaş* fonetik cildləridir. XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın dilində də sözü bu fonetik tərkibdə qeydə alırıq:

Qazan bəgün *qarındaşı* Qaragünə bindi. – KDQ (6,s.42); Ol *qarındaşlar* sənə qul alalar (SF, 11,s.10).

Haqqında danışılan lüğəvi dil nümunəsinin başlanğıc samitində k ~ q müvaziliyi ilə də qarşılaşırıq ki, bu da *karındaş* fonoşəklidir (4, s. 495). Etimologiyasının açarı isə sözün tərkib komponentlərinin semantik və qrammatik məzmun vəhdətinə (*qarın* + *da* + *eş*) söykənir. Hamıya bəllidir ki, bu, «qarında ortaq» semantikası ilə səsləşir ki, təbii ki, bu da qohumluq, gen məsələsi məzmunun mərkəzində dayanır. Daha çox «bacının qardaşı» anlamında intensivliklə müşayiət olunan bu leksik vahidin semantik yük baxımından sırf «qohum» sözü ilə ekvivalentlik təşkil etdiyi də qeydə alınır**.** Buna XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəlinir. Bu sözün tarixi məzmunlarından birinin «qohum» olduğunun sübutu üçün leksemin bəzi fonofariantları bizə yardım edir. Məsələn, *qardaş* sözünün *qadaş* // *kadaş* fonetik cildli variantlarına da rast gəlirik ki, bu da onun *ka* + *daş* tərkib hissələrinə bölünməsini imkanlaşdirir. Fikrimizcə, birinci komponentin ən ilkin fonetik cildi *kan* olmuşdur. Bizə görə, dilin sonrakı inkişaf pillələrində sözün daxilindəki tərkib komponenti olan *kan* → *ka* inkişaf istiqamətini (qapalı hecadan açıq hecaya doğru inkişafı) nəzərə alsaq, bu lüğəvi dil nümunəsinin aşağıdakı vonovariant istiqmətlənməsinə məruz qaldığı qənaətinə gələ bilərik:

kandaş → *ka*$_{n}$*daş* → *kadaş*.

Yenə də söz «qan ortağı», yəni «eyni qandan olan» mənasınının daşıyıcısı anlamındadır. Bu gün Türkiyə türkcəsində başqa bir qadının südünü əmərək, yaxud bir-birinə yad olan hər hansı iki şəxsin bir-birinin qanını yalayaraq qan qohumuna çevrilməsi anlamında *kanka* leksik vahidindən istifadə edilməsi (12, s.1061) və bunun həmin dildə çox geniş işlənmə əhatəsi qazanması fikrimizin təsdiqi kimi də başa düşülə bilər:

1. Göderce muhtarının kızıyla *kan kardeşi* olduk – dedi (12, s.1061-1062).

2. Buğaç, biz *kankayız* hiç ben sana yalan söylermiyim?

3. Ersin, sen benim *kankamsın*, bunu bana nasıl yaparsın?

(Nümunə Kanal «D» proqramında yayımlanan «Çok güzel hareketler bunlar» verilişində personajların dilindən götürülmüşdür).

Təbii ki, nümunələrdəki *kan kardeşi*, eləcə də *kanka* dil vahidi «qan qohumu» semantikasının daşıyıcısıdır. Deməli, həqiqətən də, *qardaş* sözü «qohum» mənasını özündə ehtiva edir. Bizcə, *kadaş* leksemi *qardaş* sözünün başqa fonetik cildə malik paralellərindən biri kimi qəbul edilməlidir. .....

Fonetik cild baxımından *qardaş* sözü ilə variantlılıq yaradan və öz tarixi məzmununu («qohum») yaşadan *qadaş* (// qardaş) sözünün mənbələrdə məhz bu məna ilə paralelləşən nümunələrini reallıq olaraq qeydə ala bilirik. Həm də həmin lüğəvi dil nümunəsinin müstəqil işlənmə faktı ilə də qarşılaşırıq:

1. *Kadaşım* eren eşükeyi yoğladınız / Qohumlarım, igidlər(im) məni qumaşa bürüyərək dəfn etdiniz − Minusinsk muzeyindən abidə, III tərəf (10, s.296);

2. Künim *kadaşım* sizime, oğlanım sizime, örünüm karam siz beş igirme sizime /Arxamca gələnim, qohumlarım, sizdən; gənclərim, sizdən; parlağım, mal qaram, sizdən; siz – on beş sizdən... − Kejilik-xobu abidəsi (10, s.303).

Eyni fonoformalı lüğəvi dil nümunəsi ilə (*kadaş*) Yusif Balasaqunlunun «Qutadğu bilig» əsərində də rastlaşırıq. Orada da bu leksem «qohum-qardaş, əqrəba» mənalarının ifadəçisi kimi təqdim olunur (3, s.178). Hətta bu mənanın ifadəçisi olan *kadaş* leksik vahidinin «Qutadğu bilig» əsərində derivatları da qeydə alınır:

kadaş (yəni qohum) → *kadaşlığ* // *kadaşlık* (yəni «qohumluq») (5, s.32).

Bu cür derivatlığa müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, klassik ədəbiyyatın dilində də rast gəlinir. «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində işlənən *qardaşlı* (yəni «dostu, qardaşı olan», *qardaşsız* (yəni «kimsəsiz, köməksiz») sözləri bunun faktik sübutudur (7, s.95). Müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemində bu lüğəvi dil nümunəsinin müstəqil işlənmə faktı qeydə alınmasa da (*kadaş* // *qadaş* variantları nəzərdə tutulur), mürəkkəb quruluşlu *qohum-qardaş* sözünün tərkibində bu söz kiçik fonetik dəyişikliklə ikinci komponent kimi öz qeydini tapır. Güman ki, sözün ortasındakı [**r**] titrək sonor samitinin düşümü nəticəsində tarixən dildə bu fonoforma reallığa çevrilib. Nəticədə eyni məzmunluluq paraleli bu mürəkkəb sözdən də yan keçməyib və eyni semantik yükü özündə yaşadan müxtəlif fonetik tərkibli iki söz əslində «qohum-qohum» mənasının ifadəçisinə çevrilib. Hal-hazırda Bakı şivəsində yaxın adama müraciət formasında işləklik tapan *qədeş* lüğəvi dil nümunəsi də bunun aydın təzahürüdür. Bu leksik vahidin *kağadaşım* variantına da rast gəlinir: *kağa* (Azərbaycan dilinin şifahi qolunda, yəni danışıq dilində işlənən *qağa* sözünü yada salmaq kifayətdir) – qohumluq termini; *daş* = *da* (yerlik

hal şəkilçisi) + *eş* (ortaq). Fikrimizcə, bu fonetik cildə malik *kağadaş* dil vahidi də haqqında danışılan sözün ilkin variantlarından biridir. Bizcə, qədim türk yazılı abidələrində işlənən və «yoldaş» mənası ilə uyarlıq təşkil edən *adaş* leksemi də eyni kökdəndir.

Bu lüğəvi dil nümunəsinin kütləvilik qazanan «bacının qardaşı» anlamı da var. Əbu Həyyan onu «qarındaş – bir anadan qardaş» mənasında izah edir (1,s. 13). «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində də sözün sırf bizim anladığımız mənada işləndiyini görürük. Amma fərqlilik ondadır ki, bu abidədə qadın cinsinə də *qardaş* deyilməsi aparıcıdır. Məsələn:

Qara gözlü qız qartaşumı ağlatmağıl (KDQ, 6, s.74)

Nümunədən göründüyü kimi, haqqında danışılan lüğəvi dil nümunəsinin sözortası mövqeyində bir karlaşma hadisəsi də qeydə alınır.

XVII yüzillikdə İstanbul türkcəsində də bu dil vahidi «kardaş» fonetik cildi ilə bu gün dilimiz üçün işlək olan anlamda («bacının qardaşı») işlənmə tezliyi qazanmışdır (9, s.1099). Deməli, bu dil vahidi bir tərəfdən dilimizdə «bacının qardaşı» semantikası ilə intensivlik nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən söz XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın dilində həm də «qohum» mənasında özünü təzahür etdirir. Bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilində *qohum-qardaş* mürəkkəb leksik vahidinin varlığı hamıya bəllidir. Təbii ki, bu sözün daxilində komponent rolunda çıxış edən *qardaş* leksemi «bacının qardaşı» deyil, məhz «qohum» semantik tutumunun ifadəçisi kimi qeydə alınır. Bu məna yükü gizli şəkildə olsa da, dilimizdə intensivlik nümayiş etdirən mürəkkkəb sözün daxilində yaşayır, «qohum» mənasının qoruyucusu kimi çıxış edir və eynimənalılığın yaradıcısına çevrilir. Yəni *qohum-qardaş* = «qohum-qohum». Bu isə onu göstərir ki, nəinki XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində, ümumən dilimizin tarixi keşmişində istər dili tərk edib getmiş hər hansı leksik vahid olsun, istərsə də sözün dildən silinmiş hər hası tarixi mənası olsun, bunun heç bir fərqi yoxdur, əgər tarixi izinə düşsək, o halda məhz dilin möcüzəsi sayəsində onun harada yaşadığını müəyyənləşdirə bilərik. Çünki dil vaxtilə malik olduğu heç nəyi itirmir, onu qorumağı öz öhdəsinə götürür və hər bir şeyi yerbəyer etməyi bacarır.

Ədəbiyyat

1. Əl-Əndəlisi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak. Bakı: 1992, 115 s.
2. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
3. Əskər Ramiz. Qutadğu bilig. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
4. Funda Toprak. XVII Yüzyıla Ait Bir İncil Tercümesi. Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, 653 s.
5. İbrahim Taş. Kutadgu Bilig'de söz yapımı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, 273 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtibçilər F.Zeynalov və S. Əlizadədir). Bakı: Yazıçı, 1988, 263 s.
7. Qıpçaq M. «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2012, 104 s.
8. Məsihi. Vərqa və Gülşa (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərnəşr, 1977, 288 s.
9. 17. Yüzyıl Türkcesı ve Söz Varlığı (Hazırlayan: Mertol Tulum). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011, 1960 s.
10. Rəcəbov, Ə., Məmmədov Y. Orxon Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993,389 s.
11. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (Tərtibçilər Sənan İbrahimov və Səbuhi İbrahimovdur). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2008, 400 s.
12. Türkce sözlük. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005, 2244 s.

Гызылгюль Абдуллаева

Слово «qardaş» в азербайджанском литературном языке XVII века: этимология, фоноформа и семантический объем вариантов

Резюме

В статье исследуется слово «qardaş» в азербайджанском литературном языке XVII века, с одной стороны, рассматриваются фоноформы, с другой стороны, семантический объем вариантов. В современном азербайджанском языке употребляется в значении «qardaşın bacısı» («сестра брата»), хотя исторически фиксировалось в значении «кровный брат», «родственник». В статье даются сведения об этимологии этой лексической единицы.

Мысли, представленные автором в статье находят подтверждение в древнетюркском языке, а также в фактическом материале наших

древних письменных памятников. Анализ проводится на основе сравнительного исследования. В результате этого в сравнении с современным языком выявляются интегральные и дифференциальные особенности.

Qizilgul Abdullayeva

The word «qardaş» in the Azerbaijani literary language of the XVII century: Etymology, phonogram and semantic volume of options

Summary

In the article the word «qardaş» is studied in the Azerbaijani literary language of the XVII century, on the one hand, the phono forms are considered, on the other hand, the semantic volume of variants. In the modern Azerbaijani language it is used in the meaning of «qardaşın bacısı» («brother's sister»), although historically it was fixed in the meaning of «blood brother», «relative». The article gives information about the etymology of this lexical unit.

The thoughts presented by the author in the article are confirmed in the ancient Turkic language, as well as in the factual material of our ancient written monuments. The analysis is based on a comparative study. As a result, integral and differential features are revealed in comparison with modern language.

Rəyçi: Məmmədəli Novruzov
Professor

YEGANƏ ABBASOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yeganahuseynova@mail.ru

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN, ALINMA SÖZLƏRİN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: alınma sözlər,leksika, məfhum, fonetik.
Key words: borrowed words, lexical, understanding, phonetical.
Ключевые слова: заимствование слова, лексика, понятие, фонотичиский.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə semantik, qrammatik və fonetik vasitələrlə əlaqələnir. Komponentlərin mənaca əlaqələnməsi, onların sirası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlikləri və mənsubiyyət şəkilçisi komponentləri ortaq elementləri, onların zamanca uyuşmaları, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi və vahid intonasiyaya tabe olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edən əsas vasitələrdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri təsnif edərkən komponentlərin mənaca əlaqəli olmasını birinci növbədə nəzərə almaq lazımdır. Bununla yanaşı, hər hansı məna əlaqəsinin formalaşmasına kömək edən qrammatik vasitələri də nazərdən qaçırmaq olmaz. Bu vaxta qədər qrammatika yazanlar tabesiz mürəkkəb cümlələri ya onları komponentləri arasındakı məna əlaqələrinə görə, ya da onları bağlayan bağlayıcılara görə bölmüşlər. Bağlayıcılara görə bölmək özünü doğrultmur, çünki bir bağlayıcı bir neçə məna əlaqəsində işlənə bilir. Ona görə də bölgü formal xarakter daşıya bilər. Komponentləri məna əlaqələrinə görə bölmək daha əlverişlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralamasının çox böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcıllıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sıra olması, səbəb nəticə,aydınlaşdırma və s kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək olmaz. Zahirən belə görünə bilər ki, sadalama əlaqəsində, xüsusən də komponentləri eyni olmayan bir düzülüş sisteminə malikdir. Lakin həqiqətdə isə orada da müəyyən qanunlar özünü göstərir və daha əhəmiyyətlisi qabağa salınır.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcılı birləşmələrin mühüm rolu vardır. Bunlar kom-

ponentlər arasında məna münasibətinə müvafiq olaraq işlədilir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında aşağıdakı tabesiz bağlayıcılar işlədilir:

1.***-da-da // -də-də,-da// də*** bağlayıcısı:

Dolu da ötüşdü, külək *də* keçdi (B. Bayramov); Nəriman oxudu, acıqlı-acıqlı həkimin üzünə baxdı, həkim *də* ona göz yetirdi (Mir Cəlal) .

2. **və** bağlayıcısı:

Ümumən çox hay-küy düşüb *və* narazı olan adamlar fürsət tapıb, aranı qızışdırıblar (M. İbrahimov); Qapı açıldı *və* ev sahibinin qulluqçusu otağa girdi.

3. **isə** bağlayıcısı

Şamxal evdən köçəndən sonra Zərnigar xanım bir küncə çəkilib ağlayır, Salatın isə qorxusundan gözə görünmürdü (İ. Şıxlı). Yanıma gələnlər əlini üzüb gedir, həkim isə bir şey aşkar edə bilmədiyi üçün başını bulayıb çıxırdı (B. Bayramov)

4. ancaq, amma, lakin bağlayıcısı

Şəhərin özündə şirin quyulardan başqa, ikinci su mənbəyi Çuxur məhəllədəki Mehralı bəy bulağı idi, ancaq bu bulağın suyu şor idi (Y.V.Çəmənzəminli). Qafilə qala qapısını çoxdan tərk etmişdi, lakin hələ də ikiqat qalmış keşikçilər razılıq etməkdə idilər (Y.V.Çəmənzəminli).

5. yəni bağlayıcısı

Ara qarışan kimi oldu yəni elə bil Şərəf ananın özü də, ona verilən sual da arada itdi (B. Bayramov).

6. gah-gah da bağlayıcısı

Elə bil gah ayaqlarım yerdən üzülürdü, gah da torpaq məni çəkirdi, aparmaq istəyirdi (B. Bayramov).

7. həm-həm (də), həm də bağlayıcısı

Qız həm qorxudan sərsəmləmişdi, həm də soyuqdəymə ciyərlərinə işləmişdi (B. Bayramov).

8. nə-nə (də) bağlayıcısı

Nə anam dillənir, nə də mən düşüncələrimi dağıtmaq istəyirdim (B.Bayramov).

Əvəzliklərdən o, bu, və onların müxtəlif halları sonrakı komponentdə işlədilir, digər bağlayan vasitələrlə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edir.

Dilini bilmədiyim adamları nəfəsindən başa düşürdüm, onlar da məni dərhal anlayırdılar (B.Bayramov).

Bəzən bu vəzifəni birinci komponentdəki xüsusi ismə qarşı işlənən ümumi isim də yerinə yetirir.

Sonrakı komponentdə işlənən mənsubiyyət şəkilçisi (III şəxsdə) əvvəlki komponentdəki ismi təkrardan azad edir və onu dinləyiciyə xatırladır.

Anamın qaşları çatıldı, baxışlarında kədərlə-ələmlə iftixar hissi bir-birinə qarışdı (B.Bayramov).

Tabesiz mürəkkəb cümlədə kompomentlərin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin və cümlə üzvü olmayan sözlərin də mühüm rolu vardır. Hər bir komponentə cümlə üzvləri, ara sözlər və ədatlar eyni dərəcədə aid olur.

Daha çox işlənən ortaq üzvlər zərfliklərdir. Bundan əlavə, tamamlıq və təyinin də ortaq işlənən vəziyyəti müşahidə edilir.

1) Ortaq yer zərfliyi

Yaylaqda həm səliqə yaranar, həm də rahatlıq olar (B.Bayramov).

2) Ortaq zaman zərfliyi

Səfəri görəndə için-için yanar, dilavələr hörmət edər, qocalar isə igidliyi və mərdliyi üçün onu çox sevərdilər (Y.V.Çəmənzəminli)

3) Ortaq tərzi-hərəkət zərfliyi

Birdən qulaqbatırıcı gurultu eşidildi, ayaqlarımızın altında yer titrədi (B.Bayramov)

4) Ortaq səbəb zərfliyi

Onun istisindən çöllərin otu quruyur, biçilib qurtarmamış zəmilərin sünbülləri yerə töküürdü (M.İbrahimov).

5) Ortaq məqsəd zərfliyi

Oxumaq üçün mən Bakıya gəldim, qardaşım isə Kirovabada getdi.

6) Ortaq tamamlıq

Bunu mən çox gözəl bilirəm, ancaq anam bilmir...(B.Bayramov)

2. Ortaq ara sözlər

Deyirəm, bəlkə, duman açıldı, aydınlıq oldu (B.Bayramov). İntəhasız, dava var uzun olur, dava var qısa (Mir Cəlal).

3. Ortaq ədat

Yalnız çəyirtkələr ora-bura uçuşur; cırcıramaların laylalı səsi kəsilmirdi (M.İbrahimov).

Ədat digər ortaq üzvlərlə birlikdə də işlədilə bilər:

Bəs nə üçün o böyüdükcə atası qeydkeş və iztirablı görünür, anası həyəcanlı bir ürəklə başının üstündə titrəyir? (M.İbrahimov).

4. Ortaq bağlamalar və şəkilçilər

Maq-qara özünü kölgəliyə verib köyşəyir, quşlar budaqlarda gizlənir, itlər dilini bir qarış çıxararaq ləhləyirdi (M.İbrahimov). Gah peşəkar artistlər tamaşa göstərir, gah da özfəaliyyət kollektivləri çıxış edirdilər.

Həmin misallarda hekayə forması şəkilçilərinin, eləcə cəm şəkilçisinin sonuncu komponentdə iştirak edərək, bütün komponentlər üçün ortaq olması həmin komponentlərin əlaqəli olmasını təmin edir.Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında zaman uzlaşması olur ki, bu da onların əlaqəli olmasına xidmət edir. Belə ki, əvvəlki komponentdə hansı zaman və ya şəkil iştirak edirdisə, sonrakı da ona uyğunlaşır.

1) İndiki zamana görə uzlaşma

Özümü pis hiss eləyirəm, ürəyim yaman darıxır (B.Bayramov).

2) Gələcək zamana görə uzlaşma

Aşı bisirən yağ olar, gəlinin üzü ağ olar (Atalar sözü)

3) Keçmiş zamana görə uzlaşma

Mən də ona acıqlandım, çay da içmədi, çıxıb getdi (B.Bayramov).

4) Feil şəkillərinə görə uzlaşma

Telefon nömrəsini mənə ver, özüm zəng çalım (B.Bayrampv). Evlənmək məhək daşı imiş, insanın nə olduğu evlənmək istəyəndə bilinərmiş (Y.V.Çəmənzəminli).Burada birinci misalda əmr, ikincisində isə arzu şəklinə görə uzlaşma olduğu kimi, sonrakılarda da hekayə və rəvayətə görə uzlaşmalar vardır. Bunlar, digər əlaqə vasitələri ilə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasına kömək edir.

Qədimdən bu günə qədər xalqımız bir sıra dövlətlərlə,xalqlarla siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Buna uyğun olaraq dilimizə başqa dillərdən bir sıra sözlər keçmişdir. Dilimiz başqa dillərdən söz almaqla zənginləşmiş və bu günə qədər də öz lüğətinə yeni alınma sözlər almaqda davam edir. Azərbaycan ictimai mühitində əmələ gələn bütün yeniliklər, ilk növbədə dilimizin leksikasında həyatın tələblərini ödəyə bilən sözlərin yaranması zərurətini meydana çıxarır .

1) başqa dildən alınan və müasir dildə işlək olan alınmalar və fars mənşəli olub, rus-Avropa mənşəli sözlər

Sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda keçir. Başqa dillərdən müəyyən tələbata görə alınan sözlərdir ki, bu sözlərə zəruri alınmalar deyilir. Xalq öz inkişafı, mədəni yüksəlişi ilə əlaqədar yeni yaranan məfhumları əsasən bu sözlərin köməyi ilə ifadə edir.

Bundan başqa dilimizə ədəbi və danışıq dili vasitəsi ilə alınan sözlər vardır. Şifahi yolla alınan qrammatik və mənaca dəyişsələr də onun qanunlarına tabe olurlar. Yazılı nitq vasitəsilə alınan

sözlər həmin dildə tədricən dərk edilir, dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, dəyişdirilir. Bu yolla alınan sözlər həmin dildə uzunömürlü olur, möhkəmlənir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.A Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi,-S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində, elmi əsərləri. 1958,
2. Həsənov H.Ə Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2005.-452 səh.

3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. “Zərdabi LTD” nəşriyyatı, 2015,5. Qasımov M. Azəri dilində terminlər necə yaranır? Bakı. Maarif.1991.

Abbasova Yegana

Means of loan words associated components compound sentence

Summary

The article deals with borrowed words into the Azerbaijan language receiving from dufferent languages. Our language becomes rich with the help of borrowed words. The formation of borrowed words and their lexical semantic abd grammatical point of borrowed words which are found a place in the vocabulary of our language. So, as a result of the development of science and technology in the vocabulary of a language influences the dynamic processes in the Azerbaijani language’s lexicology. The process of receiving new borrowed words into Azerbaijan vocabulary still continuous.Here is noted that text as an object of many linguistict investigations. From the point of view of its origin text, is realization and product and active language activity of human

Abbasova Ergana

Средства заимствованные слова связанные компоненты сложного предложения

Резюме

В статье рассматриваются заимствованные слова на азербайджанском языке, получаемые с неразумных языков. Наш язык становится богатым с помощью заимствованных слов. Формирование заимствованных слов и их лексическая семантическая абдрактная точка заимствованных слов, которые нашли свое место в лексике нашего языка. Таким образом, в результате развития науки и техники в лексике языка влияет динамика процессов в лексикологии азербайджанского языка. Процесс получения новых заимствованных слов в словарный запас Азербайджана по-прежнему носит непрерывный характер. Здесъ отмечается что текст как объеакт многих лйнгвистических исследований.

Rəyçi: Bəhruz Səmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA ŞAMİYEVA
filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Uniersiteti
rana@mail.ru

CLAUSE AND SENTENCE STRUCTURE IN ENGLISH

Açar sözlər: cümlə, quruluş, mübtəda, tamamlıq, dil, köməkçi, inversiya
Key words: sentence, structure, subject, object, language, auxiliary, inversion
Ключевые слова: предложение, структура, субъект, объект, язык, вспомогательная, инверсия

A typical sentence contains one independent clause and possibly one or more dependent clauses, although it is also possible to link together sentences of this form into longer sentences, using coordinating conjunctions.

A clause typically contains a subject (a noun phrase) and a predicate (a verb phrase in the terminology used above; that is, a verb together with its objects and complements). A dependent clause also normally contains a subordinating conjunction (or in the case of relative clauses, a relative pronoun or phrase containing one). English syntax is essentially of SVO (subject–verb–object) type; the verb precedes its object in the verb phrase, and the subject of the clause precedes the verb.

Questions

Like many other Western European languages, English historically allowed questions to be formed by inverting the positions of verb and subject. Modern English permits this only in the case of a small class of verbs ("special verbs"), consisting of auxiliaries as well as forms of the copula *be* (see subject–auxiliary inversion). To form a question from a sentence which does not have such an auxiliary or copula present, the auxiliary verb *do* (*does*, *did*) needs to be inserted, along with inversion of the word order, to form a question (see *do*-support). For example:

- She can dance. → Can she dance? (inversion of subject *she* and auxiliary *can*)
- I am sitting here. → Am I sitting here? (inversion of subject *I* and copula *am*)
- The milk goes in the fridge. → Does the milk go in the fridge? (no special verb present; *do*-support required)

The above concerns yes-no questions, but inversion also takes place in the same way after other questions, formed with interrogative words such as *where*, *what*, *how*, etc. An exception applies when the interrogative word

is the subject or part of the subject, in which case there is no inversion. For example:

- I go. → Where do I go? (*wh*-question formed using inversion, with *do*-support required in this case)
- He goes. → Who goes? (no inversion, since the question word *who* is the subject)

Note that inversion does not apply in indirect questions: *I wonder where he is* (not **... where is he*). Indirect yes-no questions can be expressed using *if* or *whether* as the interrogative word: *Ask them whether/if they saw him.*

Negative questions are formed similarly; however if the verb undergoing inversion has a contraction with *not*, then it is possible to invert the subject with this contraction as a whole. For example:

- John is going. (affirmative)
- John is not going. / John isn't going. (negative, with and without contraction)
- Is John not going? / Isn't John going? (negative question, with and without contraction)

Dependent clauses

The syntax of a dependent clause is generally the same as that of an independent clause, except that the dependent clause usually begins with a subordinating conjunction or relative pronoun (or phrase containing such). In some situations, (as already described) the conjunction or relative pronoun *that* can be omitted. Another type of dependent clause with no subordinating conjunction is the conditional clause formed by inversion (see below).

Other uses of inversion

The clause structure with inverted subject and verb, used to form questions as described above, is also used in certain types of declarative sentence. This occurs mainly when the sentence begins with an adverbial or other phrase that is essentially negative or contains words such as *only*, *hardly*, etc.: *Never have I known someone so stupid; Only in France can such food be tasted.*

In elliptical sentences (see below), inversion takes place after *so* (meaning "also") as well as after the negative *neither*: *so do I, neither does she*.

Inversion can also be used to form conditional clauses, beginning with *should*, *were* (subjunctive), or *had*, in the following ways:

- *should I win the race* (equivalent to *if I win the race*);
- *were he a soldier* (equivalent to *if he were a soldier*);

- *were he to win the race* (equivalent to *if he were to win the race*, i.e. *if he won the race*);
- *had he won the race* (equivalent to *if he had won the race*).

Other similar forms sometimes appear, but are less common. There is also a construction with subjunctive *be*, as in *be he alive or dead* (meaning "no matter whether he is alive or dead").

Use of inversion to express a third-person imperative is now mostly confined to the expression *long live X*, meaning "let X live long".

Imperatives

In an imperative sentence (one giving an order), there is usually no subject in the independent clause: *Go away until I call you.* It is possible, however, to include *you* as the subject for emphasis: *You stay away from me.*

Elliptical constructions

Many types of elliptical construction are possible in English, resulting in sentences that omit certain redundant elements. Various examples are given in the article on Ellipsis.

Some notable elliptical forms found in English include:

- Short statements of the form *I can*, *he isn't*, *we mustn't*. Here the verb phrase (understood from the context) is reduced to a single auxiliary or other "special" verb, negated if appropriate. If there is no special verb in the original verb phrase, it is replaced by *do/does/did*: *he does*, *they didn't*.
- Clauses that omit the verb, in particular those like *me too*, *nor me*, *me neither*. The latter forms are used after negative statements. (Equivalents including the verb: *I do too* or *so do I*; *I don't either* or *neither do I*.)
- Tag questions, formed with a special verb and pronoun subject: *isn't it?*; *were there?*; *am I not?*

Summing up above mentioned in English sentences are divided: Assertion, Interrogative, Imperative and Exclamation. A sentence is a group of words which starts with a capital letter and ends with a full stop (.), question mark (?) or exclamation mark (!). A sentence contains or implies a predicate and a subject. Sentences contain clauses. Sentences can contain subjects and objects. Simple sentences have one clause. The subject in a sentence is generally the person or thing carrying out an action. The object in a sentence is involved in an action but does not carry it out, the object comes after the verb. *For example*: The boy climbed a tree. The sentence becomes more interesting as it gives the reader or listener more information. A simple sentence contains a single subject and predicate. It describes only one thing, idea or question, and has only one verb - it contains only an independent (main) clause. Any independent clause can stand alone as a sentence. It has a subject and a verb and expresses a complete thought.

Even the addition of adjectives, adverbs, and prepositional phrases to a simple sentence does not change it into a complex sentence. Even if you join several nouns with a conjunction, or several verbs with a conjunction, it remains a simple sentence. The subject is the person or thing the sentence is 'about'. Often (but not always) it will be the first part of the sentence. The subject will usually be a noun phrase (a noun and the words, such as adjectives, that modify it) followed by a verb. Once you have identified the subject, the remainder of the sentence tells us what the subject does or did. This part of the sentence is the predicate of the sentence. The predicate always includes the verb and the words which come after the verb. Some verbs have an object (always a noun or pronoun). The object is the person or thing affected by the action described in the verb. Objects come in two types, direct and indirect. The direct object refers to a person or thing affected by the action of the verb. ***For example*****:** "*He opened* ***the door****. "- here the door is the direct object as it is the thing being affected by the verb to open.* The indirect object refers to a person or thing who receives the direct object. ***For example:*** " I gave *him* the book." - here ***him*** *(he)*is the indirect object as he is the beneficiary of the action. An 'adverbial' or 'adverbial phrase' is a word or expression in the sentence that does the same job as an adverb; that is, it tells you something about how the action in the verb was done. *For example:* I sometimes have trouble with adverbs. He spoke very quietly. I've read that book three times. She's *gone to the bank*. Structurally, English sentences can be classified four different ways, though there are endless constructions of each. The classifications are based on the number of independent and dependent clauses a sentence contains. An independent clause forms a complete sentence on its own, while a dependent clause needs another clause to make a complete sentence. By learning these types, writers can add complexity and variation to their sentences.

Literature

1. Bryant, Margaret (1945). *A functional English grammar*.
2. Bryant, Margaret; Momozawa, Chikara (1976). *Modern English Syntax*.
3. Carter, Ronald; McCarthy, Michael (2006). *Cambridge Grammar of English:*
4. Chalker, Sylvia; Weiner, Edmund, ed. *The Oxford Dictionary of English Grammar*.

R.Şamiyeva

İngilis dilində cümlə quruluşu
Xülasə

İngilis dilində tipik cümlə bir müstəqil və bir və ya daha artıq asılı hissələrdən ibarətdir və bu formada olan uzun cümlələr uyğun bağlayıcılar vasitsilə bir-birilə bağlanır. Cümlə adətən mübtəda və xəbərdən ibarət olur.

Asılı cümlə tərkibi adətən budaq cümlə bağlayıcısından ibarət olur. İngilis dilinin sintaksisi əsasən Mübtəda-Xəbər-Tamamlıq tərkibli olur; feli birləşmədə fel tamamlığından əvvəl, mübtəda isə feldən əvvəl gəlir. Mübtəda adətən cümlədə hərəkəti yerinə yetirən canlı və cansız subyekt ola bilər. İngilis dilində səciyyəvi cümlə quruluşu cümlə növlərinə görə dəyişir. Məsələn: nəqli cümlədə əgər cümlə MXT (mübtəda-xəbər-tamamlıq) quruluşlu olursa, sual, əmr və digər cümlə növlərində bu quruluş fərqlənir.

Р.Шамиева

Структура предложения на английском языке
Резюме

Типичное предложение содержит один независимый часть и, возможно, один или несколько зависимых частей, хотя также возможно связать предложения этой формы в более длинных предложениях, используя координационные конъюнкции.

В предложение обычно содержится подлежащее (словосочетание) и предикат. Зависимое предложение также обычно содержит подчиненную конъюнкцию (или, в случае относительных предложений, относительное местоимение или фразу, содержащую один). Синтаксис английского языка по существу относится к типу ПГD (подлежащее-глагол- дополнение); Глагол предшествует его объекту в глагольной фразе, и предмет предложения предшествует глаголу.

Rəyçi: **Lalə Məsimova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAHİDƏ HƏSƏNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
h.nahide@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK NORMASI

Açar sözlər : ədəbi dil, nitq normaları, orfoepik norma, orfoqrafik norma.
Ключевые слова: литературный язык, речевые нормы, орфоэпические нормы, орфографические нормы.
Keywords: a literary language, speech norms, orphoepic norms, spelling norms.

Nitq dilin, nitq mədəniyyəti isə nitqin təzahürüdür. Biz nitq mədəniyyətinə ona görə yiyələnirik ki, həm nitqimizi inkişaf etdirək, həm də nitq vasitəsilə dilimizin ifadə imkanlarını daha da genişləndirək.

Nitq dilin sayəsində meydana çıxır, dildən törəyir, həm də eyni zamanda onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Beləliklə, nitq dilin əməli fəaliyyət forması olaraq fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan nitqlə dili eyniləşdirmək olmaz. Bu barədə dünya dilçiliyində [9; 10; 13,19-21], eləcə də Azərbaycan dilçiliyində [4,99; 5,35; 6,176; 7, 6-7; 8,60-61] məsələyə eyni aspektdən yanaşılmış, nitq və dilin fərqi göstərilmiş, ayrı-ayrı anlayışlar olması ortaya qoyulmuşdur. Belə ki, dil bir bazadır, oraya dilin bütün ifadə imkanları daxildir. Nitq isə dildə məqbul sayılanları (fonetik, leksik və qrammatik yaruslar üzrə) sistemləşdirərək normanı müəyyənləşdirir ki, bununla da ədəbi dil yaranır. "Bəs norma özü nədir?" sualına ümumiləşmiş şəkildə belə cavab vermək olar ki, norma "bir çox variantlardan birinin seçilməsinin möhkəm təlimatıdır, dilin özünün xüsisiyyətləri və onun ictimai tətbiqinin ədəbi ənənələri ilə verilən təlimatıdır" [12,513]. Göründüyü kimi norma dildən əxz olunur, lakin ictimai tətbiqə-nitqə məxsus vahiddir. Norma konkretləşmiş qayda-qanunlar sistemidir. Lakin bir daha deyək ki, burada fərdiliyi də inkar etmək qeyri-mümkündür. Nitqin fərdiliyi üslubiliyin fövqündə özünə yer qazanır, zaman-zaman kütləviləşir və normativləşir(!). Lakin bu fərdilik normadan yayınma halları ilə də müşahidə olunur ki, xüsusən, fonetik normalar üzrə bu məsələlərin üzərində dayanmaq istərdik. Fonetik norma özlüyündə iki mühüm normanı ehtiva edir:

1.Orfoqrafik norma.

2.Orfoepik norma.

Fonetik norma istər orfoqrafik, istərsə də orfoepik qaydalar üzrə nə qədər təkmilləşərək müəyyənləşsə də, həm yazılı, həm də şifahi nitqdə hələ də xətalara yol verilir. Bu gün ədəbi dili ən çox təmsil edən kütləvi infor-

masiya vasitələrinin dilində (mətbuatın, radio və televiziyanın, eləcə də internet saytlarının) bu, bir adət halında özünü göstərir.

Orfoqrafik norma.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tərtib etdiyi "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ağamusa Axundovun redaktorluğu və ön sözü ilə elə 2004-cü ildə çapdan çıxdı. Həmin lüğətin düzəlişlər və əlavələr edilərək təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri 110 563 söz daxil edilərək 2013-cü ildə yenidən çap olunmuşdur.

Orfoqrafiya qaydalarına və uygun lüğətimizə əsaslanaraq demək olar ki, orfoqrafik normanın bir neçə cəhətlərdən pozulması hallarına hələ də rast gəlinir. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1.Mexaniki səhvlər (kompüter səhvləri), məsələn : *şəkl*

2.Elmi səhvlər (konkret yazı qaydalarının pozulması), məsələn: *şəkilin*

3.Sözün əcnəbi dildəki variantına uyğun yazılışı:

- yazının tələffüzdə yaratdığı qüsurlar *(Barack Obama, news, online)*
- tələffüzə uyğun yazıda sabitləşmiş qüsurlar *(ekonomiks)*

İstər birinci, istərsə də ikinci bölgünün özündə də müəyyən ayrıntılar aparmaq olar.

1.Mexaniki səhvlər.

- Anlaşılan səhvlər:

Yazı zamanı müəyyən səhvlər edilir ki, onların diqqətsizlik nəticəsində buraxılmış səhvlər olduğu aydınca görünür. Belə qüsurların olması oxu üçün bir o qədər problem yaratmasa da, bir bilik, məlumat mənbəyi olmaq etibarilə məqbul sayılacaq hadisə deyildir.

1) O zaman Prezident barak Obama ... bəyan etmişdi. (*Dünya – "Kuba-ABŞ: münasibətlərin nizamlanmasına doğru ilk addım" 2015-01-24 21:24*)

2) Onların arasında V.Ə., İ.İ., N.Ə. kimi məşhur ismlər də var. (*Siyasət - Müsavat partiyası dağılır? 2015-02-09 23:12)*

3) 2014-cü ilin yekunu üzre Azerbaycan ... (planşet kompüterler, radiotelefonlar ve s.) idxal edib. (*Ölkə - "Ölkədə mobil telefonlar bahalaşır". 2015- 02-15 14:40)*

Üçüncü nümunənin üzərində xüsusi dayanaraq qeyd etmək istərdim ki, bu tipli səhvlər artıq internet səhifələrində adi hala çevrilmişdir. Kompüterdə şrift sistemindən irəli gələn bu yazılarda artıq **ə**-nin **e** kimi, **ü**-nun **u** kimi, **ö**-nün **o** kimi, **ç**-nın **c** kimi, **ş**-nin **sh** kimi yazılması hallarına çox tez-tez rast gəlinir.

- Məna fərqi yaradan səhvlər:

Bəzən elə orfoqrafik qüsurlara rast gəlmək olur ki, edilən hər hansı bir hərf səhvi nitqdə məna fərqinə belə, gətirib çıxarır. Yazılı nitqdə bu cürə fikirlərə aydınlıq gətirmək bəzən mümkün olsa da, bəzən çətinlik yaradır.

1) "…", - deye vurğulayın Tomas de Vaal … (Gündəm – "Qarabağda savaş qaçılmazdır" 2015- *02-13* 10:58)

2) Danışıqlarda səfirliklərin aşılması, ... məsələləri müzakirə olunub. *(Dünya - "Kuba-ABŞ: münasibətlərin nizamlanmasına doğru ilk addım" 2015-01-24 21:24:22)*

Birinci cümlədəki "vurğulayın" sözündə **a** hərfinin yerinə işlənən **ı** hərfi feili sifət şəklindən əmr formasında, ikinci cümlədə isə "açmaq" sözü "aşmaq, yəni ötürmək " mənasında anlaşıla bilər.

2. Elmi səhvlər (qaydaların pozulması)

- Qrafik prinsipə əsasən:

Mürəkkəb adların yazılmasında, ən əsası, sözlərin ilk hərfləri böyük yazılmaqla şərtlənən abreviaturların yazılmasında qaydasızlıq açıq-aşkar hiss olunur.

1) Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri Angela Merkel... . Almaniya Federativ Respublikasının kansleri Angela Merkelin… . (*Cəmiyyət – "İnkar zəifliyin təsdiqidir" 2015-01-27 13:34:49*)

2) Neqliyyat Nazirliyinin … tedbirler planı tesdiq edilib. … tedbirler Planı çerçivesinde artıq bir sıra layiheler başa çatdırılıb. (*Ölkə - "Bakıda bir neçe böyük yol salınacaq". 2015-02-13 16:34)*

Çoxsaylı nümunələr göstərir ki, bu tip birləşmələrin böyük və ya kiçik yazılmasında edilən xətalar elmi dəqiqliyin olmamasından irəli gəlir.

- Fonetik prinsipə (tələffüzə) əsasən:

Bəzi nümunələrdə yazının tələffüz norması ilə əvəz olunması hallarına rast gəlinir. Bu da yenə elmi səviyyənin aşağı olmasından irəli gəlir və qətiyyətlə demək olar ki, bu, fonetik prinsipə əsaslanma savadsızlığın ən bariz formasıdır.

1) Ədalət meyarı arxa plana keçirsə, burda qərəzə, böhtana məruz qalan ölkə... . (*Cəmiyyət – "İnkar zəifliyin təsdiqidir" 2015-01-27 13:34:49*)

2) Müsavatda vəziyyət isə doğurdan da düşündürücüdür. *(Siyasət - Müsavat partiyası dağılır? 2015-02-09 23:12)*

3) O deyib ki, …nun oppanentliyi də adama xüsusi zövq verirdi.

… və təfərdarlarının oppanentliyindəki kəm-kəsiri … şərh edib. (*Siyasət - Müsavat partiyası dağılır? 2015--09 23:12)*

- Qrammatik prinsipə əsasən :

Mürəkkəb sözlərin yazılışında və ya köməkçi nitq hissələrinin tələffüzə, vurğuya uyğun olaraq düzgün müəyyənləşdirilməsində edilən səhvlərə də tez-tez təsadüf olunur.

1) Bura həm bankdaxili, həm də bank xarici amillər daxildir. (*Əhaliyə şad xəbər – "Kredit faizləri aşağı salınır" 2014-11- 24 22:26)*

2) O bunun üçündə pulunu bankdan alıb... . (*İqtisadiyyat – "Bakıda banklar boşaldılır" 2015-01-10 16:10:09*)

3) Ə.Ə. bu dərəcədəmi əvəzedilməz insandır? (*Mədəniyyət - "Bakı Mədəniyyət və Turizm İdarəsində biabırçı vəziyyət" 2014-12-29 18:46:24*)

Orfoepik norma.

"Azərbaycan Respublikası ərazisində teleradio yayımı sahəsində Dövlət dillindən istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı XÜSUSİ QAYDALAR" tərtib olunmuşdur ki, onları olduğu kimi vermək istərdik.

Qeyd: Aparıcıların nitqində aşağıdakı qüsurlar xüsusilə yolverilməzdir:

- aparıcının nitqində əsas tonun titrəməsi;
- mexaniki səs – nitqin birtonluluğu, nitqin qeyri-təbii səslənməsi;
- dəyişkən ton, sərt ton, fasiləli səs;
- nitqdə olan fasilələrdə müxtəlif kənar səslərin olması;
- "burunda danışmaq";
- pəltəklik – "l", "r" və s. sonorlarının təhrif edilməsi;
- yüksək templi nitq və s.

Yuxarıda göstərildiyi kimi ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də bu anlayışa daxildir. "Səsli nitqin məna dəqiqliyi, ilk növbədə, tələffüzün dəqiqliyi, intonasiya palitrasının dəqiqliyi, söz vurğusunun və məntiqi vurğunun dəqiqliyi deməkdir" [6, 210]. Ümumiyyətlə, "natiqlik sənətində də intonasiya auditoriyanı ələ alan ən mühüm vasitə kimi özünü göstərir" [7, 41] ki, biz bunu mədəni nitqin bütün təqdimat sahələrinə aid edə bilərik. Əgər aparıcılar "həyəcanlı" olmazsa, onlar intonasiyalarını idarə edərsə, onda məntiqi vurğunu düzgün qoyar və yaxşı, təsirli səsə də sahib olar [11]. Əks halda, yolverilməz qüsurlar olaraq göstərilən bu cəhətlərin əksəriyyəti, təəssüf ki, teleradio dilinin "üslubi normasına" çevrilmişdir. Belə ki, həyəcanlı tonla, yüksək intonasiya ilə danışma, sözlərin yerli-yersiz vurğu ilə deyilişi, sözlərin "burunda" və ya "dilin ucunda əzərək" tələffüzü kimi hallar mütəmadi olaraq müşahidə olunur. Bütün bunlarla bərabər bir sıra bu və ya digər şəkildə baş verən orfoepik qüsurlara da yol verilir ki, onlardan bəzilərini qeyd etmək istərdik.

- Məntiqi vurğunun düzgün təyin edilməməsi:

1) "Biz [istiyirik] ki, Türkiyə bu sahədə fəal olsun", –deyə Karter qeyd edib. (*ANS çm - Xəbərlər 21.08. 2015*)

2) "...Azərbaycanın bayramı isə, həm də Türkiyənin bayramıdı",-deyə Davudoğlu bildirib. (*ANS çm - Xəbərlər 31.08. 2015*)

- Sintaqmatik əlaqələnmənin izlənilməməsi:

1) Aksiya iştirakçıları işdən çıxarılmış, 85 nəfərin geri qaytarılmasını tələb edirlər. (*ANS çm - Xəbərlər 2015-05-26*)

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsur orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazılıdığı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn; yarpa**q**lar (yarpa [x]lar əvəzinə), vətə**n**dən (vətənnən əvəzinə) alı**r**lar (alıllar əvəzinə), qan**l**ı (qannı əvəzinə), başl**a**yır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s. [4, 119]. Tələffüz vasitələri ilə yaranan həmim qüsurları bu cür qruplaşdırmaq olar:

a.Sözlərin alındığı dilin ifadə qaydasına uyğun və ya uyğunlaşdırılmış şəkildə tələffüzü:

1) Ə.E. müalicə almaqdan ötrü Türkiyənin ... Gülhane hospitalına getmiş olsa da... (*ANS çm - Xəbərlər 22.08. 2015*)

2) "assosaçı[ų]ası", "federaçı[ų]ası" (*ANS çm - Xəbərlər 21.08.2015)*

b.Sözlərin yazılı normaya uyğun tələffüzü:

1) Tələbələrin də müəllimlər[lə] həmrəylik nümayiş etdirməsi nəticəsində aksiya polislə qarşıdurmaya çevrilib. (*ANS çm - Xəbərlər 2015-06-04)*

2) İtaliya mətbuatı Bakı-2015 ilk Avropa oyun[lar]ı ilə bağlı növbəti məqalələr yayıb. (*ANS çm - Xəbərlər 2015-06-04)*

3) Su kütləsinin qarşısını alma[q] üçün sakin[lər] evlərinin qarşısında qum [kisələrinnən] bən[dl]ər qurublar. (*ANS çm - Xəbərlər 2015-08-07)*Burada [müəllimlərnən], [oyunnarı], [almax], [sakinnər], [bəntdər] şəklində tələffüz ədəbi dilin orfoepik normasının tələbidir ki, bu və bu tipli tələffüz qaydalarına hər bir aparıcı və ya ümumən şəxs birmənalı şəkildə əməl etməlidir. Sonda bir fikri qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan ədəbi dili, normalar sistemi, dil və nitq məsələləri, eyni zamanda ədəbi dildə yazı və tələffüz qaydalarının normativləşməsi kimi vacib məsələlər unudulmaz alimimiz akademik Ağamusa Axundovun çoxsaylı elmi yazılarında [1; 2; 3] və müxtəlif elmi-publisistik sferalardakı çıxışlarında müntəzəm olaraq öz əksini tapmışdır. Alimin elmi-nəzəri mülahizələrində, praktik müşahidələrində yer alan məsələlərdən biri də fonetik normanın nizamlanması ilə bağlı ciddi narahatlıqları idi. Bir sıra alınma sözlərin (məsələn, "space"sözünün) yazılışı ilə milli qrafikamız əsasında oxunuşunun arasındakı uyğunsuzluğu və s. Bununla da bir daha vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normasında hələ də nizamsızlıq yer alır və bu sahədə xüsusi diqqətə ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat

1.A.Axundov. Dil və mədəniyyət. B., 1992.
2.A.Axundov Dil və ədəbiyyat, I c. B., 2003.
3.A.Axundov Dil və ədəbiyyat, II c. B., 2003.
4.Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. B., 2013, s. 99, 119
5.Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. B., 2000, s.35
6.Məhərrəmov Q.M. Audiovizual nitq, B., 2000, s.176
7.Qurbanov A. Dil və nitq. B., 1991, s.6-7
8.Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri, B., 1982, s.60-61
9.Васильева А.Н. Основы культура речи. М., Русский язык, 1990.
10.Головин Б.Н. Основы культура речи. М., Высшая школа, 1988.
11.«Как говорить красиво и грамотно: 5.Интонационнеи сплески», www.kulturarechi.ru, (10.06.2015)
12.Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка), М., 1970, стр.573
13.Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., Логос, 1998.стр.19-21

Нахида Гасанова

Фонетическая норма современного азербайджанского языка

Резюме

Фонетическая норма представляет собой совокупность правил, регулирующих устный и письменный литературный язык. Объединенные в этой норме орфоэпические и орфографические правила составляют ядро системы норм нашего литературного разговорного языка. Так, благозвучие устного языка, красота письменного языка и ясность, понятность обоих явлений появляются при условии соблюдения, сохранения фонетической нормы. Однако нарушение нормы в речевом процессе является одной из актуальных проблем нашего современного литературного языка.

Это особенно проявляется сегодня в языке средств массовой информации, как наиболее представительной сфере литературного языка (пресса, радио и телевидение, интернет сайты). **В орфографических нормах:** механические (компьютерные) ошибки, например: *şəkl*; научные ошибки (нарушение конкретных норм написания), например: *şəkilin*; употребление заимствованного слова в соответствии с его оригинальным вариантом написания: - трудности произношения в соответствии с написанием *(Barack Obama, news, online),* - устойчивые

трудности написания в соответствии с произношением *(ekonomiks)* и др. **В орфоэпических нормах:** ошибка в определении логического ударения: *...deyə Davudoğlu bildirib.*; произношение заимствованных слов соответственно или несоответственно языку оригинала: *Gülhanę, assosaçı[ų]ası*; произношение слов соответственно норме написания: *müəllimlər[lə]*, *bən[dl]ər* и др.

Nahida Hasanova

Phonetic norm of the modern Azerbaijani language

Summary

The phonetic norm represents set of the rules which regulating an oral and written literary language. Orphoepic and spelling rules in this norm is the centre of system of norms of our literary spoken language. So, harmony of oral language, beauty of a written language and clearness, clearness of both phenomena appear under condition of observance, keeping of phonetic norm. However norm infringement in speech process is one of actual problems of our modern literary language.

It is especially shown today in language of mass media, as to the most representative sphere of a literary language (a press, radio and TV, the Internet sites). **In spelling norms:** mechanical (computer) errors, for example: *şəkl*; scientific errors (infringement of concrete norms of a writing), for example: *şəkilin*; the loan word use according to its original variant of a writing: - complexities of a pronunciation according to a writing *(Barack Obama, news, online),* - steady complexities of a writing according to a pronunciation *(ekonomiks),* etc. **In orphoepic norms:** an error in definition of a logic accent: *... deyə Davudoğlu bildirib.*; a pronunciation of loanwords accordingly or disaccordingly to a source language: *Gülhanę, assosaçı[ų]ası*; a pronunciation of words according to norm of a writing: *müəllimlər[lə]*, *bən[dl]ər*, etc.

Rəyçi: **Qulu Məhərəmmli**
Professor

ТАРАНА ХАЛИЛОВА
доцент Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC)
t.xelilova0@gmail.com

ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ У КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ, ПРИ ОБУЧЕНИИ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Açar sözlər: tədris, nitq fəaliyyəti, problemlər, dillər, oxu, fonetik material.
Ключевые слова: преподавание, речевая деятельность, трудности, языки, чтение.
Key words: teaching, speech activity, difficulties, languages, reading. phonetic material.

Преподавание азербайджанского языка как иностранного предполагает обучение умению и навыкам основных видов речевой деятельности на основе *коммуникативно-личностного подхода.* Основные виды речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение, письмо — определяют структуру проведения занятий при обучении иностранцев азербайджанскому языку.

Аудирование – очень трудный вид речевой деятельности.

При аудировании азербайджанского языка процесс понимания является сложным психологическим процессом. Оно требует от слушателей разносторонних знаний, связанных с языком, знаний фонетики, грамматики, необходимого запаса лексики, определённого страноведческого фона, навыка языковой догадки и логического мышления.Этот процесс служит и мощным средством обучения иностранному языку. Оно дает возможность овладевать звуковой стороной изучаемого языка, его фонемным составом и интонацией: ритмом, ударением, мелодикой.

Аудирование как действие, входящее в состав устной коммуникативной деятельности, используется в любом устном общении, подчиненном производственным, общественным или личным потребностям. Аудирование может представлять собой отдельный вид коммуникативной деятельности со своим мотивом, отражающим потребности человека или характер его деятельности.

Целью обучения иностранному языку является владение обучающимися способностью осуществлять непосредственное общение с

носителями изучаемого языка в наиболее распространённых ситуациях повседневного общения.

Общение - это не только говорение на иностранном языке, но и восприятие речи собеседника на слух. То есть говорение и аудирование являются основными видами речевой деятельности в общении с носителями иностранного языка.

По сравнению с другими видами речевой деятельности, у китайских студентов, изучающих азербайджанский язык, при обучении аудированию существует масса проблем. Это в той или иной степени оказывает отрицательное влияние на овладение другими видами речевой деятельности, такими как говорение, чтение и письмо.

Китайские студенты обладают рядом достоинств, которые выгодно отличают их в студенческой среде: высокой трудоспособностью, системностью мышления, отличной памятью, умением работать со словарем, развитым навыком письма

Из практики хорошо известно, что студент-иностранец, окончивший подготовительный факультет, испытывает серьезные затруднения когда начинает обучение на первом курсе по единой программе с другими студенмами.

На первом курсе иностранные студенты обучаются по одним стандартам с другими и должны слушать лекции по дисциплинам, входящим в их профессиональную подготовку, а потому аудирование является главной коммуникативной потребностью первокурсников.

Трудности у китайских студентов при обучении аудированию вызваны типологическими различиями родного и изучаемого языков. Структурная организация китайского языка такова, что она не идет в сравнение с языковой системой азербайджанского языка, и использование структурного метода, т. е. использование речевых образцов при изучении грамматических явлений азербайджанского языка неприемлемо в аудитории студентов-китайцев.

Система обучения аудированию должна включать три основных уровня: элементарный , отвечающий за формирование

перцептивной базы аудирования; продвинутый – за развитие аудирования как вида речевой деятельности; завершающий – за овладение устным общением, в ходе которого студент выступает в роли слушающего. Для китайской аудитории одним из трудных вопросов является фонетическая структура азербайджанского слова.

Типологическое различие китайского и азербайджанского языков настолько велико, что влияние родного языка проявляется как в области фонетики и семантики языковых единиц, так и в области пользования грамматическими конструкциями и формами.

Трудности в начале обучения аудированию для китайцев состоят, в первую очередь, в фонетическом материале. Возникшие фонетические трудности позднее вызывают лексические трудности. Начальный этап является важным в плане овладения китайскими студентами фонетико-интонационными особенностями изучаемого языка, обеспечивающими понимание азербайджанской речи.

Так в китайском языке отсутствуют звуки *v, z, r*. При говорении китайцы заменяют эти звуки сходными по артикуляции, а при аудировании происходит неразличение согласных *v-u, z-j, ð-j, r-l*. Типичной ошибкой студентов – китайцев на начальном этапе является неразличение при аудировании различных слов.Трудности для китайских студентов создают также особенности азербайджанского ударения, интонации азербайджанского языка, возникают трудности, связанные с различиями азербайджанского и китайского слова, связанные с комбинаторной моделью.

Характерной особенностью существительных китайского языка является то, что они могут обозначать как предмет, так и относительный признак предмета, а категории рода и падежа у существительных отсутствуют. Прилагательные в китайском языке, как и существительные, не изменяются по родам, числам и падежам. Имя прилагательные в китайском языке не имеет степеней сравнения. В системе частей речи прилагательные по своим грамматическим свойствам ближе к глаголу, чем к существительному.

Глагол в китайском языке не изменяется по числам и родам, ему не свойственно спряжение. Видовременные значения выражаются с помощью глагольных суффиксов.

В китайском языке отсутствует система залогов и наклонений; значение соответствующее страдательному залогу, выражается аналитически. Эти основные отличительные характеристики грамматики китайского языка от грамматики азербайджанского студент-китаец должен понять и осознать в самом начале обучения, тем самым получая ключ к успешному овладению грамматическими явлениями в дальнейшем и азербайджанским языком в целом.

Остижение понимания речи зависит не только от одного аудирования, как вида речевой деятельности, а в большей степени от комплексного и сбалансированного развития всех речевых умений на протяжении всего учебного процесса.

Литература

1. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М., 2004
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. – М.: Издательский центр «Академия», 2005.
3. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку. – М., 2000

Təranə Xəlilova

Çinli tələbələrin nitq fəaliyyəti növlərinin təlimi zamanı qarşılaşdığı çətinliklər

Xülasə

Son dövrlər çinli tələbələrin Azərbaycanda təhsil almağa maraqları çoxalıb. Bu məqsədlə bir çox universitetlərdə həmin tələbələrin Azərbaycan dilini daha yaxşı mənimsəmələri, bilik və bacarıqlarının mükəmməlləşdirilməsi üçün hər cür şərait yaradılıb.

Bu məqalədə Çin dili ilə Azərbaycan dili arasındakı fonetik fərqlərdən, çinli tələbələrin rastlaşdığı bəzi problemlərdən danışılır.

Cin və Azərbaycan dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri o qədər fərqlidir ki, ana dilinin təsiri həm fonetik və semantik dil vahidlərində, həm də qrammatik quruluş və formalarda özünü əks etdirir.

Cinli tələbələrin tədrisin əvvəllərində rastlaşdığı çətinliklər, ilk növbədə, fonetik materiallarla bağldır. Yaranan fonetik cətinliklər sonradan leksik cətinliklər yaradır.

İlkin mərhələ cinli tələbəlin tədris edilən dilin fonetik-intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır ki, bu da Azərbaycan dilinin daha dəqiq dərk edilməsində mühüm rol oynayır.

Tarana Khalilova

Difficulties encountered by Chinese students when learning the types of speech activity

Summary

The typological difference between the Chinese and Azerbaijani languages is so great that the influence of the native language manifests itself both in the field of phonetics and semantics of linguistic units and in the use of grammatical constructions and forms.

Difficulties in the beginning of teaching audition for the Chinese are, first of all, in the phonetic material. The resulting phonetic difficulties later cause lexical difficulties.

The initial stage is important in terms of mastering Chinese students phonetic-intonational features of the language studied, providing an understanding of Azerbaijani speech.

Rəyçi: **Firəngiz Kazımova**
filologiya elmləri namizədi, dosent

MƏTANƏT ƏMRAHOVA
UNEC
amrahova2016@mail.ru

A.A.BAKIXANOVUN "GÜLÜSTANİ-İRƏM" ƏSƏRİNDƏ "LƏNBƏRAN" TOPONİMİNİN TARİXİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: toponimik vahidlər, semantika, orfoqrafiya lüğəti, oykonim, etimologiya
Ключевые слова: топонимические единицы, семантика, орфографический словарь, ойконим, этимология
Key words: toponomic units, semantics, spelling dictionary, oykonym, etymology

Toponimlərdə həm tarixi keçmiş, həm də qədim coğrafi areal qorunub mühafizə olunduğundan, onlar hər bir xalqın tarixi, dili, milli mənşəyi, tarixən məskunlaşmış olduğu ərazi və s. haqqında dəyərli məlumat daşıyıcıları hesab edilir. Hər bir toponim dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskənlərini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəbini araşdırmaq və obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret material kimi də əhəmiyyətlidir. Bütün xüsusi adlar kimi toponimlər də xalqın həyatında baş verən ən mühüm tarixi-siyasi prosesləri özündə əks etdirir. Çox vaxt xalqın yaddaşından silinənlər toponimik vahidlərdə qorunaraq uzun müddət öz izini saxlaya bilir. A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri də belə mənbələrdəndir. Dilimizdə onomastik tədqiqatlar genişləndikcə onların yeni spesifik istiqamətləri meydana çıxır, ümumi onomastikanın zənginləşmə mənbələri artır. Ona görə də ayrı-ayrı mənbələrin, xüsusən indiyə qədər xüsusi tədqiqata cəlb olunmamış "Gülüstani-İrəm" əsərinin toponimlərinin tədqiqi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərində təsadüf etdiyimiz *Lənbəran* toponimi qədimliyi və maraqlı semantikası ilə diqqət çəkir. Mənbələrdə bu kəndin adının XII əsrdən çəkilməsinə baxmayaraq, Lənbəran toponiminin mənası indiyə qədər aydınlaşdırılmamışdır. Tarixi mənbələrdə Lənbəranın adı təqribən 1173-1174-cü illərdə "Dərbənd xəzərlərinin" Volqadan Şirvana soxulması ilə əlaqədar xatırlanır: Onlar 73 gəmidə Xəzəri keçərək Ruinas (Sara) adası yaxınlığında lövbər saldılar və Kür boyunca Lənbərana qədər qalxdılar. Bu vaxt peçeneqlərin bəzi dəstələri Dərbənd və Şabranı tutdular. Bütün bu hadisələr Xaqaninin I Axsitana həsr etdiyi üç qələbə mədhiyyəsində şərh edilmişdir [2, s.155]. Xaqani I Axsitanın peçeneqlər, xəzərlər və alanlar üzərindəki

qələbələrini nəzərdə tutaraq yazır ki, "onun tünd göy qılıncı dəniz üzünü Lənbəran və Ruinas adasına qədər meyitlərlə örtdü" [2, s.55].

Bir məlumata görə, o vaxtlar Lənbəran Kür sahilinə daha yaxın imiş. Kür çayı daşdıqca onu öz sahilindən uzaqlaşdırmış, indiki yerinə gətirmişdir [3, s.15]. Lənbəran kəndinin adını XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini də çəkir. XVIII əsrdə Lənbərandan "Asəf" təxəllüsü ilə yazan bir şair çıxmışdır. Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında Asəf Lənbəranidən bəhs etmiş və onun əsərlərindən nümunə vermişdir. Lənbəran kəndinin adı M.P.Vaqifin və M.F.Axundovun da əsərlərində xatırlanır. Lənbəran haqqında tarixi məlumatların sayını artırmaq olar, lakin bunlar da kifayət edir deyək ki, həmin yaşayış məntəqəsi Azərbaycanın iqtisadi həyatında müəyyən rol oynamışdır. E.Əzizov Lənbəran toponiminin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün birinci həmin sözün yazılışından başlamağı məqsədəuyğun sayır: Elmi və bədii ədəbiyyatda bu kəndin adı gah *m,* gah da *n* ilə yazılır: Lənbəran – Ləmbəran. Xaqanidə, Həmdullah Qəzvinidə bu toponim *m* ilə verilir. M.F.Axundovun "Hacı Qara" əsərində də toponim belə işlənmişdir. M.P.Vaqifin, F.Köçərlinin əsərlərində isə toponim Lənbəran variantındadır. Rusdilli ədəbiyyatda ad Lemberan kimi yazılır. Ad 1960-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində də *m* samiti ilə verilmişdir. Son illər isə ədəbi dilimizdə toponim Lənbəran formasında sabitləşmişdir.

Oxşar toponimlərə biz Qərbi Azərbaycanda da rast gəlirik. İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" kitabında Tiflis quberniyasının Loru-Borçalı qəzasında indiki Barana (Noemberyan) rayonunda "Ləmbəli" kəndinin olduğunu qeyd edir. Toponimin etimologiyasını müəllif belə izah edir: "Toponim "rütübətli və bürkülü zonalar üçün səciyyəvi olan tikili" mənasında işlənən ləm və "düzənlik, açıqlıq, açıq yer", "geniş düzənlik" mənasında işlənən pila//pala (bəli) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyeflə bağlı yaranan toponimdir" [1, s.220].

E.Əzizov Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına əsaslanaraq bu toponimin "Lənbəran" şəklində yazılışının daha düzgün olduğunu bildirir. Çünki Azərbaycan danışıq dilində səslərin geri assimilyasiyası nəticəsində "nb" səs birləşməsinin "mb"-yə keçməsi özünü göstərdiyi halda, bunun əksi, demək olar ki, müşahidə edilmir. Məsələn, sünbül, zənbil, onbir və s. sözlər sümbül, zəmbil, ombir kimi tələffüz olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu toponim meydana çıxdığı dövrlərdən n samiti ilə işlənmişdir. Lənbəran sözünün mənşəyi bu fikri təsdiq edir [3, s.18].

Lənbəran toponiminin mənasını açmaq üçün həmin sözün həm *m*, həm də *n* ilə olan variantlarını müxətlif hissələrə ayırmaq olar: Ləm – bəran, Ləmbər-an, Lən-bəran, Azərbaycanda "ləm" sözü rütubətli və bürkülü zonalar üçün səciyyəvi olan tikili növü kimi başa düşülür. *Ləm* "külafirəngi", "kətil", "talvar" və s. adlarla da məlumdur. *Ləm* sözünün fars dilində "sər-

bəst oturmaq, yayılıb oturmaq, dağıdılmaq, səpələnmək" mənaları da vardır. *Baran* sözü isə fars dilində *yağış,* uyğur dilində isə *koma, daxma* anlamı verir. Həmin toponimi Lənbəran kimi ayırmış olsaq, "ləmbər" sözünün farsca giləmeyvə, ağır, ləng, yöndəmsiz, şırıltı mənaları verdiyini görürük. *An* formantı isə həm cəmlik, həm də məkan mənasında anlaşıla bilər. Həmdullah Qəzvini bu kəndin adını Labandan şəklində yazmışdır. Farsca "lombandan" sözü *acgözlüklə yemək, aşırmaq, tıxmaq* deməkdir. Göründüyü kimi, Labandan, Lambaran sözləri fonetik cəhətdən bir-birindən fərqlənir və Labadan formasının Ləmbəran şəklinə düşməsi səs qanunları baxımından inandırıcı deyildir. Sadalanan mənaların heç biri Lənbəran kəndinin coğrafi mövqeyi, iqtisadi həyatı və bu toponimin mənası haqqında kənd camaatı arasındakı fikirlə uyuşmur, tarixi-coğrafi və linqvistik cəhətdən təsdiq oluna bilən bir leksik məna çıxarmağa imkan vermir. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Lənbəran toponiminin müxtəlif mənbələrdə *m* samiti ilə işlənməsi müəyyən dərəcədə həmin sözün tələffüzü və Lənbəran sözünün müxtəlif mənalarda başa düşülməsi ilə bağlı olmuşdur.

Yaşlı adamların dediyinə görə, Lənbəran sözü "ləl verən" deməkdir. Onlar bu mənanı kənddə ipəkqurdu bəslənməsi ilə, baramaçılıqla əlaqələndirirlər. Lənbəran həqiqətən ipəkçiliyin, toxuculuğun qədim məskənlərindən olmuşdur. Vaqifin müxəmməslərindən birində Lənbəran gözəllərinin şalvar toxumaqdakı məharətindən bəhs etməsi məlumdur. M.F.Axundovun Hacı Qara əsərində də lənbəranlıların Qarabağda ipəkqurdu bəsləyən kimi tanındıqları öz əksini tapmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin "Qan içində" (İki od arasında) romanında da Lənbəran qumaşının məşhur olduğu iki dəfə xatırlanır. Burada təsvir olunur ki, Qarabağ hökmdarı İbrahim xan bayram münasibətilə Ləmbəran qumaşından tikilmiş ağ çuxa, ağ arxalıq" geyinir. Xanın qızı Kiçikbəyimə verilmiş cehizdə top-top "Lənbəran qumaşı da var idi. E.Əzizov belə bir nəticəyə gəlir ki, oykonim ipəkçiliklə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu söz iki hissədən ibarətdir: lan və barm (baram, baran). "Qədim türk lüğəti"ndə lan sözünün Çin mənşəli, *barm* sözünün isə sanskritcədəki parama sözü olduğu göstərilir. *Lan* - yumşalmış, həll bişirilmiş *barm* – barama, mal, əmlak deməkdir. Məlum olduğu kimi, baramanın bişirilməsi, yumşaldılması, ipək alınmasında bir mərhələdir. Görünür, qədim Lənbəranda baramanın ilkin emalı, xam ipək istehsalı geniş yayılıbmış. Sadalanan xüsusiyyətlər Lənbəran coğrafi adının ipəkçiliklə əlaqədar meydana çıxdığını təsdiqləyir [3, s.18]. Fikrimizcə, E.Əzizovun bu izahı daha məqsədəuyğundur.

Beləliklə, A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərindən nümunə kimi seçilərək təhlilə cəlb olunan toponimlər bu əsərin böyük tarixi əhəmiyyətini bir daha əks etdirir, bu əsərdə öz ifadəsini tapmış faktların zəngin bir tarix xəzinəsinə açar olduğunu sübuta yetirir.

Ədəbiyyat

1.Bayramov A.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qafqaz. Bakı, Adiloğlu, 2003.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Elm, 1985.
3.Əzizov E. Söz xəzinəsi. Bakı, Maarif, 1995.

M,Амранова

Историко-лингвистический анализ топонима «ланбаран»
резюме

Исследование ономастических единиц,определение их лингвистических особенностей служит изучению исторической ономастики Азербайджанского народа. В статье в широком виде излагается древность и интересная семан-тика топонима *Ланбаран*. Дается подробная информация о том, что несмотря на то, что в источниках название этого села упоминается с XII века, до сих пор нет разъяснения значения топонима Ланбаран. В то же время подробно излагается этимология топонима Ланбаран, исследование его с историко-географической и лингвистической стороны. Также в статье затрагиваются сравнительные моменты о том, что в научной и художественной литературе название села Ланбаран пишется то с *м*, то с *н.*

Вызывают интерес также и взгляды, выдвинутые проф. Э. Азизовым о том, что ойконим Ланбаран создан в связи с шелководством. Здесь указы-вается, что в названном топониме слово «*лан»* в «Древнем тюркском слова-ре» китайского происхождения, а слово «*барн»-это слово* «parama» на санскрите. По теме имеются ссылки на соответствующие научные источники.

M.Amrahova

Historical linguistic analysis of "lanbaran" toponym
Summary

The research of onomastic units, detrmination of their linguistic features serving for study of history of onomastics of Azerbaijan nation.In the article Lanbaran toponym is explained broadly with its antiquity and interesting semantics. Although the name of that village mentioned since XII century in these sources, there are provided information that the means of Lanbaran toponym not clarified in detail. At the same time the research of etymology of Lanbaran toponym in point of historical-geographical and lingustics view are explained in detail. As well as, in the article there is

touched upon to the the name of Lanbaran village that it sometimes written with m or n.

The thoughts of prof E.Azizov on formation of Lanbaran oykonym in relation with sericulture provoke interest. The mentioned toponym indicated that “Ancient turkish dictionary” with Chinese origin, parama word of being barm word as sanscrit. There are referred to scientific appropriate sources on topic.

Rəyçi: Tünzalə Baxşıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru dosent

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
said_mamaedli92@mail.ru

СУЩЕСТВУЮЩИЕ ТРУДНОСТИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Açar sözlər: metod, yiyələnmə, motivasiya, inkişaf, öyrənmə
Key words: method, mastering, motivation, development, study
Ключевые слова: метод, освоение, мотивация, развитие, учеба

Глубокие преобразования, происходящие в современном обществе, приводят к изменениям в сфере образования, предъявляются новые требования к обучению и воспитанию. На первое место в образовании выходит развитие активной личности, способной к самосовершенствованию, саморазвитию, к творческому преобразованию действительности.

Достижение данной цели невозможно, если у детей не сформирована познавательная мотивация к учебной деятельности. Именно такая мотивация побуждает учащихся к упорной, систематической учебной работе.

Современное образование должно ориентироваться на развитие личности учащихся, их познавательных и созидательных способностей; на формирование у школьников глубокого личностного мотива, стимула к получению образования. Важной является задача научить школьников учиться и хотеть учиться, а не просто обеспечить овладение школьниками уровнем ЗУНОВ. Поэтому, уже начиная с младшего школьного возраста необходимо формировать такую познавательную *мотивацию*, которая придавала бы учёбе значимый для учащегося смысл. Для того чтобы повысить уровень познавательного интереса, необходима не только работа школы, но и *сотрудничество школы и семьи*. Школа и семья вместе способствуют созданию благоприятных условий для развития ребёнка.

С момента прихода ребёнка в школу, семья продолжает, оказывать влияние на его учебную деятельность. Значительную часть времени ребёнок проводит в семье и поэтому она может взять на себя помощь в управлении процессом формирования мотивационной сферы (потребностей, целей и, конечно, интересов), которая является ядром личности, необходимым условием её активности.

Суть творческого сотрудничества педагогов и семьи школьника заключается в том, что обе стороны заинтересованы в изучении ребёнка, раскрытии и развитии в нём лучших качеств его личности. Это

помогает педагогам и родителям объединять свои усилия в создании условий для формирования у ребёнка тех качеств и свойств, которые ему необходимы для самоопределения и самореализации.

На уроках иностранного языка сейчас требуется быстрая смена видов речевой деятельности. Для того чтобы поддерживать интерес учащихся, приходится использовать упражнения на речемыслительную деятельность: разыгрывать ситуации по ролям, использовать метод Квант, деформированные тексты, в пересказах текстов использовать возможность представить содержание от разных лиц. Важно вводить и такой компонент, как лингвострановедение: больше рассказывать на уроках о стране изучаемого языка, знакомить учащихся с культурой страны - ее музыкой, искусством, национальной кухней. Чем больше информации будут получать школьники, тем лучше. Важно только тщательно отбирать эту информацию, рекомендовать книги, фильмы, сайты.

Иностранный язык изучается с начальной школы, а где-то и в дошкольном возрасте, явление положительное. Изучение языка и культуры поможет снизить агрессивность современных детей, так как их потребность в информации будет удовлетворяться.

Что же даёт раннее обучение иностранному языку детям?

Введение иностранного языка в 1 классе начальной школы как учебного предмета создаёт основу для развития интереса к французскому языку, формирует базовые навыки аудирования, говорения, чтения и письма. Отечественный и зарубежный опыт раннего обучения иностранному языку свидетельствует о восприимчивости младших школьников к усвоению предмета. Дети этого возраста обладают большими имитационными способностями и познавательными интересами, они имеют потребность в эмоциональных контактах, как с взрослыми, так и со сверстниками.

Первые шаги, сделанные младшими школьниками в овладении английским языком обеспечить в дальнейшем условия для успешной реализации основной цели-формирования учащихся коммуникативной компетенции со всеми составляющими ее видами: лингвистической, речевой, социолингвистической, социокультурной и стратегической.

Постепенно, приобретая умения понимать элементарную устную и письменную речь, дети осознают многообразие мира, у них развивается интерес к отечественной культуре и культуре других народов.
Новые учебные пособия учитывают:

- создание условий для коммуникативно-психологической адаптации учащихся к изучению английского(нового)языка
- развитие коммуникативно-игровых способностей в инсценировках, в проигрывании различных доступных для этого возраста ситуаций

• создание основы для развития механизма иноязычной речи

• формирование страноведческой мотивации с помощью доступной для этого возраста аутентичной информации о Англии и ее культуре

• расширение кругозора детей (знакомство с английскими праздниками, традициями, английскими словами, вошедшими в русский язык, русскими словами, вошедшими в лексикон других стран, что является отражением исторического развития взаимоотношений между странами)

Авторы учитывали также интегративные связи английского языка как учебного предмета с другими предметами: родным языком, математикой, трудовым обучением, рисованием, музыкой.

На начальном этапе иностранный язык хотят учить все и берутся за это с большим энтузиазмом. Потом появляется усталость и скука. Интерес к предмету падает, результаты обучения ухудшаются. Скучно и тяжело бывает не только ученику, но и самому учителю, а от этого снижается эффективность любого самого умного и полезного урока. Постоянно повышать интерес учащихся к уроку- задача каждого педагога. Развитие изобретательных и творческих способностей ученика многократно увеличивает эффективность самого урока, создает условия для раскрытия личности учащегося.

У каждого учителя есть свои маленькие изобретения и секреты, как повышать мотивацию учащихся в обучении иностранному языку, как развивать их творческую активность и нет сомнений, что необходимо использовать разнообразные приемы стимулирования учащихся.

Так же благодаря наблюдениям, можно сказать, что повышение мотивации идет через:

1. вовлечение учащихся в самостоятельную работу на уроке
2. проблемность заданий и ситуаций
3. контроль знаний, умений и навыков
4. использование познавательных игр
5. страноведческий материал и, конечно, доброжелательное отношение учащихся

Согласно психологическим исследованиям мотивации и интереса при обучении иностранному языку усилия учителя должны быть направлены на развитие внутренней мотивации учения школьников, которая исходит из самой деятельности и обладает наибольшей побудительной силой. Внутренняя мотивация определяет отношение школьников к предмету и обеспечивает продвижение в овладении иностранным языком. Если школьника побуждает заниматься сама деятельность, когда ему нравится говорить, читать, воспринимать

иностранную речь на слух, узнавать новое, тогда можно сказать, что у него есть интерес к предмету «иностранный язык» и обеспечены условия для достижения определенных успехов. Из вышесказанного мы видим, что в настоящее время имеется достаточное количество исследований в психологии и методике преподавания иностранных языков, позволяющих использовать и в дальнейших поисках решения проблемы и осуществит ценностный подход в ее рассмотрении.

Но есть вопросы, которые волнуют учителей иностранного языка и сейчас. Это вопросы более тесного взаимодействия и сотрудничества учителей начальной школы и учителей иностранного языка. Ведь для успешного изучения иностранного языка необходимо на протяжении всех лет обучения поддерживать интерес к изучаемому предмету, а это возможно только при таком взаимодействии и взаимно-общении, полном взаимопонимании. Необходимо скоординировать программы изучения родного и иностранного языков. В настоящее время программа освоения грамматических явлений в иностранном языке опережает программу изучения родного языка (понятие «подлежащее, сказуемое, время глагола, местоимение» и т.д.)

Литература

1. Б. Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам. 2001 - 4. - С. 5-7.
2. Лесохина Т. Б., Симакова Е. Ю. О преемственности между средней школой и вузом в контексте современной письменной коммуникации. 2003.
3. Протасова Е. Ю. Европейская языковая политика. 2004.
4. Рожкова Н. Иностранный язык - друг мой, но в школе его выучить нельзя. 2003. - 2. - С. 30-33.

Sevinj Mammadova

Existing difficulties in learning foreign languages

Summary

Language is an important means of communication between people which without it existing and development of communication between people is impossible.

Expanding and perfect change of international contacts of our state, internalization in all spheres of public life make foreign language to be real demand in practical and real activities of the human.

The article deals with early periods of foreign language learning, the problems of foreign language's importance in the modern children's life, as well as the representation of motivation methods of studying on foreign language mastering spehere.

Sevinc Məmmədova

Xarici dilin öyrənilməsinin mövcud problemləri

Xülasə

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir ki, onsuz insanlar arasında ünsiyyətin mövcudluğu və inkişafı qeyri-mümkündür. Dövlətimizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində olan əlaqələri insanın praktiki və həqiqi fəaliyyətində xarici dili tələb edir.

Məqalə xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsi, xarici dilin öyrənilməsinin müasir uşaqların həyatındakı rolundan, eləcə də xarici dilə yiyələnmə sahəsində mümkün olan metodlardan bəhs edir.

Bu baxımdan məqalə xarici dilə yiyələnmək istəyən hər bir şəxs üçün böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Rəyçi: **Rəna Şamiyeva**
filologiya elmləri namizədi, dosent

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
zamira@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMASI ÜSULLARI

Açar sözlər: mürəkkəb, isim, fel, üsul, qeyri-məhsuldar, lüğət, söz
Key words: compound, noun, verb, way, non-productive, vocabulary, word
Ключевые слова: сложный, существительное, глагол, путь, непроизводительный, словарный запас, слово

Mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsini aydınlaşdırarkən başlıca olaraq iki cəhətə, əvvəlcə, mürəkkəb isim əmələ gətirən müxtəlif sözlərlə mürəkkəb ismin mənası arasında yaxınlığın olmasına; məsələn, cavernogram- kaverölçən; volumetr- həcm ölçən; və s. ikincisi isə bəzi mürəkkəb isimləri əmələ gətirən müxtəlif sözlərlə mürəkkəb ismin mənası arasında yaxınlığın olmamasına diqqət yetirilməlidir. Məsələn, wellbore – quyuagzı , fire-brigade - yanğınsöndürənlər komandası, dəstəsi və s.

Mürəkkəb isimlərin bir hissəsi yaxın və əks mənalı sözlərdən düzəlir; məsələn, hoity-toity - (səs-küy), hodge-podg - (həvəskar).

Mürəkkəb fellər**:** Müasir ingilis dilində outgrow - ötüb keçmək, overflow - daşqın, stand up – qalxmaq, understand-başa düşmək kimi feli birləşmələr çox hallarda mürəkkəb fel adlandırılır. İngilis dilinin tarixi inkişafı boyu mövcud olan bu cür nümunələr olduqca çoxdur. "Outgrow" və "overflow" sözləri sözsüz olaraq mürəkkəb fel kimi qəbul edilir və eyni zamanda bu növü qeyri-məhsuldar adlandırılır. Mürəkkəb sifətlər adətən iki sözdən ibarət olur: Snow (qar), white (ağ) – snow- white (ağappaq), black (qara) smith (dəmirçi)- blacksmith - dəmirçi, fire (od, alov, ocaq), fighting (döyüş, mübarizə)- fire – fighting - yanğına qarşı. Mürəkkəb sifətlər bəzən sərbəst birləşmələrə olduqca uyğun gəlir. Məsələn, "thread(sap, iplik)- bare (çılpaq) " thread bare - köhnəlmiş isim və sifətdən ibarət olub mürəkkəb sifət əmələ gətirir. İngilis dilində struktur baxımından sifət və feli sifətdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər də geniş yayılıb. Məsələn, good-looking –(gözəl, qəşəng, yaraşıqlı), good-humoured -xoşqəlb, yumşaq ürəkli, həlim, middle-aged (ortayaşlı).

Mürəkkəb sözlər sintaktik yolla yaranan, əksərən iki,bəzən üç müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olub,bir məna,bir məfhum ifadə edən sözdür.Belə ki, ingilis dilindəki mürəkkəb sözlərin çoxu məhz söz birləşmələrindən törəmədir; məsələn, light -weight string –yüngül borular kəməri, workmanship - məharət, ustalıq, qabiliyyət, bacarıq, counterbalance - əks çəki, teledynamometry – teledinamometrləmə. Söz birləşməsi şəklində olan terminlər: hinged tongs-

oynaqlı açar; water-bearing formation -sulu lay; pipe rack - qəbul körpüsü; drill hammer- buruq çəkici; manual tongs- əl açarı; pump suction- qəbul çəni; jar block -zərbə toxmağı və s.

Sifət və isimdən düzələnlər; ball-bearing - diyircəkli dayaq, back-door –gizli, xəlvəti, backfire - əks alışma, əks alov , background –arxa plan.

Say və isimdən düzələnlər; triangle - üçbucaq, eight day - səkkizillik;

İngilis dilində sözlər yaradılması üçün birinci və əsas mənbə bu dilin öz lüğət tərkibidir. Bu dil zəngin lüğət tərkibinə malik olduğu üçün termin yaradılması sahəsində də hər cür imkana malik bir dildir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlər yaradılarkən dilimizin lüğət tərkibinə dərindən nəzər salmaq,müvafiq sözləri seçib yerli-yerində işlətmək zəruridir. Unutmaq olmaz ki, dilin öz lüğət ehtiyatından götürülmüş terminlərin nüfuz dairəsi daha geniş olur.

Dilin daxili inkişaf qanunlarından və qrammatik qaydalarından istifadə edərək analitik yolla yaranan hər bir yeni söz və terminlərin hamısı leksik-terminoloji potensialın zənginləşməsində vəyeniləşməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Analitik yolla termin yaradıcılığı məsələsi hələ 1940-cı illərdə aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Analitik yolla termin yaratma üsulu dilin leksik-terminoloji bazasının zənginləşməsi və genişlənməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilin leksik-terminoloji bazasının yeni anlayışlarla zənginləşməsində afiksal (sintetik) və prefiksal (analitik) leksik-termonoloji vahidlərinin özünə məxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Elə buna görə də leksik-terminoloji vahidləri struktur məna xüsusiyyətlərinə görə tərkibində afiksal və prefiksal səciyyəli sözyaratma element-ləri iştirak edən kimi ümumiləşdirmək olar.

Azərbaycan dilində informasiya ingilis dilindəki uyğun modellər üzrə formalaşır. İnterliquid contact (mayelərarası kontakt); intercity - şəhərlərarası sözlərinin əsasında yarandığı halda, ingilis dili modelindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin sintetiklik tələbi üzrə qurulur. Bu da Azərbaycan dilinin ön şəkilçi sözyaratma qarşılığı olmamasından irəli gəlir.

Bu sözyaratma vasitələri özünün məna müstəqilliyinə görə söz hüquqi daşısa da informasiya verici modelə görə müvafiq sözyaratma vasitəsinin qarşılığı səviyyəsində afiksallıq funksiyasını yerinə yetirir.Lakin bu vahidlər şəkilçi həddinə düşmədiyi üçün onların vasitəsi ilə yaranan sözlər dildə düzəltmə yox,mürəkkəb leksik-terminoloji vahidlər - mürəkkəb sözlər kimi səciyyəvidir.

Bu başdan qeyd edək ki,ingilis dilində ən çox mübahisəli məsələlərdən biri də mürəkkəb sözlər və terminlərlə əlaqədardır. Bunu müxtəlif səbəblərlə izah etmək olar. Bu, texniki terminlərə də aiddir. Çünki terminlərin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislərin özlərinin bu sahədə yaratdıqları termin müxtəlifliyi,termin dolaşıqlığı “terminlər dəqiq olmalıdır” tezisi ilə ziddiyyət

təşkil edir. Ziddiyyətin bir səbəbi də istər mürəkkəb terminlərin,istərsə də söz birləşməsi şəklində olan terminlərin bu vaxta kimi terminologiyaya aid yazılmış bir çox elmi ədəbiyyatlarda terminoloji birləşmələr adı altında verilməsidir. Buna səbəb bu birləşmələr arasında mövcud olan oxşarlıqdır. Bu oxşarlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Həm söz birləşmələri,həm də mürəkkəb sözlər şəklində olan terminlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər ayrılıqda müstəqil mənaya malikdir. Məsələn, mürəkkəb söz və ya terminlər absorbent - hopduran, canına çəkən, crown block - kəlləçarx ,şamaltı - pipe setback; mud mixer- gil qarışdırıcı; pipe cutter- borukəsən; rotable wheel- dolamaçarx və s.

Söz birləşməsi şəklində olan terminlər: hinged tongs- oynaqlı açar; water-bearing formation -sulu lay; pipe rack - qəbul körpüsü; drill hammer- buruq çəkici; manual tongs- əl açarı; pump suction- qəbul çəni; jar block -zərbə toxmağı və s.

2. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb söz şəklində olan terminlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aid olur və eyni qrammatik formaya malik olur.Məsələn; downhole instrument - quyu cihazı; pipe setback - şamaltı; wall of a well - quyu divarı; crown bit - baltabaşı;

3. Həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz şəklində olan terminlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır. Məsələn; clay mill - gil üyüdən; casingspear - borututan; ship elevation - gəmi qaldıran; pipe cutter- boru kəsən.

Mürəkkəb sözləri söz birləşmələri şəklində olan terminlərdən fərqləndirən kifayət qədər xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunları nəzərdən keçirək:

1. Söz birləşməsi şəklində olan terminləri əmələ gətirən sözlər leksik-semantik müstəqilliyini saxlayır,ayrılıqda olduğu kimi,birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Mürəkkəb terminləri təşkil edən sözlərdə isə həmin müstəqillik qalmır.Onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla əlaqəni itirir,ya da bu əlaqə tamam zəifləyir.

2. Söz birləşməsi modelində olan neft terminlərinin komponentlərinə ayrılıqda sual vermək olur: ikigirişli(necə) stator(nə); almazlı(hansı) genişləndirici(nə) və s.

3. Mürəkkəb terminlərin komponentlərinə isə ayrılıqda sual vermək olmur. Mürəkkəb terminlər bütövlükdə bir suala cavab verir. Məsələn; yivaçan (nə?); gilqarışdırıcı(nə?); yerseçmə(nə?) dolamaçarx(nə?) və s.

4. Mürəkkəb terminlərin ya hər iki komponenti bir vurğu ilə deyilir, ya da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, diğərinin vurğusu isə zəifləyir. Müqayisə edək: flat-iron -ütü, flat-iron və s. Söz birləşməsi formasında olan terminlərin isə hər komponentinin özünəməxsus müstəqil

vurğusu olur. Məsələn, pumping unit- nasos mancanağı; grinding machine - cilalama dəzğahı, anchor- özül boltu və s.

Terminlər konkretliliyə meyilli sözlər olduğu üçün söz birləşmələri şəklində termin yaradılması üsulundan geniş istifadə olunur. Çünki sözlə söz birləşməsinin əsas fərqi ondadır ki,söz birləşmə daxilində daha konkret leksik məna kəsb edir. Məsələn, geniş işlənmə diapazonuna malik olan tong - açar sözünü götürək. Bu söz tək işləndikdə onun məhz hansı açar olduğu dəqiq bilinmir. Lakin bu söz birləşmə daxilində öz konkret mənasını tapır. Məsələn, hinged tongs-oynaqlı açar ; manuel tongs -əl açarı; chain tubing tongs- zəncirli açar ; cone(cutter) tongs- şaroşkalı balta üçün açar və s.

Mürəkkəb terminoloji birləşmələr də söz birləşmələri kimi ən azı üç sözdən ibarət olur. Lakin unutmaq olmaz ki, buraya köməkçi nitq hissələri olan sözlər daxil deyildir. Birləşmənin daxilindəki bütün sözlərin əsas nitq hissəsi olması, yəni müstəqil leksik mənaya malik olması əsas şərtdir. Mürəkkəb birləşmə şəklində olan neft sənayesinə aid terminoloji birləşmələr də dilimizdə çoxluq təşkil edir. Aşağıdakı misallar buna əyani sübutdur: self propelled drilling rig -Özüyeriyən qazıma qurğusu; dead line- tal kanatının tərpənməz ucu; rotary tongs,drill pipe tongs- qazıma boruları açarları; hydraulic turbine downhole motor bit shaft - hidroturbin quyudibi mühərrikinin şpindeli; pump rod coupling- nasos ştanqı qıfılları; thermochemical processing of well - quyuların termokimyəvi işlənməsi; mean spooling diameter - kanatın orta sarınma diametri və s.

Ədəbiyyat

1. Mələk Məmmədova. İngilis dilinin qrammatikası.
2. N.Məmmədov. “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları”.
3. A.M. Babayev Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1992.

Z.Afandiyeva

The ways of forming compounds in English

Summary

Compounding forms a word out of two or more root morphemes. The words are called compounds or compound words. In Linguistics, compounds can be either native or borrowed.

Native English roots are typically free morphemes, so that means native compounds are made out of independent words that can occur by themselves.

Another thing to note about compounds is that they can combine words of different parts of speech. Mostly noun-noun compounds, which is probably the most common part of speech combination, but there are others, such as adjective-noun (*dry run*, *blackbird*, *hard drive*), verb-noun (*pick-pocket*, *cut-purse*, *lick-spittle*) and even verb-particle (where 'particle' means a word basically designating spatial expression that functions to complete a literal or metaphorical path), as in *run-through*, *hold-over*. Sometimes these compounds are different in the part of speech of the whole compound vs. the part of speech of its components.

З.Афандиева

Способы формирования сложное слово на английском языке

Резюме

Компаундирование образует слово из двух или более корневых морфем. Эти слова называются соединениями или сложными словами. В лингвистике соединения могут быть как родными, так и заимствованными.

Родные английские корни, как правило, являются свободными морфемами, поэтому означает, что родные соединения составлены из независимых слов, которые могут встречаться сами по себе.

Еще одно замечание о соединениях заключается в том, что они могут сочетать слова разных частей речи. В основном существительные-существительные, которые, вероятно, являются наиболее распространенной частью речевого сочетания, но есть и другие, такие как прилагательное-существительное, глагол-существительное и даже глагол-частица (где «частица» означает слово, обозначающее в основном пространственное выражение, которое функционирует для завершения буквального или метафорического пути), как при сквозном, так и при удерживании. Иногда эти соединения различны в части речи целого соединения по отношению к части речи его компонентов.

Rəyçi: **Rəna Şamiyeva**
filologiya elmlər namizədi, dosent

İNTİZAR MİRZƏYEVA
ADU
inamirzayeva05@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏLƏRİN ÜZVLƏNMƏSİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLİYİNİN YERİ VƏ İNFORMATİVLİYİ

Açar sözlər: zərflik, tərzi – hərəkət zərfliyi, cümlə üzvləri
Key words: adverb, adverbial modifiers of manner , the member of sentence
Ключевые слова : наречие ,обстоятельства образа действия наречие, члей предложение

Müasir dillər üçün səciyyəvi olan universal xüsusiyətlərdən biri də, ünsiyətin formalaşmasında əsas həlledici və fundamental sintatik vahid kimi çıxış edən cümlə problemidir. Bu problemin həlli ilə bağlı təqdiqatçılar müxtəlif dillərin materialları əsasında cümləyə fərqli aspektlərdən yanaşmış, onun ayrı-ayrı sahələri (sintaktik, fonetik və qrammatik sturuktur və.s) üzrə dəyərli elmi nəticələr əldə etmişlər. Bununla belə çağdaş dilçilikdə mövzu ilə əlaqədar mübahisəli problemlər hələ də mövcuddur və bunların elmi həllinə ehtiyac duyulur. Belə problemlərdən biri də tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi olan sadə cümlələrin danışıq aktındaki variativlik xüsusiyətləridir. Mövzunun aktuallığını nəzəri və praktik əhəmiyətini nəzərə alaraq biz tədqiqat işimizi bu problemin həllinə həsr etmişdik. Problemin həlli bununla bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir ki, bunlardan da biri İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsində tərzi-hərəkət zərfliklərinin yeri və funsiyası məsələsidir. Bu yazımızda biz məhz bu məsələni araşdırmağa çalışmışıq.

Müqayisə olunan dillərdə cümlənin tipoloji xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə bu vahidlərin tərkib elementləri kimi çıxış edən cümlə üzvlərinin tipologiyasının araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Cümlə probleminin həllində qrammatik üzvlənmənin əhəmiyətindən bəhs edən K.Abdullayev yazmışdır ki, aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv haqqında hərtərəfli məlumata malik olmaq üçün bu bütövü xırdalıqlarına qədər analtik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə bizim hissələr xırdalıqlar haqqında bildiyimizin dərəcəsi, onların əhatəsi, sinfi içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır, cümlə də həmçinin.(1,s28)

Bu da onu göstərir ki, İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik vahid kimi cümlənin araşdırılmasında onun tərkib hissələri olan cümlə üzvlərinə aydınlıq gətirilməsi vacibdir. Cümlə daxilində hər bir cümlə üzvünün öz

səciyyəvi xüsusiyətləri vardır. Bu xüsusiyətlər də cümlədəki digər konstituentlərdə müqayisədə daha aydın şəkildə müəyyənləşir. Müqayisə etdiyimiz hər iki dildə cüttərkibli bütöv cümlələr yalnız baş üzvləri deyil, eləcədə ikinci dərəcəli üzvləri əhatə edir. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin sadə cümlə daxilində yer tutması cümlədə ifadə olunan fikirdən, danışanın məqsədindən, müzakirə olunan mövzudan danışanın koqnitiv hazırlığından və.s asılıdır. Məs: We have read this book with great interest. (Biz bu kitabı böyük maraqla oxuduq.) Bu cümlədə cümlənin nüvəsini təşkil edən baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlərdən də (tamamlıq, və tərzi-hərəkət zərfliyi) istifadə olunmuşdur. İstər ingilis, istərssə də, Azərbaycan dilində verilmiş bu cümlə qrammatik üzvlənməyə əsasən iki qupa (üzvə) baş və ikinci dərəcəli üzvə bölünür. Mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləri. Tamamlıq və tərzi-hərəkət zərfliyi isə ikinci dərəcəli üzvlərini təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər mübtəda və xəbər ətrafında birləşərək mübtəda və xəbər qruplarını yaradır. Mübtəda qruplarının yaradılmasında ikinci dərəcəli üzvlərdən yalnız təyin iştirak etdiyi halda, xəbər qrupunun əmələ gəlməsində bütün ikinci dərəcəli üzvlər məqsəddən asılı olaraq iştirak edə bilir. "Əlaçı şagird bu gün çətin suallara cavab verdi." (Hardworking pupil asks to the difficult questions.)

Cümlənin qrammatik üzvlənməsindən aydın olur ki, ifadə olunan fikirdə "tələbə" (M) , "cavab verdi" (X) həlledici rol oynayır. Digər sözlər isə həmin üzvlərlə ifadə olunan fikrin "şagird cavab verdi" tamamlanmasına xidmət edir. Məsələn : "əlaçı" sifəti mübtədanın qarşısında işlənərək onu təyin edir.Digər ikinci dərəcəli üzvlər isə xəbəri (cavab verir) təyin edir.Belə

Bir fikir linqvistik ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır.

Hər iki dildə baş üzvlər cümlədə ifadə olunan fikirin əsasını təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər (tamamlıq, təyin, zərflikdir) əsas fikrin tamamlanmasına xidmət edən yardımçı üzvlərdir. Bu cür formalaşmış bölgü iyerarxiyası özünü həm də linqvistik baxımdan doğruldur. (1,s.35)

Deməli hər iki dildə heçdə bütün cümlə üzvləri funsional baxımdan eyni səviyyəli deyil. Elələri var ki, onlarsız cümlə nə qurulur, nə də kommunikativ baxımdan tamamlanmış hesab olunur. Şübhəsiz ki, bunlar cümlənin baş üzvləridir. İkinci ərəcəli üzvlərdən biri də zərflikdir. O cümlənin xəbərini izah edir,onunla qrammatik və sintaktik cəhətdən əlaqədə olur. Zərfliklər cümlə daxilində xəbəri müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Elə bu səbəbdən də hər iki dildə zərfliyin müxtəlif növləri fərqləndirilir. Azərbaycan dilində zərfliklər hərəkət və ya hərəkətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, sahələrini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini, şərtini və.s bildirir.

Beləliklə Azərbaycan dilində zərfliyin 9 növü göstərilmişdir. (3,s.188)

Bunlar aşağıdakılardır ;

1.Tərzi – Hərəkət zərfliyi

2. Yer zərfliyi
3. Zaman zərfliyi
4. Səbəb zərfliyi
5. Məqsəd zərfliyi
6. Kəmiyyət zərflyi
7. Dərəcə zərfliyi
8. Şərt zərfliyi
9. Qarşılıq güzəşt zərfliyi

İngilis dilində bəzi mənbələrdə zərfliyin 14 növü olduğunu (60,s.352,-354) bəzilərində isə bu rəqəmin 12 olduğu göstərilmişdir;

1.Tərzi – Hərəkət zərfliyi
2.Yer zərfliyi
3.Zaman zərfliyi
3.Səbəb zərfliyi
4.Məqsəd zərfliyi
5. Nəticə zərfliyi
6.Dərəcə - ölçü zərfliyi
7.Şərt zərfliyi
8.Şərt zərfliyi
9. Hal- vəziyyət zərfliyi
10.Müqaisə zərfliyi
11. Təkrar –tezlik zərfliyi
12. Güzəşt zərfliyi

Deməli, ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq zərfliyin 3 əlavə növü müəyyən edilmişdir. Biz burada zərfliyin bütün növlərindən deyil, yalnız tərzi-hərəkət zərfliklərindən bəhs edəcəyik. Cümlə strukturunda zərfliklərtin yeri müxtəlifdir. İfadə olunan fikirdəki rolundan asılı olaraq , xəbər qrupunda zərfliklərin yeri fərqlidir.

Təhlil göstərir ki, zaman və yer zərfikləri ilə müqayisədə tərzi-hərəkət zərfliyinin yeri sabitdir.

Məs: Mən yayda istirahət mərkəzidə yaxşı dincəldim.

(I had a good rest in a rest home in summer.)

Azərbaycan dilindəki variantda “yaxşı” sözü zərflikdir və yeri də sabitdir. Qeyd etdiyimiz sintaktik vahidin strukturunda işlənən digər zərfliklərin (yayda, istirahət mərkəzində) yerində variasiyanın mümkün olduğu halda “yaxşı” tərzi hərəkət zərfliyi haqqında bunu demək qeyri mümkündür. Azərbaycan dilində tərzi-hərəkət zərfliyinin xəbərdən əvvəl işlənməsi cümlə strukturunda xəbərin son mövqe ilə bağlı olmasından irəli gəlmişdir. İngilis dilində isə bu struktur əksinədir, yəni cümlədə tərzi hərəkət zərfliyi xəbərdən sağda durur. Dillərin tədqiqi sahəsində cümlələrin mənəvi qrammatik üzvlənməsi ilə

yanaşı, bu vahidlərin kommunikativ - aktual üzvlənməsinə də son dövrlər xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dilçilərin bu sahədə (N.Mateieus, K.Boost, N.Xomski, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, F.Veysəlli, və s.) bununla bağlı yerinə yetirildikləri tədqiqat işləri xüsusi maraq doğurur. Bu tədqiqat işində də sadə cümlələrin aktual üvzlənməsi prosesində tərzi-hərəkət zərfliyinin yeri və onun funksional xüsusiyyətləri məsələsindən bəhs olunmuşdur. Kommunikativ vahid kimi işlədilən hər bir cümlənin aktual üzvlənməsi onun semantik strukturu ilə bağlıdır. Bu üzvlənmə informasiyanın ötürülməsində danışanla dinləyən arasında yaranan əlaqədə özünü göstərir. Bu üzvlənmənin qrammatik və sintaqmatik üzvlənmələrindən fərqli cəhəti bir də ondan ibarətdir ki, burada cümlənin sintaktik qatı ilə bərabər, onun məntiqi qatı da həlledici əhəmiyyətə malikdir. [4, s. 90] Məhz bu səbəbdən də bu üzvlənmə məntiqi psixoloji, funksional kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi - sintaktik üzvlənmə, yəni aktual üzvlənmədir. Dilçilikdə bu nəzəriyyə çex dilçisi V.Mateziusun adı ilə bağlıdır. [2, s.444] Onun bu üzvlənməsinin qayəsi cümlənin iki qutbə - rema və remaya ayrılması ilə bağlıdır. Buda o deməkdir ki, tələffüz edilən hər bir cümlə özündə rema (yeni) və temanı (məlumu) cəmləşdirir.

Tema cümlədə çıxış nöqtəni, Rema isə ifadə olunan əsas mənanı bildirir və cümlədə kommunikativ mərkəzi yaradır. Məs: (I have read this book with great interest) Mən bu kitabı böyük maraqla oxudum. Bu cümlədə "mən bu kitabı" tema hissəni, "böyük maraqla oxudum" isə remanı təmsil etmişdir. Azərbaycan dilində bu cümlə başqa üzvlənmə formasında da ifadə olunma imkanına malikdir. Mən böyük maraqla bu kitabı oxudum. Bu bölgüdə tema və remanın ifadəsi birinci vəziyyətdəkindən fərqlənir, çünki ikinci halda rema hissə "bu kitabı oxudum" -la əlaqəlidir. Birinci bölgüdə tərzi - hərəkət zərfliyi (böyük maraqla) rema hissəsini təşkil etdiyi halda, ikinci halda bu funksiyanı tamamlıq (bu kitabı) yerinə yetirmişdir. Bölgüdən asılı olaraq birincidən informativ mərkəz "böyük maraqla oxudum" ifadəsi, ikincidə isə "böyük maraqla oxudum" –la bağlıdır. Təhlilə əsasən onu deyə bilərik ki, aktual üzvlənmə cümlənin informativliyə görə bölgüsünü əks etdirir.

İngilis dilindəki cümlədə rema hissəsini strukturda son mövqedə qərarlaşmış tərzi - hərəkət zərfliyi təşkil etmişdir. Tərzi - hərəkət zərfliyinin sadə cümlələrin aktual üzvlənməsində yeri məsələsinin müəyyənləşdirilməsi predikat qrupunun cümlə strukturunda tutduğu mövqe ilə bağlıdır. İngilis və Azərbaycan dillərindəki variantların müqayisəsindən aydın olur ki, ingilis dilində tərzi-hərəkət zərfliyinin yeri Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sabitdir. Bu da cümlədə xəbərin cümlə strukturundakı yeri ilə bağlı hadisədən irəli gəlir. Təhlildən çıxış edərək, belə bir fikir söyləmək olar ki, hər iki dildə tərzi - hərəkət zərfliyi cümlədəki yerindən asılı olaraq, rema hissəsini yaratmaqla informasiyanın ötürülməsindən nüvə funskiyasında

çıxış edə bilir. Şübhəsiz ki, iki dil arasında müşahidə olunan fərqlər hər iki dilin norması daxilində tənzimlənir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Abdullayev Ə. , Seyidov T., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1972, 349 s
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s
4. Yunusov D. Müqayisəli tipologiya Bakı: Mütərcini, 2012, 180 s
5. Аракин Б. Д. Сравнителъная типология английского и русского языках. Ленинград, "Просвещение 1979, 259 s

I.Mirzayeva

The place and informativness of adverbial modifier of manner in the devision of simple sentences in English and Azerbaijan languages

Summary

In the given article, the author has touched the place and informativeness of adverbial modifier of manner in simple sentence in English and Azerbaijan languages. Firstly, the article deals with the peculiarity of division of sentences into parts. Thereto it is underlined that in both languages main parts of sentence constitute the base of idea and at the same time secondary parts of sentence help to complete an idea. As a secondary part of sentence, adverbial modifier explains the verb from different aspects (manner of perform, manner of arise, place, time, purpose, amount, degree and condition of motion). It is underlined that in both compared languages the number of semantic types of adverb is different. The investigation work deals with the matter of functional peculiarities and place of adverbial modifier of manner in the process of actual division of sentence into parts in simple sentences. It is noted that the actual division of sentence into parts is related to semantic structure and it arises in the interrelation between speaker and hearer in passing of division of sentence into parts. In the actual division of sentence into parts in simple sentence, the determination of the place of adverbial modifier of manner is connected with the location of the group of predicate in the structure of sentence. From the comparison of the variants in both English and Azerbaijani, it is clear that unlike Azerbaijani in English the place of adverbial modifier of manner is invariable. Differentiations observed in both languages is regulated in the norm of both languages.

И.Мирзоева

Место в простых предложениях наречий образа действий в простых предложениях на английском и азербайджанском языках и вопросы относительно информативности

Резюме

В данной статье автор затронул место в простых предложениях наречий образа действий в простых предложениях на английском и азербайджанском языках и вопросы относительно информативности. В статье, в первую очередь говорится об особенностях членов предложений. Наряду с этим, подчеркивается что, в обоих языках Главные члены составляют смысловую основу и в то же время служат завершенности мысли второстепенными членами предложения. Указывается разностороннее изложение (образа исполнения действия, образа появления, места, времени, цели, количества, степени, условия) обстоятельством, как второстепенным членом предложения, сказуемого. В обоих сравниваемых языках подчеркивается наличие отличительного количества смысловых видов обстоятельства. В исследовательской работе говорится о месте наречий образа действий в актуальном членстве простых предложений и вопросах их функциональных особенностей. Указывается что, актуальное членство связано с семантической структурой и в передаче указанного членства, показывает себя связь, образующийся между говорящим и слушателем. Определения вопроса места наречия образа действия активном членстве простых предложений, связано с позицией, занимаемой в структуре предложений предикатной группы. При сравнении вариантов на английском и азербайджанском языках, видно что, на английском языке место наречия образа действия, в отличие от азербайджанского языка, стабильное. Отличия, наблюдаемые между двумя языками, регулируются в пределах норм обоих языков.

Rəyçi: **Həqiqət Hacıyeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA
ADNSU-nun
"Xarici Dillər kafedrası"nın
farida@mail.ru

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİNİN "XARİCI DİLLƏR" KAFEDRASI"NIN TARİXINDƏN (XX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ)

Açar sözlər: kafedra, dərs, tədris, oxu, vərdiş, şifahi nitq, müəllim,təhlil.
Ключевые слова*:* кафедра*,* урок, обучение, чтение, навык, устная речь, учитель, анализ.
Key words: department, lesson, teaching, reading, skill, speaking, teacher, analysis.

Xarici dillərin oyrənilməsi və faydasindan durmadan danışmaq olar. Məhz buna görə də müasir dövrümüzdə də bu aktual mövzu oalraq qalır və xarici dilləri bilən insanlara hər yerdə daha böyük üstünlük verilir. Lakin xarici dillərin tədrisində yanaşmalar daim dəyişir, yeni proqramlar hazırlanır, yeni meyarlar üstünlük təşkil etmıyə başlayır.

Biz əvvəlki məqalələrimizdə XX əsrin 20-30-cu illərində illərində Ümümittifaq Neft Sənayesi Universitetinin (indiki Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin) "Xarici dillər " kafedrası nın tarixindən bəhs etmişdik və bu kafedranın xarici dillərin mükəmməl tədris edilməsində böyük əhəmiyyətini göstərmişdik. İndiki məqaləmizdə isə "Xarici dillər " kafedrası nın XX əsrin 30-50-ci illərindəki rolundan, xarici dilləri tədris etməyin yollarından, təlimdə istifadə etdiyi yanaşmalardan bəhs edəcəyik.

Get-gedə xarici dillərin öyrənilməsinə olan daha da yüksəlmiş, hırtərəfli inkişaf etmiş və daha effektif mütəxəssizlərə ehtiyac artmişdır.

"Xarici dillər "kafedrası təlim-tərbiyyə işlərini düzgün qurmaqla yanaşı tədris prosesini səmərəli təşkil etmişdı. Kafedrada elmi tədqiqat işləri də yazılmış və nəşr işlərinə də xüsusi fikir verilmışdir.

Bu cəhətdən kafedranın 1932 ci ilin oktyabrında aparılmış iclasının qərarı maraqlıdır:" a) neft sənayesinə aid olan sözlərin (şifahi nitqidə) anlaşılması üzrə çalışma sistemi hazırlansın b) ingilis dilinin öyrənilməsinə kömək etmək məqsədilə ana dilində fel və feli sifətin öyrənilməsi təşkil edilsin; v) normal oxu vərdişinin aşılanmasına diqqət artırılsın f) ingilis dilini zəif bilən tələbələrlə aparılan dərs saaatlarının miqdarı artırılsın"[1].

Beləliklə, müəllimlər qruplara verilən dərs saatı 200 saat olduqda, tədris prosesinin aktivliyini artırmaq məqsədilə ekspermentə müraciət

etmişlər. Dərsin bir dəfədə 90 dəqiqə yoxsa başqa günlərdə olmaqla 45 dəqiqə ilə aparılması məsələsi müzakirə olunmaqda müxtəlif fikirlər mübahisə dogurmuş, buna son qoymaq üçün kafedra dərslərin müxtəlif günlərdə 45 dəqiqə ilə aparılmasına tövsiyyə etmişdir. Hazırda xarici dillərin tədrisində təlimdə müasir vasitələr geniş ölçüdə tətbiq olunarsa, 45 dəqiqə ilə aparılan dərslər daha çox fayda verər. Belə aspirantların işlərini müvəffəqiyyətlə qurmağa , onlara verilən tapşırığın həcmini azaltmağa və həmin materiala fasiləsiz nəzarət etməyə, kollektiv işlər daha yaxşı imkan yaradır.

Aspirantlara xarici dillərin mükəmməl tədris edilməsi xüsusilə birinci yerdə qoyulur və ən önəmli məsələlərdən sayılırdı. Kafedra üzvlərinin apardıqları işlər aspirantların xarici dil üzrə bacarıq və vərdişində həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə dəyşiklik edilməsinə yönəldilirdi. Nəticədə xüsusilə aspirantların səmərəli işlər görmək üçün vaxtlarına qənaət edilirdi.

Kafedra getdikcə öz işini təkminləşdirirdi. 1934 cü ildən başlayaraq xarici dil dərslərində tələbələrin sayı qruplarda 18-dən 9-a endirilmişdi. Çünki dərslər təmamilə yeni üsulllarla formalaşdırılır vı daha maraqlı üsullarla həyata keçirilməyə başlanmışdı.

Buna görə də "Xarici dillər " kafedrasında çalışan xarici dil müəllimləri yerli şəraitin spesifik xususiyyətlərini nəzərə almaqla tədris planının seçilməsi, xarici dil fənninin ideya səviyyəsinin yüksəldlməsi, dərs və dərsdən kənar işlərin təşkili və s. sahələr üzrə geniş iş aparmış, dilin tədrisi məsələlərinə xüsusi fikir vermişlər. Bu da xarici dillərin tədrisi işinin yaxşılaşdırılmasına xeyli kömək etmişdir. Hələ keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq kafedra ilk dəfə öz işinə "bir başa metod" ilə başlamışdır**.** Yəni standart, ənənəvi üsuldan- söz əzbərlə və oxu tərcümə et usulundan əl çəkərək təlimin real həyatla bağlılığını yaratmaq üçün dünyada hələ bu gün geniş vüsət almış yeni bir metodla xarici dilləri tədris etməyə başlamışdılar.

Xarici dillərin mükəmməl öyrənilməsinə yaradılmış belə şəraitdə aspirant tək oxu və tərcümə deyil, eyni zamanda xarici dildə danışmaqla və danışmanı başa düşməyi də bacarmalı idi. 1935 ci ildə aspirantdan şifahi nitq üzrə məişət mövzularında danışmaq, mövzular üzrə ayrılmış sual- cavabda iştirak etmələri tələb olunurdu. Oxuduğu mətnə sual qoymaq, onu ana dilinə tərcümə etmək və xarici dildə sual cavab vermək kimi iş növləri daha geniş yayılmışdı.

Kafedranın protokol və hesabatların təhlilindən aydın olur ki, şifahi nitqin inkişafı modellər vasitəsilə aparılırdı və dərs saatı yalnız fəal iş növlərini əhatə edirdi. Oxu və tərcümə zamanı qrammatik material, ya mətnə, ya da mətn qrammatik materiala tabe etdirilirdi.

Belə hal tədris zamanı tələbənin xarici dil üzrə, bacarıq və vərdişləri onun bilik səviyyəsindən asılı idi. Onlar xarici dil üzrə hazırlıqlı olduqda , qrammatik materialı onlara izah etməyə xüsusi ehtiyac qalmırırdı.

Buna görə də qrammatik material kontekstdə çətinlik törədən zaman müəllim onu izah etməli olurdu.Dərsin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə kafedra xarici dillər üzrə dərsi aşagıdakı ardıcıllıqla aparmağa qərara almışdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, tələbə və aspirantların xarici dil üzrə aydın nitq mədəniyyətinin (yazılı və şifahi) inkişaf etdirilməsi dillər kafedrasının əsas məqsədi olmuşdur. Kafedraya qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün kompleks dərs sistemindən istifadə etmişdir. Burada şifahi və yazılı nitq, danışma və şifahi formadan nitqi anlama, oxu və.s. növlərdən istifadə olunmuşdur.

Universitetin nəzdində xarici dillər üzrə yaradılmış fənn kabinetinin apardığı iş də faydalı olmuşdur. Fənn kabinetinin vəzifəsi: a) tələbə və aspirantlara dili dialektik materializm nəzəriyyəsi əasasında başa salmaq və dildən sinfi mübarizədə ideoloji silah kimi istifadə etmək ; b) xarici dilin öyrənilməsində ən çox çətinlik törədən dil- qayda –qanunlarının ana dili ilə müqayisəli sxemini hazırlamaq və onları nümayiş etdirmək; v) tələbə və aspirantlarda dili öyrənməyə maraq oyatmaq və dərsdən kənar vaxtlarını səmərəli təşkil etməkdə köməklik göstərmək ; q) müəllimlərə öz metodik biliklərini zənginləşdirməkdə dil kabinetin rolunu artırmaqdır.

Beləliklə, müəllimlər kabinetdə elmi və metodik ədəbiyyatla tanış olmalı, onları müzakirə etməli, müvafiq və əlverişli üsulları tədris prosesində tətbiq etməli idilər.Eyni zamanda tələbə və aspirant kabinetdə öz elmi işi üzrə müəllimdən məsləhət alır, biliyini əyani vasitələrin köməyilə möh-kəmləndirir, dilçilik üzrə mühazirələr dinləyirdi. Bundan başqa dil kabineti sərgi , görüş, ədəbi-bədi gecələr, qırmızı təqvim günü, divar qəzetinin buraxılması , ev oxusu üzrə yardım və.s.tədbirlərdə iştirak etməlidi.

Kafedranın ictimai işləri kimi “Staxanov hərəkatı və dil kafedrasının vəzifələri”, “İngilis dili Amerikada” kimi mövzular dinlənilib müzakirə edilmişdi. Müəllimlər isə tələbələrə “ Amerikada sizin yaşıdlarınızın həyat tərzi”, “ Dünya sosializmi və kommunuzmi alqışlayır” və s. mövzularda məruzələr etmişdilər. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsini kafedranın nəzdindəki mədəniyyət universiteti təşkil edirdi.”

Politexnik institutunun yaradılmasının ilk günlərindən ali məktəbəmizə RSFSR və digər yerlərdən mütəxəssislər dəvət olunurdu. Onlar ali məktəblərimizdə kadrların hazırlanması vəzifəsini həll etməli idi. Sonralar isə Ümumittiaq Neft Sənayesi İnstitunun “Xarıcı Dillər” kafedra-sına müəllim kimi əsasən Moskva və Leningrad xarici dillər İnstitutlarının məzunları ilə birlikdə yerli kadrlar da işə cəlb olunurdular.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş1169, vər.17
2. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş1147, vər.2
3. Azərbaycan SSR MDOİ arxivi, fond 1658, siyahı 2, iş 1132, vər. 4.
4. Azərbaycan SSR MDOİ Arxivi, fond 1968, siyahı 2, iş1132, vər.4 (1931-ci il)

F.Huseynova

The History of "Foreign Languages" department of Azerbaijan State Oil and İndustry University (in 30-50 years of XX century)

Summary

Teaching foreign languages in Azerbaijan Republic even in 30-50 years of XX century was in the first place.

At that period, teachers searched different ways of teaching foreign languages according the requirements of that period. The archive materials are helpful to have a rich understanding of the main issues of teaching methods of foreign languages in 30-50 years of XX century in Azerbaijan State Oil and İndustry University.

Even at that period the teachers knew that by teaching only grammar rules and vocabulary they'd not gain successes, and that's why they tried to improve oral communication skills of students by their own teaching methods at that period.

Ф.Гусейнова

История кафедры «Иностранных Языков» Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности (в 30-50 -х годах XX века).

Резюме

Преподавание иностранных языков в Азербайджанской Республике даже в 30-50 годах XX века была на первом месте.

В этот период преподаватели искали различные способы обучения иностранным языкам в соответствии с требованиями того периода.

Архивные материалы полезны для глубокого понимания основных вопросов методики преподавания иностранных языков в 30-50 годах XX века в Азербайджанском государственном университете нефти и про-мышленности.

Еще в тот период преподаватели знали, что, обучая только правила грамматики и словаря, они бы не добились успехов, и именно поэтому они пытались улучшить устные разговорные навыки студентов своими методами преподавания в тот период.

Rəyci: Xoşqədəm Əhmədova
pedaqogika elmlər namizədi, dosent

AYNUR QULİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurmurad@yahoo.com

YAZIÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏN ALINMIŞ FRAZEOLOGİZMLƏR

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, lüğət tərkibi, alınma frazeologizmlər, bədii ədəbiyyat
Key words: phraseological units, word stock, borrowing phraseological units, fiction literature
Ключевые слова: фразеологические единицы, словарный фонд, полученные фразеологизмы, художественная литература.

Frazeoloji birləşmələr fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcüd olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalardır. Frazeologizmi təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponetləri hesab olunur. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri-mümkündür. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər. Bəzən frazeoloji birləşmələrin mənasının fərqlənməsi sözün müxtəlif mənalarına nisbətən zəif də görünür. Frazeoloji birləşmələrin semantik və qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi onun müxtəlif mənalarda işlədilməsinin imkanını məhdudlaşdırır.

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeoloji birləşmələrin tarixinin araşdırılması onların yarandığı gündən ta bu günə kimi keçdikləri inkişaf yolunu izləmək və bu yolda uğradıqları dəyişiklikləri aşkara çıxarmaq olduqca zəruridir. Bütövlükdə bir məna ifadə edən frazeoloji birləşmələr hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Bildiyimiz kimi frazeologiyanı dərindən tədqiq edən tədqiqatçılardan biri də A. V. Kunindir. A.V.Kunin frazeologiyanı dilin xəzinəsi adlandırmışdır. A.V.Kunin fikrinə görə frazeologiyada insanlar,onların mədəniyyəti və xalqın tarixi öz əksini tapmışdır. "İngilis dilinin frazeologiyası da çox zəngindir və uzun bir tarixi var". O, frazeologizmləri təsnif edərək bildirirdi ki, frazeologizmlər hər bir dilin universaliləridir və dili heç cür frazeologizmlərsiz təsvir etmək olmaz". Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun, ingilis dili də belə dillərdən biridir. İngilis dilində başqa dillərdən alınma frazeologizmlər böyük rol oynayır.Dünyanın bütün dillərində frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları və üsulları eyni olmasa da, oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Bu dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə izah oluna bilər. Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ingilis dilinə də aid edə bilərik. Frazeoloji birləşmələr müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilində olan frazeologizmlərin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.Dildə olan frazeologizmlərin müəyyən bir hissəsini isə Amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər təşkil edir. Amerika yazıçılarının əsərlərdən alınmış frazeologizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və ingilislər tərəfindən geniş istifadə olunmaqdadır. Deyilənlərə misal olaraq, V.İrvinq (A Rip Van Vinkl- irticaçı, tərəqqi düşməni), Cek London (the iron heel - dəmir daban, imperializm), Marqaret Mitçell (gone with the wind - mövcud olmayan, küləklə sovrulan) göstərmək olar. İngilis dili frazeologizmlərinin müəyyən bir qismini ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlər təşkil edir. Belə frazeologizmlərin əksəriyyəti görkəmli yazıçı V.Şekspirin əsərlərindən alınmış frazeologizmlərdir. Yazıçı öz əsərlərində bədii məqsəddən asılı olaraq həm ümumxalq dilinə məxsus olan frazeologizmlər, həm də bir sıra hallarda sonralar ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş obrazlı ifadələr, frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlər şekspirizmlər adlandırılır. Onlara misal olaraq "*Hamlet"* əsərindən götürülmüş misallara nəzər salaq:

the observed of all observers - diqqət mərkəzi ;
to do yeoman service - vaxtında yardım göstərmək ;
to shuffle off (this mortal cail) - fani dünyanı tərk etmək, "ölmək" ;
germane to the matter - mətləbə keçin ;
a towering passion - qəzəb ;
in the mind`s eye - xəyalən ;
to the top of one`s bent - doyunca, ürəyin istədiyi qədər .
"Merchant of Venice"
to have (smb.) on the hip - əlverişsiz şəratidən istifadə etmək;
to one`s heart`s content - ürəyi istədiyi qədər;
a Daniel come to judgement - vicdanlı hakim;

a pound of flesh - dəqiq say.

"King Henry IV"

the wish is father to the thought - arzudan istək doğar;

to eat one out of house and home - bir kəsin hesabına yaşamaqla onu iflasa uğratmaq.

Yazıçının əsərlərindəki frazeologizmlərin əksəriyyətinin tərkibində arxaizmlər və ya köhnəlmiş sözlər var. Məsələn:

from whose bourne no traveler returns burada "bourne" sözü arxaizmdir və mənası "sərhəd" deməkdir.

Zaman keçdikcə bəzi şekspirizmlər dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət fonduna müasir formada daxil edilmişdir. Məsələn:

at one fell swoop (Macbeth) "bir dəqiqədə" frazeolgizmi qismən dəyişdirilmiş və bu frazeologizm müasir ingilis dilinin lüğət fonduna *"at one swoop"* formasında daxil edilmişdir.

To wear one's heart upon one's sleeve for day to pack it "hisslərini gizlətməmək" frazeolgizmi müasir ingilis dilində "to wear one's heart upon one's sleeve" formasnda istifadə olunur. Bu sahədə Şekspirlə yanaşı, bir çox başqa yazıçıların adını çəkmək olar. Bir sıra belə frazeoloji vahidlər ya unudulmuş, ya da mənası dəqiq öyrənilmədiyindən dilin sisteminə daxil ola bilməmişdir. Bu baxımdan ötən əsrlərdə yaranan frazeoloji birləşmələrin tədqiqi çətinlik yaradır.

XIV əsrdə Cefri Coserin yaratdığı mənbəyə aşağıdakı frazeoloji birləşmələri aid etmək olar:

murder will out – yalan bir gün üzə çıxar,

wet one's whistlen – boğazını islatmaq.

Corc Qordon Bayron ((as) merry as a marriage-bell – həmişə şən, "Childe Harold's Pilgrimage")), Çarlz Dikkens (to put too fine a point upon it - üzünə demək, how goes the enemy – saat neçədir?, in a pickwickian sense – sözsüz-söhbətsiz, "David Copperfield"), Valter Skott (far cry - böyük fərq, yerlə göy arası qədər ("The Legend of Montrose")) kimi dahi yazıçıların əsərlərində də frazeoloji birləşmələri görmək olar. C.Qolsuorsinin əsərlərində də bu kimi frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. "Kirayə verilir" ("To Let")əsərindən götürülən nümunələr buna missal ola bilər:

to shut somebody up – bir kəsin sözünü ağzında qoymaq;

to clear one's throat – boğazını arıtlamaq;

Sead and yellow – ahıllaşmış, yaşa dolmuş

Be the death – Axırına çıxmaq, çərlətmək

To turn on one's heels – Qəfildən dönüb getmək;

To vent one's nerve on somebody – Acığını bir kəsin üstünə tökmək və s.

İspan dilindən alınmış frazeoloji birləşmələrin sayı çox olmasa da, bəzi birləşmələri göstərmək olar:

Blue blood- aristocrat qanı;

The fifth column – düşmənin gizli sursat və canlı ehtiyatı;

Till at wind mills-özündən zəifə gücünü göstərmək ;

A storm in a tea-cup – dəryada balıq sevdası və s.

Yuxarıda göstərdiyimiz misallar M.Servantesin "Don Kixot" " əsərindən götürülmüşdür.

Bu da bir daha sübut edir ki,dilin lüğət fondu ingilis dilində olan alınma frazeologizmlərin hesabına daha da zənginləşir.

Yazıçı və sairlərin əsərlərindən əlavə, dilin frazeoloji fondunun zənginləşməsində Atalar sözü və məsəllər də böyük rol oynayır. Onlar keçmiş nəsillərin həyat təcrübəsinin yığcam və obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Atalar sözü və məsəllərin frazeologiyaya aid olub-olmaması mübahisə doğursa da, dilçi alimlərin əksəriyyəti onları frazeoloji birləşmələr hesab edirlər. Çünki bu sahə atalar sözü və məsəllərlə zəngindir:

Men may meet, but mountains never greet – Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr.

Caution is the parent of safety – Ehtiyat igidin yaraşığıdır və s.

Sırf milli keyfiyyət daşıdığına görə atalar sözləri və məsəllər aid olduqları frazeoloji vahidlər kimi əksər hallarda başqa dilə hərfi tərcümə oluna bilmir,onların qarşılığından istifadə edilir.Lakin ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən çoxlu sayda atalar sözü və məsəllər bəzi hallarda eyni mənaya malik olur. Məsələn,

"The cat shuts its eyes when stealing cream" – "Öz gözündə tiri görmür,başqasının gözündə tük axtarır ";

"To kill two birds with one stone" – "Bir güllə ilə iki dovşan vurmaq".

"Early to bed,early to rise makes a man healthy,wealthy and wise" – ("Erkən yatan və erkən oyanan insane sağlam,varlı və müdrik olar") -"Tez duran,tez evlənən peşman olmaz".

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən ingilis mətnlərində ingilis dilində olan frazeoloji ifadələrə də rast gəlinir. Belə ifadələrin çox olması da dilin lüğət fondunun zənginləşməsinə səbəb olur.Lakin belə frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində ekvivalentlər daha çox işlədilir:

Birds of feather – bir yuvanın quşu;

To lead apes in hell – qarıyıb evdə qalmaq;

Much ado about nothing – heçnədən qalmaqal və s.

Buradan aydın görünür ki, göstərilən frazeologizmlərlə yazıçılar öz fikirlərini çox yığcam, aydın və obrazlı ifadə etmişlər. Beləliklə, göstərilən frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1.Arnold I.V. The English word. M-L., 1966
2.Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1970
3.Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı,2006.

А.Кулиева

Фразеологизмы взятые из произведений писателей

Резюме

В этом статье говорится о полученных фразеологизмах в художественном литература. Английский язык – одно из самых языков который богат фразеологическими слияниями.

Фразеологизмы-это самой богатый материал который отражает национальные особенности каждого народа. Фразеологизмы часто употребляется входящих состав словарей языка. Художественная литература играет важную роль обогощение языка.

Писатели обознагают своих идей ясно с фразеологизмами. Среди фразеологизма есть архаизмы и устаревшие слова.

A.Quliyeva

Phraseological units which have taken from the writer's novels

Summary

This article deals with the role of borrowing phraseological units in English literature. English is one of the richest language with its phraseological units. Phraseological units are the rich language material reflecting every nations national features.

Phraseological units which are included in the word stock of language are widely used. Fiction literature has a great role in the development of word stock of a language.

The writers have expressed their thoughts with phraseological units clearly. There are some archaism and old words among these phraseological units.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NAİLƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nailayusifova@yahoo.com

TƏHSİL İSLAHATININ HƏYATA KECİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ DÖVLƏT PROQRAMININ MƏQSƏD VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlə: təhsil, təlim, amil, məqsəd, təfəkkür;
Ключевы еслова: образование, тренинг, фактор, цель, сознание;
Key word: education, training, factor, target, thinking;

İnsan, əsas fəaliyyətlərdən biri olan təlimin köməyi ilə bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnir. Təlim fəaliyyəti psixoloji proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə tənzimlənir.Ümumiyyətlə psixoloji proseslərin(diqqətin, qavrayışın, hafizənin, təxəyyülün, təfəkkürün, hisslərin, ifadənin) inkişafında təlim fəaliyyəti əsas rol oynayır. Aparılan psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, təlim materiallarının şüurlu şəkildə mənimsənilməsində və mahiyyətin dərk olunmasında təfəkkürün digər psixoloji proseslərdən fərqli olaraq çox üstünlükləri vardır. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya baxımından baş verən yaxınlaşmalar, aparılan islahatlarda səmərəli təlim fəaliyyəti nəticəsində qazanılan nailiyyətlər danılmazdır.Şəxsiyyət, insanın ictimai konkret həyat şəraitində özünün təlim və tərbiyəsində formalaşır, belə olan təqdirdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin ehtiyac və tələblərinə uyğun olan şəxsiyyətin yetişdirilməsi təlimin başlıca məqsəd və vəzifəsidir.Təlim prosesinin optimallaşdırılması, onun elmi təşkili, səmərəsinin yüksəldilməsi tələbə fəallığının intensivləşdirilməsi, nəticədə təhsilin keyfiyyətli olmasına səbəb olur. Dünyada gedən inkişaf prosesi ilə cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəvi psixoloji və intellektual səviyyəsi arasında fərqin azalmasına nail olmaqla sivil dövlət yaratmaq mümkündür. Təhsilin strateji təsir gücündə olması, qeyd olunan faktorla bağlıdır. Yeni təlim metodları ilə əlaqədar təşkil olunmuş treninqlərin müvafiq məşğələlərini keçən müəllimlər tənqidi təfəkkür metodunun imkanlarından tədris prosesində istifadə etməklə müəyyən praktik bacarıqlar əldə edirlər. İlk addım kimi qiymətləndirilən bu nailiyyətləri ümumi respublika miqyasında genişləndirmək vacibdir. Təhsil islahatının həyata keçirilməsi prosesində dövlət proqramında təsbit olunan məqsəd, prinsip, mərhələlər, hüquqi baza, gözlənilən nəticələr öz əksini tapmalıdır.Yeni təlim metodları ifadəsini məzmununa görə təhlil etsək əsas diqqət bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanmasında müəllimin pedaqoji ustalıq nümayişi etdirmə məharəti ön plana gətirilir. Məna və mahiyyət baxımından təlim anlayışı öz dəyərini saxlamaqla, yeni metodların seçilməsi, tətbiqi

qaydalarına xidmət edir. Öyrənənə şəxsiyyət kimi yanaşmadan onu hərtərəfli bərabərhüquqlu varlıq hesab etmək çox çətindir. Avtoritar münasibət bəsləməklə tədrisin mahiyyətini qiymətləndirmək qeyri mümkündür.Təhsilin keyfiyyəti iki cəhətdən şərtlənir. Birinci dövlət standartlarına uyğunluğu, ikincisi isə təlim alanların tələbatının ödənilməsi. Qeyd olunan amillər tədris prosesində kifayət qədər qiymətləndirilmədiyindən uzun illər diqqətdən kənarda qalmışdır. Təhsil islahatının demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferansasiya, ərdiləşdirmə prinsipləri tətbiq olunduğu şəraitdə istehlakçının hüquqları təmin olunur. Öyrənənləri meyl və maraqları üzrə seçim aparır, müəllimləri haqqında azad fikirlərini söyləmək hüququndan sərbəst istifadə edə bilirlər.Bütün bu yeniləşmələr təlim metodlarının səmərəlilik dərəcəsinin artırılması, təhsildə keyfiyyətin, yüksəldilməsinə nail olan müəllimlərin nüfuzunun artmasına gətirib çıxaracağına şübhə qalmır.Ənənəvi təlim metodlarına görə dərs sxematik olaraq auditoriyanın təşkili, davamiyyətin yoxlanılması,ev tapşırıqlarının, keçmiş dərsin sorğusu, yeni biliklərin verilməsi və möhkəmləndirilməsi qiymətləndirmə, əlavə tapşırıqlar və s. ardıcıllıqla aparılır. Açıq etiraf olunmalıdır ki, hər hansı bir fənn üzrə tədris olunan mövzu ilə bağlı verilən bilik öyrənənlərin tam fəallığı şəraitində aşılanmır. Bir iki nəfərin dərsdə çalışqanlığı hesabına təlim işinin qurulması digərlərinin passivliyinə gətirib çıxarmışdır. Öyrənənləri arzu etmədikləri lazımsız məlumatlarla yükləmək, onların hafizəsinin vaxtından əvvəl zəifləməsinə səbəb olur. Müəllim əməyinin səmərəliliyi onun standartlara cavab verməsidir. İlk növbədə müəllim kadrların hazırlığı müasir standartlar səviyyəsinə qaldırılmalıdır.Təlim prosesində hər iki tərəf öyrənir. Yəni öyrədən kimi həmişə səciyyələndirdiyimiz müəllim daha çox öyrənməlidir ki, öyrədə bilsin. Öyrətməyə yalnız təlim metodlarından düzgün şəkildə istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu işin əsil açarı fikrimizcə tənqidi-təfəkkür metodundan səmərəli istifadə etmək bacarığındadır. Yeni təlim metodları tənqidi təfəkkürün köməyi ilə öz real həllini tapa bilir. Tənqidi təfəkkür üç mərhələdə həyata keçir. Düşünməyə yönəltmə, düşünmə, dərk etmə. Hər bir mərhələnin özünəməxsus strategiyası vardır. Yeni təlim metodları ilə tədris olunan dərsdə öyrədənin beyin fəaliyyətinin aktivliyi bütün fazalarda təmin edilir.Düşünməyə yönəltmə mərhələsində "Əqli hücum" -strategiyasından hər bir dərsdə müvafiq qaydada istifadə olunması məsləhətdir. Burada əsas məqsəd auditoriyada əyləşənlərin qısa vaxt ərzində düşünməyə yönəldilməsidir. Düşünməyə yönəltmə mərhələsində istifadə olunan mövzu ola bilər ki, tədris olunan mövzunun məzmunu, məqsədi vəzifəsi ilə bağlı heç bir əlaqəsi olmasın və yaxud əksinə. Bu prinsip baxımından beyin təlim prosesinə yönəldilərək düşünməyə təhrik edilir. Necə ki, istehsalatda quraşdırılmış texniki qurğuların sazlığı müntəzəm yoxlanılarkən onları boşboşuna işlədirlər. Təlim prosesində istehlakçının düşünməyə yönəltmə, dərketmə, düşünmə (DDD) mərhələlərində fəal iştirakı strategiyaların köməyi

ilə təmin olunur. Müəllimin ustalığı, strategiyaları seçmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Strategiyalar seçilərkən qanunauyğunluqlar gözlənilməlidir. Strategiyaların adları əsasən təlim üsulunun məzmunu və forması ilə şərtlənir.- DDD-fazalarında öyrənənlərin psixoloji inkişafını gücləndirməklə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməklə təhsillənib, tərbiyə olunması metodların interaktivliyindən asılıdır. Strategiyalar bütövlükdə interaktiv səciyyə daşıyır. İnteraktiv dedikdə dioloq, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək kimi başa düşülür. İnteraktiv yolla təlim prosesi intensivləşir, öyrənənin şüurlu fəaliyyətinə zəmin yaranır. Nəticədə təlimin inkişafetdirici cəhətləri artır. İnteraktiv metodlardan səmərəli istifadə etməklə öyrənənin müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, qarşılaşdıqları problemlərə münasibət bildirmək, fikir mübadilələrində mövqe göstərmək və s. keyfiyyətlər formalaşır.Dünya praktikasında interaktiv təlim metodları üçün səciyyəvi olan cəhətlərə aşağıdakılar daxildir. Öyrənənin aktiv fəaliyyəti, müəllimin və onların bir-biri ilə əməkdaşlığı, didaktik oyunlardan istifadə olunması, (Müzakirə zamanı, qruplarla iş zamanı, təqdimat və ümumi söhbət zamanı) dərsdə tələbələrin qeyri ənənəvi yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur.İnteraktiv təlim zamanı öyrənənlərdə psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafını əks etdirən cəhətlər inkişaf edir. Məsələn: müstəqil düşünməyi, sərbəst rəy söyləməyi: şəxsiyyəti qiymətləndirməyi, təhlil etmək qabiliyyəti, əməkdaşlıq etməyi, başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi; başqalarını dinləməyi; başqa fikirlərə dözümlü olmağı; öz fikirlərini dəlillərə dəqiq izah etməyi; tənqidi təfəkkürü; güzəştə getməyin yolunun tapılması; natiqlik qabiliyyəti və s. Ev tapşırıqları, fakültativlər və praktikumlar, seminar, məşğələlər, ekskursiyalar, məsləhət saatları təlimin digər təşkili formalarına daxildir.Sinkveyn (fransızca beşlik deməkdir), İNSERT (altı ingilis sözlərinin baş hərflərindən əmələ gəlib-kodlaşdırma sistemi mənasındadır). Klaster (şaxələndirmə deməkdir), metafarik (düşüncə, hadisələri bənzətmək deməkdir), kublaşdırma eyni vaxtda altı istiqamətdə fəaliyyət, əqli hücum, cütlər və qruplar, dairəvi söhbət, rollu oyunlar, diskussiya, zəncirvari hekayə və şəkillər kimi interaktiv təlim metodlardan istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür. Qeyd olunan metodların bəziləri haqqında aydınlıq gətirmək müəllimlər üçün faydalı olar."Əqli hücum"- üsulu ilə müəllim təlim işi apararkən tələbələrin idrakı fəaliyyətinin inkişafı və onların müxtəlif ideyaların çevik şəkildə irəli sürmələri üçün bundan geniş istifadə edə bilər. Əqli hücum yeni mövzunun izahından əvvəl hər hansı konkret suala cavab axtarılarkən istifadə olunur. Bu üsulun üstün cəhətlərindən biri də ümumi məqsədlə bağlı öyrənənlərdə müxtəlif ideyalar yaratmasıdır.Məsələn, müəllim lövhədə əl alətləri ilə bağlı müəyyən bir sual yazır və ya şifahi şəkildə soruşur. Eyni zamanda suallara verilən cavabların lövhədə yazılması xahiş olunur. Cavablar bir-birinin təkrar etməmək şərti ilə lövhədə yazılır. Bütün fikirlər

lövhədə öz əksini tapdıqdan sonra müzakirə olunur"Diskussiya"da öyrənilən məsələ ilə bağlı fərdi və ya qrup halında tələbələr öz münasibətini yazılı və ya şifahi şəkildə sərbəst bildirirlər. Belə diskussiyalar öyrənənlər-də verdikləri cavabları faktlara əsasən təhlil etmək qabiliyyətini artırır. Müəllim əvvəlcə "əqli hücum" üsulundan istifadə edərək diskussiya aparmaq qaydalarını aydınlaşdırır. Həmin qaydalar aşağıdakılardır:

-danışanı dinləmək;
-danışanın sözünü kəsməmək;
-danışanın fikrinə mədəni şəkildə etirazını bildirmək;
-vaxta əməl etmək;
-danışmaq istəyəndə əlini qaldırıb söz almaq;
-heç kəsin fikrini tənqid etməmək.

Nəzərdə tutulan qaydaları iri hərflərlə müəyyən lövhədə yazıb görünən yerdə asmaq məsləhətdir. Diskussiya zamanı qaydalara praktik olaraq əməl olunmalıdır."Zəncirvari hekayə və şəkillər" üsulunun mahiyyəti adından aydındır. İştirakçılardan biri nəzərdə tutulan hekayə ilə bağlı ilk cümləni deyir, qalanları ardıcıl olaraq davam etdirir.İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrin idrak fəaliyyətinin ,təfəkkürünün inkişafını tələb edir.Təfəkkür - idrak prosesi olub cism və hadisələrin mahiyyətini, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların ümumiləşmiş inikasından ibarətdir. Duyğu və qavrayış vasitəsilə maddi aləmin dərk edilməsi prosesi başlanğıc olsa da onlar təfəkkürün mənbəyidir. Mürəkkəb psixoproses olan təfəkkür duyğu və qavrayışın verdiyi materiallar əsasında fəaliyyətdə olan insan qanunauyğun əlaqələrlə, təsadüfi əlaqələri seçməyə başlayır.

Beləliklə insan hər hansı gerçəkliyi təfəkkür vasitəsilə tam və dəqiq dərk edir. Dil fikrin gerçəkliyi olduğu üçün təfəkkür nitqlə daim vəhdətdədir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.Bakı 1995.
2.Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu (layihə).2009.
3.Təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyasının iclasında ümummilli lider H.Əliyevin yekun nitqi.2001.
4.B.Bəşirov.”Ali məktəb didaktikası”.Bakı,1992.
5.Bakalabr hazırlıgı (normativ sənədlər toplusu).Bakı-2001.
6.N.Kazımov.”Ali məktəb pedaqogikası”.Bakı,1999.
7.R.H.Cabbarov .İdarəetmənin məqsəd və vəzifələri(elmi məqalələr məcmuəsi)

Наиля Юсифова

Цели и результаты реформ образования в государственной программе
Резюме

Оптимизация учебного процесса, его научная организация, повышение его продуктивности, повышение интенсивности студенческой активности в результате становятся причиной повышения качества образования. Достижением уменьшения отличия между процессом развития, происходящим в мире и духовным психологическим и интеллектуальным уровнем людей, живущих в обществе, возможно создать цивилизованное государство. Нахождение у образования силы стратегического влияния связано с указанным фактором. Педагоги, прошедшие соответствующие этапы тренингов, организованных в связи с новыми учебными методами, используя в учебном процессе метод критического мышления, приобретают определенные практические навыки. Эти дости-жения, оцениваемые как первые шаги, важно расширять в общереспубликанском масштабе. В процессе проведения в жизнь реформ образования должны найти свое отражение цели, принципы, этапы, правовая база, ожидаемые результаты, закрепленные в государственной программе.

Naila Yusifova

The purpose and conclusions of state program in implementation of education reforms.
Summary

The optimization of education process, its scientific organization, increasing the effectiveness, intensification of student activity consequently causes quality of education. It is possible to create a civilized state by achieving a reduction of the difference between moral, psychological and intellectual level of people living in the community with the ongoing development process in the world. The strategic impact of the training to be able to due to the aforementioned factors. The teachers teaching appropriate sessions of trainings organized in relation with new training methods get some practical skills by using from the method of critical thinking in the process of learning opportunities. It is important to expand in national scale of these achievements evaluated as a first step. The purpose, principles, stages and legal base and expected results identified in state program in the process of implementation of education reform should be reflected.

Rəyçi: **Təranə Xəlilova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
ADNSU
rus.fat.126@gmail.com

ENERGETİKA İXTİSASLARI ÜZRƏ TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATLARININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN ROLU

Açar sözlər: sözdüzəltmə, suffikslər, prefikslər, lüğət ehtiyatı, düzəltmə sözlər, leksika, terminlər.
Key words: word formation, suffixes, prefixes, vocabulary , derivative words, leksics, terms.
Ключевые слова: словообразование, суффиксы, префиксы, словарный запас, составные
слова, лексика, термины.

Sözdüzəltmə - dilin öz lüğət tərkibini zənginləşdirmək üçün əsas vasitələrdən biridir. O dillərdə ki, sözdüzəltmə mövcuddur, həmin dil söz ehtiyatının zənginləşməsi və qrammatik quruluşun mükəmməl olması baxımından güclü hesab olunur. Sözdüzəltmə qrammatika, morfologiya, sintaksis, leksika və eləcə də digər sözdüzəltmə üsulları ilə sıx əlaqədardır. Bu dilin özünəməxsusluğunun göstəricisidir, çünki bütün dillər üçün ümumi olan xüsusiyyətlərlə bərabər ana dilə məxsus olan və onu digər dillərdən fərgləndirən xüsusiyyətlər də mövcuddur. Flektiv dillərdə, o cümlədən German dillərində, həmçinin ingilis dilində yeni söz yaranması əsas kök morfemləri ilə əmələ gəlir. Həqiqi ingilis kök sözləri adətən azad morfemlərdən ibarət olur. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dili arasında ümumi oxşar cəhətlər var. Leksik-semantik üsul müasir ingilis dilində yeni söz yaradıcılığının ən intensiv üsullarından biridir. Dildəki adi sözlərdən onlarin səs tərkibini saxlamaq şərti ilə termin kimi istifadə olunur. Adi sözlər elmi terminə çevrildikdə yeni məna kəsb edir. Məs: plate - boşqab, plate - lövhə (kondensatorda), runner – rotor (dəzgahda). Müasir ingilis dilində yeni sözün yaranması sözün hansı nitq hissəsinə aid olması ilə təyin edilir. Məs:to charge – yükləmək, charge – yük. Bəzi sözlər vardır ki, onlar bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilir. Məs: light – isıq (isim), light işıqlı (sifət), to light- işıqlandırmaq (fel). Vurğunun yerini dəyişməklə yeni sözdüzəltmə bir çox isimlərin tələffüz və yazılış formaları fellərin formaları ilə eyni olur. Onlar yalnız vurğunun yerinə görə fərqlənir. İsimlərdə vurğu birinci hecaya düşdüyü halda, fellərdə isə ikinci hecaya düşür. Məs: increase- artım, to increase-artırmaq, export- idxal, to export-idxal etmək.

Bir sözün başqa sözdən düzəldilməsi əsasən affikslərin köməyi ilə həyata keçirilir. Prefikslər sözlərin mənasını dəyişir, lakin bu və ya digər nitq hissəsinə mənsubiyyətini dəyişmir və eyni zamanda sözlərin məna çalarlarını artırır. Suffikslərdən də əksər hallarda bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsini düzəltmək üçün istifadə olunur. Energetika ixtisasları üzrə tələbələrin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində bu üsul xüsusilə nəzərə çarpır. Energetika sahəsində tələbələrin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində həm prefiks, həm də suffikslərin rolu böyükdür. Bu sahə üzrə prefikslərdən istifadə etməklə düzələn sözləri nəzərdən keçirək. Məsələn:

- Sub: substation – yarımstansiya, subdivision- yarim bölmə
- Semi: semiconductor- yarımkeçirici
- Over: to overcharge- həddən artıq yüklənmək, overloading- həddən artıq yüklənmə, to overvalue – yüksək qiymətləndirmək, overhead – yuxarı, üst
- Under: to undercharge – həddən aşağı qiymətləndirmək
- En: to enlarge – genişləndirmək
- De: to decontrol – nəzarətdən azad etmək
- Cent (i): centimeter – santimetr
- Geo: geophysics- geofizika
- Kilo: kilogram- kiloqram
- Co: co-operation- birgə fəaliyyət, co-existance- birgə mövcudluq
- Inter: interaction- birgə fəaliyyət(hərəkət), interdependence- qarşılıqlı asılılıq, interconnection- qarşılıqlı birləşmə
- Milli: milligram- milliqram
- Tri: triangle- üçbucaq
- Di: diatomic- iki atomluluq, dioxide- ikioksidli
- Re: replace- əvəz etmək

Energetika sahəsində sözdüzəltmədə inkarlıq bildirən prefikslər də üstünlük təşkil edir.

- Dis: disadvantage- çatışmamazlıq, disjoint- ayırmaq, disconnect-ayırmaq
- Un: unequal- bərabər olmayan, unwisely-ağılsız, unimportant-vacib olmayan, unload- boşaltmaq, uncover- açmaq, unreliable- etibarsız
- In: inaccuracy-qeyri-dəqiqlik, incomplete-natamam, indirect- sabit olmayan, independ- asılı olmamaq, independent-müstəqil, independence-müstəqillik
- Im: impractical- praktik olmayan, impossible- qeyri-mümkün
- Mis: misuse- səhv istifadə etmək, misinform- səhv məlumatlandırmaq
- Ab: abnormal- anormal, qeyri-normal.Göstərilən sözlərdə prefikslərdən istifadə olunsa da, onların tərkibində həm də suffikslər mövcuddur. Energetika sahəsində lüğət tərkibinin artırılmasında suffikslərin rolu xüsusilə böyükdür. Ən məhsuldar suffiks –er və or- hesab edilir. Er: emitter- şüalandırıcı, transformer-transformator, feeder- elektrik paylama xətti, converter- çevirici, consumer-

istehlakçı, breaker- qırıcı, user- istifadəçi, cleaner- təmizləyici, rubber-kauçuk, rezin, heater- qızdırıcı, runner- rotor, exchanger- dəyişdirici, Or: inventor- ixtiraçı, contributor- töhfə verən, operator- operator, conductor- keçirici, resistor- rezistor, isolator, insulator- izolyator, commutator- əlaqələndirici, generator- generator Tion: connection-birləşmə, distribution- paylama, bölüşdürmə, transforation-dəyişilmə, generation- hasilat, rotation-fırlanma, invention- ixtira, evaoraion- buxarlanma, penetration-canına çəkmə, hopma, consolidation- bərkitmə, möhkəmləndirmə, construction-quruluş, application- tətbiq etmə, operation- iş, əməliyyat, conduction- keçirmə, direction-istiqamət, formation- yaranma, prouction- istehsal, installation- qurğu, illustration- işıqlandırma, multiplication- vurma, revolution-fazalanma, dövr etmə, rectification- cərəyanı düzləndirmə, oscillation- yellənmə, artıb-azalma, consumption- istifadə, indication-göstərici, işarə, elaboration- təkmilləşdirmə, elimination- aradan qaldırma, circulation- dövr etmə, pollution- çirklənmə, protection- müdafiə, qoruma. Sion: emission- süalanma, transmission- ötürmə, discussion- müzakirə ent: movement- hərəkət, development- təkmilləşmə, inkişaf, measurement- ölçmə, ölçü

- Ty(ity): resistivity- xüsusi müqavimət, electricity- elektrik, faulty- qüsurlu, activity- fəaliyyət, certainty- əminlik, müəyyənlik, safety- təhlükəsizlik, flexibility- çeviklik, similarity- oxşarlıq, difficulty- çətinlik, conductivity- xüsusi keçiricilik
- Th: depth- dərinlik, length- uzunluq, strength- güc
- Ence: difference- fərq, dependence- asılılıq
- Ance: performance- məhsuldarlıq, conductance- keçiricilik, capacitance- tutum, resistance- müqavimət
- Ist: scientist- alim
- Y: discovery- kəşf, delivery- çatdırma, frequency- tezlik
- Ing: pulsing- döyünmə, winding- sarğı, dolaq, earthing- torpaqlama

Misallardan göründüyü kimi yuxarıda göstərilən suffikslərlə əsasən isimlər yaranmışdır. Bu isimlər əksər hallarda suffiklərin fel köklərinə artırılması ilə düzəlmişdir. Bir qisim suffikslərin köməyi ilə sifətlər yaranmışdır və bunlar da energetika sahəsində geniş istifadə olunur. Məsələn:

- able, ible: responsible – cavabdeh, changable- dəyişkən, acceptable- münasib, reliable- etibarlı, variable- dəyişkən, considerable- çox böyük, nəzərə çarpacaq dərəcədə, movable- hərəkətli
- ous: dangerous- təhlükəli, gaseous- qaz halında, various-müxtəlif, continuous- davamlı, fasiləsiz,
- ic: scientific- elmi, basic- əsas, başlıca
- ive: progressive- mütərəqqi, active- fəal
- ent, ant: different- müxtəlif, resistant-müqavimətli, möhkəm
- ed: fixed- sabit Bəzən yeni sözün əmələ gəlməsində eyni bir suffiksə müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdə rast gəlinir. Məsələn:

- al: proposal- təklif (isim), industrial-sənaye (sifət), practical-praktiki (sifət), electrical-elektrik (sifət), mechanical-mexaniki (sifət)

- en: deepen-dərinləşdirmək (fel), lengthen- uzatmaq (fel), wooden-taxta (sifət) Sözdüzəltmədə zərf düzəldən suffiksləri qeyd etməmək mümkün deyil. Məsələn: ly: directly- birbaşa, regularly-müntəzəm, positively- müsbət, negatively- mənfi, mainly- əsasən, enormously- nəhəng, really- həqiqətən, wisely- ağıllı, actively- fəal. İnkarlıq bildirən prefikslər kimi, inkarlıq bildirən suffiklər də vardır. Məsələn: less: harmless- ziyansız. Düzəltmə sözlər bəzən başqa düzəltmə sözlərdən də düzəldilir, belə halda düzəltmə sözlərin tərkibində həm prefiks, həm də bir və ya bir neçə suffiks ola bilər. Məsələn: uselessness- faydasızlıq, independent- müstəqil, independence- müstəqillik və s. Energetika sahəsində maraqlı sözdüzəltmə yollarından biri sözün qarşısına qeyri-müəyyən artiklın artırılmasıdır. Məsələn: a short- qısa qapanma, an open- qırılma və s. Beləliklə yaranan yeni sözlər yeni məna verən sözlərdir. Bu da öz növbəsində dilçilikdə yenilik və söz artımıdır. Başlıcası odur ki, yeni yaranan sözlər dildə mövcud olan hər cür nitq hissəsi ilə, əksər hallarda isimlərlə ifadə edilir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə istifadə olunmuş bütün nümunələr birbaşa energetika ixtisaslarında istifadə olunan sözlərdir.

-

Ədəbiyyat

1. L.D.Muradlı. İngilis dili. Energetika fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti. I, II hissə. Bakı, 2014, 175 səh.
2. П.М.Карашук. Словообразование английского языка. М., 1997, 398 стр.
3. M. Məmmədova. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2011, səh.365-401.
4. T.B. Antrushina. English lexicology. M., 1985, pp.20-24.
5. О.Д. Мешков. Словообразование современного английского языка. М., 1986, стр.96-103.

Rahima Mammadova

The role word formation in enriching students vocabulary on engineering specialities

Summary

In the article the role of word formation in enrichment of students' vocabulary has been described. Word formation covers the sphere of energetics (power engineering). New words in this field are formed with the help of prefixes – sub, - semi, - over, - en, - de, - geo, - co, - inter, -tri, - di, - re and etc. For example: substation, semiconductor, overcharge, undercharge, enlarge, decontrol, geophysics, co-operation, interconnect, triangle, dioxide, replace and

so on. By means of negative prefixes –dis, - un, -in, -im, -ab and etc. are formed new words expressing negative meaning. For example: disconnect, unequal, unload, incomplete, misuse, abnormal and so on. With the help of suffixes – er,- or, -tion, -sion, -ment, -th, - ence, -ance, -ist, -y, -ing and others are formed new words used in the field of energetics (engineering). For example: conductor, resistor, transformer, generator, rotation, emission, measurement, resistivity, strength, capacitance, frequency, winding and etc. Some prefixes and suffixes form nouns, while other prefixes and suffixes make adjectives, adverbs and verbs. For example: changeable, gaseous, resistant, electrical, lengthen, positively, constantly, directly and etc. Examples given in the article are directly used in the field of energetics (engineering).

Рахима Мамедова

Роль словообразования в обогащении словарного запаса студентов энергетических специальностей

Резюме

В статье описывается роль словообразования в обогащении словарного запаса студентов. Словообразование охватывает область энергетики. Новые слова в области энергетики образуются с помощью префиксов – sub, -semi, -over, -en, - de, - geo, -co, -inter, -tri, -di, -re и др. Например: substation, semiconductor, overcharge, undercharge, enlarge, decontrol, geophysics, co-operation, interconnect, triangle, dioxide, replace и др. С помощью отрицательных префиксов dis, - un, -in, -im, -ab и др. образуются новые слова имеющие отрицательное значение. Например: disconnect, unequal, unload, incomplete, misuse, abnormal и т.д. С помощью суффиксов er,- or, -tion, -sion, -ment, -th, - ence, -ance, -ist, -y, -ing и др. образуются новые термины – существительные связанные с областью энергетики. Например: conductor, resistor, transformer, generator, rotation, emission, measurement, resistivity, strength, capacitance, frequency, winding и т.д. С помощью некоторых префиксов и суффиксов образуются существительные, тогда как другие префиксы и суффиксы образуют прилагательные, наречия и глаголы. Например: changeable, gaseous, resistant, electrical, lengthen, positively, constantly, directly и т.д.

Примеры данные в статье используются в области энергетики.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmlər namizədi

GÜLƏR SADIQOVA,
TÜRKAN CƏLİLOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
gularsadıqova87@gmail.com
calilovat@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FİLMLƏRDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: kinofilmlər, səssiz filmlər, alt yazı, baxışdan öncə, baxışdan sonra
Key words: motion pictures, silent films, subtitles, pre-viewing, post-viewing
Ключевые слова: кинофильмы, немые фильмы, субтитры, перед просмотром, после просмотра

Ingilis dilinin tədrisində əyani vasitələrdən istifadə böyük rol oynayır. Səs və şəklin kombinasiyası İngilis dilinin yazı, oxu, danışıq və dinləmə bacarıqlarına yiyələnməkdə əsaslı köməklik göstərir. Filmlər bizim həyatımızın ayrılmaz hissəsi olmaqla həyatımızı əks etdirdiyindən onların dil dərslərinə gətirilməsi də böyük məna kəsb edir. Motivasiya edən vasitə kimi filmlər dilin mənimsənilməsini daha əyləncəli və zövqverici edir. Bununla belə, tam və ya qısametrajlı filmlərin ingilis dili dərslərində çapda olan mətnləri tamamilə əvəz edib etməməsi hələ də mübahisəlidir. Lakin bu fakt danılmazdır ki, film və videolardan istifadə ingilis dilinin tədrisi mühitini dəyişir, çünki bu zaman tələbər ingilis dilini real həyat səhnələrində və təbii situasiyalarda görürlər.

Bəzi metodistlər, məsələn Kinq dil dərslərində qısa filmlərdən istifadə metodikasına (short sequence methodology) üstünlük verilməsinin lazım olduğunu yazır. Çünki bu cür filmlər müəyyən bir mövzuya əsaslanan sinif müzakirəsini artırmağa daha meyllidir, xüsusən də tibb, təhsil, elm, biznes, tarix, hüquqi sistem və s. kimi mövzuların tədrisində bu daha effektlidir. (3)

Qısa film metodunda tək səhnə yanaşması daha çox diqqəti cəlb edir. Bu zaman filmdən tək bir səhnə və ya yalnız bir hissə nümayiş etdirilir. Həmçinin müəllim seçici yanaşma ilə filmin müxtəlif hissələrindən yalnız lazım olan bir neçə səhnəni də seçib nümayiş etdirə bilər. Bu yanaşma filmin nümayiş vaxtı qısa olduğundan və tələbələrin diqqətlərinin mərkəzləşməsi baxımından onları daha yaxşı məşğul edir.

Qısa film seqmenti yanaşması adətən hər hansı bir mövzunun təqdimatı zamanı, və yaxud da tələbələrin yazı və oxu öncəsi tapşırıqlarda öz ideya və fikirlərini beyin həmləsi kimi sürətlə istifadə etmələrində daha effektli bir

vasitə kimi tətbiq oluna bilər. Qısa film seqmentləri həmçinin dilin linqvistik quruluşu və formasında fokuslaşma zamanı da istifadə oluna bilər.

Filmin nümayiş vaxtının qısa olması və qisa film seqmentlərindən istifadə yeni başlayanlar və kiçik yaşlı dil öyrənciləri üçün daha əlverişli hesab olunur, çünki onlar üçün uzun nümayişlər linqvistik cəhətdən çox iddialı ola bilər.

Digər tərəfdən bütöv film metodikasına (whole film methodology) üstünlük verən metodistlər də var. Məsələn, Sommer hesab edir ki, kinofilmlər kurrikulumun ayrılmaz hissəsi olub özək funksiyası daşıyır. (6, 485) Lakin dərslərdə zaman məhdudiyyəti olduğu üçün biz belə hesab edirik ki, qısa filmlər daha məqsədəuyğundur.

Bütöv film yanaşması müəllimləri daha az məsələlərlə üzləşdirir. Bu yanaşma daha çox universitetlərdə məqbul hesab olunur. Tələbələrin dil səviyyəsindən asıli olaraq burada əsasən filmi saxlamaq, izah vermək lazım olmur, eyni zamanda bu baxışdan əvvəl, baxış ərzində və baxışdan sonrakı tapşırıqların həyata keçirilməsini də məhdudlaşdırır. Tam filmə üstünlük verən metodistlərə görə əgər film tələbələrin dil səviyəsinə uyğundursa, filmlərdəki dialoqlar aydın və anlaşıqlıdırsa, o zaman tam kinofilmlər daha faydalı ola bilər.

Digər bir məsələ isə subtitrlərin, yəni alt yazıların verilib verilməməsidir. Bəzi müəlliflərə görə kinofilmin tələbənin öyrəndiyi dildə alt yazılarla verilməsi onun alt yazısız nümayişindən daha məqsədəuyğundur.

Aşağıdakı səbəblərə görə alt yazılı filmlər daha effektlidirlər:

1.Tələbələr İngilis dilində dialoqları öyrənməkdə daha motivasiyalıdırlar.

2. Alt yazılar eşitmə və oxuma bacarıqları arasındakı boşluqlarda körpü rolu oynayır.
3. Tələbələr süjeti daha asan izləyə bilirlər.
4. Onlar eyni zamanda sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənirlər.
5. Söz tanıma vərdişləri inkişaf edir.
6. Idiomlar daha asan başa düşülür.
7. Oxuma və qavramabacarıqları inkişaf edir.

Alt yazısız filmlərin də öz üstünlükləri var. Əsas üstünlük odur ki, bu tələbələrin açar sözlər və dialoqlar üzərindəki diqqətlərinin cəmləşməsini artırır. Həmçinin tələbələr üz ifadələri, intonasiya, aksentlər üzərində mərkəzləşməyi öyrənirlər.

Sənədli və ya dramatik filmlərdən istifadə də əsas müzakirə məsələlərindəndir. Dramatik xarakterli filmlər qısa hekayələr və romanlar üçün ikinci mənbə kimi istifadə oluna bilər. Xüsusilə ingilis ədəbiyyatının klassik əsərlərinə əlavə kimi belə filmlər adətən daha faydalıdır. Lakin bir cox belə filmlərdə qəhrəmanlar və yerlər dəyişdirilə bildiyindən müəllim onları seçərkən əsərlə üst-üstə düşdüyünü diqqətlə yoxlamalıdır. Çətin vəziyyətə

düşməmək üçün müəllimlərə heç vaxt özləri baxmayan filmləri tələbələrə nümayiş etdirmək tövsiyyə olunmur. Dramatik filmlərin nümayişində əsas məqsəd tələbələrin verilmiş yazılı mətnlə bağlı biliklərini genişləndirmək və hekayəni bir də söyləməkdir. Biznes və ya tarix öyrənən tələbələr üçün isə ingilis dili dərslərində sənədli filmlərdən istifadə daha faydalı və effekli ola bilər.

Film baxışı zamanı istifadə olunan tapşırıqlar üç əsas mərhələyə bölünürlər:

1. Baxışdan öncəki (pre-viewing) tapşırıqlar.

Baxışdan öncəki vaxt təlimatçıya və ya müəllimə film haqqında bəzi məlumatlar vermək imkanı yaradır. (məsələn, aktyorlar, filmin musiqisi, prodüseri və s) Həmçinin bu vaxt baxışdan sonra cavablandırılacaq sualların qoyulması üçün də istifadə oluna bilər. (1, 53)

2. Baxış ərzində olan (while viewing) tapşırıqlar

Baxış ərzində olan (while viewing) tapşırıqlar filmin başa düşülməsini dərinləşdirmək imkanı verir. Məsələn, müəllim istənilən film parçasını səssiz və ya alt yazılı nümayiş etdirə bilər (bu zaman əgər tələbələrin dil səviyyəsi tələb etsə, ana dilində də alt yazılar istifadə oluna bilər). Daha sonra müəllim həmin səhnəni həm alt yazılı, həm də səsli nümayiş etdirir. Üçüncü dəfə isə alt yazısız, yalnız səsli nümayiş etdirir. Bu metod dramatik səhnələrin, slənq və dialekt sözlərin olduğu səhnələrdə daha əlverişlidir. Rol belə hesab edir ki, bu tələbələrin başa düşmələrini asanlaşdırırvə onları daha inamlı edir(4, 12)

3. Baxışdan sonrakı (post-viewing) tapşırıqlar

Baxışdan sonrakı (post-viewing) tapşırıqlar tələbələrin anlamalarını yoxlamağa, öyrəndikləri dili istifadə etmələrinə imkan verir. Öz təsviretmə bacarıqlarını gücləndirmək üçün onlar filmdəki qəhrəmanları təhlil edə, onların xarici görünüşlərini, təhsil, peşə və digər keyfiyyətlərinin təsviri portretlərini yarada bilərlər. (5).

Film istifadə olunan İngilis dili dərslərindəki çalışmalar yazılı, yazılı və şifahi olaraq tətbiq oluna bilərlər.

Yazılı çalışmalar - Kinofilm istifadə olunan İngilis dili dərslərində lüğət tərkibinə əsaslanan yazılı çalışmalar daha çox məşhurdur. Məsələn, hər tələbəyə kinofilmdən suallar olar kartoçkalar və cavablar verilir və tələbələr onların üzərində işləyirlər.

Digər bir çalışma növündə isə dialoqlara əsaslanan suallar qoymaq tələb olunur.

Yazılı və şifahi calışmalar- Tələbələr filmi səssiz izləyirlər və orada nə baş verdiyini güman etməyə çalışırlar. Bu cür tapşırıq xüsusən indiki davamedici zamanın mənimsənilməsində mükəmməl effekt verə bilər.

Başqa bir çalışma tipində isə müəllim tələbələrə filmdən hər hansı bir səhnənin şəklini göstərir və onlara həmin şəklə uyğun öz hekayələrini yazmağı tapşırır. Daha sonra tələbələr filmdə həmin səhnəni izləyib öz hekayələri ilə real hekayə arasındakı fərqi və oxşarlıqları tapmağa çalışırlar. Bu çalışmanı onlar qrup şəklində də edə bilərlər.

Ayrı bir çalışma kimi isə filmin istənilən dialoqunun cümlələri tələbələrə qarışıq şəkildə verilir, onlar dialoqu qururlar və daha sonra yoxlamaq üçün filmdə həmin dialoqa baxırlar.

Tələbələri cüt şəkildə işlətmək üçün isə onlar cütlüklərə bölünür. Bir tələbə arxası ekrana tərəf oturur, filmin səsi alınır, digər tələbə isə ona ekranda nə baş verdiyini anlatmağa çalışır. Hər cütlüyə 1-2dəqiqə vaxt verilir və beləliklə də hamının sinifdə aktivliyi təmin olunur.

Beləliklə, illərdir öz siniflərində filmlərdən istifadə edən müəllimlərə görə aşağıdakı səbəblərdən dolayı filmlər həm mükəmməl tədris aləti, həm də mükəmməl öyrənmə vasitəsi sayılır:

1. ***Filmlərlə öyrənmək motivasiya edici və zövqvericidir.***

Ikinci dilin mənimsənilməsini müəyyənləşdirən ən vacib faktorlardan biri motivasiyadır. Film və televiziya şouları bizim həyatımızın ayrılmaz bir hissəsi olduğundan onların dil dərslərinə gətirilməsi mühüm məna kəsb edir. Film motivasiya edici vasitə kimi dilin öyrənilməsini daha əyləncəli və zövqverici edir.

2. ***Filmlər orijinal və çeşidli dil mənbəyidir.***

Filmlərdən istifadənin digər bir faydası odur ki, onlar dil dərslərini orijinal və çeşidli dil materialları ilə təchiz etməyə də xidmət edə bilirlər. Film öyrəncini sinifdənkənar real situasiyalarda işlənən dil misalları ilə təmin edir, xüsusən buraya interaktiv dil, yəni real həyat danışıqlarının dili aiddir. Film tələbələrə nitqin təbii axınını və təbii ifadələri nümayiş etdirir. Əgər tələbə ingilis dilində danışan bir mühitdə yaşamırsa, deməli, yalnız film və televiziya onu real həyat dil informasiyası ilə təchiz edə bilər.

3. ***Film vizual kontekst verir.***

Filmin vizuallığı onu çox dəyərli dil tədrisi vasitəsinə çevirir, çünki bu tələbələrin dili tam vizual kontekstlərdə daha çox başa düşmələrinə imkan yaradır. Film tələbələrin qavramalarına onların dil mübadiləsinə qulaq asmaqla imkan verməklə yanaşı, eyni zamanda üz ifadələri və jestlər kimi vizual dəstəklə də kömək edir. Bu cür vizual açarlar sözlü mesajı dəstəkləməklə bərabər, həmçinin diqqətin mərkəzləşməsini də təmin edir.

4. ***Filmlər müxtəliflik və dəyişkənlik yaradır.***

Filmlər tədris texnikası və mənbələrinin silsiləsini genişləndirməklə dil dərslərinə müxtəliflik və dəyişkənlik gətirə bilərlər ki, bu da tələbələrin dörd ünsiyyət bacarığının hamısını inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Məsələn, tam film və ya qisa film dinləmə və oxuma bacarıqlarını məşq etdirməklə

yanaşı, danışma və yazma bacarırıqları üçün model kimi də istifadə oluna bilər. Həmçinin filmlər sonrakı tapşırıqlar, sosial məsələlərlə bağlı müzakirə və debatlar, rollu oyunlar, xülasələşdirmə və dialoqu bərpa etmək kimi tapşırıqlar üçün tramplin rolu oynayır.

Filmlərdən istifadənin yuxarıda verilmiş faydaları göstərir ki, müəllimlərin dil dərslərində tələbələrlə filmlərdən istifadə etməyə meylli olması və hətta filmlərin dil tədrisi sillabuslarına qatılması hallarının artması hec də təəccüblü deyil.

Bir fakt da dəqiqdir ki, dil öyrənmək onun qrammatikasını, yazılışını, durğu işarələrini öyrənməkdən daha artıq məsələləri əhatə edir. Dil dərslərində filmlərə baxmaq analiz etmək bacarığını, tənqidi qavrama və anlamanın inkişafına kömək edir. Filmlərdən istifadə edərək İngilis dilini tədris edərkən aşağıdakı məsləhətlər müəllimlərə faydalı ola bilər:

1. Filmə baxmamışdan öncə geniş sinif müzakirəsi keçirin. Filmlərdən isə ideyanın mənasını vizuallaşdırmağa kömək kimi istifadə edin. Əgər siz tələbələrə şüur axını haqqında öyrətmək istəyirsinizsə, onlara bir Fellini filmi göstərib abstrakt realizmdən danışmaq olar. Ancaq müəllim bu zaman çox effektli bir baxış öncəsi müzakirə etdiyinə əmin olmalıdır.

2. Baxış zamanı ediləcək tapşırıqların siyahısını genişləndirin. Xüsusən yoxlama tipli tapşırıqlara geniş yer verin. Bu tələbələrin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə sonrakı dərslər üçün onlara bir platforma kimi də köməklik edə bilər.

3. Müntəzəm müzakirə fasilələri verin. Tələbələrin danışıq və dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün onlara gördüklərini soruşmaq və cavablandırmaq imkanı yaradın. Həmçinin tələbələrə suallar vermək üçün öncə öz fikirlərini formalaşdırmaq üçün vaxt da qazandırın. Onlara gördüklərini öz həyatları ilə paralelləşdirmək imkanı da verin.

4. Film bitdikdən sonra tam tənqidi icmal keçirin. Bu adətən baxış sonrası tapşırıqları da əhatə edir. Tələbələr nə gördüklərinin qısa müzakirəsini verərkən onların icmallaşdırma bacarıqlarını da inkişaf etdirin. Sadə “I liked it” (Mən bəyəndim), və ya əksinə “I didn’t liked\disliked it” (Mən bəyənmədim) cümləsinin fonunda tələbələrin düşünmək bacarıqlarını inkişaf etdirin.

5. Həssas mövzulara toxunan filmləri nümayiş etdirməzdən öncə tədris ocağının rəhbərliyi və valideynlərlə müqayisəli yoxlama keçirdiyinizə əmin olun.

6. Digər müəllimləri də dərslərinizə cəlb edin. Əgər müəllimlər dərsləri mövzu baxımından inteqrasiya edə bilsələr, o zaman tələbələr daha cox informasiya əldə edəcəklər.

7. Əvvəlcədən özünüz baxmadığınız hec bir filmi nümayiş etdirməyin. Əmin olun ki, nümayiş etdirəcəyiniz film tələbərin yaş səviyyələrinə uyğundur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərə kimi tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onlara kömək edə biləcək pedaqoji cəhətdən təmiz film tapmaq çətin idi və müəllim öz materialını yaratmaq üçün çoxlu vaxt sərf etməli olurdu. Lakin internetin həyatımıza daxil olması və onun tədris ocaqlarına gəlişi ilə indi həm müəllimlər, həm də tələbələr zəngin onlayn film mənbərərinə malikdirlər. Bu gün bir çox internet saytları və bloqlar bizi film və videolara əsaslanmış dərs planları ilə təmin etməklə müəllimlərin də öz vaxtlarına qənaət etməsinə də şərait yaradır.

Istifadə olunmuş mənbələr:

1. Eken, A.N. (2003). 'You've got mail': a film workshop. *ELT Journal*, 57(1)
2. Kasper, L.F. & R. Singer (2001) Unspoken content: silent film in the ESL classroom. *Teaching English in the Two-Year College*, 29(1),
3. King, J. (2002). Using DVD Films in the EFL classroom. *ELT Newsletter*. Article 88, February 2002. Retrieved from http://www.eltnewsletter.com/back/February2002/art882002.htm.
4. Roell, C. (2010). Intercultural training with films. *English Teaching Forum. (2)*
5. Sherman, J. (2003). *Using Authentic Video in the Language Classroom.* Cambridge: Cambridge University Press.
6. Sommer, P. (2001). Using Film in the English Classroom: Why and How. *Journal of Adolescent and Adult Literacy, 44*(5)

Sadigova Gular,
Jalilova Turkan

Using Films in Teaching English
Summary

Films are an integral part of students' lives so it makes perfect sense to bring them into the language classroom. Film, as a motivator, also makes the language learning process more entertaining and enjoyable. The 'visuality' of film makes it an invaluable language teaching tool. The presence of films and videos changes the learning atmosphere of the class, as ESL students are hearing authentic English in real lifescenes and natural settings. Film assists the learners' comprehension by enabling them to listen to language exchanges and see such visual supports as facial expressions and gestures

simultaneously. These visual clues support the verbal message and provide a focus of attention. Until quite recently it was difficult to find pedagogically sound film material to help students improve their language through watching film, and teachers had to spend many hours creating their own materials. However, with the advent of the internet there is now a wealth of online resources for both language teachers and their students. In order not to be in a difficult situation it is not advisable for the teachers to show the films that they have never seen before.

Садыгова Гюляр,
Джалилова Тюркан

Просмотры фильмов в изучении английского языка

Резюме

Интерес студентов к фильмам играет большую роль в изучении английского языка. Усвоение языка становится более интересным и развлекательным при просмотрах фильмов, как мотивирующего средства. Использование фильмов и видео на занятиях меняет атмосферу в аудитории, потому что студенты усваивают язык при жизненных ситуациях. Фильмы помогают студентам при усвоении языка как слухом так и с помощью жестикуляций. Такие визуальные способы, поддерживающие словесные сообщения также обеспечивают концентрацию внимания. До последних времен для широкого усвоения языков учителя затруднялись находить фильмы, подходящие с педагогической точки зрения. Но с приходом интернета в нашу жизнь учителя и студенты имеют более лучшие источники фильмов при просмотрах. Чтобы не было затруднений учителям не следует демонстрировать фильмы, не просмотренные заранее.

Rəyçi: **Mehdi Rəhimov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FƏRİDƏ ASLANOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
faridka_125@mail.ru

MƏTN STRUKTURUNDA YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR (FUNKSİONAL-KOMMUNİKATİV ASPEKT)

Açar sözlər: mətn strukturu, yarımçıq cümlə, dialoq vahidi, qarşılıqlı əlaqə.
Key words: text structure, incomplete sentence, unit of dialogue, interconnection.
Ключевые слова: структура текста, неполное предложение, единица диалога, взаимосвязь.

Mətn ünsiyyət prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik nitq parçasıdır, konfiqurasiyadır. Mətn bütöv nitq əsəridir. Mətn üçün əsas xüsusiyyət onun bütöv məzmuna malik nitq parçası olmasıdır. Burada dilin bütün strukturuna aid əlaqələrin birliyi vardır.

Mətnin strukturu müxtəlif və bir-birilə əlaqəsi olan cümlələrin məcmuəsindən ibarətdir. Həmin cümlələr dünyanın reallıqları haqqında müəyyən bir məlumatı ötürmək cəhətindən ayrıca yox, mətn, kontekst içində, digər konstruksiyalarla birgə fəaliyyyət göstərir.

Mətni dil və nitq vahidlərinin sintezi hesab edən Ə.Cavadov yazır ki, mətnlə əlaqədar olan məsələlərdən biri də yarımçıqlıqdır. Bu və ya digər səbəbdən mətn daxilində cümlənin bir hissəsi, bir üzvü buraxıla bilir. Lakin mətn cümlənin buraxılmış hissəsinin, üzvünün, mənasının və vəzifəsinin bərpasında mühüm rol oynayır» [1, s.109; 111 s.]

Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bütövlükdə mətnə həm dil (invariant), həm də nitq (variant) xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan vahid kimi baxmaq lazımdır.

Q.Kazımov mətn strukturunda cümlənin yerini və sərhəddini belə müəyyənləşdirir: «Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir, dilin funksional-kommunikativ əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır» [2, s.432; 500 s.]

«Mətnin strukturu deyərkən nə dərk edilir?» Bu suala A.Məmmədov «mətnin strukturuna baxış» bucağı altında belə cavab verir: «...bəzi müəlliflər onun xətti xarakterini qeyd edir və mətnə, bir-birilə müxtəlif vasitələr və müəyyən qaydalar ilə bağlanmış cümlələrin xətti ardıcıllığı kimi tərif verirlər. Digərləri isə, mətnin yalnız xaricən cümlələrin xətti ardıcıllığı kimi təşkil olunduğunu xüsusi vurğulayaraq göstərirlər ki, bu səciyyə çoxölçülüdür. Onların fikrincə, mətnin yalnız cümlələrin öz aralarında əlaqələnmiş ardıcıllığı kimi müəyyən edilməsi kifayət deyil. Şübhəsiz ki, komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təsviri zamanı ola bilsin ki, mətn strukturunun relevant əlamətləri qeyd edilsin, lakin burada göstərilmir ki, müəyyən cümlələrin məhz məna ardıcıllığı ifadə etməsi, yəni mətn kimi qavranılması üçün zəruri şərtlər hansılardır. Mətn strukturunun belə hərtərəfli tədqiqi mətndəki əlaqəliliyin xətti xarakteri haqqındakı fikri qismən təkzib edir və belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn qarşılıqlı əlaqəli amil və elementlərdən ibarət olan kompleks çoxölçülü birləşmədir» [3, s.49; 608 s.]

Məlumdur ki, müasir dövrdə cümlədən yüksək vahid olan mətn bir tədqiqat obyekti kimi müxtəlif bilik sahələrinin mütəxəssislərini, o cümlədən dilçilərin diqqətini funksional-kommunikativ aspektdə özünə cəlb etməkdədir.

Mətn cümlələr vasitəsilə gerçəkləşir, realizə olunur. Bundan əlavə, mətnin quruluqu, mənası, məzmunu, onun funksional-kommunikativ xarakteri onun yaranma motivi, əmələgəlmə şəraiti ilə müəyyənləşir.

Mətnin strukturu, düzgün anlaşılması təkcə dil vahidləri, qrafik vahidlər və dil vasitələri ilə təmin olunmur, həm də ümumi bilik fonu, başqa sözlə, kommunikativ fon ilə təmin olunur. Məhz həmin ümumi bilik fonu üzərində mətnin yaranması və onun kodunun açılması gerçəkləşir. Mətnin məna növlərinin tədqiqi ilə L.M.Loseva, İ.Bellert, Q.Kazımov, Ə.Abdullayev, Q.Bəyzadə, N.Novruzova, və başqa alimlər məşğul olmuşlar.

Mətnin strukturunu yarımçıq cümlələrin bütün növləri təşkil edir, bu cümlə tipi mətnin digər vahidləri ilə möhkəm əlaqəyə girir.

Bədii mətn yarımçıq cümlələr vasitəsilə də yaranır. Əsas mətndaxili əlaqələrdən biri olan yarımçıq cümlələrin rolu xüsusi nəzərə çarpır. Mətndə müşahidə olunan yarımçıq cümlə tipləri özünəməxsus bir sistem formalaşdırır. Belə ki, burada yarımçıq cümlədən ellipsisə qədər ən müxtəlif struktur növlərlə qarşılaşmaq olur. Əlbəttə, yarımçıq cümlələrin təkrarı həm emosionallığı artıran üslubi nöqteyi-nəzərdən, həm də struktur baxımdan çox effektiv mətnyaradıcı faktor kimi özünü göstərir. Məs.:

-Papağımı itirmişəm-dedim.

-Hansını?

-Hansını?

-Köhnə şapkanı. Köhnə şapkanı. (Əli İldırımoğlu. Seçilmiş əsərlər. IV cild. Bakı, 2017: 117)

Tədqiqat işinin mövzusu mətn strukturunda yarımçıq cümlənin funksional-kommunikativ qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın predmeti mətn və yarımçıq cümlə probleminin öyrənilməsidir. Obyekt isə Azərbaycan və ingilis dillərindəki mətnlər və yarımçıq cümlələrdir.

Mətni təşkil edən yarımçıq cümlələr komponentlərin məna əlaqəsi və struktur münasibətləri ilə bağlanmış olurlar. Demək, mətnin formalaşmasında yarımçıq cümlələr də aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Mətndə işlənən belə cümlələr bütün mətndə aşılanan niyyət və məqsədi açmış olur.

Qeyd edək ki, mətn strukturunda eyni məlumat həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ötürülə bilər. «Lakin ellipsis yolu ilə mürəkkəb fikrin sadə cümlədə verilməsi faktı üzdə olan və potensial mövcud olan (düşünülə bilən) dil elementlərinin yükündə təzahür edir. Ona görə də situasiyadan asılı olaraq mürəkkəb cümlə komponentlərindən birinin işlədilməməsi ilə fikrin ifadəsinə və bu ifadə aparatının anlaşılmasına ciddi xələl gəlmirsə, dil asanlıqla belə «güzəştə» gedir (4, s.122).

Beləliklə, mətnin strukturunu, sərhədlərini adekvat biçimdə dərk etmək üçün onun yarımçıq cümlə tipləri ilə əlaqəsini də təhlil etmək lazım gəlir. Yarımçıq cümlə ilə mətn arasında əlaqə (formal əlaqə) onun məntiqi-semantik xüsusiyyətlərini təşkil edən koqeziya, koqerentlik, inteqrasiya kimi məsələlərin öyrənilməsini də şərtləndirir.

Yarımçıq cümlənin iştirak etdiyi mətnin quruluş bütövlüyünü koqeziya təmin edir. Bu, mətnin strukturunda bir çox faktorların köməyilə gerçəkləşir. Əlaqəlilik isə koqeziya və koqerentliyin birləşməsindən ibarətdir.

Yarımçıq cümlə də mətn yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir. Burada «yarımçıq cümlənin funksional perspektivi» faktoru mühüm rol oynayır. Bu «perspektiv»də informasiyanın həmin tip cümlələrlə verilməsi və bölüşdürülməsi dayanır.

Mətndə yarımçıq sintaktik konstruksiyalar deyərkən: yarımçıq cümlələr, mürəkkəb cümlənin yarımçıq predikatı və yarımçıq söyləmlər nəzərdə tutulur. Bu vasitələrlə söyləmin strukturunda informasiya lakunu və koqnitiv-diskursiv mexanizmi formalaşır, eləcə də yarımçıq konstruksiyalar bir-birinə təsir göstərir. Ona görə də yarımçıq sintaktik konstruksiyaların struktur, semantik, funksional, koqnitiv-diskursiv və informasiya vasitələrini təsvir etmək və onların imkanlarını üzə çıxarmaq qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

«Yarımçıq cümlələrin mətn strukturunda işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət olanlardır. Bu növ cümlələrin əsas quruluş xüsusiyyətləri dialoqun getdiyi mühitin, şəraitin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Dialoqun bir-birini əvəz edən replika zəncirində

müəyyən halqa təşkil edən bu və ya başqa replikasında yalnız dialoqda inkişaf etdirilən mövzuya daha çox yeni bir şey əlavə edən cümlə üzvü işlədilir. Danışan və ya onu dinləyən tərəfindən söylənilən cümlə üzvü, adətən, işlədilmir. Beləliklə, hər bir sonuncu replika özündən əvvəlki replika ilə (və yaxud ondan da əvvəlki replikalarda) məna və forma cəhətdən sıx bağlı olur» (5 s. 259 (476 s.)

Tutuşdurulan dillərin mətn strukturunda işlənən yarımçıq cümlərin də bir çox formaları özünü göstərir. Belə strukturdan biri **təkrar-sual** konstruksiyalarıdır. Belələri mükalimədəki qarşılıqlı replikalardan ibarətdir. Müxtəlif üzvlərdən təşkil olunmuş həmin cümlələr yüksək emosional nitqdə dinləyən tərəfindən təkrarlanır və sual məzmununu ifadə edir. Sual intonasiyası burada aparıcıdır. Məs.: Məşədi İslam ayağa durdu:

-Kimi qorxudursan?

-Kimi qorxudursan? (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958: 91).

-Anamgildə onun şəklini gördünüzmü?

-Gen yaxalı pençəkdə?

-Gen yaxalı pençəkdə? (Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə cild 2, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.157 (352 s.)

Dialoq mətnlərinin strukturunda cavab yarımçıq cümlələrin forması, əsasən, verilmiş sualların əlamətindən asılı vəziyyətə düşür. Xarakter etibarilə bir neçə növ cavab yarımçıq cümlə müşahidə olunur: 1) sualda fərqlənən, nəzərə çarpdırılan yaxud digər cümlə üzvünün cavabı, 2) təsdiq və ya inkarı tələb olunan sualın cavabı, 3) dinləyənə təklif olunan cavab variantlarından birini seçməyə imkan verən sualın cavabı.

1**.Kim** sualının cavabı kimi işlənən yarımçıq cümlələr: **Necə** sualının cavabı kimi: Necə dəyişir? –deyə xəbər aldı.- Elə beləcə (Anar: 156), -Nemət, neçə uşağın var?- Nemət də qəfildən cavab verdi: Bir,-həyatında ilk dəfə belə cavab verdi.-Bir?-Bir,-deyə qətiyyətlə təkrar etdi (Anar: 119)

2**.Hara** sualının cavabı kimi: - Hara gedirəm, bu ayaqlar məni hara aparır?- Uzaqlara! (Mətanət Ulu Şirvanlı. Salam, Qoca. Ədəbi-bədii-fəlsəfi düşüncələr. Bakı, Mütərcim, 2017: 32)

3.**Haradan** sualının cavabı kimi:- Haradan danışırsan?-Evdən (Anar: 116)

Mətndə yarımçıqlıq təkcə sadə cümlə səviyyəsində özünü göstərmir, mürəkkəb cümlə materialları da onların natamam formalarının varlığını sübut edir. Yəni mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri ixtiyari olaraq ellipsisə uğrayır. Məs.: Sonra Zaur dedi ki, yenə ər-arvad, uşaq söhbəti salma, *sənin sağlığına.*

Təhminə:

-*Mən də sənin sağlığına* (Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.68)

Dialoqun potensial imkanlarının xarakterik əlaməti, yəni təsiretmə mexanizmi, müəyyən situasiyada «içmək» feli xəbərinin işlənməməsi üçün şərait yaratmışdır. Daha doğrusu, bilavasitə situasiya və üslubi pozisiya bu formanın gerçəkləşməsinə imkan yarada bilmişdir.

Mətn strukturunda **budaq cümlələrdən ibarət olan yarımçıq cümlələr** fəal işlənir. Belələri müxtəlif cümlə üzvlərindən təşkil olunmayaraq, bu və ya digər cümlə üzvünün sualına cavab olan ayrı-ayı budaq cümlələrdən ibarət olur.

Beləliklə, sintaktik yarusda ən yüksək vahid olan mətn mürəkkəb linqvistik hadisədir Onun daxili mexanizmində yarımçıq cümlələrin də öz yeri vardır. Düzənli bir quruluş təşkil edən mətndə yarımçıq cümlələr struktur planda başlanğıc, orta və son mərhələlərdə işlənə bilir və möhkəm kompozision qaydalar yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, yarımçıqlıq bir hadisə kimi tam halda mətnin komponentlərinin quruluş birləşmələrinə əngəl ola bilmir, əksinə onların bütöv strukturunun bərpası ilə daha sıx şəkildə birliyinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1.Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1977

2.Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, «Nurlan», 2008

3.Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, «Mütərcim», 2012

4.Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı, 2002

5.Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənli. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1972

F. Aslanova

Incomplete sentences inside of text structure (the functional-commnicative aspect)

Summary

This paper research shows the analisys of functional-communicative aspects of incomplete sentences. The position of incomplete sentences in the text structure is explained clearly. The text structure consists of the complex of various interconnected sentences. Moreover, it supposes to be a synthesis of speech units and a language. In text structure the similar information can

be transmitted by both simple and complex sentences. The halfnes of the text is one of its characteristic peculiarities; the text itself could be described as an elaborate compound consisted of relative factors and elements.

The artistic text is occasionally made by the means of incomplete sentences. They structurally meant to take on the role of effective text forming elements. The most widespread form of incomplete sentences should be considered "**revision – question"** construction. Plenty of incomplete sentences are used in dialogues of artistic texts that make them more emotional and compact.

Ф. Асланова

Неполные предложения в структуре текста
(функционально-коммуникативный аспект)
Резюме

В статье проводится анализ функционально-коммуникативного аспекта неполных предложений. Значимость и позиция неполных предложений с наибольшей очевидностью прослеживаются в структуре текста. Структура текста состоит из набора различных взаимосвязанных предложений. Кроме того, она представляет собой синтез языка и единиц речи. Одна и та же информация в структуре текста может передаваться путём простых и сложных предложений. Характерная для текста половинчатость является одной из его отличительных особенностей, а сам он представляет собой сложное соединение из взаимосвязанных элементов языка. Художественный текст образутся с помощью неполных предложений. С точки зрения структуры оно выступает в качестве эффективного механизма образования текста. Наиболее распространённой формой неполных предложений является конструкция **«повторного вопроса».** В большинстве случаев неполные предложения встречаются в диалогах художественных текстов и делают их более эмоциональными и компактными.

Rəyçi: **Mehdi Rəhimov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FATIMƏ İBRAHIMOVA
ADU
fatima@mail.ru

İNGİLİS DİLİ İNTONASİYASININ KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: cümlə vurğusu, səs tonunun səviyyəsi, temp, ritm, səs çalarlığı
Ключевые слова: фразовые ударение, высота тона, темп, ритм, тембр
Key words: sentence stress, pitch, tempo, rhythm, tamber

İngilis dili intonasiyasının tərkib hissələri haqqında fonetistlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Belə ki, əksər alimlər intonasiyanı nitqin prosodik və ya supraseqment elementlərinin kompleks vahidi hesab edərək, intonasiyanın tərkib hissələrini də ən mühüm prosodik elementlər hesab edirlər. Bəzi alimlər bu tərkib hissələrə nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitqin tempi və səs tembrini daxil edirlər. Digər alimlər isə, məsələn, L.Leontiyeva intonasiyanın tərkib hissələrini ayrı-ayrılıqda belə səciyyələndirir: 1) melodiya, səsin tonu; 2) cümlə vurğusu; 3) temporal (zaman) xarakteristikaları (uzunluq; temp; pauza); 4) ritm; 5) tembr (səs keyfiyyəti) [1, s.137]. E.Antipova isə intonasiyanın tərkib hissələrinə pauza, nitq melodiyası, cümlə vurğusu, ritm, temp və tembri daxil etmişdir.Baxmayaraq ki, intonasiyanın yuxarıda sadalanan tərkib hissələri biri digərindən ayrı və təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz, bu komponentlərin təhlil məqsədi ilə ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi vacibdir. Məlumdur ki, biri digərindən ayrılmaz olduğuna baxmayaraq, intonasiyanın bir komponenti xüsusi funksiya yerinə yetirir və digər komponentlər isə intonasiyanın xüsusi funksiyasının yerinə yetirilməsində ikinci dərəcəli və köməkçi rol oynayır. Komponentlərdən biri intonasiyanın bu və ya digər funksiyasının yerinə yetirilməsində həlledici rol oynayır.*Nitq melodiyası* – intonasiyanın tonal komponentidir. Bu, rabitəli nitqdə səslərin və sözlərin musiqili quruluşudur. Bir şəxs danışarkən onun səsi monoton, yəni yeknəsəq olmur. Səsin tonu həmişə dəyişkən olur. Səsin tonu ya qalxır, ya da enir və məna qrupunda və ya cümlədə müəyyən melodik xətt cızır. Əgər bu yolla səsin tonu dəyişməz qalarsa, onda ifadə edilən cümlə yeknəsəq səslənərdi və danışanın nitqi özünün əhəmiyyətli ifadə vasitəsindən məhrum olardı. Bir qisim fonetistlər melodiyanı intonasiyanın ən mühüm tərkib hissəsi hesab etməklə sədanın əsas tonunun hərəkətini nəzərdə tutur. Səsin tonunun hərəkəti isə səs tellərinin gərilmə dərəcəsindən asılı olur.Melodiyasız və ya melodik konturusz heç bir cümlə ola bilməz. Yalnız bir təkhecalı sözdən ibarət olan qısa cümlələrdə melodik kontur çox sadə olur, yəni səsin tonu təkhecalı sözün daxilində dəyişir. Bu dəyişiklik səsin tonunun müxtəlif dərəcələrdə qalxması və enməsi vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Və yaxud da bu

qalxma və enmələri birləşdirməklə daha mürəkkəb səs tonları ifadə etmək olar. Biz səsin tonunu müxtəlif səviyyələrdə başlaya və qurtara bilərik və yaxud biz tonal hərəkətin diapazonunu dəyişə bilərik.Nitq melodiyası və ya səsin tonu cümlə vurğusu ilə sıx əlaqədədir. İntonasiyanın nitq axını ilə ayrılan ardıcıl tonlarını müxtəlif cür müəyyən etmək olar: 1) məna qrupları (semantik yanaşma); 2) nəfəs qrupları (fizioloji yanaşma); 3) ton qrupları (fonoloji tərif); 4) intonasiya qrupları, ton vahidləri; 5) səs tonu vurğu modelləri.Hər bir ton vahidi nüvə səs tonunun hərəkətinin formalaşmasında gərginlik zirvəsinə, nüvədən sonrakı zəif pauzaya malik olur ki, bu pauza da ton vahidinin sonunu bildirir və pauzasiya sistemində işlənən "pauza" sözündən, adətən, daha qısa xarakterizə olunur.Ton vahidi intonasiya nəzəriyyəsinin ən mühüm vahidlərindən biridir. Bu vahid nüvə tonu və ya gərginlik zirvəsi hesab edilən bir nüvədən ibarətdir. Ən yüksək və ən aşağı səs tonu səviyyəsindəki heca arasında olan məsafə məna qrupunun diapazonu adlanır. Bu diapazon adətən tonal səviyyədən asılı olur. Səs tonunun səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, diapazon da bir o qədər geniş olar. Yüksək, orta və aşağı səs tonu üfüqi və paralel xətlərlə göstərilir. Ton qrupun axırıncı hecasındakı səs tonunun dəyişməsi nüvə tonu adlanır. Bu ton təkcə nüvədə əmələ gəlmir, həmçinin taktardına qədər sonuncu tona qədər genişlənə bilər [4, s.48].Tonal tiplərin siyahısı müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür verilir. Məsələn, Henri Svit səkkiz ton növünü – orta (level), yüksəkdən qalxan (high rise), alçaqdan qalxan (low rise), yüksəkdən enən (high fall), alçaqdan enən (low fall), mürəkkəb qalxan, mürəkkəb enən, qalxan-enən-qalxan (rise-fall-rise) – qeyd edir. A.Palmer isə dörd əsas tonunu qeyd edir: enən (falling), yüksəkdən qalxan (high rise), enən-qalxan (fall-rise) və alçaqdan qalxan (low rise). O, həmçinin yüksəkdən enən (high fall) və "alçaq orta ton" (low level tone) haqqında da fikir söyləyir və əlaqələndirici tonların ardıcıllığını (eyni ton qruplar) və ikinci dərəcəli tonların (eyni olmayan ton qruplar) ardıcıllığını təsvir edir.R.Kingdon yüksək və alçaq, normal və emfatik tonları fərqləndirir və qalxan (rising), enən (falling), enən-qalxan (fall-rise-divided and undivided), qalxan-enən (rise-fall), qalxan-enən-qalxan (rise-fall-rise) və orta ton (level) növlərini qeyd edir [2, s.114]. O'Konnor və Arnold alçaq və yüksək enmələr və qalxmalar (low/high fall; low/high rise), qalxan-enən (rise-fall), enən-qalxan (fall-rise) və mürəkkəb enən + qalxan (iki sadə tonun vəhdəti) tonları qeyd edirlər.M.Hallidey isə yeddi əsas ton növlərini – yüksəkdən enən (high fall), yüksəkdən qalxan (high rise), qalxan-enən (rise-fall), enən-qalxan (fall-rise), yüksəkdən enən + yüksəkdən qalxan (high fall + high rise), qalxan-enən + yüksəkdən qalxan (fall-rise + high rise) qeyd edir.V.Vasilyev on ton vahidlərini göstərir. O, qeyd edir ki, səs tonları dəyişən və orta ola bilər. Dəyişən tonlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilərlər. Alimin fikrincə, ən çox işlənən mürəkkəb tonlar bunlardır: yüksəkdən enən + yüksəkdən enən

ton (high fall + high fall), yüksəkdən enən + alçaqdan qalxan ton (high fall + low rise). Orta səs tonları yüksək, orta və alçaq səviyyələrdə yerləşə bilər [3, s.206].Haqqında danışdığımız səs tonları və ya nüvə tonları sadə nüvə tonlarına aid edilir. Demək olar ki, ingilis dilində sadə tonlar əksəriyyət təşkil edir. Lakin ingilis dilində (sadə) elə nüvə tonları da vardır ki, onlar bir və ya daha çox nüvədən ibarət olurlar. Bu cür nüvə tonlarına mürəkkəb nüvə tonları deyilir. Mürəkkəb tonlar əksər hallarda pauzanın olmaması ilə düzəlir. Əks halda, bu pauza məna qrupunu sadə tonlara ayıra bilər. Məsələn,

Will you take sugar?

`No, I won't.

Verilmiş misalda pauzanın olmaması məna qrupundakı nüvə tonlarını mürəkkəb tonlar kimi adlandırmağa əsas verir. Əgər biz bu cümləni `No, /I` won't şəklində işlətsək və nüvə tonları arasında pauza işlətsək, onda mürəkkəb tonlardan danışmaq əsassız olardı. Çünki tətbiq olunmuş pauza məna qrupunu iki sadə nüvə tonuna ayırmışdır. Mürəkkəb tonların mənası iki sadə tonun mənasının bir növ cəmidir.

Mürəkkəb tonların aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

1) Yüksəkdən enən ton + yüksəkdən enən ton (high fall + high fall). Bu mürəkkəb nüvə tonu əsasən bu və ya digər obyekt, əşya və s. müqayisə edərkən işlənir. Məsələn,

Like ` most of `London `suburban, houses.

2) Yüksəkdən enən ton + alçaqdan qalxan ton (high fall + low rise). Bu mürəkkəb nüvə tonu əsasən orta cümlələr, cümlənin əvvəlində işlənən zaman və yer zərfliklərini əmələ gətirən tərkiblə işlənir və deyilmiş fikrə şəxsi münasibət bu və ya digər obyektin zaman və məkanını bildirir. Məsələn,I'm `absolutely `certain I ˇbrought it.Mürəkkəb tonlar haqqında danışarkən onu qeyd etmək vacibdir ki, sadə nüvə tonlara nisbətən mürəkkəb nüvə tonları daha çox emfatik nitq, yəni emosional nitq üçün xarakterikdir [1, s.141].*Cümlə vurğusu* – cümlədəki daha əhəmiyyətli söz və ya sözlərin qabarıqlığının nisbi dərəcəsidir. Başqa sözlə, cümlə vurğusu bu və ya digər sözü və ya sözləri o birilərindən ayırır. Vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğundakı fərq və həmçinin vurğuların məna qrupunda bölüşdürülməsi cümlənin ritmik quruluşunun yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Vurğunun dəyişməsi cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Əslində, vurğu və səs tonu hər hansı bir cümləyə emfaza vermək üçün bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Cümlə vurğusunun, həmçinin sözləri onların nisbi semantik əhəmiyyətinə görə fərqləndirmək kimi funksiyası da vardır.Bir qayda olaraq, söz nə qədər əhəmiyyətli olarsa, onun vurğusu da bir o qədər güclü olar. Cümlə vurğusu cümlənin ritmik quruluşunun əsası kimi çıxış edir. Başqa sözlərlə desək, ingilis dilində nitqin ritmi vurğulu hecaların daha çox və ya daha az müntəzəm zaman intervallarında təkrar olunması və vurğulu və ya vurğusuz hecaların əvəzlənməsi ilə düzəlir.Bəzi alimlər cümlə

vurğusunu aksent sözü ilə yanaşı işlədirlər. Belə alimlərə misal olaraq L.Leontiyevanı göstərmək olar. Buna baxmayaraq, alim vurğu ilə aksentin arasındakı fərqi də izah edir. Onun sözlərinə görə, cümlə vurğusu ilə aksent arasındakı fərq o fakta əsaslanır ki, vurğu halında dominant kimi qavranılan komponent ucalıqdır, lakin aksent halında isə səs tonudur. Cümlədəki vurğu dərəcələri tonal diapazon sistemi ilə əlaqəlidir. Nüvə vurğusu ən güclü vurğudur və ən mühüm informasiya daşıyıcısıdır. Nüvəsiz vurğular tam və natamam vurğulara bölünürlər. Tam vurğulara yalnız intonasiya qrupunun taktında təsadüf edilir. Natamam və zəif vurğulara isə həm takt önündə, həm də taktardıda təsadüf edilir. Natamam vurğulu sözlər öz qabarıqlıq dərəcələrini tamamilə itirmirlər, lakin onlar sait səsin tam keyfiyyətini saxlayırlar.Ton – qruplarda ritmin təsiri ilə vurğu dəyişikliyə məruz qala bilər, lakin bir neçə qaydalar vardır ki, bu qaydalara əsasən cümlədəki sözlərin hansının vurğulu və ya vurğusuz olduğunu bilmək olar.*Nitqin tempi* – cümlənin və ya onun bir hissəsinin tələffüz edildiyi sürətdir. İntonasiyanın bu tərkib hissəsi müəyyən dərəcədə ritmlə əlaqədardır. Temp nitqin davamlılıq müddətinə əsaslanır, onun sürətlə və yaxud ləng aparılmasını nəzərdə tutur. Temp üçün danışıq üzvlərinin gərginliyinin və deyim aydınlığının da əhəmiyyəti vardır.Nitqin tempi ən çox ritmlə bağlıdır. Məhz buna görə də ritm daha çox fonetistlərin əsərlərində tədqiq edilir. Ritmin təhlilinə keçməzdən əvvəl ritmin özünün tərifinin verilməsinə çalışaq. İntonasiyanın tərkib hissələrindən mühümü olan ritm dilçilik terminlərinin izahlı lüğətində belə şərh olunur: Sürətlənmənin və ləngimənin, gərginləşmənin və zəifləşmənin, uzunluğun və qısalığın, bənzərliyin və çeşidliliyin nitqdə bir bərabərdə əvəzlənməsi".Bu fonetik kateqoriya nitqin prosodik üzvlənməsinə, modifikasiyasına, yəni müxtəlif qəbildən olan sintaktik əlaqələrin, mənaların ton yüksəkliyinin, intensivliyinin, uzunluğunun hər cür dəyişməsi və qarşı-qarşıya qoyulması, fonetik cəhətdən müxtəlif (yaxud eyni) hecaların, ritmin əvəzlənməsi vasitəsilə ifadəsinə aid olan bütün hadisələri əhatə edir [1, s.136].Ritm vurğulu və vurğusuz hecaların müntəzəm əvəzlənməsidir. Cümlədəki ritmin quruluşu, vahidləri vurğu qrupları və ya ritmik qruplar adlanır. Ritmik qruplar arasındakı sərhədlərin dərk edilməsi vurğulu hecalar və ya gərginlik zirvələri ilə əlaqələndirilir. Vurğusuz hecaların özlərindən əvvəlki hecalara (enklitika – enclitics), yaxud da özlərindən sonra gələn hecalara (proklitika – proclitics) yanaşmaq meyli vardır. Bir qayda olaraq, ingilis dilində ilkin vurğusuz hecalar sonrakı vurğulu hecalara yanaşır. Ritmik qrupun bu cür hecasız vurğuları enklitika adlanır.Cümlənin hər bir məna qrupu təqribən eyni zaman müddətində tələffüz olunur. Vurğusuz hecalar daha tez tələffüz olunur. Vurğusuz hecalar nə qədər çox olarsa, onlar bir o qədər sürətlə tələffüz olunurlar. Ritmik qrupda özlərindən sonrakı vurğulu hecalara yanaşan vurğusuz hecalar – proklitikalar enklitikalara nisbətən daha sürətlə

tələffüz olunurlar. Ritm cümlə vurğusu ilə əlaqədardır. Ritmin təsiri ilə bir qayda olaraq, iki bərabər güclü vurğu ilə deyilən sözlər vurğulardan birini itirə bilər və ya onların söz vurğusu müxtəlif cür yarana bilər. Məsələn,

'lesson nine'teen; 'nineteenth 'lesson.

'princess – a'royal prin'cess.

Misallardan göründüyü kimi, iki bərabər güclü vurğuya malik olan söz ('nine'teen) özündən əvvəl gələn vurğulu sözün (lesson) təsiri ilə birinci hecadakı vurğunu itirir. Və yaxud da yenə də iki bərabər güclü vurğuya malik olan söz ('nine'teenth) özündən sonra gələn vurğulu sözün təsiri ilə ikinci hecadakı vurğunu itirir. Eyni ilə yuxarıda verilmiş digər misallardan da həmin hadisəni müşahidə etmək olar.İngilis fonetistləri isə ritm haqqında bu sözləri deyirlər: "Hərdən elə hallar olur ki, xarici dili öyrənən tələbə səhvsiz tələffüzə və hətta düzgün intonasiyaya belə müvəffəq olur. Və hər bir kəsə qəribə gəlir ki, həmin tələbənin öyrəndiyi qeyri-ingilis mənşəyinə hansı hal "xəyanət" edir. Bu cür hallar, təbii ki, həmin tələbənin səhv ritmidir".V.Şekspirin nəsr əsərlərindən birində ritm haqqında dediyi sözlər də əhəmiyyətlidir: "...bütün bunlar onu göstərir ki, ingilis dili müəyyən dərəcədə forma, tələffüz və idiomatik ifadələrdə dəyişə bildiyi halda, onun nitq ritmi üç yüz əlli ildir ki, dəyişməz olaraq qalır". Yuxarıda ritm haqqında deyilən fikirlərdən aydın olur ki, ingilis dili ritminin sistematik və hərtərəfli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ingilis müəlliflər özlərinin ingilis dilinin öyrənilməsi sahəsində yazdığı əsərlərində intonasiyanın öyrənilməsindən əvvəl ritmin öyrədilməsini tövsiyə edirlər. Onlar həmçinin bu fikirdədirlər ki, ritmi misra ilə daha yaxşı öyrətmək olar, çünki nəzmdə ölçü və ritmin tələbləri çox düzgündür. Ritmi bir növ təbiət cisimlərinin və bioloji maddə və cisimlərin zaman daxilində müntəzəm təkrarına bənzətmək olar. Məsələn, buna misal olaraq gecə və gündüzün, fəsillərin bir-birini əvəz etməsi ritmini, bədən üzvlərini funksiyasının ritmini (ürək nəbzinin döyüntüsü, qan dövranı və s.) göstərə bilərik.Nitqin ritmi dilin heca quruluşu ilə ayrılmaz əlaqədədir. Nitq ritminin iki əsas növü var. Məlum olduğu kimi, dünyada hər bir dil bu və ya digər növ ritmlə ifadə olunur. Birinci növ ritm "heca ilə şərtlənən" ritm kimi tanınır. Bu növ ritmdə hecalar bərabər zaman intervallarında təkrar olunur ki, bunlar da izoxronik hecalardır. Digər növ ritm "vurğu ilə şərtlənən" ritm kimi məlumdur. Bu növ ritmdə vurğulu hecalar izoxronikdir. İngilis dili də daxil olmaqla rus, ərəb dilləri daha çox "vurğu ilə şərtlənən" ritmli dillərdir [1, s.137].Beləliklə, intonasiya mürəkkəb bir nitq elementi olaraq səsin tonunu, melodiyalılığını, tələffüz etdiyimiz sözün gücünü, tempini və ritmini özündə əks etdirir. Cümlənin qrammatik quruluşu və onun leksik tərkibi ilə üzvi şəkildə əlaqəli olan intonasiya fikrin ifadəsinin mühüm bir vasitəsidir.

Ədəbiyyat

1. Hüsənoğlu F. Introduction to English practical phonetics. Baku, 2003.
2. Kingdon R. Groundwork of English Stress. London, 1958.
3. Vassilyev V.A. English Phonetics. M., 1980.
4. Peter Roach. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 1991.

Ф.Ибрагимова

Компоненты английской интонации

Резюме

Данная статья посвящена ключевой характеристике произношения в современном английском языке.Интонация в английском языке – это совокупность определенных характеристик предложения, которые являются обязательным признаком устной речи.Основные составляющие интонации в английском языке – это мелодика речи (тон), ритм, темп, тембр голоса, фразовое и логическое ударение.Ритм – это чередования смысловых отрезков речи, ударение всегда выделяет самое главное, важное слово в смысловом отрезке. Мелодика речи – это чередование повышения и понижения тона голоса. Именно благодаря интонации в английском языке мы можем сделать нашу речь эмоционально богатой – выразить удивление, расстройство, негодование, восхищение и много другое.

F.Ibrahimova

Components of English intonation

Summary

The article deals with the key characteristics of the pronunciation in modern English.Intonation is a complex unity of variations in pitch, sentence stress, tempo, rhythm and tamber. The pitch component of intonation, or melody, is the changes in the pitch of voice in connected speech.Rhythm is the recurrence of stressed syllables at relatively regular intervals of time in an intonation group. Sentence stress or the force component of intonation is the greater prominence of one or more words among other words in the same sentence.Speech tempo is the relative speed with which sentences and intonation groups are pronounced in connected speech.It is because of the intonation we can make our speech emotionally rich – expressing surprise, upset, resentment, admiration etc.

Rəyçi: **Nailə İbrahimova**
filologiya üzrə fəlsəfə oktoru, dosent

АЙНУР МАМЕДОВА
АДУ
aynurheydarli@mail.ru

СТРУКТУРА ТЕРМИНА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: terminin təyini, struktur xüsusiyyətləri, söz birləşləmələri
Key Words: definition of a term, structural peculiarities, word combinations
Ключевые слова: определение термина, структурные особенности, словосочетания.

Обладая сложной внутренней семантической структурой термин является единой, самостоятельной единицей наименования.

Термин (включая научно-технические термины и термины организационно-распорядительной документации) — это единица какого-либо конкретного естественного или искусственного языка (слово, словосочетание, аббревиатура, символ, сочетание слова и букв-символов, сочетание слова и цифр-символов), обладающая в результате стихийно сложившейся или особой сознательной коллективной договоренности специальным терминологическим значением, которое может быть выражено либо в словесной форме, либо в том или ином формализованном виде и достаточно точно и полно отражает основные, существенные на данном уровне развития науки и техники признаки соотв-етствующего понятия.

Какова же лингвистическая природа термина? Во-первых, термин – это неотъемлемая органическая часть лексической системы литературного языка. Во-вторых, термины отличаются от других разрядов слов своей огромной информационной насыщенностью.

В научном и техническом термине дано наиболее точное, концентрированное и экономное определение научного или технического понятия. Основное требование, предъявляемое к термину, - его однозначность. В общетерминологическом плане это требование реализуется двумя путями, т. к. существуют две категории терминов: 1) общенаучные и общетехнические термины и 2) специальные (номенклатурные) термины. Общенаучные и общетехнические термины выражают общие понятия науки и техники. Термины существуют не просто в языке, а в составе определенной терминологии. Терминология, как система научных терминов, представляет собой подсистему внутри общей лексической системы языка. Согласно А. А. Реформатскому, терминология – это система понятий данной науки, закрепленных в соответствующем словесном выражении. Если в общем языке (вне данной терминологии) слово

может быть многозначным, то, попадая в определенную терминологию, оно приобретает однозначность.

Специфика терминов как особого лексического разряда слов состоит в том, что они создаются в процессе производственной и научной деятельности и поэтому функционируют лишь среди людей, обладающих соответствующими научными и производственными реалиями, то есть макроконтекстом. Поэтому в отличие от обычных слов, однозначность которых в речевой коммуникации обеспечивается ситуацией или лингвистическим контекстом, однозначность термина регламентируется экстралингвистическим макроконтекстом или лингвистическим микроконтекстом.Термин не нуждается в контексте, как обычное слово, так он 1) член определенной терминологии, что и выступает вместо контекста; 2) может употребляться изолированно, например в текстах реестров или заказов в технике, 3) для чего и должен быть однозначным не вообще в языке, а в пределах данной терминологии.В пределах лексической системы языка термины проявляют те же свойства, что и другие слова, то есть им свойственна и антонимия, и идиоматика. Например, термин «*valve*» в машиноведении обозначает «клапан», в радиотехнике «электронная лампа», в гидравлике «затвор»; термин «*power*» в физике означает «мощность», «энергия», в математике – «степень», в оптике – «сила увеличения линзы».

Один и тот же термин может входить в разные терминологии данного языка, что представляет собой межнаучную терминологическую омонимию, например: *reaction* 1) в химии, 2) в филологии, 3) в политике; *reduction* 1) в философии, 2) в юриспруденции, 3) в фонетике; *assimilation* 1) в этнографии, 2) в фонетике.В английской научно-технической терминологии имеется большое количество терминов, состоящих из нескольких компонентов. Например: *read-write head for magnetic tape unit* (универсальная головка запоминающего устройства вычислительной машины на магнитной ленте); *dynamic pulse storage unit* (память вычислительной машины на динамических триггерах)Такие многокомпонентные термины, по утверждению лингвистов, относятся к двум типам: 1) неразложимые термины словосочетания; 2) разложимые термины словосочетания.

Устойчивые терминологические словосочетания гораздо легче поддаются переводу, чем сложные слова – термины, так как в них все компоненты грамматически оформлены, что облегчает раскрытие смысловых связей между ними.

В терминах-словосочетаниях грамматическое оформление может выражаться:

- суффиксами (*tailless plane, selective communication*);

- предлогами (*system of axes, system of equations*);
- окончаниями (*threewheeled bycicle, controlled system*).

Термин – сложное слово представляет собой чаще всего сочетание двух или больше основ имен существительных, которые совпадают с формами, приводимыми в словарях: *piston pin* (поршневой палец), *pivot pin* (цапфа шарнира) и т.д. Терминологическое устойчивое словосочетание обычно образуется сочетанием имени прилагательного с именем существительным, причастия с существительным или нескольких существительных, соединенных предлогами: *driving pin* (поводковый палец), *end pin* (соединительный палец), *pitch of thread* (шаг резьбы). Термины – сложные слова все больше проникают в английскую научно-техническую литературу, поскольку значение сложного слова всегда более точно специализировано, чем значение соответствующего словосочетания. Например, сложное слово *allweather fighter* («всепогодный истребитель», т.е. тип истребителя, предназначенного как для дневных, так и для ночных действий в любую погоду) и *fighter for all weather* (истребитель, пригодный для использования в любую погоду). С. Н. Гореликова формулирует ряд формальных правил перевода двухкомпонентных терминов – сложных слов. Прежде всего следует определить, к какой лексико-смысловой категории относятся компоненты сложного слова, т.е. что именно они обозначают: предметы, действия, свойства и т.д. Сложное слово – термин, оба компонента которого обозначают предметы (т.е. машины, механизмы, приборы и т.д.), переводится по-разному, в зависимости от того, в каком соотношении находятся между собой данные предметы.

Если второй предмет - часть первого, то русский эквивалент имеет вид: существительное ед.ч., им.падежа + существительное ед.ч. род. падежа. Например: wheat consumption (потребление пшеницы); control system (система контроля). Если первый предмет – часть второго, то первый компонент переводится при помощи прилагательного. Например: semiconductor device (полупроводниковый прибор); *laboratory research* (лабораторное исследование); *gas turbine* (газовая турбина).

Если же первый компонент сложного слова обозначает предмет, а второй – его свойство, т. е. существенную характеристику предмета – вес, площадь, толщину, скорость, давление и т. д., то русский эквивалент второго компонента получает форму именительного падежа, а эквивалент первого компонента – существительное в родительном падеже. Например: *engine weight* (вес двигателя); *plate thickness* (толщина листа) Особую трудность при переводе представляют многокомпонентные сложные слова. Прежде всего нужно раскрыть значение основного компонента. Большую роль при этом, естественно, играет контекст. Затем в составе

многокомпонентного сложного слова – термина следует найти внутренние термины, если они имеются, с относящимися к ним словами. В приведенном ниже примере иллюстрируется последовательность перевода многокомпонентных терминов:

control-surface cable adjustment access *access* – люк; *adjustment access* – люк для регулировки; *control-surface cable* – трос руля управления. Значение всего термина – **люк для регулировки тросами руля управления.** Суффиксы и префиксы, используемые в системе английского терминообразования, в основном заимствованы из общих, обычных словообразующих средств английского языка. Английские префиксы *dis-, en-* широко применяются при образовании биологических терминов. Например: *disafforest* (вырубать леса); *disbranch* (обрезать ветки); *dislodge* (выгонять зверя из берлоги); *enfeeble* (ослаблять).В терминологии других отраслей систематической специализации значений суффиксов почти совсем не ведется. Поэтому здесь суффиксы имеют более широкое значение, указывая на категорию, к которой относится терминируемое понятие. Так, например, при помощи суффиксов *-er, -or, -ist* образуются существительные, обозначающие работника-специалиста: *driver, designer, operator, physicist, philologist*, а также машины, станки, инструменты, приборы: *drier, cutter, computer*. Существительные с конкретным предметным значением образуются при помощи суффиксов *-ing, -ment: heating, leavings, movement, development.* Существительные с отвлеченным значением образуются при помощи суффиксов, которые выражают свойства и качества: *-ness (business);-ty (safety);-hood (likelyhood).*Суффикс *-ing* используется для обозначения технологических процессов и действия вообще: *turning, programming rotating.* Суффикс *-(t)ion* используется для выражения действия: *composition; activation; revolution.*Для научно-технической терминологии характерно использование ряда суффиксов и префиксов, малопродуктивных, непродуктивных и совсем отсутствующих в общенародном языке. Так, в системе терминообразования английского языка широко применяются следующие малопродуктивные суффиксы: *-ment (treatment, filement);-ance, -ence (inductance, divergence).*

В системе терминообразования широко применяется суффикс прилагательного *-wise*, придающий основе значение «в направлении, параллельно»: *streamwise; slantwise*Некоторые малопродуктивные префиксы широко используются при терминообразовании: *non-corroding; non-dimensional; non-freezing.*

Некоторые суффиксы и префиксы, употребляющиеся в системе терминообразования, вообще отсутствуют в общепринятом английском языке. Например, в английском терминообразовании появился префикс

as-, который употребляется с причастиями прошедшего времени и передает значение «непосредственно в том состоянии, какое предмет приобрел, подвергшись процессу, выраженному причастием»: *as-cast* (непосредственно после отливки), *as-controlled* (непосредственно после проверки), *as-welded* (непосредственно после сварки).

В заключение отметим, что однословные термины неоднородны по количеству словообразовательных компонентов. В соответствии с этим основанием однословные термины составляют следующие группы:

I. В структуру термина входит одна основа: *agent, mask, monitor, net*

II. Структуру термина составляет основа и один и более аффиксов: *connectionless, driver***,** *repeater.*

III.Термины, образованные путем сложения основ: *broadcast, network, gateway.*

IV.Термины, образованные путем сложения частей слов: *Internet, modem, netiquette, netizen.*

V. Образование термина происходит при помощи сложения основ и аффиксации: *broadcasting, subnetwork.*

Литература

1.Гореликова С. Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке // Вестник ОГУ. 2002. №6.

2.Пумпянский А.Л. Лексические закономерности научной и технической литературы. Англо-русские эквиваленты. Калининград, 1980.

3.Реформатский А. А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 49 – 51.

4.Стрелковский Г.М., Латышев Л.К. Научно-технический перевод. М.: Просвещение, 1980.

5.Talbot J., Taylor. Linguistic Theory and Structural Stylistics. - Oxford: Pergamon Press, 1981.

A. Mammadova

The structure of terms in english

Summary

This article deals with the structural peculiarities of English terms. The specific feature of terms is that they are created in the process of industrial and scientific activity. That is why they function only between those people who have respective scientific and industrial macro context. There are two

categories of terms: scientific and technical terms and special terms. According to the structure terms can be divided into three groups: terms–word combinations, terms-compound words and one-word terms. There are a lot of problems arising during the translation of terms. Terms-compound words cause a special difficulty in translation. Suffixes and prefixes play a great role in the formation of English terms. English suffixes –ine,-in,-yne are widely used in the formation of chemical terms, suffixes –us,-um,-dis,-en are used in the formation of biological and medical terms. We can conclude that the problem of terms is very pressing because in the modern world of scientific and technical progress there is a great need in knowing and learning terms.

A.Məmmədova

Ingilis dilində terminlərin strukturu
Xülasə

Bu məqalə İngilis terminlərinin struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Terminlərin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar istehsal və elmi fəaliyyət prosesində yaranırlar. Ona görə yalnız müvafiq elmi və istehsal makrokonteksti olan insanlar arasında istifadə olunurlar.Terminlər iki kateqoriyaya bölünür: elmi və texniki terminlər və xüsusi terminlər. Strukturuna görə terminlər üç cür olur: termin-söz birləşməsi, termin-mürəkkəb söz və bir sözdən ibarət terminlər. Terminlərin tərcüməsi zamanı bir sıra problemlər yarana bilər. Bu cür problemlər əsasən termin-mürəkkəb sözlərin tərcüməsində yarana bilər. İngilis terminlərin yaranmasında sufiks və prefikslər böyük rol oynayır. Kimyəvi terminlərin yaranmasında –ine,-in,-yne sufiksləri, bioloji və tibbi terminlərin yaranmasında isə -us,-um,-dis,-en sufikslərinin rolu böyükdür. Beləliklə, termin problemi çox aktual problemdir çünki müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı prosesində terminlərin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur.

Rəyçi: **Məsmə Qazıyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

ГЮЛЕР ВЕЛИЕВА
Бакинского славянского университета
gulerveliyevalz@gmail.com

РАЗНООБРАЗИЕ РЕМА-ТЕМАТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ И УСТНОЙ РЕЧИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: rema-tematik struktur; cümlənin aktual üzvlənməsi; xətti tematik proqresiya; kanonik mövzu; mətnin rematik təşkili.
Ключевые слова: рема-тематическая структура; актуальное членение предложения; линейная тематическая прогрессия; каноническая тема; рематическая организацию текста.
Keywords: rema and thematic structure; actual division of the sentence; linear thematic progression; the canonical theme; the textual organization of the text.

Изучению рема-тематических структур в текстах разного назначения посвящена достаточно обширная литература в мировой лингвистической науке, но до сих пор целый ряд принципиальных вопросов, связанных с этой системой, остаётся открытым и является предметом оживленных научных дискуссий. Все русские языковеды без исключения в наши дни однозначно признают факт важности актуального членения предложения, когда одна часть высказывания является её исходным пунктом, а другая - носителем новой информации. Общеизвестно также деление на простую линейную тематическую прогрессию, при которой рема предшествующего предложения является тематизацией последующего. При тема-рематической цепочке со сквозной темой первое высказывание остаётся неизменным, а ремы в свою очередь распространяют ту же основу. Тематическая последовательность с производными темами подразумевает разветвление нескольких рем (двух, трёх и более) от одной общей темы, в то время как тематическая последовательность с расщепленной темой разрывает тему и рему в форме своеобразного веера. Наконец, вослед видному чешскому лингвисту Ф. Данешу определённое распространение в текстах художественной литературы получила и такая модель, в которой логическая последовательность отдельных отрезков речи представлена разорванной темой.

Пять указанных моделей имеют ряд вариантов. Поэтому можно уверенно говорить о некоторых типах последовательно текущей мысли или, напротив, разорванной, расщеплённой темы, следовательно, и об определённом разнообразии рема-тематических структур. Причём, в

настоящей статье мы покажем это как на примере художественных текстов, так и в устной речи русского языка. Так, «в некоторых художественных текстах можно выявить определенную устойчивость содержания тематической и рематической частей высказывания» [1, с. 173]. Иными словами, их равноправное содержание. В этом плане в задачу нашей статьи входит прежде всего выделение пяти наиболее значимых, на наш взгляд, разновидностей тема-рематических структур.

Для удобства и большей ясности тему обозначим литерой Т; рему – литерой Р.

Итак, под номером «1» выделим каноническую ступенчатую тема-рематическую организацию текста. При этой тема-рематической структуре каждому первому высказыванию строго соответствует другое. То есть, соотношение ремы и темы строится по методу следующей математической лингвистики 1 = 1; 2=2 и т.д. Представим этой в виде схемы:

Т1 → Р1
Т2 → Р2
Т3 → Р3

Тема-рематическая прогрессия в данном случае может быть представлена и такими художественными текстами, в которых главная текстовая структура представлена автономно. Такая терминология в теории современного языкознания вполне оправданна и в принципе означает то же самое явление, что и в бытовом смысле этого слова. И именно: тема-рематические текстовые структуры внешне как будто и не зависят друг от друга, они самостоятельны, минимально привязаны к контексту.

Например:

Луна плывет, как щит
Давно убитого героя,
А сердце ноет и поет,
Уныло чуя роковое.
Н. Гумилев.

Или в прозаической речи: «Роланд вместе со своим наречённым Оливье знал, что впереди его ждёт смертельная схватка с маврами, но сердце в тот момент ныло и думало о его любимой девушке» (Из вольного перевода героического средневекового французского эпоса «Песнь о Роланде» Ю. Корнеева). Правда, надо отметить, что подобная автономность тема-рематических структур фактически является средством создания двуплановости изображения, его образности, основой сопоставления и сравнения. В данном стихотворении и в приведённом нами отрывке из эпоса «Песнь о Роланде» внутреннее

состояние лирического субъекта, его переживания соотносятся с миром природы или любви. В стихотворении Н. Гумилёва к тому же эта тема-рематическая структура ассоциативно соотносится с космическим миром, однако, при этом основная идея сопоставления передается словами, выполняющими функцию темы: луна и сердце. Такая тема-рематическая организация в целом свойственна стилю Н. Гумилева. Приведём еще один пример из стихотворения этого поэта:

Еще не умер звук рыданий,
Еще шуршит твой белый шелк,
А уж ко мне ползет в тумане
Нетерпеливо-жадный волк.

Необходимо заметить, что это один из самых распространенных типов тема-рематических структур в художественном тексте, потому что именно этот тип воплощает такой важный закон текстообразования, как инкорпорирование. Сущность его состоит в том, что в продвижении содержания рема предыдущего высказывания становится темой последующего высказывания. Это означает, что все последующие темы имеют глубинную рематическую природу.

Например, в стихотворном тексте:
Ромул и Рем взошли на гору,
Холм перед ними был дик и нем.
……
Послушай: далеко, далеко на озере Чад
Изысканный бродит жираф.
Ему грациозная стройность и нега дана.
Н. Гумилев.

Или в устном тексте: Знай же, о, путник! Пустыня когда-нибудь кончится. И откроется великолепный вид на озеро. В нём вы найдёте отдых, прохладу и отдохновение от зноя.

Любопытно на этот счёт высказывание Ю.Лотмана: «Можно в таком случае назвать и такой способ передачи значений в тексте, как вторжение в единообразно организованное пространство элементов других текстов, «текстов в тексте. Это могут быть прямые включения, как-то эпиграфы, цитаты, ссылки. Могут быть также и пересказы-вставки иных сюжетов, обращения к легендам, «чужим» рассказам и другие» [2, с. 166].

Под номером «2» укажем на тема-рематическую структуру веерного типа с повторяющейся стабильной темой, но разными ремами. И в этом типе тематической прогрессии есть несколько вариантов. Например, тематическая прогрессия, выделенная нами под номером «2», может быть основана на повторе слова, являющегося темой всех высказываний.

К примеру, по такому принципу построена первая строфа стихотворения К.С. Аксакова «Свободное слово»:

Ты - чудо из Божьих чудес,
Ты - мысли светильник и пламя,
Ты - луч нам на землю с небес,
Ты нам человечества знамя!
Ты гонишь невежества ложь,
Ты вечною жизнию ново,
Ты к свету, ты к правде ведешь,
Свободное слово!

Попытаемся представить данный тип тематической прогрессии в устной речи. В прозе это может выглядеть следующим образом: Ты для меня самый лучший, самый мудрый и самый красивый. Ты – светоч моей жизни, путеводная звезда. Я внимаю каждому твоему слову и совету, потому что ты являешься для меня авторитетом. И т.д.

Тема-рематическая прогрессия под номером «3» может быть производной. В этом случае тема выражается разного рода языковыми средствами, например, перифразами. Вновь есть возможность привести пример из стихотворения Н. Гумилёва:

Он держит речь в Высоком зале
Толпе разряженных льстецов,
В его глазах сверканье стали,
А в речи гул морских волов.
Н. Гумилев.

Обратим внимание на расположение поэтических строк. Одна и та же тема в трёх фразах оформляется однотипными номинациями: вместо субъекта поставлено местоимение «он», затем оно же повторяется в падежных формах. То есть, «в его глазах» и «в его речи».

В прозаической устной речи между тем возможен следующий вариант: Он выбрал эту работу с определённой целью – сделать себе карьеру. Поэтому при встрече с начальством в его глазах всегда горел нездоровый огонёк. В речи его так и слышалась лесть перед вышестоящими.

Тема-рематическая прогрессия под номером «4» может быть представлена такими художественными текстами, в которых тема обозначается однократно, а при дальнейшем семантическом развертывании высказываний приводятся только ремы. Приводим характерный пример из стихотворения Анны Ахматовой:

А муза и глохла, и слепла,
В земле зерном,
Чтоб снова, как феникс, из пепла
В эфире восстать голубом.
А. Ахматова.

По этому принципу построено также стихотворение Анны Ахматовой «Любовь», тема которого вынесена в его заглавие, а все поэтические фразы в дальнейшем имеют именно рематическую природу.

То змейкой, свернувшись клубком,
У самого сердца колдует,
То целые дни голубком
На белом окошке воркует,
То в инее ярком блеснет,
Почудится в дреме левкоя,
Но верно и тайно ведет
От радости и от покоя.
Умеет так сладко рыдать
В молитве тоскующей скрипки,
И страшно ее угадать
В еще незнакомой улыбке.
А. Ахматова.

Приведём аналогичный иллюстративный пример из знаменитой песни 1930-х годов, прозвучавшей в фильме «Весёлые ребята»:

Любовь нечаянно нагрянет,
Когда её совсем не ждёшь
И каждый вечер сразу станет
Так удивительно хорош
И ты поёшь…

Тема-рематическая прогрессия под номером «5» может быть представлена такими художественными текстами, в которых тема обозначена структурой веерного типа с многокомпонентной тематической частью (то есть несколько тем, следующих как бы единой поступью, одна за другой) и последующей ремой:

И дичь в лесу, и сосны гор,
Богатых золотом и мелом,
И нив желтеющих простор,
И рыба в глубине озер
Принадлежит вам по наследию.
Н. Гумилев.

Пример из устного народного творчества: «Помни, Настенька, эти драгоценные наряды, и дворец, и украшения – всё здесь твоё» (К.С. Аксаков. Сказка «Аленький цветочек»).

Тема-рематическая прогрессия под номером «6» может быть представлена такими художественными текстами, в которых главная структура является обобщённой темой, расчленяющейся в текстах за счет конкретизации исходной темы:

В качестве характерного примера приведем первую строфу стихотворения В.Г. Бенедиктова «Вальс»:

Всё блестит: цветы, кенкеты,
И алмаз, и бирюза,
Ленты, звезды, эполеты.
Серьги, перстни и браслеты,
Кудри, фразы и глаза.
Все в движенье: воздух, люди,
Блонды, локоны и груди,
И достойные венца
Ножки с тайным их обетом,
И страстями и корсетом
Изнуренные сердца.
В.Г. Бенедиктов «Вальс».

Обратим внимание на следующий языковой признак: в стихотворении тема дважды обобщённо обозначается определительным местоимением «всё». В дальнейшем с точки зрения лексико-семантической тема конкретизируется цепочкой номинативов, то есть таких рем, которые создают динамический образ атмосферы вальса на балу. С позиции сугубо грамматической (точнее, морфологической), настоящий эффект достигается без намеренного участия глаголов во всех поэтических строках.

В устной речи возможны многочисленные варианты с обобщающим словом «всё», занимающим препозицию в предложении. Например, «всё вокруг радовало глаз: цветы, поляны, горы и реки, одним словом, красоты природы и т.п.

Наконец, отметим, что, по мнению, К.А. Филиппова, «в больших по объему текстах, естественно, наблюдается переплетение, наложение тема-рематических структур разного вида, в то же время некоторые тексты могут быть организованы однотипно или может доминировать какой-либо тип структуры» [3, с. 115].

Использованная литература:

1. Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. М.: Логос, 2003, 280 с.
2. Лотман ЮМ. Статьи по типологии культуры. Выпуск 3. М.: Наука, 1973, 312 с.
3. Филиппов К.А. Лингвистика текста: Курс лекций. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2003, 334 с.

Gülər Vəliyeva

Rus dilində bədii mətndə və şifahi nitqdə rema-tematik strukturun müxtəlifliyi

Xülasə

Hazırkı məqalə maraqlı və aktual mövzuya həsr olunmuşdur. Müasir dövrdə dilçilik nəzəriyyəsində cümlənin aktual üzvlənməsi haqqında çox yazılır. Lakin bu "köhnə" mövzuda gözlənilməz tematik dönüş yaranır. Bədii mətndə və şifahi nitqdə tema-rematik strukturun müxtəlif çalarların funksiyası daha aktual səpkidən təhlil edilir. Onlar məqalədə bir-birinin ardınca verilir, lakin əsas fikir ümumidir. Məqalədə illüstrativ misalların əsasında rema və tematik strukturların yeddi ən məşhur növləri nümayiş etdirilir. Nümunələrin hər birində müəllif onların özünə xas olan xüsusiyyətləri araşdırır. Bu isə onları digər növlərdən fərqləndirir. Maraqlıdır ki, məqalədə verilən nümunələr yığcamlıq təşkil edir. Müəllif onların əsasında müasir dilçiliyin bu mövzuda mövcud olan problemlərini bir araya gətirir. Burada göstərilir ki, bir sıra alimlər F.Daneşin nəzəriyyəsinin bəzi prinsiplərindən tamamilə imtina etməmişlər.

Guler Veliyeva

Diversity of rema-thematic structures in the artistic text and oral speech of the russian language

Summary

This article is devoted to an interesting and relevant topic. Nowadays in the theory of linguistics a lot is said and written about the actual division of the sentence, but here in this “old” theme an unexpected thematic turn is found: the functioning of numerous shades of theme-rematic structures in the artistic text and oral speech. They are given in the article alternately, but the core idea remained unified. In a small work on the basis of a certain number of illustrative examples, seven of the most well-known types of remo-thematic structures were demonstrated. In each of them the author managed to find a kind of “zest”, which distinguishes him from other species. It is significant that the examples given in this article are a sort of "packing material", based on which the author, as it were, accumulates a number of information available on the present issue in modern linguistics. The theory of F. Danes has received a unique character, since it was quite applicable to oral speech and to the artistic texts of most languages of the world. The article points out that a number of scientists did not completely abandon some of the principles of the theory of F. Danes.

Rəyçi: **Əfqan Abdullayev**
filologiya elmləri doktoru, professor

SAIDA VERDIYEVA
Azerbaijan State University of Oil and Industry
"Foreign Languages-2" department
e-mail: s-verdiyeva@mail.ru

TEACHING TECHNICAL WRITING TO ENGINEERING STUDENTS

Açar sözlər: texniki yazı,mərhələ, müəllim, tələbə,ingılıs dili, təqdim etmək
Key words: technical writing, stage, teacher, student, English, introduce
Ключевые слова: письмо с техническим содержанием, ступень, учитель, студент, английский, вводить

At present we live in the era of international communication and advanced technology and there are a lot of opportunities for engineers and technical workers to share technical information in English for different purposes. Thus, apart from learning general English, students of engineering faculties of technical universities should have writing abilities so that they could communicate technical information accurately and clearly. Clear writing proficiency can be a helpful factor to their professional growth and career prospect. This approach consists of four stages.

The first stage is a preparation stage. In this stage the students acquire confidence of English writing. They change their attitude to writing tasks because most of the students find English writing to be a difficult task though the ability to express their ideas in clear and understandable English is something they can acquire systematically.First, it is advisable to start with general topics, the topics they are familiar with. For example: self-introduction, about family, close friend, daily routine and so on. The content of topics should be easy for them to write and the students could express their ideas. If necessary the teacher can help them with a few guidelines and vocabulary items. The teacher should encourage the students to use the words and structures they know. The writing process at this stage serves as a warm-up exercise.The second stage is grammar acquisition stage. In this stage students first get familiar with a few basic essential means that can improve their sentence clarity in technical writing. In this stage the teacher introduces some grammatical constructions which are important for writing good technical English.

a) Introduction of subordinate clauses.

As technical writing involves a lot of analytical writing then introduction of subordinate clauses becomes of prime importance because subordinate clauses are necessary for analyzing the logical relationships among ideas

such as a chronological development, a cause-effect relationship, a purpose relationship and a condition relationship.

The teacher can introduce this kind of construction by the following steps. First, briefly explain the meaning of a subordinate clause. A subordinate clause (or dependent clause)is a clause that cannot stand alone as a complete sentence because it does not express a complete thought. Subordinate clauses can act as adjectives, adverbs, or nouns.

Second, give the students a list of complex sentences. Ask them to identify the subordinate clauses and the subordinating conjunctions, as well as to explain the relationship expressed in each sentence. The next step is practice. Ask the students to combine two sentences or a set of isolated ideas into one sentence by using appropriate subordinating conjunctions. For example:Copper is highly conductive. It is used for electric wiring.

(As copper is highly conductive it is used for electric wiring)

The water is heated. It reaches a pre-set temperature. (The water is heated when it reaches a pre-set temperature.)Introduction of relative clauses. Technical writing often includes detailed definition of a particular term. Relative clauses can substitute a long list of technical nouns or adjectives before a noun. In this case they are useful tools for defining and qualifying nouns. The "where" clause is also useful for describing the location of stages described in a process. We use defining relative clauses to give essential information about someone or something-information that we need in order to understand what or who is being referred to. A defining relative clause usually comes immediately after the noun it describes.

Relative pronoun (who, that, which, whose and whom) is usually used to introduce a defining relative clause. In this stage the teacher gives students a list of sentences that contain clauses introduced by a relative pronoun and asks the students to identify the relative clauses and explain their functions.

For example:

Here are some cells **which have been affected.**

Here are some cells **which/that the researcher has identified.** (some cells is the object).

In writing, we don’t use commas in defining relative clauses:

This is a man who takes his responsibilities seriously.

In the next step the teacher tells about the possibility of replacing relative clauses by infinitives or participles after the students have become acquainted with relative clauses.

For example:

Gold, ___, is used to make jewels.

The new technique, ___ ,is faster than the previous one.

People like to live in areas ___.

c)Parallelism.

Parallelism is the use of components in a sentence that are grammatically the same, or similar in their construction. This method adds symmetry, effectiveness and balance to the written piece.

For example:

You need to work quickly and decisively.

The problem was not in planning or in development, but rather in production.

Repetition of the same structure allows the reader to recognize the ideas more readily. Long sentences can be made clearer and easier to understand if they are grammatically parallel. This is also a useful tool when writing comparison and contrast.

The concept of parallelism can be introduced by giving a list of sample sentences which use different grammatical constructions like prepositions, conjunctions, clauses, infinitives to make similar ideas parallel and then ask the students to practice by rewriting sentences parallel.

For example:

We are looking for engineers with realistic decision-making capabilities, who can think logically, and who have the ability to analyze situations carefully.

Advances in technology have made our life more convenient, comfort has been added to our lives, and safety is also important.

The third stage is condensing of the text.

In this stage the students try to write summaries. It is a transition stage for the subsequent composition stage. When students write summaries, they can focus more on the practice of language skills, they don't worry much on the content part. Summary writing requires good skills on concise writing i.e. writing clearly, using precise language, that is using the fewest possible words without sacrificing meaning. Thus the ideas can be expressed in a limited number of words. The chosen text is to be not too difficult to comprehend. The students can also start writing in paragraphs. Before they start writing summaries, the teacher should introduce the following techniques.1.Conciseness,2.Coherence,3. Summary writing

Conciseness is the resource which helps to write clearly by eliminating unnecessary words and rearranging the phrases. Concise writing is a skill, which can be achieved by applying the general guidelines into the writing practice. They are:

- removing redundant and unnecessary material,
- reducing clauses and phrases to shorter constructions like an adjective phrase or a single word without losing the needed emphasis.

- eliminating any words or phrases that can be removed without damaging the meaning of the sentence or paragraph.
- Replacing several vague words with more powerful and specific words.

For example:

Our Web site has made available many of the things you can use for making a decision on the best dentist (wordy: 20 words)

Our Web site presents criteria for determining the best dentist. (Concise: 9 words)

Coherence in writing is a logical bridge between words, sentences, and paragraphs. Coherent writing uses devices to connect ideas within each sentence and paragraph. All sentences should be logically related in one paragraph. Coherence is achieved by using transition words or phrases, pronouns that refer to nouns in previous sentences, or repetition of words previously mentioned.In this stage the teacher illustrates the effects of coherence by comparing example paragraphs with coherence destroyed with the ones that are written coherently. Then ask the students to fill in appropriate transition words missed in a given text as a practice.Summary writing contains only source ideas, and nothing more. But students usually copy sentences exactly from the original article and put them together when they write summaries. In that case, they lose the opportunity in fully utilizing their practice of writing skills. Furthermore, it is unlikely that they can include all the important ideas mentioned. A summary should be clear and balanced so that the reader can grasp the main ideas of the original article without reading it. A better way to make a summary is to jot down the main points in note form and then link them clearly into concise sentences in the students' own words. Following that, link the sentences into coherent paragraphs. Good writing requires a lot of practice. It is unrealistic to expect great writers after taking a semester or year course. Moreover, the basic techniques taught can serve as a foundation for further training or self training should there arise a need for frequent technical writing in their future career.

References

1. Georges, T.M. 1996; A course in Analytical Writing for Science and Technology, http://www.mspiggy.etl.noaa.gov/write/
2. Yalden, J. 1987; Principles of Course Design for Language Teaching, Cambridge University Press
3. The internet Dictionary.cambridge.org
4. The Internet TESL Journal, Vol. V, No. 5, May 1999 http://iteslj.org/

Саида Вердиева

Обучение студентов инженеров техническому письму на английском языке

Резюме

Статья посвящена обучению студентов инженеров технических вузов письму на английском языке. Необходимость общения на профессиональном международном уровне в письменной форме в настоящее время становится актуальным.Обучить письму на профессиональном уровне это приоритет учителей технических вузов.Обучение происходит поэтапно и состоит из четырёх ступеней.Подготовительный этап Овладение грамматическими навыками-Сжатие текста, Сочинение,Каждый из этих этапов также состоит из нескольких ступеней. Обучение хорошему правильному письму требует много тренировок и практики.Умение письменно излагать мысль ясно, кратко и правильно это ценное качество студентов.

Saida Verdiyeva

Mühəndis tələbələrə texniki yazıya öyrədilməsi

Xülasə

Məqalə texniki universitetlərdə təhsil alan mühəndis tələbələrə ingilis dilində öz ixtisasları üzrə yazmasının təhsilinə həsr olunub. Yazını lazımlı yüksək səviyyədə qurmaq, tələb olunan işə müvəffəq olmaq deməkdir. Bunun öz metodikası,qayda və qanunları mövcuddur. Verilmiş məqalədə yazı tədrisinin əsas mərhələləri qöstərilib. 1. Hazırlıq mərhələsi

2. Qrammatik vərdişlərə yiyələnmə, 3. Mətnin sıxılması, 4. Əsər Bu mərhələlərin hər biri də bir neçə mərhələdən ibarətdir. Aydın, qısa və effektiv yazmaq imkanı bir çox məşq və təcrübə tələb edir.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmlər namizədi

VÜSALƏ BƏNNAYEVA,
Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
ZEYNƏB ƏSGƏROVA
Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
vusala79bannayeva@gmail.com

ALINMA SÖZLƏR VƏ ”SÖZALMA” PROSESİ

Açar sözlər: Təhsil, sifət, söz ehtiyatı, əlaqə, alınma sözlər
Key words: education, word-stock, periods, relationship, borrowings
Ключевые слова: образование, словарный состав, период, взаимоотношение, заимствованные слова

Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Ən əsas dəyişikliklər isə özünü dilin lüğət tərkibində biruzə verir. Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışdır. Millətin və xalqın bir-birilə ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni əlaqələri nəticəsində dillərin də bir-birilə qarşılıqlı təsiri olmuşdur və olmaqdadır. Bunun nəticəsində də dünyada olan dillərin hər birində müəyyən qədər alınma söz və söz birləşmələsi vardır. Bir dildən başqa dilə söz o zaman kecir ki, bu dildə həmin sözün ifadə ettiyi məfhumu bildirən başqa söz olmasın və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətinlik törətsin.

Hər hansı bir dilin digərindən sözlər və söz elementləri götürməsi ”Sözalma” adlanır. ”Sözalma” dedikdə, adətən , yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən dəqiq fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupda birləşdirmək olar: 1) kelt dilindən alınmalar; 2) latın dilindən alınmalar; 3) skandinav dillərindən alınmalar; 4) fransız dilindən alınmalar;

5) başqa dillərdən alınmalar.

Keltlər eramızdan əvvəl və eramızın ilk illirində Avrapada yaşayan xalqdır. Təxminən 4 min il öncə bəzi tayfaların Avropaya köçməsi nəticəsində Mərkəzi Avropadan köç edərək Qərbə və şimala sıxışdırılaraq Britaniya adaları və İspaniyada yerləşdilər. Heç şübhəsiz ki, sıxışdırma dərhal baş verməmişdi və dillər arasında əlaqələr yaranmışdı. Buna baxmayaraq ingilis dilindəki kelt alınmaları çoxluq təşkil etməmiş daha çox toponimlərdə qorunub qalmışdır. Müasir dövrədək gəlib çıxmış kelt

alınmalarına vapposk (fətir), down, dune (təpə), dun (qəhvəyi) sözlərini nümunə göstərmək olar.

Sonrakı dövrlərdə tərkibində keltizmlər olan sözlər Şotland dilindən (məs: slogan, whisky, clan), irland dilindən (məs: bard, fan, tory) və fransız dili vasitəsilə alınmalar (məs: beak, budget, career, gravel, harness, tunnel) ingilis dilinə daha çox daxil olmuşdur. Kelt dili bir neçə hissəyə bölünürdü. Bu dil Hind Avropa dilləri ailəsinin bir qoludur. Dünyada hazırda 1,5 milyon adam bu dildə danışır.

Latın dilindən alınan sözlərin üç qatı göstərilir. I qat bizim eradan əvvələ təsadüf edir, bizim eranın İV əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir. II qat V-Vİ əsrlərə- xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid edilir. III qat intibah dövrü ilə əlaqədar XV-XVİ əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir. İngilis dilində latın dilindən alınma sözlərin əksəriyyəti "kitab" sözləri təşkil edir. Bu sözlər dilə yazılı sənədlər, kitablar və s. vasitəsilə keçmişdir. Latın dilindən alınan sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başşqa fonetik cilddə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən internasional sözlər cərgəsində yer tutur. İnternasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli terminlər müəyyən çəkiyə malikdir. Müasir təbabət, kimya, botanika, zoologiya, fəlsəfə, siyasət elmlərində indiyə kimi latın sözlərindən istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, feodalizm dövründə latın dili Qərbi Avropanın bir çox ölkələri üçün beynəlxalq elmi dil, bəzi ölkələrdə isə ümumiyyətlə, ədəbi dil hesab olunurdu. Latin mənşəli olan alınmalara obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, system, socialism, communism, tradition və s. misal ola bilər. Bundan başqa audio-lat. dinləmək, qulaq asmaq: auditorium, audience. Centum- lat. yüz: cent, centry, centenary. Demos-lat. xalq: democracy, demography. Scribe, scriptum-lat. Yazmaq, yazılmış: describe, subscribe, inscription. Video-lat. Görmək: visus- lat. Görünüş, mənzərə: visible, vision, revise,television, evidence. Vita-lat. Həyat: vital, vitality, vitamin.

Latınca quies, quietus "sakitlik, istirahət" bilavasitə ingilis dilinə daxil olmuş, quiet formasına malikdir, fransız dilindən keçən həmin söz dildə quite kimi mövcuddur.

Üçüncü qrup sözlər Skandinav dilindən alınan sözlərdir. Müasir dövrdə Norveç və isveç dilinə meylli olan yazılar danimarka dilinə mənsub olanlara nisbətən daha çox sayda gəlib çatmışdır. Xİİİ-XİV əsrlərə aid mətnlərdə, daha dəqiq desək Ormulun, Qolsterli Robertin xronikası, Danimarkalı Havelok kimi əsərlərdə şərqi skandinav qrupuna daxil olan Danimarka və İsveç dillərinin xarakterində fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunmuşdur.

İngilis dilində işlənən titulların böyük əksəriyyəti king, queen, earl, lord, lady istisna olmaqla norman-fransız mənşəlidir. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı (people, nation, government, curt), pul münasibətlərini ifadə edən money, property sözləri də fransız mənşəlidir. Ailə münasibətləri bildirən parnet, spouse, cousin, uncle, niece sözləri də həmin qəbildəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün fransız dili özü alınmalardan xali deyildi. İngilis dilində yer almış blank, blanket, blue, coat, danse, garden, gay, pocket, ticket kimi sözlər alman mənşəli olub fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir. Fransızcadan ingilis dilinə olduqca çox söz keçmishdir. Fransız sözlərinin ingilis dilinə keçməsi prosesi müasir dövrdə də davam edir. Yeni keçən sözlər siyasət, idman və asudə vaxtın təşkili sahələrinə aid olur.

Başqa dillərdən alınan sözlər yunan, italyan, ispan, holland, rus, alman, fars və s. Dillərdən keçən sözlərdir.

XVI, XVII əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan yunan mənşəli alınma sözlər latın dilindən alınan sözlərdən çox deyildir. Yunan dilindən alınmış söslər və sözdüzəltmə vasitələri əsasən elmi terminlərdir və dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən ingilis dilində terminoloji leksikada geniş istifadə olunur, onlar internasional səciyyə daşıyır. Yunan dilindən alınan sözlərə misal olaraq analysis, catastrophe, cosmos, comedy, dialogue, epilogue, episode, emphasis, lexicon, myth, phrase, physics, philology, gymnastics, topic və s. sözləri göstərmək olar. Bundan başqa Bios- yun. həyat: biology, biography. Grapho- yun. yazmaq: graphic, phonograph. Homos-yun. eyni: homonym, homophone. Lexis- yun. lüğət: lexicology, lexicography. Onoma- yun. ad: synonym, antonym, pseudonym. Phone- yun. səs: phonetics, phoneme, phonology. Tele-yun. uzaq: telescope, telegraph. kimi sözlər də yunan dilindən alınma sözlərdir.

XV-XVİ əsrlərdə ingilis dilinə latın və yunan dillərindən başqa italyan, ispan və holland dillərindən xeyli söz keçmişdir. Lakin, bu dillərdən alınmış sözlər sayca azdır və onlar mədəni, eləcə də ticarət əlaqələrinin nəticəsidir.

Renesans hərəkatının mərkəzi olan İtaliya da İngilis dilinə çoxlu söz vermişdir. Bu dildən keçən sözlər hal-hazırda da ingilis dilində işlədlir. Məsələn: bust, cartoon, costume, studio, replica, balcony, cupola, corridor, pedestal, aria, bass, cantata, allegro, soprano, tenor,trio və s.

1942-ci ildə Kolumbun Amerikanı kəşf etməsindən sonra, İspaniya Avropada ən zəngin ölkələrdən biri oldu. İngilislər İspaniya ilə ticarət və siyasi əlaqələr nəticəsində bir sıra ispan sözünü işlətməyə başladılar. Məsələn: dəniz donanmasına və hərbə aid terminlər: armada, flotilla, grenade, parade və s; ticarətə aid: cargo, embargo, sherry; qarışıq sözlər: castanet, cartes, guitar, gunta, masquito, siesta, toreador, desperado və s.

Holland sözləri ingilis dilinin söz fonduna orta ingilis dili dövründə İngiltərəyə ticarət müəssisələrinə işləməyə gələn, ölkənin müxtəlif hissələrində məskən salan Holland işçiləri və sənətksarlar vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu sözlərin əksəriyyəti toxuculuğa aiddir. Məsələn: spool, nap, rack, tuck və s. Bundan başqa incəsənət terminlərinin əksəriyyəti XVİ və XVİİ əsrlərdə, Holland rəssamlığının ən yüksək zirvəyə çatdığı bir dövrdə alınmışdır. Məsələn: bow, cruise, cruiser, boom, dock, hull, sketch, easel, etch və s.

Beləliklə, müasir ingilis dilində alınmalar sayca həm çoxluğu, həm də mənbə müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu dildə dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. Başqa dillərdən sözlərin alınma prosesi hər bir dilə xas olduğu və ingilis dilinin leksikonunun ayrılmaz hissəsi olduğu üçün, bu tema həmişə aktual olaraq qalır və həmişə onun öyrənilməsi və nəzərdən keçirilməsi üçün kifayət qıdər materiallar var.

Ədəbiyyat:

1. R.C.Cəfərov: Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı.2000
2. N. Ə. Rzayeva. Dildə sözalma prosesi haqqında. AMEA.İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. ”Tədqiqlər”. Bakı.2003 il.
3. N.Məmmədli. Alınma terminlər. ”Elm” nəşriyyatı.1997, 314 səh.
4. U.Kəngərli, S.Kəngərli: Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə terminlər lüğəti. Bakı1978.”Maarif” nəşriyyatı.
5. İlyish B.A. İngilis dilinin tarixi. M. 1968
6. Brook G.l. History of the English language. London 1958.
7. Smirnitski A.İ. İngilis dilinin tarixi (orta və yeni dövr). M. MDU.1965.

В. Баннаевой,
З.Аскеревой

Заимствованные слова и процесс заимствования слов

Резюме

Статья посвящена заимствованным словам и их стилистическим качествам в английском языке. Статья также посвящена исследованию путей и причин внедрения заимствованных слов в английском языке. История заимствованных слов в словарном составе английского языка отражает культурные, политические и экономические связи англий-

кого народа с другими народами. Заимствованные слова перешли в английский язык на основе письменной и уст- ной формы. Английский язык ещё в раннем Средневековье принял большое количество заимствований из скандинавских языков. Самый массовый поток заимствований — средневековый, после нормандского завоевания, из старофранцузского языка; в результате этого почти половина английского словаря имеет романские корни. В Новое время в язык вошло большое количество учёных латинизмов и новых заимствований из континентальных языков.

V.Bannayeva
Z.Askerova

'Borrowed words and the process of borrowing

Summary

This article is dedicated to the problems of borrowings in the English vocabulary. The article also investigates the reasons and ways of entrance of borrowings into the English language. The history of borrowings in the English language reflects cultural, political and economical relations of the English nation with other foreign countries. The borrowings entered the language through oral and written forms and enlarged the English vocabulary. Today English borrows words from other languages with a truly global reach. It's very hard to be precise about the boundaries of the vocabulary of any language, especially a global one like modern English. Every speaker of a language has a slightly different vocabulary. Although English is now borrowing from other languages with a worldwide range, the number of new borrowed words finding their way into the shared international vocabulary is on a long downward trend. One big reason for this is the success of English as an international language of science, scholarship, business, and many other fields. If we think about words coming into English from foreign languages in the eighteenth and nineteenth Centuries, we may think first of the impact of colonialism and expanding trade.

Rəyçi: **Münəvvər Məmmədova**
filologiya üzrə elmlər namizədi

AYTAC HƏSƏNOVA
Bakı Biznes Universiteti
E-mail: aytac.hasanova11@gmail.com

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN POLYSEMY AND HOMONYMY

Açar sözlər: nitq, çoxmənalılıq, omonimlik, məzmun, işarə, əlaqə, anlayış, mətn
Key words: speech, polysemy, homonymy, content, sign, relatedness, notion, context
Ключевые слова: речь, многозначность, омонимия, содержание, знак, связанность, понятие, контекст

One of the interesting issues in lexicology is the problem of similarities and differences between polysemantic words and homonyms, two similar concepts in linguistics. It should be indicated that the lexical meaning of a word in speech is contextual, which means that the definite context particularizes the lexical meaning of a word and makes possible the realization of only one meaning. As mentioned by F. Veysalli in his book named "Semiotics" the explanation of meaning, the attitude towards the meaning and its unanimous comprehension was always the issue of concern in philosophy. N. Tusi, E. Kant, G. Hegel, G. Frege and others tried to elucidate this problem. The first thorough opinion about the character of sign in linguistics of course belongs to F.de Saussure. He especially emphasized that language is the system of signs and insisted to consider linguistics as a component part of semiology. [1, s.10 -11] In primary stage of language human beings tried just to differentiate one situation form another. Afterwards came the differentiation of elements, people began to familiarize with environment gradually, found names and expressed their thoughts when it became necessary to differentiate the elements of objects and events, like a child who just begins to talk. [1, s.110]The science linguistics studies meaning in two directions, that are lexical meaning and grammatical meaning. Semasiology, as a branch of linguistics is concerned with lexical and grammatical meanings of words. The definition of meaning in language, types and forms of linguistic meaning is still the subject of disagreements and discussions. In modern linguistic literature the meaning of the word is mostly connected with notions. Each word in the language has its own form and content. The form of word is its sound cover and in its turn in writings it is graphical cover, or a word's external side. And the internal side of a word is its content, that means a word's meaning. A word is a meaningful complex

of sounds used in speech as an independent unit. The meaning of the word is its relation to and connection with certain real phenomena. The main function of any word in language is its nominative function. First of all, a word serves as the name of objects, phenomena, movements, attributes, relations, events, etc. [8, s.9]

L.S. Barkhudarov describes three main types of relations and accordingly three main types of meaning in modern semiotics: 1) Referential meaning – it is a relation between a sign and object designated by the same sign. Objects, processes, qualities, phenomena designated by signs are called the referents of signs. 2) The second type of relations is the relation between sign and a person who uses that sign. Any person has his/her own attitude towards the given sign and its referents. These subjective emotional, expressive, stylistic relations are called pragmatic relations and so the second type of meaning is called Pragmatic meaning of signs. 3) Any linguistic sign does not exist in isolation, but as component part of a certain sign system. The relation between a sign and other signs of the same sign system is called intralinguistic relations and the third type of meaning is accordingly called Intralinguistic meaning. [7, s.65-68]Any word actually used in speech is monosemantic but it may render a complicated notion. Monosemantic words, that are words having only one meaning are few in number; these are mainly scientific terms, such as *molecule*, *hydrogen* etc. The monosemantic property of a word used in context does not exclude the complexity of each denotative meaning as it serves to signify complex notions with many features. The observances show that frequently used words in language are polysemantic. So, we may give such kind of definition to the term polysemy: a word that has more than one meaning in the language is called polysemantic. Its meanings form its semantic structure. The word semantics was first used by Michel Bréal, a French philologist. The term denotes the study of meaning in communication. The semantic structure of a polysemantic word may be defined as a structured set of interrelated meanings. It is an organized set of variants and shades of meaning a word can assume in different contexts, together with their emotional colouring and stylistic peculiarities. Therefore, we say that the meaning of a polysemantic word is determined by the context. The semantic structure of the word is a fact of language. It is developed and fixed in the course of the language history. We know that the semantic structure of the language has a direct reference to translation, because the plane of content is the basis of equivalency.Many scientists have written about polysemy, which is very interesting, at the same time arguable issue in linguistics. I.V. Arnold wrote in his book named “The English Word”: “Polysemy is caharecteristic of most words in many languages. But it is more characteristic of the English

vocabulary, due to the monosyllabic character of English and predominance of root words. The greater the relative frequency of the word, the greater the number of variants that constitute its semantic structure, i.e. the more polysemantic it is. All the lexical and lexico-grammatical variants of a word taken together form its semantic structure or semantic paradigm". [2, s.50-52] The term polysemy stems from the Greek word "polýsēmos" having many meanings. It is defined as the ability of a word to have several meanings simultaneously. Polysemy is the association of one word with two or more meanings. The term homonymy stems from the Greek word "homonumos" having the same name. A homonym is a word that is said or spelled the same way as another word but has a different meaning. The relationship between a set of homonyms is called homonymy. Polysemy is usually defined as the existence of several meanings of any word. Depending on different circumstances each language has its own development, so it is with semantic aspect of all languages A word that was monosemantic primarily may acquire new meanings in time during the historical development of language. [8, səh.10]. So what are polysemantic words? That is, one graphical sign corresponds to several referents or meanings. A polyseme is a word or phrase with multiple meanings. For example, the English word "*hand*". We know that the word has the meaning of the part of human body, the end part of a person's arm. However, the word "*hand*" has also the meaning "an indicator or pointer on a dial; the hands of a clock". A polysemantic word, as has been indicated in the above example, is a word having several meanings or lexical-semantic variants. These lexical-semantic variants possess both lexical and grammatical features which are closely interwoven. These different meanings or lexical-semantic variants are revealed in the context. By the term "context" we understand the stretch of speech determining each individual meaning of a word and revealing the intended lexical-semantic variant. So it is obvious that there exists an interrelation in the semantic structure of polysemantic words. Without such kind of relatedness there would not be polysemy. It should be mentioned that polysemy is based on the figurativeness of the basic meaning of the word. Thus figurative meanings are of great significance in the creation of polysemy. The primary meaning constitutes the lexico-semantic core of any polysemantic word. Only nominative meaning of the word is in the role of the primary meaning. So the primary meaning is always the semantic centre of the word, the others are derived form the primary one. V.V.Vinogradov writes: "It is very important to distinguish the basic meaning of the word. Because the other meanings are gathered around the basic one."

Polysemy is the ability of a word to possess several meanings or lexico-semantic variants (LSV), for example, the word bright means

"shining" and "intelligent". Many words in English are polysemantic or have a complicated semantic structure. [3, s. 61]

There' s another interesting nuance. Of course there exist homonyms in English too like other languages. They are different words the form of which coincide. For example, the word "*match*" with two quite different meanings, but forms absolutely coincide. Another example the word "*left*" 1) indicates direction and 2) past / perfect tense form of the verb "to leave" – "left". We must not forget also further subcategories of homonyms, they are homophones and homographs. Homophones have the same pronunciation but different meanings (e.g. *plain - plane*). So the words that are pronounced the same, but have a different meaning are called homophones and they may have a different spelling. The words *knew* and *new* may serve as examples. Homographs - words that are spelled the same, but have different meanings and may be pronounced differently. The word *bear* (with the meanings of an animal and to carry), the word *lead* (to go first with followers behind, and a type of metal), the word *desert* (a hot, arid region and to leave) and many others may serve as examples to homographs. One of the most commonly cited examples of a homonymous word is "*bank*", which has a meaning of a financial institution and an edge of a river. These senses seem clearly unrelated, and the fact that they are associated with the same word form seems purely accidental. Thus words that have the same written or spoken form but different meanings are called homonyms. While investigating the writings of different authors about homonymy in linguistics we come to the conclusion that homonyms are defined as words entirely different and unrelated in meaning. However, homonym words are either identical both in sound and spelling or identical only in spelling or sound. The problem of homonymy in Modern English is very complex. Homonyms can be more confusing for the non-native speakers of any language, for people who learn any foreign language and of course for young readers, usually because they aren't yet familiar with alternate definitions of the word. Usually context readily indicates which of the possible meanings of the set of homonyms to attach to a word. There exist even dictionaries of homonyms in some languages. The Wordsworth Dictionary of Homonyms, was published in Britain. In case we come across any homonym and get confused, if we need to know several definitions of any set of homonyms, then this book will be very helpful.Let's look through the similarities and differences between polysemy and homonymy. As written in the book "A Course in Modern English Lexicology" one of the most debatable problems in semasiology is the demarcation line between homonymy and polysemy. Synchronically the differentiation is as a rule wholly based on a semantic criterion. If a connection between the various meanings is apprehended by the speaker,

these are to be considered as polysemantic words, otherwise it is a case of homonymy. On the synchronic plane, polysemy is the coexistence of several meanings in the semantic structure of the word. [5, s.43-45]. Thus, the main similarities between the terms of polysemy and homonymy are as follows: both of them refer to words having multiple meanings; both are possible sources of lexical ambiguity. The distinction between homonymy and polysemy is usually made on the basis of the relatedness of the senses: polysemy involves related senses, whereas the senses associated with homonymous lexemes are not related. Homonymy and polysemy both involve one lexical form that is associated with multiple senses. But while homonyms are distinct lexemes that happen to share the same form, in polysemy a single lexeme is associated with multiple senses. Very often, the distinction between polysemy and homonymy cannot be drawn precisely. A criterion for distinguishing polysemous and homonymic expressions is a historical or conceptual relationship between the words: So the words that have the same historical origin or are related conceptually are said to be polysemous. [9] So the key difference is that a polysemous word is one word with different but related meanings, while homonyms are words with at least two entirely distinct meanings that share a shape, usually both spelling and pronunciation. For example, the meaning of the word "*train*": 1. a connected line of railroad cars with or without a locomotive 2. to teach, to develop or form the habits, thoughts, or behavior by discipline and instruction. These two meanings will come under the category of homonyms as there is no conceptual relation between them. Now an example of polysemous word "*wood*" 1.a piece of a tree 2. a geographical area with many trees. In this example we can see the original relation between the two meanings obviously. So it means that by the term polysemy we understand the coexistence of many possible meanings for a word or phrase, while by the term homonymy we mean the existence of two or more words having the same spelling or pronunciation but different meanings and origins. Of course, one of the meanings in the semantic structure of polysemantic words is considered to be the basic meaning and the others are derived from the basic one. It is evident that the figurative meaning of any word is always based on its primary, i.e. nominative meaning. So the term polysemy indicates the word with complex semantic system. Polysemy being an aspect of semantic ambiguity that concerns the multiplicity of word meanings is an everyday fact of ordinary language usage.

Taking all the above into consideration, we come to the following conclusion that the main distinction between polysemy and homonymy is based upon the below mentioned differences: Differences from the point of view of relatedness of meanings. It means polysemy has different, yet related

meanings. Homonymy has completely different meanings. Differences from the point of view of origins: Polysemy has related word origins. Homonymy has entirely different origins. Besides polysemous words are listed under one entry in dictionaries. Homonymous words are listed separately. Polysemous words can be understood if you know the meaning of one word. The meaning of homonymous words cannot be guessed since the words have unrelated meanings. To sum up all the above mentioned we define polysemy as the coexistence of many possible meanings for a word or phrase. Homonymy is defined as the existence of two or more words having the same spelling or pronunciation but different meanings and origins.

Bibliography:

1.Fəxrəddin Veysəlli "Semiotika" Bakı "Mütərcim" 2010, s. 10 -11; s. 110
2.I.V. Arnold The English Word Лексикология Современного Английского языка. Издание третье. Москва "Высшая Школа" 1986, s. 50-52
3.Г.Н. Бабич. Lexicology: A Current Guide. Лексикология Английского языка. Москва "Флинта" "Наука" 2010, s.61
4.N. Rayevska English Lexicology "Радянська школа" 1967
5.R.S. Ginsburg, S.S. Khidekel, G.Y. Knyazeva, A.A. Sankin "A Course in Modern English Lexicology" Second Edition Moscow "Vyssaya Skola" 1979, s. 43-45
6.Арбекова Т.И. "Лексикология Английского Языка", Москва, "Высшая школа", 1977
7.Бархударов Л. С. "Язык и Перевод" Вопросы общей и частной теории перевода Москва 2014, s. 57; s.65-68
8.Современный русский язык (Часть 1), Издание 3, Москва "Высшая школа" 1979, s. 9-10
9.http://www.ello.uos.de
10. www.language.az

Aytac Həsənova

Çoxmənalılıq və Omonimlik arasında oxşar və fərqli cəhətlər

Xülasə

Məqalə çoxmənalı sözlər və ononimlər arasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətlərdən bəhs edir. Dildə sözün başlıca funksiyası izah olunur. Eyni zamanda sözün forma və məzmununun nədən ibarət olduğu açıqlanır. Çoxmənalı sözlərin semantik strukturunun mahiyyəti izah olunur. Dilçilik

elmində ayırd edilən əsas məna növləri qeyd olunur. Həm çoxmənalı sözlərin, həm də omonimlərin səciyyəvi cəhətləri ayrı-ayrılıqda göstərilir. Fərqli, lakin eyni zamanda bənzər olan bu iki termini birini-digərindən fərqləndirməyin üsulları qeyd olunur. Çoxmənalı sözlərin və omonimlərin leksik mənasının konkretləşdirilməsində mətnin rolu xüsusi vurğulanır. Məqalədə müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda coxmənanlılıq və omonimlik haqda deyilən fikirlərə nəzər salınıb. Yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlinir ki, əgər sözlər arasında semantik cəhətdən bağlılıq varsa bu çoxmənalılıq, əks halda isə omonimlik kimi qiymətləndirilir. Müşahidələr göstərir ki, dildə olan ümumişlək sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Təkmənalı sözlərə isə əsasən terminlər aid edilir.

А.Гасанова

Сходства и различия между многозначностью и омонимией

Резюме

Статья посвящена главным сходствам и различиям между полисемантическими словами и омонимами. Главная функция слова в языке объяснено. В то же время раскрывается форма и содержание слова. Охватывается суть семантической структуры полисемантичных слов. Упомянуты основные типы значения в лингвистике. Характерные особенности и полисемантических слов, и омонимов обозначены отдельно. Способы дифференцировать эти две различные, но в то же время похожие термины обозначены. Особенно подчеркнута роль контекста в конкретизации лексического значения полисемантических слов и омонимов. В статье также рассматривается мнения разных авторов научной литературы о многозначности и омонимии. В заключении мы делаем вывод что, если слова семантически связаны друг с другом, это оценивается как многозначность, в ином случае как омонимия. Наблюдения показывают, что, большинство общеупотребительных слов в языке многозначные. К однозначным словам относиться в основном термины.

Rəyçi: **Zenfira Quliyeva**
filolofiya elmləri namizədi, dosent

BATURA GULİYEVA
Odlar Yurdu University
ba-tura083@hotmail.com

İNTENSİVLİK ƏLAMƏTİ VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏ IMKANLARI

Açar sözlər: intensivlik kateqoriyası, semantik kateqoriya, ekspressivlik, kəmiyyət, əlamət.
Key words: category of intensity, semantic category, expressiveness, quantity, indication.
Ключевые слова: категория интенсивности, семантическая категория, экспрессивность, количество, показатель.

«İntensivlik» bir sıra elm sahələrində işlədilən terminoloji vahidlərdəndir. Bu anlayışı daha geniş mənada kəmiyyət, dərəcə, ekspressiv ölçü əlamətləri özündə əks etdirir. Bunlar nitqin əlamətləri kimi çıxış edir. Ekspressivlik nitqi təşkil edən mətnin əlamətdir.

Faktoloji materiallar göstərir ki, intensivlik kateqoriyası- çoxüzvlü, çoxşəkilli fenomendir, hansı ki, dilin bütün səviyyələrinə aiddir. Bu prosesdə qrammatik və leksik-frazeoloji vasitələrin bir-birinə təsiri realizasiya olunur, söyləmlərin superseqment vasitələri güclənir.İntonasiyanın, sintaktik, leksik-qrammatik, frazeoloji vasitələrin köməyilə nitq prosesi intensivləşir.

«İntensivlik» anlayışı qeyd olunan əlamətlərin nitq prosesində keyfiyyət tərəfini əks etdirir.

Konkret təsəvvür və yaxud mücərrəd ideyadan asılı olmayaraq, «intensiv» termini kəmiyyət, dəyər, qüvvə və s. kimi kateqoriyalara xas bütün fərqləri ifadə edir. Geniş anlamda «intensiv» termin-anlayışı hər hansı bir dil faktının müqayisəsində meydana çıxır. İki müxtəlif əşya və hadisəni müqayisə edəndə, qarşılaşdıranda insan şüuru digər səciyyəli əlamətlərə nisbətən kəmiyyət fərqlini asanlıqla fərqləndirə bilir.

Dildə keyfiyyət sifətlərindən müqayisə dərəcələri düzəlir, çünki əşya və hadisədəki keyfiyyət az və ya çox dərəcədə ola bilər Bu baxımdan sifətin semantikası olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu halda da hər hansı bir qrammatik kateqoriya üçün, hər hansı bir nitq hissəsi üçün ümumi qanunauyğunluq müəyyən edilir: onlar həm leksik mənalara əsaslanır, həm də leksik mənalara üstün gəlir və onlardan abstraktlaşır.

«İnsan abstrakt keyfiyyətləri (əşyaya xas olan və ona istinad edilən bu və ya digər keyfiyyətin müxtəlif miqdarı haqqında təsəvvürləri) ifadə etməyi birdən-birə öyrənməmişdir, buna görə də müqayisə dərəcələrinin abstrakt mexanizminə birdən-birə yiyələnməmişdir. Lakin insana onun əmək fəaliyyəti prosesində əşyanı tutuşdurmaq və müqayisə etmək, bunların

möhkəmlik, elastiklik, davamlılığının müxtəlif dərəcələrini təyin etmək daha çox lazım gəldikdə, bu müqayisə və tutuşdurmaları sonradan abstrakt kateqoriyalar dairəsinə keçirmək və nəinki əşyada, həm də *красивый* (gözəl), *добрый* (mehriban), *смелый* (cəsarətli), *мужественный* (cəsur) tipli məfhumlarda keyfiyyətin az və ya çox dərəgəsi haqqında danışmaq onun üçün asanlaşmışdır. Müqayisə dərəcələrinin müasir sistemi dilin və təfəkkürün uzun sürən inkişafı prosesində tədricən yaranmışdır» (1, s. 180-181 (289 s.)

Linqvistik ədəbiyyatda intensivlik əlamətinə baxış fərqlidir. Bəzi tədqiqatçılar (Ş.Balli) bu anlayış adı altında qüvvətləndirmə, güjləndirmə, bəziləri «ekspressivlik» (C.Vandries), bəziləri isə affektivlik, emosionallıq (Ş.Serrius, Q.Karniser, L.Marta və b.) əlamətlərini nəzərdə tuturlar; həmin məsələləri nitq prosesində kəmiyyət əlamətinin dəyişməsi, əlamətin inkişaf səviyyəsi (S.E.Rodionova) kimi izah edirlər.

Canlı danışıq aktı zamanı fərd fikrin dolğun ifadəsi üçün bir sıra yollardan, üsullardan istifadə edir: a) fikrini çox sözlə ifadə etmək istəmir: *gördüm-mən öz iki gözlərimlə baxıb gördüm;* b) sözün məna-məzmun planında dəyişiklik etməklə əlamət, hadisə, yaxüd hərəkəti intensivləşdirir. Məs.: *sınmaq-sınıxmaq, yağış-yağmur, belə-beləngik;* j) sözü qrammatik jəhətdən dəyişməklə intensivləşdirmək istədiyi fikri çatdırır. Məs.: *asta-aram, həmişə-səhər-axşam, nəhayət-axırdan-axıra* və s.

Bu prosesdə psixoloji-affektiv məqam özünü göstərməklə yanaşı, reallığı dolğun əks etdirməyə can atma, referentin dəqiqləşdirilməsinə daha uğurlu cəhddə özünü göstərir.Danışan işarələmək istəyinin referentə çatdırılmasında sərbəstdir və bu zaman mövcud dil imkanı hazır baza kimi fərdi yanaşmanı təmin etmədikdə yeni vahidlər, yaxud ifadə konstruksiyaları meydana gəlir. Təbii ki, ədəbi dilin təkanvericisi kimi çıxış edən canlı danışıq, eyni zamanda ədəbi dilə yeni normalar diktə edir. Bu normaları bəziləri ədəbi dilin sabitləşmiş aktına çevirmədikdə belə canlı danışıq üçün qalır. Məs.: *səhərdən-səhərdənnən, dünən-dünənnəri, keçən illəri* və s.

İntensivlik bir semantik kateqoriyadır, bu kateqoriya semantik-funksional dairədə meydana çıxır. Onun praqmatik tərəfləri müqayisəli-tutuşdurma metodu ilə öyrənilməlidir. Praqmatik olaraq dil vahidlərindən hər hansı birində (məsələn, *qırmızı-qıpqırmızı, gözəl-ən gözəl, sarı-sapsarı; o gün-bir neçə gün əvvəl* və s.) mənanın üstün olduğuğunu müəyyənləşdirmə, əlbəttə, çətin və mümkünsüzdür. Demək, praqmatika dildə söyləmlərin funksiyasını və bununla ifadə olunan propozisiyaları, onları spesifik məqamda işlənməsindən asılı olaraq tədqiq edir. Praqmalinqistika ünsiyyət prosesində onların-intensivlərin yeni yaranan formalarını təsvir edir və onları açmağa çalışır. Praqmatik kontekstdə söz-dil vahidi motivləşməni yerinə yetirir, obyektin, anlayışın konkret şəraitdə mahiyyətini, onu xarakterizə

edən əlamətini, qabarıq xüsusiyyətlərini, hətta ola bilən münasibətin ifadəsinə istiqamətlənir.

Ş.Ballinin fikrincə, kəmiyyət fərqi yaxud intensivlik fərqi elə bir ümumi əlamətdir ki, buraya fikir və ya dərketməmizin hər hansı bir obyektlərini daxil etmək mümkündür. Bu vərdiş insan qavrayışına məxsusdur, istəsək də, istəməsək də, biz heç bir şeyi mütləq biçimdə, özözlüyündə dərk edə bilmirik, onu mütləq bir və ya bir neçə oxşar əşya və hadisələrlə qarşıraşdırmada, yəni müqayisədə anlayırıq» (2, s. 202- 203)

İntensiv məna əlamətini səciyyələndirən M.Adilovun nöqteyi-nəzərincə, «intensivlik əlaməti sözün yeni forma almasına səbəb ola bilər və bu halda faktı dildaxili korrelyasiya kimi dəyərləndirmək olar. İntensivlik əlamətini insanların əqli-hissi şüuru yaradır» (3, s.24-25)

İntensivlik- bu bir əlaməti, keyfiyyəti yüksək əlamət və keyfiyyətə ötürür. Yüksək keyfiyyətdə «gərginlik», «gücləndirilmə», «şiddətləndirilmə», «artıqlıq» (pleonazm) yaranır. Obyektiv və affektiv müqayisə, qarşılaşdırma sərhəd yaradır, intensivlik əlaməti şiddətlənir, hiperbola (mübaliğə) əmələ gəlir. Məs.: Döydü boran məni, döydü qar məni, bir qaprışqa minsəm aparar məni (M.Müşfiq)

Norma intensivlik əlaməti formalaşan zaman çoxalır. Məsələn, *«красивый»* (gözəl) sözü ilə *«красивее»* (daha gözəl», *«красивейший»* (ən gözəl) sözləri arasında norma fərqi görünür. Rus dilində bu fərqli əlaməti morfoloji vasitələr yaradır. Azərbaycan dilində isə analitik formalar fərqliliyi meydana gətirir. Fransız dilində də *«joli- plus joli- le plus joli»*, bolqar dilində *«xubav-po-xubav-nay-xubav»* formalarında norma aşağıdan yuxarıya doğru istiqamətlənmişdir.

E.İ Şeyqal yazır ki, intensivlik əlaməti kəmiyətin keyfiyətcə qiymətinə yaxındır. Diskrit olmayan qeyri-müəyyənlik kəmiyyəti xarakterizə edir (4 (26 s.)

Dildə «intensivlik» termini ilə yanaşı, «intensifikasiya», «intensivlər», «komponentlərin intensivliyi» və s. terminoloji vahidlərindən də istifadə olunur. İntensivlik əlamətinin təbiətinə münasibət bildirən dilçiləri bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci qrup dilçilər intensivliyə ümumdil kateqoriyası kimi yanaşmış, ona prinsipial bir məsələ kimi baxmış, onun universal xarakterini «məkan», «zaman», «keyfiyyət» (V.Matezius, İ.Suhinskiy, İ.İ.Ubin) fonunda izah etməyə çalışmışlar. Bəzi dilçilər intensivliyin kəmiyyət fərqini qabartmış, intesivliyi sözün komponentində axarmışlar (Arutyunova N.D., Şeyqal E.İ.), bəzi tədqiqatçılar zərfin, sifətin, feilin, ismin qradual səciyyəsini intensivlik əlaməti hesab etmiş (Qvişiani N.B., Kozlova İ.A., Qrinbaum S., Qaliç Q.Q.); bəziləri isə intensifikasiyanın frazeoloji və sintaktik vasitələrini qeyd etmişlər (Akimova Q.N., Aleksandrova G.S). Problemin komparativ və superlativ tərəfləri də nəzərə alınmış, həmçinin

intensivləşməyə yardım edən gücləndirici zərflərin rolu qeyd edilmişdir (Serqeeva E., Qerasimova L.., Bolinjer D.)

Ən müxtəlif dillərdə superlativ, suppletiv derivatların varlığı təsdiqləyir ki, insan keyfiyyət, əlamət səciyyələri daxilində kəmiyyət fərqlərini ifadə etməyi birdən-birə dərk edə bilməmişdir.

Dünyanın konseptual şəkildə qavranmasında intensivlik əlamətinin rolu böyükdür. Bu, əlamətin fəlsəfi tərəfidir. Həmin əlamət «funksional-semantik sahə»də öyrənilir.

M.Qıpçaq yazır ki, kəmiyət anlayışı təkcə obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrə şamil olunmur. İş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi feilin tərz kateqoriyası ilə yanaşı, kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə də ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində: *çox, xeyli, az*; ingilis dilində: *many «çox», few «az», much «çox», little «balaca, az»* və s.

Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən ümumi və mücərrəd kateqoriyalarından biri olmaq etibarı ilə dil sisteminə güclü şəkildə nüfuz etmişdir» (5, s.22 (453 s.)

Sifətin dərəcə kateqoriyası da buraya daxildir. Belə ki, sifətlərdəki əlamət və keyfiyyətin azlığı və çoxluğu yalnız kəmiyyət vasitəsilə ölçülə bilir.

Sifətin neytral forması dəyişərək intensiv forma qazana bilir. Nitqdə müqayisə baş verir. Məsələn, rus dilində: *Этот апельсин крупнее, чем обычные апельсины. Это самая крупная собака в мире.* Beləliklə, mətndə 3 sifət forması ilə rastlaşırıq: *крупный, крупнее, самый крупный.* Rus dilində 2 leksik forma müqayisə dərəcəsini formalaşdırır: *«красивей-ший»* və *«самый красивый»*. Məna fərqlənmir.

İngilis dilində sifət dərəcələrini *far, near, old, late* sözləri fərqləndirir. Məs.: far (*далекий)*- farer (*более отдаленный)*- farest (*самый отдален-ный)*, far-further *(дальнейший)*- furtherest *(самый отдаленный).*

M.Adilov yazır ki, intensivlik yaradan ünsürlərin işlədilməsi danışığa məxsus şiddətləndirmə meyli ilə bağlıdır. Mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edən pleonastik (artıq) vasitələr yalnız sözlərin sonuna deyil, ortasına da, əvvəlinə də əlavə edilir. Sözün bir hissəsi (əvvəlki hecası) bu sözün əvvəlinə qoşulmaqla intensivlik mənası ifadə edən komplekslər düzəldilir. İntensivlik daha çox danışıq dilindən nəşət etdiyindən sözdə çoxlu pleonastik variantların yaranmasına səbəb olur» (6, s.66 (324 s.)

İntensivlik əlamətini hər bir dilə xas olan intensifikatorlar yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilinə məxsus intensifikatorlar: *az, çox, xeyl*i, ən çox, daha az; rus dilinə məxsus olanlar: *очень- очень сильный, очень бояться ветер; холодный- прохладный- теплый-горячий; сухой-влажный-мокрый* və s.

N.A.Lukyanovanın fikrincə, intensivlik semantik fenomendir, hər hansı hadisənin kəmiyyətcə təsnifidir. Belə ki, «normal dərəcə» normativlik

zonasında müxtəlif allosemlər yaradır. Məsələn, *«очень», «очень-очень», «очень-очень-очень»* sözünün təkrarı leksik səviyyədə intensivliyin dərəcələrini fərqləndirir.

R.Budaqov yazır ki, «bir sıra qədim dllərdə (eyni zamanda, bəzi müasir dillərdə də) müqayisə dərəcələri, sözün, təyinin sadəcə təkrarlanması ilə (reduplikasiya) ifadə olunmuşdur: məsələn, *большой-большой (böyük-böyük), «очень большой! («ən böyük»)* mənasında, *маленький-маленький (kiçik-kiçik) «очень маленький» («çox kiçik»)* mənasında və s. (Lev Tolstoyun «Anna Karenina» əsərində bu quruluşdan stilistik cəhətdən istifadə etməsini müqayisə edin» *«Быстрые-быстрые легкие шаги застучали по паркету»- (Tez-tez atılan yüngül addımlar parket üzərində səslənməyə başladı)*

Bəzən, xüsusi hallarda, intensivlik əlaməti intonasiya vasitəsilə də ifadə oluna bilər. Məs.: - Ну, как там?- спросил Сабуров...-Трудно,-сказал полковник.- *Трудно...*И в третий раз еще потом повторил: -*Трудно*-словно нечего было добавить к этому исчерпывающему все слову. И если первое трудно означало просто *трудно*, а второе- очень трудно, то третье трудно сказанное шопотом значило- *страшно трудно,* дозареву». (К.Симонов) Hə, ora necədir?- deyə Saburov soruşur...*Çətindir,*- deyə polkovnik cavab verir.- *Çətindir...*Üçüncü dəfə də pıçıltı ilə təkrar etdi.- *Çətindir*- sanki hər şeyi tamamlayan bu sözə heç bir şey əlavə etmək lazım deyildi. Əgər ilk çətindir sözü sadəcə olaraq çətinliyi bildirirsə, ikincisi çox çətinini, pıçıltı ilə deyilən üçüncü çətindir isə olduqca çətini bildirirdi». («Dni i noçi», 1946, s.16). Söhbət mühasirəyə alınmış Stalinqrad haqqında gedirdi). Bununla bütün bü *«çətindir!*-lərə üstün gəlmiş sovet əsgərlərinin qəhrəmanlığı tamamilə aydın olur» (1, s.181)

Sözlərin ikiləşməsi də intensivlik əlamətini yaradır. Məs.:...belobrısıy, qlaza bolğşie i *qolubıe-qollıbıe»* «*...açıq sarı, gözləri böyük və mavi-mavi* idi» (Kavaler Zolotoy zvezdı», 1949, s.10).

İntensivlikdə əlamətlə əlaqədar əsas məsələ, fikrimizcə, 2 cürdür:

1. kəmiyyət əlamətinin dəyişməsi;
2. əlamətin inkişaf səviyyəsi.

Dildə «intensivlik» semləri intiusiya səviyyəsi ilə əhatə edilib. Müxtəlif metasözbirləşmələri: «сильно», «силой», «очень сильно», «излишне», «не знающий меры», «неумеренный», «чрезмерный», «крайне», «крайний в своем проявлении», «в самой высокой степени», «слишком», «большой силы напряжения», «чрезвычайно» v. s. (7)

Göründüyü kimi, intensivlik onomasioloji kateqoriyadır, obyektin kəmiyyətini və əlamətini müəyənləşdirir. Məs.: aşağı norma və yuxarı norma: *недозрелиый-зрелый-перезрелый; домик-дом-домина.*

İntensivlik əlaməti kvantatik söz və söz birləşmələrinin köməyilə də formalaşır.

İntensivlik dil kateqoriyası kimi dərəcə kateqoriyası ilə uyğunluq təşkil edir, bir sıra maraqlı (mənalı) aspektləri vardır: intensivləşmiş daxili forma və intensivləşmənin məzmunu. İntensivləşmənin məzmun və mahiyyəti keyfiyyət və kəmiyyət aspektlərini əhatə edir. Kəmiyyət aspekti ekzaktlik (dəqiq miqdar, kəmiyyət) və approksimasional (qradual kvantor) anlayışları ilə əlaqədardır.

Dilin leksik-semantik sistemində kvantatik intensifikatorların özünəməxsus yeri vardır.

Kəmiyyət, zaman, məsafə və həcm kimi ümumi anlayış kateqoriyaları intensivlik əlaməti ilə birləşir. İngilis dilinin aşağıdakı cümlələrində bu xüsusiyyətlər özünü göstərir:

swarm of type-writers, hordes of teen-aged girls, multitude of lovers , platoons of bridesmaids.

a pack of, a bunch of: Those kids broke in like any second – story man, they stole private documents, burned them like a bunch of delinquents… (Myrer).

Kvantor sözlər intensivlik dərəcəsini artırır. Məsələn, ingilis dilində: And the planes came over again, and now there were heaps-piles of people crawling and groaning under the carts and wheelbarrows (Myrer).

İngilis dilində sözün keçid mənası da yüksək kəmiyyəti ifadə edir: a pack of lies, a whale of a story i proç.:

1. It was obvious it had done him a world of good to see their mother (Steel. Daddy).

2. What a load of rubbish, making phones and to take photos (Munters).

3. You’ve done a hell of a fine job this far, and I’m proud of you (Steel. Daddy).

İngilis dilində intensifikatorlar böyük gücə malik ekspressivlik ifadə edir.Aşağıdakı mətnə diqqət edək: a lot of:

You should have married some terrible, light-hearted bright girl who wanted to make you a beautiful home and give you lots of children (Steel. Daddy).

İngilis dilində ikiqat gücləndirmə kvantifikatorlarla birgə işlənir:

1. I didn’t see an awful lot of London, really (Shute).

2. “… the girl could help you in the house”/ Jane laughted shortly. “Fat lot of help she’d be, a girl who couldn’t speak a word in English having babies every year’ (Shute).

Kvantor söz birləşmələri ingilis dilində mübaliğə yaradır, yüksək ekspressivlik ifadə edir: He’s worth a hundred Kennedys’ any day. full,

good, solid və flat sözləri dəqiq zamanı müəyyənləşdirir: a full minute, a solid hour/month/year, a good ten minutes/years. Rus dilinə belə tərcümə edilir: добрый (добрых десять минут): He was a good fifteen years my senior, though he hardly looked his forty-five years (Christie).

İngilis dilində kvantor sözlər ironik effekt yaradır: She was seventy-four years old, but in Nye's opinion, "looked younger – may be ten minutes younger" (Capote).

İfadənin dərəcəsi artır: You're seventeen years old, you're not a grown up yet, even if you'd like to be. You can't go on breaking all the rules, sooner or later you're going to pay a hell of a price for it (Steel. Daddy).

Cheap sözü intensivliyə yol açır:

1. It was very strange that quite ordinary books sometimes fetch high prices, whereas valuable volumes that are really rare go dirt cheap (Munters).

2. I wrote these last words while flying home from a National Academy of Sciences meeting called to reconsider bringing back that contentious effective and dirt cheap chemical, DDT (Scientific American).

İngilis dilində intensivlik əlamətinin, dərəcəsinin parametrləri genişlənir:

1. He tried to ask me about it once, but she was vague, saying that Mom was pretty busy with school (Steel. Daddy).

2. You sound busy as hell (Steel. Second Chance).

Müxtəlifsistemli dillərdə intensivlik əlaməti relyativ (nisbi) və mütləq şəkildə olur. Birinci əlamət üçün sifətin müqayisə dərəcələri kifayət edir. Mütləq intensivlik əlamətini xüsusi dil vasitələri əmələ gətirir. «Mütləq intensivlik üçün müxtəlif dərəcəli leksik-qrammatik vahidlərin güclü və zəif mövqeləri əsas götürülür Keyfiyyət münasibəti burada əsaslı yerlərdən birini tutur- 2 yüksək tip; artıq, azlıq, bir də simmetrik əlamət buraya əlavə edilir Əlamətin artması aktivlik dərəcəsi ilə bağlıdır. Aktivliyi də dilin qrammatik vasitələri təmin edir» (8, s.73 (s.68-77)

Beləliklə, intensivlik anlayışı dilin semantik kateqoriyası kimi, əlamətin ifadəsinin dəyişməsidir, buraya kəmiyyət, keyfiyyət, qraduallıq keyfiyyətləri əlamətləri daxildir. Bu əlamətlər dilin bütün səviyyələrində-fonemdən mürəkkəb sintaktik bütövlərə qədər üzə çıxır. İntensivlik əlaməti dildə fonetik, morfoloji, leksik-semantik və sintaktik paradiqmalarla təsəvvür edilir.

İntensivlik əlaməti semantik kateqoriya kimi praqmatik və relevant səciyyə daşıyır.

İntensivlik əlamətinin daxili mexanizmi implisit xarakterlidir, həmin formalar yalnız təsəvvür edilir. İmplisit ifadə tərzi intensivləşməyə «hazır olan» komponetlər əsasında təsəvvür edilə bilir. Bu hal nitqin sürətliliyini,

axıcılığını, fikrin daha tez və asan anlaşılmasını, rasional fikrin daha tez çatdırılmasını təmin edir. Müqayisə et: *очень густой, сильный ветер, чрезвычайно трудный, весьма необычный; ливень, буря, моментальный* və s.

Ədəbiyyat:

1.Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956
2.Балли Ш, Французкая стилистика. М.: 1961
3.Adilov M.Əsərləri. II cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2011
4.Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке. Автореф. дис ...канд филол.наук. М., 1981
5.Məmmədəli Qıpçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı, «Elm», 2000
6.Adilov Musa. Əyləncəli dilçilik. Bakı, «Elm və təhsil», 2014
7.Савичева Х.Н., Рахимова Э.Ф. Понятие семантической категории интенсивности и ее языковые выражение. Филогические науки, Выпуск : № 3 (45) Часть 4, 2016
8.Mirsəliyeva X. Müasir Azərbaycan dilində intensivlik kateqoriyasının mahiyyəti və ifadə formaları.- Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, 2014, № 2

Guliyeva Batura

A sign of intensity

Sammary

A sign of intensity was not studied on the basis of various-systematic languages. In this article the ways of creating a sign of intensity was presented in both content and expression plan. The status of a sign of intensity has been reviewed for the first time in functional-semantic field.

Intensity is a philosophical and linguistic category. Nature in philosophy and signs in linguistics of this category do not fit each other. The role of intensity in conceptual understanding of the world is its philosophical side. Intensity is also a functional-semantic category. As such category intensity is expressed with various-leveled language tool.

Researches show that, anthropocentric approach to language affect the content of a sign of intensity. Pragmatic directions of a sign of intensity are determined in the mental field. İntensifications of language play a main role in the formation of a sign of intensity. A sign of intensity mostly attract

attention in speaking language. A sign of intensity increase activity degree of compared languages. Grammatical-lexical methods of every language provide the activity.

The realization of regularity of a sign of intensity in various systematic languages is identified in the article.

A sign of intensity can visible in the emotional-artistic texts and stylistics.

Factual materials show that intensity is a multidisciplinary phenomenon as semantic-functional category and it is appeared in all levels of speech. In this process the intonation, phonetics, lexical, lexical-grammatical (morphological and syntactic) methods rising to supra-segmental level in related with each other.

Intensity is characterized by exchange of quantitative indication and the tempo of indicate development.

Thereby, as a semantic category, the concept of intensity of language is changing of intensity expression. Here are designated quantity, quality and gradualness. These intensities revealed in all levels of language – from phoneme to complex-syntactical wholes. In language a sign of intensity is imagined phonetics, morphologic, lexical-semantic and syntactic paradigms.

Гулиева Батура

Признак интенсивности
Резюме

Признак интенсивности не изучен на основе материалов разносистемных языков. В данной статье исследованы средства, формирующие признак интенсивности, как в плане содержания, так и в плане выражения. Впервые рассмотрено состояние признака интенсивности в функционально-семантической сфере.

Интенсивность является философской, а также лингвистической категорией. Природа этой категории в философии и признаки в лингвистике не соответствуют друг другу. Роль интенсивности в концептуальном осознании мира есть ее философская сторона. Интенсивность также является и функционально-семантической категорией, которая выражается разноуровневыми лингвистическими средствами.

Исследование показывает, что антропоцентрический подход к языку влияет на содержание признака интенсивности. Определяются прагматические направления признака интенсивности в ментальной сфере.

В формировании признака интенсивности ключевую роль играют интенсификаторы языка. Чаще всего признак интенсивности привлекает внимание при разговоре. Признак интенсивности повышает

степень активности сравниваемых языков. Активность обеспечивается грамматическими средствами каждого языка.

В статье определяются закономерности реализации признака интенсивности разносистемных языках.

Признак интенсивности можно встретить в стилистике, эмоционально-художественных текстах.

Анализ фактологических материалов показывает, что интенсивность как функционально-семантическая категория является многоплановым феноменом, проявляется на всех уровнях языка. В этом процессе инновационные, фонетические, лексические, лексико-грамматические (морфологические и семантические) средства во взаимосвязанной форме поднимаются на суперсегментный уровень.

Интенсивность характеризуется изменением количественного признака и темпом развития признака.

Таким образом, понятие интенсивности как семантическая категория языка является изменением выражения признака, куда входят количественные, качественные признаки, признаки качества градуальности. Эти признаки проявляются на всех уровнях языка – от фонема до синтаксических целостностей. Признак интенсивности представляется в языке фонетическими, морфологическими, лексико-семантическими и синтаксическими парадигмами.

Rəyçi: Bahar Cəfərova
filologiya elmləri doktoru, professor

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
saidaqamarli@mail.ru

LANGUAGE SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Açar sözlər: ifadəli, dil, bacarıq, lüğət, söz, məhsuldar, müərkkəb, ifadə
Key words:expressive, language, skill, vocabulary, word, productive, complex, expression
Ключевые слова: выразительный, язык, умение, словарь, слово, продуктивный, комплекс, выражение

Expressive language skills are those skills that relate to the organization, production and context of what a person says. The areas of expressive language are expansive and varied; however, a few highlights are discussed here within the context of this Social Thinking forum. Expressive Language skills fall in the realm of vocabulary, morphology/syntax (grammar), describing/defining skills, verbal narrative skills (re-telling a story), and discourse skills (explain, persuade, inform, compare/contrast). In contrast to Receptive Language skills, these skills relate to how a person communicates thoughts, needs, experiences, and opinions. In some cases, there can be differences between a receptive level of knowledge and an expressive level of skill. For example, "receptive vocabulary" refers to words that a student understands, while "expressive vocabulary" refers to words that a student uses aloud. Most typically, a person's receptive vocabulary is more developed than his or her expressive vocabulary. Consider how a toddler develops language. There are many more words that a toddler *understands* than they *say* day to day. In the case of students on the autism spectrum, one might find the expressive language to be more developed than the receptive language. This is the opposite of what one would expect. One theory to explain this reversal is that students on the autism spectrum may display superior strengths in rote memory and decoding ability. The child may hear vocabulary words, or decode them in texts and can be very savvy about using them in contexts that are similar to the context they first heard it. Then, when asked what a word or phrase means, a child may not know. Expressive language, is most simply the "output" of language, how one expresses his or her wants and needs. This includes not only words, but also the grammar rules that dictate how words are combined into phrases, sentences and paragraphs as well as the use of gestures and facial expressions. It is important to make the distinction here between expressive language and speech production. Speech production

relates to the formulation of individual speech sounds using one's lips, teeth, and tongue. This is separate from one's ability to formulate thoughts that are expressed using the appropriate word or combination of words. If you have concerns about your child's language development, consider both how they respond to directions you provide, as well as the words and word combinations they use. Give credit to the gestural cues and facial expressions that your child uses and reacts to as this is an early-developing and important skill. If your concerns persist, seek out the advice of a Speech-Language Pathologist who can evaluate your child and determine if their development is on track, or whether therapy is warranted. And regardless of your child's skill set, keep talking and interacting with your child- however they are able. Language models are key in fostering the development of communication skills.These vocabulary words and phrases were recorded in their vocabulary without a meaning attached. Further, given inferential reasoning challenges for learners with ASD, they may not be able to infer the meaning of a vocabulary word given context cues either.

Similarly, the grammar of children with ASD, can appear to be more sophisticated or formal than that of their peers. This certainly is not always the case. It depends entirely on the overall language strengths and needs of a child. When grammar appears more formal, the child may have heard these grammatical structures and imprinted them in their minds, only to recall them later to use in a scenario that is contextually similar. The scenarios of children recalling advanced vocabulary words or formal grammar structures are related to the phenomenon of "delayed echolalia". When learners with ASD use "delayed echolalia", they are recalling words or phrases that were recorded with the help of rote memory strengths in various contexts they were learned. Many times, the vocal intonation is exactly the same as when the words or phrases were heard originally. I can recall many instances that a child says something that I know to be from Sponge Bob or some other cartoon, book series, or even coming from my own mouth!

The last area of expressive language I would like to highlight in this Social Thinking forum is verbal narrative skills. A narrative is a monologue by which a person re-tells a story they have heard or an experience they had. This is an expressive communication task that encompasses many individual skills such as sequencing, providing adequate background knowledge, vocabulary, grammar skills, and story elements such as focusing on a main idea and connecting events. Narrative skills are important for students to learn how to describe events in their lives in an organized, understandable manner for their listeners. They need to ensure they are providing enough background information so their thoughts make sense. On some occasions, students may tell a personal story about something they

have done, but leave out critical details such as when an event occurred or forget to mention the people involved. This results in the listener needing to ask several follow-up questions to understand the gist of the story. During academic tasks, students may get stuck on irrelevant details when re-telling the plot, sometimes missing the main idea altogether. Work on expressive narrative skills will benefit students as they engage in social conversations. These skills will also benefit students academically with the organization and thoroughness for more complex written language assignments.

What can be done to improve expressive language (using words and language)?

- Play: ·For the young child engage in play with the child on a regular basis, model how to play with toys, follow the child's lead and talk about what they are doing with the toys..
- Talk to the child often throughout the day about what you are doing, where you are going, what you are going to do, what you have just done.
- Turn off background noise in the home (e.g. television, radio, music).
- Face-to-face: Get face to face with the child when talking so that the child can watch your mouth to imitate how to produce words.
- Expand the language the child is using by repeating what they are saying and adding one or two more words to their utterance (·e.g. child: "Dog";adult: "A big dog").
- Books: Look at books together that the child is interested in and talk about the pictures and/or the story.
- Model ·back to the child utterances that they have said incorrectly in the correct way (e.g. child: "Me want that one"; adult: "I want red apple please").

Activities that can help improve expressive language (using words and language) include:

- Name items together when looking at a book, in the car, looking outside, in play, while they are playing, whilst shopping.
- Choice-making: Offer the child choices so that they are encouraged to use words to make a request rather than relying on gesture.
- Day-to-day activities: Engage in lots of "day-to-day" activities (e.g. going shopping, to the park, to the zoo, to the museum) then talk about/draw/act out what you did and saw.
- Play something together that the child really enjoys and throughout the game model new words and phrases.
- Look at books together and talk about what you see.

- Ask questions about what is happening in a story and why it is occurring.
- Sing songs together.
- Use pictures/drawings/photos to make a book or sequence of events and make up a story about the pictures.
- Read stories to help model correct use of language.
- Write letters to friends.
- Pictures: Talk together about a picture and then write down what you said.

Activities above would vary depending on the age and language level of the child.

Sometimes we come across expressive language disorder. Expressive language disorder is a communication disorder in which there are difficulties with verbal and written expression. It is a specific language impairment characterized by an ability to use expressive spoken language that is markedly below the appropriate level for the mental age, but with a language comprehension that is within normal limits. There can be problems with vocabulary, producing complex sentences, and remembering words, and there may or may not be abnormalities in articulation.

As well as present speech production, very often, someone will have difficulty remembering things. This memory problem is only disturbing for speech; non-verbal or non-linguistically based memory will be unimpaired. An example of a child with expressive language disorder can be seen here.

Expressive language disorder affects work and schooling in many ways. It is usually treated by specific speech therapy, and usually cannot be expected to go away on its own.

Expressive language disorder can be further classified into two groups: developmental expressive language disorder and acquired expressive language disorder. Developmental expressive language disorder currently has no known cause, is first observed when a child is learning to talk, is more common in boys than girls, and is much more common than the acquired form of the disorder. Acquired expressive language disorder is caused by specific damage to the brain by a stroke, traumatic brain injury, or seizures.

Ədəbiyyat

1. Caulfield MB, Fischel JE, DeBaryshe BD, Whitehurst GJ (April 1989). "Behavioral correlates of developmental expressive language ".
2. The Better Health Channel "Expressive language disorder".

3. May 15, 2012/4 Comments/in Autism, Birth-3, Development, Diagnostics, Kindergarten-5th Grade, Milestones, Parenting, Preschool, Speech and Language /by Gretchen Olson

S.Qəmərli

İfadəli dil bacarıqları

Rezume

Məqalə ifadəli dil bacarıqlarından bəhs edir. İfadəli dil bacarığı danışanın söylədiklərinin məzmununu ifadə etmək bacarığıdır. Bu bacarıq danışanın fikirlərini, düşüncələrini, arzusunu, ehtiyacını ifadə edir. İfadəli dil sözlərin, cümlələrin, jestlərin istifadə olunması və digərlərinə mesajların yazılmasıdır. İfadəli dil bacarığı çox vacibdir çünki, bu bacarıq insanlara düşüncələrini ehtiyaclarını, arzularını ifadə etməyə, onlara biri-birilə ünsiyyət yaratmağa imkan yaradır.

Məqalədə yuxarıda qeyd olunanlar barədə geniş məlumat verilmişdir. Bu baxımdan məqalə ifadəli dil bacarıqları haqqında geniş informasiya əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

С.Гамарли

Навыки выразительного языка

Резюме

В статье рассматриваются навыков выразительных языков. Навыков выразительных языков, это способность выражать содержание слова говорящего. Это навыка выражается мыслей, желаний, а также необходимость говорящего. Навыков выразительных языков это использование жестов и письменных сообщений на другие. Это умение очень важно, потому что, он, позволяя, выражает мыслей, нуждается и взаимодействовать друг с другом.

Они были упомянутой информированы в статье. В связи с этим, статья могут быть полезны для тех кто хочет получить информацию о навыки выразительного языка.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

NIGAR ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nigar@mail.ru

TYPES AND FUNCTIONS OF VERBS

Açar sözlər: fel, forma, əsas, köməkçi, bağlayıcı, cümlə, xəbər, nitq hissəsi, struktur
Key words:verb, form, main, auxiliary, link, sentence, predicate, part of speech, structure
Ключевые слова: глагол, форма, главный, вспомогательный, связка, предложения, сказуемое, часть речи, структур

The focus of this article is on the different types and forms of verbs and especially on their semantic and grammatical function. Verbs can convey lexical meaning or solely be used for grammatical constructions without conveying meaning. A *verb* is the part of speech (or word class) that describes an action or occurrence or indicates a state of being. There are two main classes of verbs: (1) the large open class of lexical verbs (also known as *main verbs* or *full verbs*--that is, verbs that aren't dependent on other verbs); and (2) the small closed class of auxiliary verbs (also called *helping verbs*). The two subtypes of auxiliaries are the primary auxiliaries (*be, have*, and *do*), which can also act as lexical verbs, and the modal auxiliaries (*can, could, may, might, must, ought, shall, should, will,* and *would*).

These are the main types of Verbs**:**

- Auxiliary Verbs and Lexical Verbs
- Causative Verbs
- Compound Verbs
- Denominal Verbs
- Dynamic Verbs and Stative Verbs
- Finite Verbs and Nonfinite Verbs
- Hidden Verbs
- Intransitive Verbs and Transitive Verbs
- Irregular Verbs and Regular Verbs
- Light Verbs
- Linking Verbs
- Main Verbs
- Modal
- Performative Verbs
- Phrasal Verbs and Prepositional Verbs
- Predicator

- Primary Verbs
- Reporting Verbs

Now let's have a look some of these types: main verbs, link verbs and auxiliary verbs

Main verbs

- carry lexical meaning,
- can stand alone in a sentence without being accompanied by other words,
- "convey the key meaning in any group of verbs".

Main verbs can describe either an event or a state or both. We can also talk about static verbs, which express a state, and dynamic verbs, which describe an action. There can be made further distinctions within the field of static verbs and verbs that can describe both an event and a state.

Auxiliary Verbs

- do not carry lexical meaning (exception: modals)
- cannot stand alone in a sentence
- must be accompanied by at least one main verb in a complete sentence
- 1. can be used to build grammatical constructions
- 2. can be used for stylistic reasons
- 3. can be used to modify an utterance

Traditional grammars define verbs as words that "describe an action or a state of being." Auxiliary verbs are a subclass of verbs that add functional or grammatical meaning to the main verb. Auxiliary verbs differ from prototypical verbs in that auxiliary verbs perform a limited set of grammatical functions.In grammar, a passive is a word that expresses the passive voice in the English language. The auxiliary verb that can function as the passive is the verb *be*, which is referred to as the passive *be*. Do not confuse the passive*be* with the copular *be* or the progressive *be*. The verb *get* can also function as the passive in less formal registers. For example, the following italicized auxiliary verbs function as passives:

- The lawn *is* mown every Tuesday.
- The child *got* served an alcoholic beverage by the clueless waiter.
- I *am* driven crazy by the customers.
- The books *are* shelved in the evenings.
- Some of the articles are *being* proofread.
- Will the flowers have been *being* watered enough?

A linking verb

- connects the subject with a word that gives information about the subject, such as a condition or relationship.

-They do not show any action; but, they link the subject with the rest of the sentence. For example, in the sentence "They are a problem," the word

"are" is the linking verb that connects "they" and "problem" to show the relationship between the two words.

Verbs and verb phrases usually function as predicates. They can display differences in tense, mood, aspect, number, person, and voice.

Verbs are also classified according to function. Action verbs show action or possession. Action verbs are either transitive or intransitive. Linking verbs show the condition of the subject. Auxiliary verbs, also called helping verbs, are used with other verbs to change the tense, voice, or condition of the verb. You probably know that every sentence has at least one verb in it. There are two main types of verbs. Action verbs are used to depict activities that are doable, and linking verbs are used to describe conditions. Both action verbs and linking verbs can accompany auxiliary verbs including the three main ones: **do**, **be**, and **have**. Sometimes actions or conditions occur only one time and then they're over. It's at times like these that some of the same verbs that are used as auxiliary verbs are instead used as action or linking verbs. In this example, we see the word "is". This is one of the most common auxiliary verbs, but because it stands alone here, it is not functioning as an auxiliary verb. *Jerry slammed the car door on his thumb. He **is** in horrible pain.* "Is" is a linking verb in this sentence. Because it stands alone, it is not an auxiliary verb. At other times, an action or condition is ongoing, happening predictably, or occurring in relationship to another event or set of events. In these cases, single-word verbs like *is* are not accurately capable of describing what happened, so phrases that include auxiliary verbs are used instead. These can be made up of anywhere from two to four words. A main verb, also known as a base verb, indicates the kind of action or condition taking place. An auxiliary or helping verb accompanies the main verb and conveys other nuances that help the reader gain specific insight into the event that is taking place.Most link verbs to some extent preserve their meaning. The following are the most common of these link verbs*: to appear, to get, to grow, to continue, to feel, to keep, to look, to turn, to hold, to prove, to turn out, to loom, to rank, to remain, to run, to seem, to smell, to taste, to fall, to stand, to go, to work.* For example:

*His wife sighed and **remained** silent.*

*He **grew** more cheerful.*

Many of these verbs can be used both as verbs of complete predication fully preserving their concrete meaning and as link verbs. For example:

*The sun **was** full of promise (link verb).*

*No one **was** there to meet him. (verbs of complete predication)*

*She **had grown** too proud or too passive. (link verb)*

*Perhaps he should **grow** a beard. (verbs of complete predication)*

*He **looked** stupid and good-natured and happy. (link verb)*

*He blushed violently and **looked away**. (verbs of complete predication)*

There are some verbs which, though fully preserving their concrete meaning, perform the function of link verbs; they are used with a predicative and form a compound nominal predicate. Here belong: *to lie, to sit, to die, to marry, to return, to leave, to come, to stand, to fall, to go,* etc. For example:

*The poor woman **sat** amazed.*

*I **stood** transfixed with awe and joy.*

Here the important thing is not that the speaker *stood* but that he *stood transfixed with awe and joy.*

According to their meaning link verbs can be divided into two large groups: (1) link verbs of being and remaining; (2) link verbs of becoming.

The first group comprises such verbs as: *to be, to remain, to keep, to continue, to look, to smell, to stand, to sit, to lie, to shine, to seem, to appear*, etc.

The second group comprises such verbs as: *to become, to get, to grow, to come, to go, to leave, to run, to turn, to make, etc.*

The predicative is the significant part of the compound nominal predicate. It can be expressed in different ways:

1. By a noun in the common case, occasionally by a noun in the possessive case. For example:

*She is a pretty **child.** The book is my **sister's**.*

In Azerbaijani the predicative is expressed either by a noun in the nominative case or by a noun in the intrumental case. For example:

O, müəllimdir. O, müəllim idi.

2. By an adjective. For example:

He's awfully **dear** and **unselfish**.

Very often the predicative expressed by an adjective in English does not correspond to an adjective in Azerbaijani. It often corresponds to an adverb, serving as an adverbial modifier. In this connection particular attention should be paid to the following verbs as they are very often used in everyday English: *to look, to feel, to sound, to smell, to taste*. For example:

*The dinner smells **delicious**. She looks **bad.** This orange **tastes bitter.***

As is seen from the examples given above all these predicative adjectives (with the exception of the one that follows the verb *to taste*) are rendered by adverbs in Azerbaijani.

3. By a pronoun – *personal, possessive, negative, interrogative, reflexive, indefinite, defining.* For example: *It was **he.** The guns were **his.**You are **nobody. What** is he?*

As a rule the pronoun in the function of a predicative is in the nominative case, but in modern English there is a marked tendency to use personal pronouns in the objective case, especially the personal pronoun **I.** For example: *It's **me**. Someone said, "That's **him**".*

4. By a word of the category of state. For example: *I'm **afraid** I can't keep the man.*

5. By a numeral, cardinal or ordinal. For example: *I'm only **50**.*

6. By a prepositional phrase. For example: *The things were **outside her experience**.*

7. By an infinitive, infinitive phrase or an infinitive construction. For example: *The best thing is **for you to move in with me**.*

8. By a gerund, gerundial phrase, or gerundial construction. For example: *My favourite sport is **swimming**.*

9. By Participle II or very seldom Participle I the latter is generally adjectivized. For example: *He was surprised at the sound of his own voice.*

10. By an adverb. For example: *It **was enough** the way she said it.*

Besides the predicative referring to the subject, another type of predicative referring to the object can be found in English. It is generally called the Objective Predicative. It expresses the state or quality of the person or thign denoted by the object and is generally expressed by a noun, art adjective, a word denoting state, or a prepositional phrase. For example: They painted the door **white.**

The Objective Predicative does not form part of the predicate, in this case the predicate is simple.

The compound verbal predicate can be divided into two types according to the meaning of the finite verb:

(1) the compound verbal modal predicate;

(2) the compound verbal aspect predicate.

The compound verbal modal predicate shows whether the action expressed by a non-finite form of the verb is considered as *possible, impossible, obligatory, necessary, desirable*, etc. These shades of meaning are expressed by the first component of the predicate. The compound verbal modal predicate may consist of the following components:

1. A modal verb and an infinitive.Here belong the combinations of such verbs as *can, may, must, should, would, ought, dare, need* with an infinitive. For example: *You **can prove** everything and nothing.* 2. Modal expressions: "to be" + infinitive, "to have" + infinitive. For example:

***I have to work** for my living.*

3. A verb with a modal meaning and an infinitive or a gerund. Here belong such verbs as: *to hope, to expect, to intend, to attempt, to try, to long, to wish, to want, to desire*, etc. For example:

*He **tried** to open the door.*

4. Modal expressions and infinitive.

They are synonymous with modal verbs or verbs with a modal meaning. Here belong the combinations of such expressions as *to be, to be obliged, to be bound, to be anxious, to be willing, to be capable, to be going* with an infinitive. For example: *I **am going** to buy this book.*

5. Verbs and expressions used in the predicate of sentences containing the Subjective Infinitive Construction.

These words and expressions show the attitude of the speaker towards the person or thing expressed by the subject. For example: *I **happen to know** his car was seen here yesterday afternoon.*

The compound verbal aspect predicate expresses the beginning repetition, duration or cessation of the action expressed by the non-finite form of the verb. It consists of such verbs as *to begin, to start, to commence, to fall, to set about, to go on, to keep on, to proceed, to continue, to stop, to give up, to finish, to cease, to come* and an infinitive or a gerund. For example: *His bones **ceased to ache**. She **had stopped asking**.I **used to go** to the library.*Verbs are a necessary component of all sentences. Verbs have two important functions: Some verbs put stalled subjects into motion while other verbs help to clarify the subjects in meaningful ways. Look at the examples below:1) My grumpy old English teacher ***smiled*** at the plate of cold meat loaf. ***My grumpy old English teacher*** = stalled subject; ***smiled*** = verb. 2) The daredevil cockroach ***splashed*** into Sara's soup. ***The daredevil cockroach*** = stalled subject; ***splashed*** = verb. 3) Theo's overworked computer ***exploded*** in a spray of sparks.***Theo's overworked computer*** = stalled subject; ***exploded*** = verb. 4) The curious toddler ***popped*** a grasshopper into her mouth. ***The curious toddler*** = stalled subject; ***popped*** = verb. 5) Francisco's comic book collection ***is*** worth $20,000.00. ***Francisco's comic book collection*** = stalled subject; ***is*** = verb.

The important thing to remember is that every subject in a sentence must have a verb. Otherwise, you will have written a fragment, a major writing error.Many words in English have more than one function. Sometimes a word is a noun, sometimes a verb, sometimes a modifier. As a result, one must often analyze the job a word is doing in the sentence.

Ədəbiyyat

1) Palmer, F. R., Mood and Modality, Cambridge Univ. Press, 2001.
2) Klaiman, M. H., Grammatical Voice (Cambridge Studies in Linguistics), Cambridge Univ. Press, 1991.
3) Huddleston, Rodney (1984). Introduction to the Grammar of English. Cambridge University Press..

N.Abdullayeva

Felin növləri və formaları

Xülasə

Məqalə ingilis fellərinin növlərindən və funksiyalarından bəhs edir. Məlum olduğu kimi fel hərəkət ifadə edir. Fellərin bir neçə növü var. Bunlardan əsas, köməkçi və bağlayıcı felləri göstərmək olar. İngilis dilində bəzi fellər əsas, köməkçi və bağlayıcı fellər kimi işlədilir. Məsələn: to become, to grow, to turn, to be, to look, to seem və s. Bu fellərin cümlədə əsas, köməkçi və ya bağlayıcı fel kimi işlənilməsi onun işlənmə yerindən asılıdır. Əsas fellər tam məna ifadə edir. Köməkçi fellər əsas fellə birlikdə işlənilir. Bağlayıcı fellər öz əsas mənasını itirib, sifətlə birlikdə yeni bir məna əmələ gətirir.

Н.Абдуллаева

.

Типы и формы глаголов

Резюме

В статье рассматривается типов и функций английских глаголов. Как известно, что глагол означает действие. Есть несколько типов глаголов. Основные, вспомогательные и связывание глаголы. Некоторые глаголы в английской используются как основные, вспомогательные и связывание глаголы. Например: to become, to grow, to turn, to be, to look, to seem и др. Использование этих глаголов как основные, вспомогательные или связывание глагол зависит от их места использования. У основных глаголов есть свой полный смысл. Вспомогательные глаголы используются вместе основными глаголами. Связывание глаголы потерял свои смысл и вместе прилагательными сформируются совершенно новый смысл.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

SARELLA QAİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
serella@mail.ru

LEARNING TEACHING

Açar sözlər: təlim, müəllim, tələbə, dil, bilik, müşahidə, dərs, təşkil etmək, mənbə, ifadə, situasiya
Key words: teaching, teacher, student, language, knowledge, observation, class, to organize, resource, phrase, situation
Ключевые слова: обучение, преподаватель, ученик, язык, знания, наблюдение, класс, организация, ресурс, фраза, ситуация

The act of teaching is essentially a constant processing of options. At every point in each lesson a teacher has a number of options available; he or she can decide to do something, or to do something else, or not to do anything at all. In order to become a better teacher, it seems important to be aware of as many options as possible. This may enable you to generate your own rules and guidelines as to what works and what doesn't.

In recent years under the influence of humanistic and communicative theories great emphasis has been place on "learner-centered" teaching, that is teaching which makes the learner's needs and experience central to the educational process. In this framework it is students' needs which should drive the syllabus, not some imposed list; it is the students' learning experiences and their responses to them which should be at the heart of a language course. The measure of a good lesson is the student activity taking place, not the performance of the teacher.

The physical manifestation of this trend is to be found in classrooms where learners are given tasks to work on and where, in the process of performing these tasks (with the teacher's help), real learning takes place. In these situations, the teacher is no longer the giver of knowledge, the controller, and the authority, but rather a facilitator and a resource for the students to draw on. One writer has suggested that teachers in such learner – centered classrooms need special qualities including, maturity, intuition, educational skills (to develop students' awareness of language and learning), an openness to student input, and a greater tolerance of uncertainty. These qualities he suggests are in marked contrast to more traditional teacher behavior. Yet they are the characteristics most people would expect of any teacher, traditional or modern, who has their learners' best interests at heart.

Not all methodologists find it easy to accept learner – centeredness uncritically, however Robert O'Neill, an influential materials writer and

trainer, wrote an article whose title clearly expressed his disquiet since he called it "The plausible myth of learner – centeredness'. He worried that letting students do the learning on their own with teachers only intervening when and if needed, might amount to a form of neglect. It could be tantamount to an abdication by the teacher of the knowledge giving role. What is wrong with old-fashioned "teacher-fronting" he wondered. It seems to work; it has always worked, and many students feel more comfortable with it.

As we see, it is true that in some educational traditions, students and teachers find learner - centered classrooms quite difficult to come to terms with. It also seems to be the case that there are many occasions when the teacher will want to be at the front of the class to motivate, instruct, or explain something to the whole class.

But there are also many activities where encouraging students to solve their own problems on their own or in pairs or groups, will have enormously beneficial effects both in learning and on the dynamics and atmosphere in the classroom. It is not an "either…….or" situation, in other words. Instead our behavior will depend on how we feel about teaching and what we are comfortable with, on the type of activity our students are involved in, and on who the students are and how they feel about what we are asking them to do.

The traditional picture of teachers during student discussions, role play, or group decision-making activities, is of people who "stand back" from the activity, letting the learners get on with it and only intervening later to offer feedback and or correct mistakes. However, there are also times when we might want to join in an activity not as a teacher, but also a participant in our own right.

There are good reasons why we might want to take part in a discussion. For example, it means that we can enliven things from the inside instead of always having to prompt or organize from outside the group. When it goes well, students enjoy having the teacher with them, and for the teacher, participating is often more instantly enjoyable than acting as a resource.

The danger of teachers as participants, is that we can easily dominate the proceedings. This is hardly surprising since we usually have more English at our disposal than our students do. But is also due to the fact that even in the most egalitarian classroom, the teacher is still frequently perceived of as "the teacher" and tends to be listened to with greater attention than his or her students. It takes great skill and sensitivity to avoid this situation.

In some activities it is inappropriate for us to take on any of the roles we have suggested so far. Suppose that the students are involved in a piece of group writing, or that they are involved in preparation for a presentation they are to make to the class. In such situations having the teacher take part, or try to control them, or even turn up to prompt them might be entirely unwelcome. However, the students may still have need of their teacher as a resource.

Students might ask to say or write something or what a word or phrase means. They might want to know information in the middle of an activity about that activity or they might want information about where to look for something – a book or a web site for example. This is where we can be one of the most important resources they have.

A few things need to be said about this teacher role. No teacher knows everything about the language. Questions like what's the difference between X and Y? or Why can't I say Z? are always difficult to deal with because most of us do not carry complex information of this kind in our heads. What we should be able to offer, however, is guidance as to where students can go to look for that information.

We could go further, however and say that one of our really important jobs is to encourage students to use resource material for themselves, and to become more independent in their learning generally. This, instead of answering every question about what a word or phrase means, we can instead direct students to a good monolingual dictionary, or in the case of creative work, towards a good production dictionary. Alternatively, we need to have the courage to say "I don't know the answer to that right now, but I'll tell you tomorrow". This means of course, that we will indeed have to give them the information the next day, otherwise they may begin to lose confidence in us.

When we are acting as a resource we will want to be helpful and available, but at the same time we have to resist the urge to spoon-feed our students so that they become over-reliant on us.

We will want to observe what students do, especially in oral communicative activities, so that we can give them useful group and individual feedback.

When observing students we should be careful not to be too intrusive by hanging on their every word, by getting too close to them, or by officiously writing things down all the time. Observing for success often gives us a different feel for how well our students are doing.

But even when we acting as controllers, giving feedback or organizing students, we need to be observing at the same time too, constantly alert to the

effect our actions are having, trying to tease out feelings and reactions in the classroom.

Teachers do not only observe students in order to give feedback. They also watch in order to judge the success of the different materials and activities that they take into lessons so that they can, if necessary, make changes in the future.

Teachers do not only observe students in order to give feedback. They also watch in order to judge the success of different materials and activities that they take into lessons so that they can, if necessary, make changes in the future. Indeed, one area of teacher development involves just such observation, built into an action research cycle where we pose questions about what we do in the classroom and use observation to answer such questions.

References:

1. Jeremy Harmer: The practice of English language teaching. Longman. Third edition.
2. The practice of English language teaching. Jeremy Harmer. Fourth edition.
3. Methodology in language teaching. An anthology of current practice. Edited by: Jack C.Richards, Willy A. Renaldya. Cambridge University of Press, 2002.
4. Sayers D. Distance team teaching and computer learning networks. TESOL journal-1993.
5. Chun D. Using computer networking to facilitate the acquisition of interactive competence system. 1994.

S.Qaibova

Təlimin öyrənilməsi

Xülasə

Təlim fəaliyyəti mahiyyətcə daimi seçim emalıdır. Dərsin hər bir nöqtəsində müəllimin mümkün olan bir sıra seçimləri olur; o, nəisə edə bilər və ya daha başqa nəisə edə bilər və yaxud heç nə etməyə bilər. Daha yaxşı müəllim olmaq üçün, mümkün qədər çoxlu sayda seçimlərdən xəbərdar olmaq çox vacibdir. Bu öz şəxsi qaydalarını yaratmğa imkan verir.

Son illərdə humanist and ünsiyyət nəzəriyyələrin təsiri altında "öyrənci mərkəzli" təlim çox inkişaf etmiş, yəni bu o təlimdir ki, öyrəncinin ehtiyac və təcrübəsini təhsil processinin mərkəzinə çevirir. Bu çərçivədə

tələbələrin ehtiyacları tədris planının özəyi, tələbələrin təcrübəsi və cavabları dil kursunun əsası olmalıdır. Yaxşı dərsin ölçüsü müəllimin fəaliyyəti deyil, iştirak edən tələblərin fəaliyyətidir.

С. Гаибова

Изучение подготовки
Резюме

Значение этого лексического слоя и его удельный вес в общем словарном составе языка все время возрастает в результате стремительного развития науки и техники и связанного с этим пополнением терминологии соответствующих отраслей.

Необходимость повышения активности и самостоятельности учащихся выдвигает на повестку дня проблему вооружения их рациональными приёмами учебной деятельности, связанной с самостоятельным добыванием знаний из справочной литературы как источника информации, формирования у них обще учебных умений и навыков пользование справочной литературой, привития интереса к работе с нею и потребностей в её использовании.

Это представляется особенно актуальным в связи с ускорением роста информационных запросов в век научно-технического прогресса во всех сферах жизни общества.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

GÜLCAN MÜSEYİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulcan@mail.ru

О ВИДАХ ТЕКСТОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ КУРСУ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: xarici dil, tədris, tədris materialı, ixtisas, tələbə, mətn, ünsiyyət, nitq fəaliyyəti
Ключевые слова: foreign language, teaching, teaching material, student, text, communication, speech activity
Key words: иностранный язык, преподавание, учебная материала, учащийся, текст, общение, речевая деятельность

Одним из важнейших вопросов обучения иностранному языку студентов национальных групп является учет их профессиональной подготовки, а потому задача преподавания иностранного языка – помочь студентам в овладении языком специальности для того, чтобы они могли без затруднений участвовать в учебном процессе. Следовательно, выпускники института должны быть обеспечен достаточными умениями и навыками свободного пользования иностранным (английским, немецким, французским, русским и т.п) как средством общения, с одной стороны, и средством овладения научной литературой по специальности, с другой стороны.

Следует учитывать, что при обучении иностранному языку отбор учебного материала должен находиться в строгом соответствии с потребностями учащихся и отражать особенности реальной коммуникации. Обучение студентов профессиональному общению в рамках программы языка охватывает различные виды речевой деятельности. Но как показывает опыт, этого явно недостаточного для свободного владения нормами грамматического оформления речи и сформированности навыков продуцирования устного высказывания.

Основным материалом на занятиях служат специально отобранные тексты, связанные со специальностью студентов, несущие интересную и полезную информацию. Это тексты, повествующие о жизни и деятельности ученых, государственных и политических деятелей т.п. Они обогащают студентов разнообразными сведениями, повышают профессиональной и культурный уровень.

Используются на занятиях и тексты по специальности, отражающих бытовую, разговорную лексику, насыщенные несложным синтаксисом. Облегченная информационная сторона этих текстов дает

возможность направить основные усилия на автоматизацию употребления грамматических форм и структур, выработать навыки аудирования, чтения, говорения и письма на уровне высказывания.

Для того, чтобы свободно ориентироваться в ситуациях учебно-профессионального общения, студенту необходимо владение тактиками поведения в разных ситуациях, умение реализовывать свои коммуникативные потребности и варьировать эти средства при изменении характера ситуации.

Студенты нередко испытывают затруднения, оказавшись перед необходимостью самостоятельно решать профессиональные коммуникативные задачи. Определенную помощь в преодолении этих трудностей может оказывать анализ конфликтах ситуаций, описанных в современной художественной литературе, затрагивающей темы воспитания и образования молодёжи. Каждая из описанных ситуаций может служить темой для беседы, направленной на выработку навыков профессионального делового общения.

Решающую роль в учебном процессе играет учебная мотивация, которая больше всего зависит от организации этого процесса, от качества учебных материалов, мастерства преподавателя и многих других факторов. В практике преподавания мы чаще всего встречаемся с трудностями в усвоении материала, вызванными отсутствием интереса учащихся, должной концентрации внимания, стремления овладеть предлагаемым материалом.

Некоторый опыт в проведении занятий показал, что обучить студентов общению можно с самого начала их обучения.

Для того, чтобы научиться правильно понимать устную и письменную речь, необходимо понимать основные особенности лексики иностранного языка, отличающей ее от лексики родного языка. К лексическим проблемам прежде всего относятся различия в круге значений слов в иностранном и родным языках, тесно связанные с этим проблемы сочетаемости слов, омонимы, синонимы и т.д.

Для того чтобы текст принес пользу, должно произойти адекватное восприятие его содержания. Учащийся должен уметь использовать свои знания для получения информации с типичными чертами другого языка из литературных источников.

Названные виды текстов на исчерпывают их многообразие, но умелое их сочетание дает неизменной положительной результат в деле обучения студентов иностранному языку как языку специальности.

Учет восприятия текста в методике обучения иностранному языку приводит к получению представления о сознании учащихся и о

тех психологических процессах, которые на самом деле проходят при обращении его к литературе и языку другого народа.

Текст, как феномен культуры в учебном процессе способен.

- формировать и развивать познавательную активность обучаемых;

- стимулировать мыслительную деятельность учащихся;

- знакомить учащихся с языковой нормой иностранного языка и формировать речевые навыки и умения.

Необходимость повышения активности и самостоятельности учащихся выдвигает на повестку дня проблему вооружения их рациональными приёмами учебной деятельности, связанной с самостоятельным добыванием знаний из справочной литературы как источника информации, формирования у них обще учебных умений и навыков пользование справочной литературой, привития интереса к работе с нею и потребностей в её использовании. Это представляется особенно актуальным в связи с ускорением роста информационных запросов в век научно-технического прогресса во всех сферах жизни общества.

В развитии у учащихся обще учебных умений и навыков самостоятельной работы с книгой, справочной и научно-технической литературой важное значение имеет систематическая и целенаправленная работа с учебными словарями.

Ознакомление с практикой обучения иностранному языку в национальном секторе показывает, что в настоящее время отсутствует единая и целостная система работы с учебными словарями, использования их в учебном процессе носит чисто эпизодический характер.

На доклад выносятся следующие основные положения исследования:

1. целесообразность выделения работы с учебными словарным в качестве особого аспекта в обучении иностранному языку в национальной аудитории;
2. необходимость реализации в целенаправленной работе с УС дифференцированного подхода, с формирования обще-учебных умений и навыков пользовании словарями и развитию языковых знаний;
3. важность разработки и реализации в учебном процессе единой и целостной системы со словарными, специфике которой обусловлена двух направленностью их использования в обучении иностранному языку в национальной аудитории, наличием в ней компонентов инвариантного, типового и варьируемого характере;

4. важность формирования наряду с сепарационной готовностью мотивационной готовности учащихся к учебной деятельности, связанной с использованием словарей.

Быстрое развитие общества ставит язык перед новыми и трудными задачами. Поток технической мысли требует новых слов-терминов. Бесспорным является то, что ни одна область человеческого познание не ставит перед языком также требования, как наука и техника. И поэтому исследование в области терминология представляют большой интерес не только для филологов, но для специалистов, работающих в различных отраслях народного хозяйства.

Терминологическая лексика- это на наиболее быстро развивающаяся часть словарного составе языка, непосредственного отражающая все новое в различных областях науки и производства. Значение этого лексического слоя и его удельный вес в общем словарном составе языка все время возрастает в результате стремительного развития науки и техники и связанного с этим пополнением терминологии соответствующих отраслей.

Совершенствование профессиональной подготовки специалистов в значительной мере определяется степенью овладения языком изучаемой областью знание, т.е. ее терминологией.

Ədəbiyyat

1. Горелов И.Н. Разговор с компьютером. Психологический аспект проблемы, М.Наука, 1987. Ст. 100-218.
2. «Методические записки по вопросу преподавания иностранных языков в вузе». М, 1977.
3. Пункель В.Д. Психологический анализ построения учебника в неязыковом вузе. Сборник «Методические записки по вопросу преподавания иностранных языков в вузе». М. 1979.

G Museyibova

About the types of texts used at the practıcal course of foreign languages

Summary

One of the most important issues of teaching foreign languages to students is the consideration of their professional training, and therefore the task of teaching a foreign language is to help students master the language of the specialty so that they can easily participate in the learning process.

Consequently, graduates of the institute should be provided with sufficient skills and skills of free use of foreign (English, German, French, Russian, etc.) as a means of communication, on the one hand, and a means of mastering scientific literature on the specialty, on the other hand.

It should be borne in mind that, when teaching a foreign language, the selection of educational material should be in strict accordance with the needs of students and reflect the features of real communication. Teaching the students professional communication in the language program covers various types of speech activity.

G Müseyibova

Xarici dillərin praktiki kursunda istifadə olunan mətnlərin növləri

Xülasə

Tələbələrə xarici dillərin tədrisinin ən vacib məsələlərdən biri peşə hazırlığı məsələsidir və buna görə də xarici dilin tədrisinin əsas məqsədi tələbələrə ixtisas üzrə dilin asanlıqla öyrənmələrinə kömək etməkdir.

Nəticədə, universitet məzunları bir tərəfdən, ünsiyyət vasitəsi kimi xarici dilin sərbəst istifadə bacarığına yiyələnir (İngilis, Alman, Fransız, Rus və s.), digər tərəfdən ixtisasları üzrə dilə yiyələnirlər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, xarici dilin tədris zaman, tədris materialının seçilməsində tələbələrin ehtiyacları və real ünsiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dil proqramında tələbələrə professional ünsiyyətin tədrisi nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərini əhatə edir.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

SİMRUQ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sumurq@mail.ru

MORFOLOJİ YOLLA HƏRBİ TERMİNLƏRİN YARANMASI

Açar sözlər: morfoloji, leksik, terminologiya, hərbi, sözdüəldici şəkilçilər, semantika
Key words: morphological, lexical, terminology, military, word-building suffixes, semantics
Ключевые слова: морфологическая, лексическая, терминологическая, военная, словосочетание суффиксов, семантика

Morfoloji yolla hərbi terminlərin yaradılmasında da ingilis dilinin leksik layını zənginləşdirən isim düzəldən xeyli suffikslər mövcuddur. Bu prinsip hərbi terminologiyanın kəmiyyət baxımından çoxalmasında mühüm amil kimi özünü göstərir. Bu cür termin yaradıcılığı zamanı forma və məzmunca yeni ad bildirən leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da ingilis dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər və bəzi alınma şəkilçilərin köməyi ilə baş verir.Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu yolla söz yaradıcılığının daha məhsuldar olduğunu və daha çox daxili dil qanunlarına əsaslandığını göstərmişlər. Bunun əsas səbəbi isə ingilis dilinin həm iqtisadi dil qrupuna malik olması, həm də ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır. Morfoloji üsulla hərbi termin yaradıcılığı da ingilis dilində hərbi anlayışların daxili dil vahidləri ilə ifadə olunması imkanlarının genişlənməsinə və dilin hərbi leksik layında bu vahıdlərin üstünlük təşkil etməsinə şərait yaradır.Hərbi terminlərin şəkilçilərlə, xüsusilə də isim düzəldən suffikslərlə əmələ gəlməsində kök, söz kimi çıxış etsə də, şəkilçi qəbul etdikdə bu sözlərin əksəriyyəti nominativ xarakter kəsb edərək, ad səciyyəsi daşıyır ki, bu da terminoloji leksikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan adlandırma semantikasının nəticəsi kimi yaranır. Bu nöqteyi - nəzərdən morfoloji üsulla termin yaradıcılığını iki istiqamətdə təhlil etmək olar:

a) Hərbi terminlərin morfoloji üsulla yarandığı kök sözlərin xarakterinə - morfoloji mənsubiyyətinə görə Leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə. Müasir ingilis dilində hərbi terminlərin sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaradılması zamanı kök söz kimi müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlər çıxış edə bilər. Bu baxımdan onları adlardan və fellərdən düzələn hərbi terminlər şəklində qruplaşdırmaq olar. Adlardan düzələn hərbi terminlər daha çox isimlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla formalaşır. Bu qrupa sadə söz köklərindən düzələn düzəltmə terminlər daxil edir. Məsələn,

-ics suffiksi ilə: tactics, optics, supper-sonics, ballistics;

-ing suffiksi ilə: bussing, de+plan+ing, bomb+ing;
-sion suffiksi ilə: inva+sion
-tion suffiksi ilə: penetra+tion, codifica+tion və s.

Misallardan göründüyü kimi, söz köklərinin və şəkilçilərin xarakterindən və formasından asılı olmayaraq, ikinci sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə düzələn yeni isimlər, hərbi termin xarakteri daşıyır və bu cür isimlərin yaranması da ingilis dilinin daxili qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

Şəkilçilərlə düzələn hərbi termin yaradıcılığında ingilis dilində işlənən və fəal işlənmə qabiliyyətinə malik olan sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlifliyi və onların qoşulduğu sözlərlə birlikdə malik olduqları semantik mənalar da kənarda qalmamalıdır. Belə ki, ingilis dilinin lüğət tərkibində çoxlu sayda sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənən hərbi isimlər vardır ki, onlar da ingilis dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir.

Şəkilçilərlə işlənən söz yaradıcılığının məhsuldar olmasının bir səbəbi də ingilis dilinin leksik şəkilçilərlə zəngin olmasıdır. Belə ki, ingilis dilində şəkilçilər sistemində isim düzəldən suffikslərin xüsusi əhəmiyyəti vardır ki, onlar da hərbi terminlərin yaranmasına xidmət edən vasitələrdəndir. Məsələn: ***-age*** şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər. Bu şəkilçi ilə işlənən isimlər hərbi dəniz işləri, onların təchizatlarına aid anlayışları bildirir. Bu zaman V+-age = N forması yaranır. Məsələn, floatage (ehtiyat mənbəyi), towage (yedək), assemblage (dəst), tubage (daxili boruların əvəzlənməsi), pilotage (öz-özünü idarə edən) və s.

Bu şəkilçi ilə düzələn sözlər sayıla bilən isimlərin konkretliliyini bildirir: berthage (əsas xətt), tentage (çadır üçün ləvazimat), gunnage (silahların sayı), buoyage (döyüş sərhəddi), clutterage (yerli əşyaların əksi) və s. Azərbaycan dilində belə şəkilçilərdən –ma, -mə ikivariantlı şəkilçini göstərmək olar ki, onlar da isimlərin sonuna fellərdən isim düzələn şəkilçilər artırılır. Məsələn, atışma, düzülmə, izləmə, bölmə, yaxalama və s. ***-an, -eer, -ier, ist*** şəkilçiləri ilə düzələn hərbi terminlər. Mənalarına görə ümumiləşmiş əsaslara qoşulan bu şəkilçilər bir qrupda birləşirlər. Vasitəçi şəkilçi adlanan bu şəkilçilər –er və -man səkilçilərinə də aid ola bilərlər və çox məhsuldar olurlar. Bundan başqa bu qrup sözdüzəldici şəkilçilər eyni formula əsasında hərbi termin düzəldirlər: N+suf+N.Bu formula ilə düzələn hərbi terminlər vaxt ötdükcə də yeni-yeni terminlər yaranır və ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn:codist, receptionist, environmentalist və s. Yaradıcı şəkilçi olan ***–an, -eer, -ier, -ist*** şəkilçilərinə aşağıdakı dil faktlarına misal göstərmək olar: racketeer (raket texnikası üzrə mütəxəssis), grenadier (qranat atan), electrician (elektrik) və s.

Müasir Azərbaycan dilində bu formulaya uyğun sözlər də vardır ki, onlar da hərbi terminologiyada geniş işlənməkdədir. Məsələn, başlıq, ucluq,

qəfillik, tezlik və s. sözlər bu gün də fəal işləklik xüsusiyyətinə malik olmaqla daha çox isimlərə artırılır.

-ance//-ence şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilər qrupuna daxil olan bu şəkilçilər hərbi termin yaradıcılığında abstrakt məfhumlar yaradır. Bu tipli şəkilçilər xüsusi formula əsasında düzəlir: V+ance+N formulası əsasında yaranan hərbi terminlər hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirir.

Hərbi terminoloji lüğətlərin tədqiqi zamanı bir sıra törəmə terminlərə təsadüf olunur ki, onlar da A+ance+N formulasına uyğun gəlir. Bu zaman ***–ant*** şəkilçisi –ance şəkilçisinə çevrilir. Məsələn,

vigilant-vigilance, dominant-dominance, turbulent-turbulence və s.

-cy, -ship şəkilçiləri ilə düzələn hərbi terminlər.

Abstrakt hərbi terminlərin yaradılmasında bu şəkilçilər işlədilir.

N+ship+N və N++cy=N formulası əsasında yaranır. Bu da qeyri-məhsuldar sözyaratma funksiyasına daxildir. Bu tipli hərbi terminlərin aşağıdakı məna çalarlıqları vardır:

-hərbi rütbə bildirənlər:

colonelcy (polkovnik rütbəsi), captaincy (kapitan rütbəsi), admiralship (admiral rütbəsi), lieutenancy (leytenant rütbəsi) və s.

-qabiliyyət, bacarıq mənalarını bildirənlər:

-marksmanship (oxatma qabiliyyəti), seamanship (dənizçilik sənəti, gəmi idarəetmə qabiliyyəti) və s.

-vəziyyət, keyfiyyət, hal mənaları bildirənlər:

-cadership (kursant kimi xidmət göstərmə), cenorship (hərbi senzura), leadership (hərbi rəhbərlik) və s.

-ee şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər:

Bu şəkilçi ilə düzələn hərbi terminlər

Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn terminlər şəxs bildirir, hərəkətin obyektini bildirir.

V+-ee=N formulası əsasında yaranır. Bundan başqa, həm də təsirli fellərlə işlədilir. Məsələn,

decoratee (təltif olunan şəxs), draftee (xidmətə çağırılan şəxs) və s.

-ee şəkilçili hərbi terminlərdə vurğu şəkilçinin üzərinə düşərək ritmik struktur yaradır. Ikinci dərəcəli vurğu isə axırdan ikinci və üçüncü hecaya düşür. Məsələn:

enlistee [enli'st:], internee [intə:'ni], refugee [,refju:d=i:] və s.

İngilis dilində ***-ee*** şəkilçisi ***–er*** şəkilçisi ilə sinonimlik yaradaraq eyni semantikaya malik olur. Məsələn,

enlistee (hərbi xidmətə daxil olan)= enlister və s.

Lakin bu halı bütün sözlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, holdee (əsgər) – holder (bir şeyi saxlayan) və s. bu kimi sözlər yuxarıda deyilən sinonimliyə uyğun gəlmir.

-ee şəkilçisini P.M.Karaşuk qeyr-məhsuldar şəkilçi adlandırır, eləcə də P.V.Sarev bu şəkilçinin məhdud işlənmə dairəsinə öz narazılığını bildirir.

-er şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər.

Hərbi terminologiyada bu şəkilçi başqalarına nisbətən daha məhsuldardır. Yeni sözdüzəltmə zamanı həm hərbi, həm də başqa terminlərin yaranmasında çox aktiv olan –er aşağıdakı formulalar əsasında yaranır:

V+er=N beleaguerer, fighter, coder, defeender, exrloder və s.

N+er=N gunner, ambusher, armorer və s.

Bu tipli hərbi terminlərin bir neçə məna çalarlıqları vardır. Onlar xəbər vermə mənalarına, daha doğrusu müvəqqəti də olsa hərəkət və məşğuliyyət, o sahədə sahiblik, sənət-peşə terminlərinin mənalarını bildirir. Məsələn,

aimer, evader, flier, defender, loader, ambusher və s.

Bununla yanaşı əşyanın, maşının, dəzgahın, alətin, hərbi texnikanın hər hansı bir nümunələrini də əks etdirmək üçün bu şəkilçidən istifadə olunur.

Məsələn, exploder, faker, launcher, smoker, patroller, tracker (operator), buzzer (rabitəçi), filler (serjant) və s.

-ic şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər:

Bu şəkilçi ilə düzələn hərbi terminlər aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Elmin bir bölməsini bildirən hərbi terminlər: tactics (taktika), nautics (dəniz işi), logistics (təchizat), hyper ballistics (ən yüksək sürət) və s.

b) Eynicinsli əşya və hadisələrin mahiyyətini bildirən hərbi terminlər: optics (döyüş üçün optik aparatlar), electronics (elektronika) və s.

c) Hadisə və əşyaları xarakterizə edən məşğuliyyət sferasını adlandıran hərbi terminlər: acrobatic (ali uçuş qabiliyyəti), aeronautics (aeronavtika), supersonics (aerodinamika) və s.

Belə sözyaradıcılığının mənaları eyni vaxtda semantik strukturada eyni terminlə qarışıq düşə bilər. Belə ki, "ballistics" termini həm elm kimi "ballistika", həm də uçuş qanunlarını bildirir.

-ing şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər:

Hərbi terminologiyada ən yüksək dərəcəyə malik olan bu tipli terminlər hər hansı bir təsirli feldən abstrakt isim düzəldir: bu zaman aşağıdakı mənalar yarana bilər:

a)proses və fəaliyyət, yaxud da;

b) fəaliyyətin nəticəsini bildirən isimlər. Məsələn, filling (döyüş sursatı), gapping (keçid sərhədi), hovering (vertolyotun asılması), rifling (kəsik sistemi) və s.

-ing şəkilçisi ilə düzələn terminlərin bəziləri üslubi çalarlara malikdirlər. Məsələn, buzzing (şturmovka, uçuş), eavesdropping (xəlvəti qulaq asmaq, rabitə vasitəsilə xəbəri tutma), kicking (hərbidən uzaqlaşma, qaytarma) və s.

-ion şəkilçisi ilə düzələn hərbi terminlər:

Müasir ingilis dilinin hərbi terminologiyasında ən geniş yayılmış şəkilçisidir. Bundan başqa, yeni söz yaratmaqda intensiv surətdə bu şəkilçi çox aktivdir. Məsələn, collimation, comparimentation, comparimentalization, defaliation və s.

Bu şəkilçinin başqa allomorf xassəli variantları da vardır:

-ion, -tion, -sion, - ation, -ication və s. Məsələn, contamination, retention, propulsion, motorization, identification və s.

Bu şəkilçilərlə bağlı V.V.Borisov yazır ki, -ization müstəqil şəkilçi kimi fel düzəldən ***–ize*** şəkilçisinə uyğun gəlmir və onun mövcudluğuna da etirazını bildirmir.

Bu şəkilçi əsasən V+-ion=N formulası əsasında termin yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, demolition (dağıtma), atomization (nüvə zərbəsi), invasion (zorla basıb girmə), detonation (detonasiya) və s.

-ton səkilçisi əsası ***–ate, -ify, -ize*** sonluğu ilə qurtaran sözlərin axırına əlavə edilərək isim düzəldir: Məsələn, penetration, calibration, codification, motorization, miniaturation və s. Ingilis dilində yemək adları da bir çox suffikslər ilə düzəlir. Belə ki, yemək adları məişət leksikasına daxil olduğu üçün, onlar əsasən isimlərdən ibarətdir və ismin şəkilçilərini də qəbul edir. Məsələn, ***-er*** suffiksi ilə: cheeseburger (kotlet və ya pendirlə qızardılmış bulka), frankfurter (sosiska), chitter lings (çox məşhur yemək növüdür, donuzun qabırğalarından hazırlanır, qızartmadır), bangers and mash (sosiska ilə püre), cream cracker (şirin biskivit, adətən yağ-pendirlə yeyilir) və s.

-ery suffiksi ilə: confectionary (şirniyyat, qənnadı), cookery (kulinariya), crockery (qab-qacaq), cultery (çəngəl-bıçaq) və s.

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, isim düzəldən suffikslər nəinki ingilis dilində, hətta Azərbaycan dili üçün də səciyyəvidir və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Mələk Məmmədova. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı 2011.
2. N.Məmmədov. “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları”. Bakı, 1971.
3. A.M. Babayev Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1992.

S.Qasımova

The formation of military terms by morphological way

Xülasə

There are several noun forming suffixes enriching the lexical layer of the English language in the formation to military terms by morphological way. This principal is one of the main factors for increasing military terms. During the formation of such kinds of terms new lexical units appear so that, this is caused by word-building suffixes and some borrowed suffixes.

Most researchers showed that this way of word-building is more productive and is based on more internal linguistic laws. This is connected with the English language being rich with word-building suffixes. Term forming by morphological way gives an opportunity to express military notions by internal linguistic laws. Besides it helps to enrich the vocabulary stock of the English language by these suffixes.

С.Касумова

Формирование военных терминов с морфологическим способом

Резюме

Существует несколько существительных, образующих суффиксы, обогащающие лексический слой английского языка в формации военными терминами с морфологическим способом. Этот принцип является одним из основных факторов увеличения военных терминах. Во время формирования таких видов терминов появляются новые лексические единицы, так что это вызвано суффиксами словосочетания и некоторыми заимствованными суффиксами.

Большинство исследователей показали, что этот способ построения слов более продуктивен и основан на более внутренних языковых законах. Это связано с тем, что английский язык богат суффиксами для создания слов. Формирование термина морфологическим способом дает возможность выражать военные понятия внутренними языковыми законами. Кроме того, эти суффиксы помогают обогатить словарный запас английского языка.

Rəyçi: **Rəhimə Məmmədova**
filologiya elmləri namizədi, dosent

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
matanat@mail.ru

SİFƏTİN SUFFİKS VASİTƏSİLƏ YARANMASI ÜSULLARI

Açar sözlər: nitq hissəsi, isim, sifət, suffiks, prefiks, sözdüzəltmə, kök, söz
Key words: parts of speeh, noun, adjective, suffix, prefix, word-formation, stem, word
Ключевые слова: части речи, существительное, прилагательное, суффикс, префикс, словообразование, основа, слово

Hər nitq hissəsinin öz sözdüzəldici suffiksləri olduğu kimi sifətində də özünə məxsus sözdüzəldici suffiksləri vardır. Bu suffikslər də müxtəlif qruplara bölünürlər.

İngilis dilinin müasir inkişaf mərhələsində iki cür –ly suffiksi vardır, onlar sözdüzəltmə funksiyasını yerinə yetirir və omonim hesab olunurlar. O. Espersenin fikrincə, sifət düzəldən –ly suffiksinin və zərf düzəldən –ly suffiksinin müxtəlif yaranma mənbələri vardır. –ly suffiksinin həm də adverbial və adjektiv semantik potensialı bir qədər fərqlidir: -ly adverbial suffiksi söz kökünün ifadə etdiyi hərəkət obrazı və üsulu mənasını verir.

-ly adjektiv suffiksi isim mənşəli söz köklərindən sifət düzəldir, -ly adverbial suffiksi isə sifət mənşəli söz köklərindən sifət düzəldir. –ly suffiksi isim mənşəli söz kökləri ilə birləşərək çoxmənalı olur və aşağıdakı mənaları verir:

a) "Söz kökünün ifadə etdiyi bir şeyə bənzər, oxşar, ümumi cəhətləri olan, xatırladan" mənalarını verir. Məsələn: fatherly – ata kimi, neighbourly – dost, qonşu kimi, earthly – yerə məxsus.

b) "Periodik olaraq təkrarlanan". Belə mənada –ly suffiksi müxtəlif zaman kəsişmələrini ifadə edən sözkökləri ilə birləşir. Məsələn: yearly – hər il, hourly – hər saat, nightly-hər gecə, minutely – hər dəqiqə

c) –ly suffiksi sifət mənşəli söz köklərinə birləşərək söz düzəldən kökə xarakterik olan əlavə keyfiyyət çaları verir. Məsələn: sickly – ağrılı, kindly – mehriban, deadly – ölümcül, ölüm gətirən. Belə halda –ly suffiksi ilə işlənməyən sifət daha ümumi kateqoriyalı məna verir, -ly suffiksi ilə işlənən sifətlər isə daha spesifik məna verir.

Müasir ingilis dilində -ly suffiksi az produktivliyi ilə xarakterizə olunur. Daha produktiv onun sinonimi olan –like suffiksidir.

Gələcəkdə loveliness kimi sözlərin yaranmasında köməkçi ola bilər.

-ly, -like, -ish kimi suffiksləri "oxşarlığı olan, xatırladan, bənzər, kimi" mənalarında sinonim morfem hesab olunurlar.

Bu suffikslərin semantik fərqlilikləri aşağıdakılardır.

-ish suffiksi əks qiymətləndirmə mənasını verə bilər. Məsələn: babyish –uşaqcasına, mulish – tərs (uzun qulaq kimi). –like suffiksi müsbət cəhətləri ifadə etmək üçün işlənə bilər (onlara "complimentary suffix" deyilir). Məsələn:

childlike innocence – uşaq sadəlövhlüyü

goodlike serenity – ilahi sakitliyi

-ly suffiksi dəqiq ifadə edilmiş müsbət mənaları verir:

kingly – böyük, nəhəng

motherly – anaya xas olan

-ous suffiksi ilə düzələn sifətlər.

Model: N+ous → adj.

-ous suffiksi isim mənşəli söz köklərindən sifət düzəltmək üçün işlənir. –ous suffiksi "söz kökünün ifadə etdiyi bir şeyin xarakterik cəhətləri ilə oxşarlıq, onun xassələrinə malik" mənalarını verir. Məsələn:

disastreous – bədbəxt, ölüm-itgi gətirən

pompous – şişmiş, şişib qalxmış

villainous – xoşa gəlməyən, zəhlə tökən

adventurous – macəralı, macəra dolu.

Əksər hallarda –ous suffiksi roman, yunan və s. dillərdən alınmış sözlərlə işlənir. –ous suffiksi az produktiv hesab olunur. Onun geniş işlənmə sferası kitab leksikasıdır. Məsələn:

sulphurous – kükürdlü, kükürdün rəngi və xassələrinə malik olan,

fibrous – düyünlü

foliverous – yarpaqla qidalanan . Bu suffiksin az produktivliynin səbəbi odur ki, ingilis dilində onun sinonimi olan daha produktiv, sırf ingilis mənşəli olan –ful suffiksi vardır.

Gələcəkdə joyously, umbrageousness kimi sözlərin düzəldilməsində işlənə bilər.

-some suffiksi ilə düzələn sifətlər.

Müasir ingilis dilində -some çoxmənalı hesab olunur. –some suffiksi abstrakt isimlərlə birləşərək "kökün ifadə etdiyi bir şeyin müəyyən xarakterik xüsusiyyətə, keyfiyyətə malik olması" mənasını verir. Məsələn:

bothersome – narahat, narahatlıq yaradan

fearsome – qorxulu, qorxudan

venturesome – ürəkli, mərd, cəsarətli

-some suffiksi insanın ruhi və fiziki vəziyyətini ifadə edən isimlərlə işlənir.

Fellərlə ifadə olunan söz köklərinə -some suffiksi birləşdikdə "kökün ifadə etdiyi hərəkətə doğru cəhd, meyillik, qabiliyyət" mənalarını verir. Məsələn:

troublesome – narahat, narahatçılıq törədən

irksome – yorucu, darıxdırıcı

meddlesome – başqasının işinə qarışan. Əksər hallarda törəmə sifətlər insanın fiziki və mənəvi dəyərlərinin mənfi cəhətlərini bildirir.

-some suffiksi sifətlərin kökünə birləşir və söz kökünün ifadə etdiyi bir şeydən bir az fərqli olan, ona bənzəməyən" mənalarını bildirir. Məsələn, longsome – bir az uzanmış, darıxdırıcı, lonesome – yalnız. Belə mənada – some suffiksi əşyanın daxili və xarici cəhətlərini, insanın xarakterinin emosional tərəflərini ifadə edən sifət mənşəli söz kökləri ilə birləşir.

Ingilis dilinin müasir inkişaf mərhələsində -some suffiksi yüksək sözdüzəldici suffikslər siyahısına daxil edilmir. Gələcəkdə "lightsomeness, lightsomely kimi sözdüzəltmələrdə istifadə oluna bilər.

-y suffiksi ilə düzələn sifətlər.

Modellər: n+y→ adj

V+y→adj

Adj+y→adj

Müasir ingilis dilində -y suffiksi çoxmənalıdır. O, isimlərin kökləri ilə birləşərək "kökün ifadə etdiyi bir şeyin malik olduğu keyfiyyəti bildirir. Məsələn:

fluey – şişmiş

bony – sümüklü, iri və çox sümüyü olan. Bəzi hallarda kökün ifadə etdiyi bir şeyin müəyyən keyfiyyətinə əlavə rəng artırır. Məsələn: hairy- tükü çox olan, silky – ipək qədər yumşaq. Konkret, müəyyən cansız isimlərin kökləri ilə birləşərək –y suffiksi nisbi sifətlər yaradır (branchy- qol-budağı çox olan, wavy – dalğalı. Abstrakt isimlərlə birləşdikdə keyfiyyəti yüksək olan sifətləri bildirir.(greedy – xəsis, risky – riskə gedən).

-y suffiksi fel mənşəli söz kökləri ilə birləşərək kökün ifadə etdiyi bir şeyin vəziyyəti və varlığına meyillilik mənasını verir.

-sleepy – yuxulu, chatty – çox danışan, sticky – yapışqan.

-y suffiksi sifətlərin sonuna əlavə olarkən zəifləmiş keyfiyyət əlamət bildirir. Burada onun iki xüsusiyyətini izləmək olar.

Törəmə sifətlər rəng çalarlarını ifadə edir: Məsələn: yellowy – sarıyaçalar, sarıtəhər, blacky – qaraya çalar, qaratəhər, greeny – yaşıla çalar, yaşıl təhər

-ish suffiksi onun sinonimidir və ondan daha produktiv hesab olunur (yellowish, blackish, greenish)

Törəmə sifətlər kökün ifadə etdiyi bir şeyin malik olduğu bəzi keyfiyyətləri və cəhətlərini bildirir:

moisty – nəmtəhər, nəm, bleaky- tutqun, plumpy – köktəhər, köklüyə meyilli

Gələcəkdə "dirtness" kimi sözlərin yaranmasında istifadə oluna bilər.

-y suffiksi xüsusi ilə də ingilis dilinin amerikan variantında slenqizm və kollokvializmlərdə daha produktiv hesab olunur. Məsələn:

foxy- very attractive, especially to the opposite sex, glitzy – glittering; dazzling, showy, zappy – "-full" of vitality; forcefull", space – dozed ; stupefied, dreamy", unconventional, eccentric.

Bütün aparılmış bu tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, suffiksləri bir-birlərindən məhsuldar (productive) və qeyri-məhsuldar (unproductive) olmaları ilə fərqləndirmək olar. Onlar sözdüzəltmə xassələrinə görə ingilis dilinə zənginlik gətirir və alınma sözləri demək olar ki, özününküləşdirir. Cəmiyyətdə elm, texnika inkişaf etdikcə dildə yeni sözlər yaranır. Belə hallarda suffikslərin əhəmiyyəti böyük olur. Danışanın əşyaya, sifətə olan münasibətini həm zəiflədə, həm də gücləndirməsinə yardımçı olur. Insana qarşı münasibətində həm simpatiya, əzizləmə həm də antipatiya hissələrini gücləndirə bilir. hareful - nifrət dolu, dadie – ata (nisbətən əzizləyici formada)

Ədəbiyyat

1. K.Qayıbova. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1998. Səh. 198.
2. N.Hüseynova. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, 2008, səh. 139.
3. N. Rəcəbova. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı, 2009, səh. 196.
4. N.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı, 1997, səh 312.
5.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1970, səh. 86-118.

M.İbrahimova

Ways of forming adjectives by suffixes

Summary

Along with bases and prefixes, suffixes have often been used in word formation. Suffixes are word elements attached to the end of a base, and, as with prefixes, most of us are familiar with them in the case of native English words.

Suffixes differ from prefixes in that they not only modify the meaning of a base, but also determine the part of speech of the word thus formed. In the case the previous examples, adjectival suffixes were attached to noun bases to form adjectives. We shall be dealing with three types of suffixes, adjective-forming, noun-forming and verb-forming. In some instances,

however, a suffix normally classed as an adjective-forming will actually be found to form a noun. This is because of a tendency, present in most languages, for adjectives to be used as nouns. Thus, in English good is generally an adjective, but in the sentence, “The good die young,” it is used to mean “good people.

М.Ибрагимова

Способы формирования прилагательных с помощью суффиксов

Резюме

Наряду с базами и префиксами в словообразовании часто использовались суффиксы. Суффиксы - это элементы слова, прикепленные к концу базы, и, как и в случае с префиксами, большинство из нас знакомо с ними в случае родных английских слов.

Суффиксы отличаются от префиксов тем, что они не только изменяют значение базы, но также определяют часть речи сформированного таким образом слова. В случае предыдущих примеров прилагательные суффиксы были прикреплены к основаниям существительных для составления прилагательных. Мы будем иметь дело с тремя типами суффиксов, прилагательно-формирующими, сущесвительно-образующими и глагольными формированиями. В некоторых случаях, однако, суффикс, обычно классифицируемый как формирование прилагательного, фактически будет найден, чтобы сформировать существительное. Это связано с тенденцией, существущей на большинстве языков, для того, чтобы прилагательные использовались как существительные.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

ÜLFAN MİRZƏZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulka.mirzazadeh@gmail.com

THE SCIENTIFIC – THEORETICAL IDEAS ABOUT GENDERED METAPHORS

Açar sözlər: metafora, nitq, proqressiya
Key words: metaphor, speech, progression
Ключевые слова: метафора, речь, прогрессия

The language is a system of arbitrary vocal symbols, which permit all people in a given culture, or other people who have learnt the system of that culture, communication or to interact. By speaking, we do not mean merely uttering words through mouth. It means conveying the message through the words of mouth. We use metaphors also. Hines's works (1994, 1999) on English metaphors about women appear to corroborate this statement. Using Lakoff and Johnson's (1980) theoretical framework, Hines reveals that one of the main conceptual metaphors underlying English linguistic expressions used to describe or address women is woman as small animal (consider, e.g. chick, canary, kitty). This and other metaphors applicable to women, such as woman as dessert (consider metaphorical terms like tart, cheesecake, crumpet), encode, and their usage supports, the dominant male-oriented ideological positions in the discourse of Western, English-speaking society. That is, these lexicalized metaphors show the consistent belittling of women . However, the existence of such discriminatory metaphors about women is no guarantee that comparable ones are not also available for men (consider French man lapin "my little rabbit, sweetie" or un chaud lapin "a hot rabbit, a stud" and Italian passero "little sparrow, dear one"). The aim of this paper is to test the validity and ascertain the cross-linguistic applicability of Hines's findings. On the basis of data from French and Italian, we will analyze metaphorical expressions that use animals as their source domain applicable to both women and men, and others applicable to men only in order to check whether women and men are denigrated in the same way and to the same extent in the two languages. First we will outline Lakoff and Johnson's theoretical framework and summarize Hines's findings regarding the metaphor woman as small animal, then we will point out the analogies established between women and/or men and animals as revealed by Italian and French metaphorical expressions, and finally we will draw the conclusions from our findings. 2. Framework and hypotheses. By examining ordinary expressions used in everyday language, Lakoff and Johnson (1980)

have demonstrated that people very often talk and reason about an entity or event in terms of another, that is in a metaphorical way: they compare a phenomenon they are more familiar metaphorik.de 05/2003 – Baider/ Gesuato, Masculinist Metaphors, Feminist research 8 with to one that they want to cognitively appropriate, by establishing links between the two domains of experience. Hines (1994, 1996a, 1996b, 1999, 2000) uses Lakoff and Johnson's theoretical framework to describe the metaphorical usage of terms technically belonging to domains such as desserts (e.g. tart, sweetie pie, honey) and animals (e.g. filly, chick, bunny) to talk to or about women. Her analysis reveals a "rule-governed" pattern of "lexicalization": once the conceptual parameters have been established through cross-domain mappings, the choice of terms from the source domain to be applied to the target domain is not random, but motivated by semantic considerations, among others; for instance, the category of dessert terms describing a woman is shown to refer to juicy desserts that are made to be shared and/or sliced. In addition to establishing a link between the emotional domain of desire and the physical domains of food or animals, Hines also identifies a third dimension in some of the conceptual metaphors examined, namely a social practice, which embodies the metaphors in question in some way. We thus suggest that Hines's findings make it possible to conceptualize metaphor as a three-dimensional structure which recalls the semiotic triangle of the sign (Ogden and Richards 1923: 9-12), as in the following schematic set of correspondences: the referent (the social practice) the signified (the conceptual metaphor) the signifier (the linguistic expression). However, Hines takes Lakoff and Johnson's work further since she also unveils the powerful social implications of these 'masculinist metaphors' (Hendricks and Oliver 1999), that is she decodes and denounces the social practices which embody, enforce and perpetuate the sexist concepts on which such conceptual metaphors are grounded. Maybe most importantly, Hines's cognitive-linguistic work reveals the existence of a social imbalance , which is to be identified in a discriminatory view of women, exemplified in the English language, according to which women are more likely than men to be viewed and treated as less than people. . This type of linguistic practice appears to reflect "a paradigm of the definition of women in our culture" (Penelope 1977: 316, quoted in Hines 1994: 300). Given these examples of dissymmetry in language use which belittle or discriminate against the female human being, it is to be expected that French and Italian too may display what Hines's works have revealed for English, namely that in the domain of metaphors, women could be conceptualized and linguistically represented in more trivial ways than men. On the basis of the above observations, we propose to address two main issues: (I) to check the cross-

linguistic applicability of the English metaphors identified by Hines concerning the view of women as objects in French and Italian: are women who are viewed as objects of desire trivialized and discriminated against in similar lexico -grammatical ways in these languages as they are in English? (II) to better assess the ideological import of the metaphors that apply to women by comparing them to derogatory or trivializing metaphors, if any, (a) equally applying to both women and men (considered sexually), and (b) reserved for men (considered sexually). Are the cross - domain mappings that allow one to metaphorize desired women as small or immature animals (consider, e.g., kitty, filly) also available to talk to or about desired men? 3. Data collection Hines (1996a, 1996b, 1999 and 2000) collected her data for the analysis of metaphors about women on the basis of a rigorous methodology, which allowed her to identify central terms (mono -lexemic, multiply cited, and with both a metaphorical and a non-metaphorical sense). Some people make a distinction between a *dead* metaphor whose origin most speakers are entirely unaware of (such as "to understand" meaning to stand underneath a concept), and a *dormant* metaphor, whose metaphorical character people are aware of but rarely think about (such as "to break the ice"). Others, however, use the latter as a way of describing metaphorical *cliché.* So a *dead metaphor* is a metaphor that through overuse has lost figurative value. Other examples of dead metaphors are:"run out of time"." foot of a hill." "branches of government." An *active* metaphor is one which, by contrast, is not part of daily language and is noticeable as a metaphor. Example: "You are my sun." A synecdochic metaphor is one in which a small part of something is chosen to represent the whole in order to highlight certain elements of the whole. For example "a pair of ragged claws" represents a crab in Eliots Love Song. Describing the crab in this way gives it the attributes of sharpness and savagery normally associated with claws. A *compound* metaphor is one that catches the mind with several points of similarity. Example: "He has the wild stag's foot." This phrase suggests grace and speed as well as daring. An *implicit* metaphor is one in which the tenor is not specified but implied. A *submerged metaphor* is one in which the vehicle is implied, or indicated by one aspect. Example: "my winged thought". Here, the audience must supply the image of the bird. A *root* metaphor is the underlying worldview that shapes an individual's understanding of situation. A root metaphor is different from the previous types of metaphor in that it is not necessarily an explicit device in language, but a fundamental, often unconscious assumption. Religion provides one common source of root metaphors, since birth, marriage, death and other universal life experiences can convey a very different meaning to different people, based on their level or type of religious conditioning. For example,

some religions see life as a single arrow pointing toward a future endpoint. Others see it as part of an endlessly repeating cycle. A conceptual metaphor is an underlying association that is systematic in both language and thought. For ex. in the Dylan Thomas poem "Do Not Go Gentle into That Good Night," the conceptual metaphor of "A Lifetime Is a Day" is repeatedly expressed and extended throughout the poem. Similar to root metaphors, conceptual metaphors are not only expressed in words, but are also habitual modes of thinking underlying many related metaphoric expressions. A *dying* metaphor. In his essay *Politics and English language.* , George Orwell calls a dying metaphor one that has been worn out and is used because it saves people the trouble of developing original language to express an idea. In short, such metaphors are becoming *clichés.* Example: "Achilles hills. *Difference Between Metaphor and Idiom.* The Cambridge dictionary offers this definition of idiom: "A group of words whose meaning considered as a unit is different from the meanings of each word considered separately."And this definition of metaphor: "An expression that describes a person or object by referring to something that is considered to possess similar characteristics."Very often, an idiom has no association to metaphor, being simply a phrase that becomes adopted by language as if it were a single word. These idioms are not usually confused with metaphor, though there are times when an idiom is also a metaphor.

Literature

1.Дэвидсон Д. Что означают метафоры? МЛ 1990. 410 с.
2.Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000). Екатеринбург, 2001, 410 с.
3.Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры – М: П. 1999, с. 81-85
4. . Lakoff G. Johnson M. Metaphors we live by. Chicago. 1980.
5. Matthiessen, C.M.I.M. Interpreting the textual metafunction (pp. 37-81). In Davies M. and L. Rabelli (eds), Advanced in Systemic Linguistics. London: Printer.
6. Mathesius, V. On linguistic characterology. Actes du ler International des Linguistes, 1928, pp. 56-63.
7. Miller T. (Ed) Functional approaches to written text. Washington, D.C: US I A. minsky, M (1985) A framework for representing knowledge (pp. 245-62) In Bracham, R.J. and H.J. Levesque (Edc). Reading in knowledge representation, Los Altos, CA: Morgan Kaufman. 1997.

Ülfan Mirzəzadə

Genderləşmiş metaforalar haqqinda mövcud elmi - nəzəri müddəalar

xülasə

Məqalədə metaforalardan bəhs edilir.Müəllif metaforaların rolunu açmağa çalışır. Dilçilikdə bu sahədə aparılmış tədqiqatlara toxunur.İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində ingilis dilini tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrini dinləyib öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər.

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində personajların istifadə etdiyi nitq modelləri, bu gün istifadə edilən ingilis dilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də material seçiminə diqqət yetirmək lazımdır.

Ульфан Мирзазаде

Научно- теоретические исследовании о гендерных метафор

Резюме

В статье речь идёт о метафоре . Автор пытается раскрыть роль метафоры . Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. В данной статье рассматриваются вопросы метафоры .

Обучение должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса. чтении является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов. Предпочтение должно быть отдано материалом.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

SÜRƏYYA HACIYEVA
dissertant, Bakı Dövlət Universiteti
surayyahaciyeva@mail.ru

BƏZİ TABESİZLİK BAĞLAYICILARINDA SİNONİMLİK (qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma bağlayıcıları)

Keywords: conjunctions, synonymy, adversative, separation, explanatory, coordinative, semantics, function.
Keywords: conjunction, a synonym, opposition, division, explanation, the composition, semantics, function.
Ключевые слова: союз, синоним, противительные, разделительные, пояснительные, сочинение, семантика, функция.

Müasir Azərbaycan dilində zəngin bağlayıcı sistemi vardır. Bağlayıcılar sözləri və cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Məlum olduğu kimi, bağlayıcıların funksiyası söz və ifadələri bağlamaq olsa da, hər bağlayıcını istənilən yerdə işlətmək olmaz. Belə ki, bağlayıcılar məna qruplarına bölünür və hər qrupa daxil olan bağlayıcı müvafiq yerlərdə işlənir. Elə bağlayıcılar var ki, onlar semantik xarakterə malik olub, çox yerdə işlənmə imkanlarına malikdir. Buraya "ki" bağlayıcısını aid etmək olar. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin əksər budaq cümlə növlərində baş və budaq cümləni bir-birinə bağlaya bilir və bu zaman konkret məna əlaqəsi nəzərdə tutulmur. Lakin bağlayıcıların böyük hissəsi müəyyən məna əlaqəsinə malik söz və cümlələr arasında işlənir. Bu baxımdan bağlayıcılar da daxili, daha dəqiqi, mücərrəd semantikaya malik olur. Ona görə də bağlayıcılar da müxtəlif semantik münasibətlərdə olur, yəni omonimliyə, sinonimliyə, habelə antonimliyə malikdir. Sözsüz ki, köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyini əsas nitq hissələrinin sinonimliyi ilə eyniləşdirmək olmaz; belə ki, əsas nitq hissələrinin sinonimliyi sözlərin leksik-semantik mənasına əsaslanırsa, köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi funksiya əsasında olur. Məlumdur ki, funksiya, hər şeydən əvvəl semantika ilə əlaqədardır. Ona görə də köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyinin də əsasında potensial semantika dayanır. Bu baxımdan bağlayıcılar məhz semantik bölgülər əsasında sinonimik münasibətdə olur. Birləşdirmə və iştirak bağlayıcıların sinonimliyindən başqa yazıda bəhs etdiyimizdən burada onlardan danışmayacağıq. İnkarlıq bağlayıcısı isə yalnız bir dənədir: nə, nə də, nə də ki. İnkarlıq məzmununu formalaşmasında başqa bağlayıcıdan istifadə edilmədiyi üçün bu yazıda ondan da bəhs etməyəcəyik. Nəhayət, bu yazıda biz qarşılaşdırma, bölüşdürmə və aydınlaşdırma bağlayıcılarının sinonimliyindən bəhs edəcəyik.

3. Qarşılaşdırma bağlayıcıları. "*Amma, ancaq, lakin, fəqət, isə, halbuki, yoxsa*" bağlayıcıları bu sinonimik cərgəyə daxildir. Bu sinonim cərgənin sonuncudan başqa, bütün üzvləri, demək olar ki, bir-birini əvəz edə bilir. Bunların ilk üçü mütləq şəkildə bir-birinin yerində işlənə bilir, dördüncüsü də onların yerində işlənə bilməsinə baxmayaraq, arxaik xarakterə malikdir, müasir dilimizdə az halda istifadə edilir. Məsələn: *Bayaqdan pəncərənin qarşısında durmuşdum, (**amma, ancaq, lakin, fəqət**) diqqəti çəkən xüsusi bir hal görmədim*(V.Sultanlı).

Demək lazımdır ki, bu bağlayıcıların əvvəlki üçü daha çox müqayisəli qarşılaşdırma bildirirsə, *"fəqət*" bağlayıcısı nisbətən ziddiyyətli qarşılaşdırma məqamında işlədilir.

Qeyd edək ki, *amma* bağlayıcısı istər tarixən, istərsə də müasir dilimizdə daha çox işləkdir, onun sinonimləri olan *ancaq, fəqət, lakin* bağlayıcıları dilimizin arxaik dövründə az işlənmişdir. H.Mirzəzadə bunu qədim ədəbiyyatımızın daha çox şeir dilində olması ilə əlaqələndirmişdir. Müəllif yazır: "Ehtimal etmək olar ki, bu bağlayıcılar şeir dili üçün müəyyən qədər ağırlıq gətirdiyindən şairlər mümkün qədər həmin bağlayıcılardan qaçmağa səy etmişlər. Məhz buna görə də *ancaq, fəqət, lakin* bağlayıcılarının ifadə etdiyi məna xüsusiyyətləri də *əmma* vasitəsi ilə öz əksini tapmışdır"(1: 227).

"Halbuki" bağlayıcısı da qarşılaşdırılan faktlar arasında işlənir və bu baxımdan funksional cəhətdən əvvəlki bağlayıcılarla sinonim münasibətdə olur. Məsələn: *Qatar irəlilədikcə içimdə nədənsə, anlaşılmaz bir sakitlik yaranırdı, **halbuki** bu qatar irəlilədikcə məni hər an ölümə yaxınlaşdırırdı*(V.Sultanlı).

Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, müasir dilimizdə "ancaq" sözü məhdudlaşdırıcı ədat kimi də işlədilir, hətta bəzən elə cümlələr olur ki, oradakı sözün ədat, yaxud bağlayıcı olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Təbii ki, bu zaman həmin sözlərin sinonimlərinin tətbiq edilməsi məsələyə aydınlıq gətirə bilir. Məsələn: *Heç bir söhbətə qarışmırdı, **ancaq** hərdən üz-gözünü turşudurdu*(V.Sultanlı).

Bu cümlədə "*ancaq*" sözünü iki cür başa düşmək olar: həm bağlayıcı, həm də ədat kimi. Digər tərəfdən, çətinlik onunla bağlıdır ki, bu məqamda hər iki dil vahidi ilə əvəzləmək olur. *Heç bir söhbətə qarışmırdı, **amma (yalnız)** hərdən üz-gözünü turşudurdu.*

Bu cümlədə həmin sözün ədat və ya bağlayıcı olduğunu müəyyənləşdirmək yalnız mətn içərisində, daha doğrusu, əvvəlki və sonrakı cümlələrin əlaqəsində mümkündür. Elə buna görədir ki, "*ancaq*" sözü müasir dilimizdə daha çox ədat kimi işlənməyə meyillidir və güman edirik ki, tədricən bağlayıcı kimi dilimizdən çıxacaqdır.

"*Amma, ancaq, lakin, halbuki, fəqət*" bağlayıcıları aid olduğu dil vahidlərinin əvvəlində, "*isə*" bağlayıcısı isə aid olduğu dil vahidindən sonra işlənir. Digər tərəfdən, "*isə*" bağlayıcısının işləndiyi dil vahidlərinin özləri

də fərqlidir; belə ki, əvvəlkilər tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini, habelə həmcins xəbərləri əlaqələndirir, lakin "*isə*" bağlayıcısı həmcins üzvlərin, o cümlədən həmcins xəbərlərin bağlanmasında istifadə edilə bilmir, onlardan yalnız tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanmasında istifadə olunur. Məsələn: *Anasının həyətə girməsi söhbəti yarımçıq qoydu, anası* ***isə*** *onların nə danışdıqlarını öyrənmək üçün təkid elədi* S.Əhmədov).

"*İsə*" sözü müasir dilimizdə həm şərt məzmunu yaradan hissəcik, həm də tabesizliyin qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi fəaldır. Bağlayıcı mövqeyində "*amma, ancaq, lakin*" bağlayıcılarının sinonimi kimi istifadə olunur və onları asanlıqla əvəzləmək olar. Məsələn: *Kosaoğlu çox əsəbi görünürdü, İmran* ***isə*** *buna əhəmiyyət vermədi* (İ.Şıxlı).

Əslində bağlayıcı və hissəciyin potensial semantik təsiri bir-birinə çox yaxındır, hətta bəzi məqamlarda eyni olur. Bunların əsas fərqi funksional cəhətdəndir; hissəcik yalnız tabeli mürəkkəb cümlədə, həm də birinci komponentin tərkibində, bağlayıcı isə həm bərabərhüquqlu söz və ifadələrdə, habelə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin bağlanmasında iştirak edir və ikinci komponentdə olur. Bu isə avtomatik olaraq, komponentlər arasındakı intonasiyanın xarakterində də özünü göstərir. Belə ki, birinci halda tabelilik, tələbedici intonasiya olursa, ikinci halda sadalayıcı intonasiya olur. Məsələn: *Əgər sədr sərt danışar****sa,*** *o da bütün bildiklərini demək məcburiyyətində qalacaq*(İ.Şıxlı).

Yoxsa bağlayıcısı da qarşılaşdırma bağlayıcılarındandır. "*Yoxsa* bağlayıcısı cümlədə şərtli qarşılaşdırma mənasının yaranmasına kömək edir. Özündən əvvəlki cümlənin icrasında şərt anlayışı yaradır, icra yerinə yetirilmədikdə özündən sonrakı cümlədə əvvəlkinin əksi olmalıdır"(2: 234). Şərt anlayışı bağlayıcının tərkibindəki –sa şərt şəkilçisi ilə əlaqədardır. "Predikativ "yox" sözü ilə -sa şərt şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış "yoxsa" söz-formasının yeni qrammatik məzmun "əks-şərt" və "yaxud" bağlayıcısının mənasını bildirməsi aydın şəkildə hiss edilməkdədir(3:38)**.** Məsələn: *Sahəyə vaxtında çatmalıyıq,* ***yoxsa*** *bütün məhsul zay olacaq*-(M.İbrahimov). Lakin bu söz dilimizdə, xüsusilə danışıq dilində bölüşdürmə bağlayıcısı kimi də işlənir və digər bölüşdürmə bağlayıcıları ilə əvəzlənə bilir. Məsələn: B*u təklifi sən irəli sürdün,* ***yoxsa*** *(ya) qardaşın?(*Ə.Vəliyev)

Qeyd edək ki, ədəbi dilimizin qrammatikasına dair yazılmış əsərlərdə qarşılaşdırma bağlayıcılarının içərisində *di gəl(di gəl ki, gəl*) bağlayıcısı verilmir, ona dialektlərə aid yazılarda rast gəlmək mümkündür: "Bu bağlayıcı ədəbi dildəki amma, ancaq bağlayıcılarının sinonimi olub, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır" (4: 37). Lakin onu demək lazımdır ki, bu bağlayıcını konkret dialektlə bağlamaq da düzgün olmazdı, çünki, demək olar, bütün regionlarımızda bu bağlayıcının

işlədilməsi ilə qarşılaşmaq olur. Ona görə də, bizcə bu bağlayıcını dialekt sözü yox, danışıq sözü kimi vermək daha düzgün olardı. Buna görə də həmin bağlayıcının ədəbi dildə işlənmə imkanı da genişdir. Göstərilən əsərdə müəlliflər bu bağlayıcının tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini bağladığını göstərsələr də, əslində digər qarşılaşdırma bağlayıcılarının işləndiyi başqa məqamlarda da, məsələn həmcins xəbərlərin bağlanmasında da iştirak edir: *Hamı günahkarın kim olduğunu bilirdi,* ***di gəl*** *(amma, ancaq, lakin) söyləmək istəmirdi.*

Qeyd edək ki, bəzi dilçilik əsərlərində qarşılaşdırma bağlayıcıları içərisində "*buna baxmayaraq*" da göstərilir(5:361). F.Zeynalov haqlı olaraq bu dilçilərə etirazını bildirir və yazır: "Bizcə, amma, ancaq və lakin bağlayıcıları amma buna baxmayaraq, ancaq bununla belə, lakin buna baxmayaraq birləşmələrində də yenə bağlayıcı kimi çıxış edir, yanaşdıqları sözlərlə birlikdə yox, ayrıca, müstəqil olaraq bağladığı ikinci hissəyə aid olur(6:283-284). Bizə belə gəlir ki, bu tip ifadələri bağlayıcı hesab etmək olmaz, çünki burada sabitlik yoxdur və ikinci komponent müstəqil leksik mənaya malikdir.

4. Bölüşdürmə bağlayıcıları. "*Ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə, istərsə də, yaxud, və yaxud, və ya, yainki, və yainki*" bağlayıcıları buraya daxildir.

Bölüşdürmə bağlayıcıları içərisində ən universal olanı və türk dillərində geniş yayılan forması "*ya, ya da*" bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı, əsasən, qoşa şəkildə, hətta bir sıra hallarda həmcins üzvün sayından asılı olaraq, bir neçə dəfə təkrarlanaraq işlənir. Bölüşdürmə əlaqəli istənilən söz, söz birləşməsi və cümlələr arasında işlənə bilir. Bu bağlayıcı digər bölüşdürmə bağlayıcıları ilə bəzi hallarda əvəzlənə bilsə də, bu, həmişə mümkün olmur. Bu, hər bir bağlayıcıların potensial mənası ilə bağlıdır. Belə ki, "*ya, ya da*" bağlayıcı "*gah, gah da*" bağlayıcıları bir-birinə çox yaxın olub, adətən, bir-biri ilə əvəzlənə bilir. Lakin bunların işlənmə məqamları arasında müəyyən fərqlər vardır. "*Ya, ya da*" bağlayıcısı daha universal olub, bölüşdürmə səciyyəli bütün ifadələrdə istifadə edilə bilir. Məsələn: *Bilirdi ki,* ***ya*** *bu gün sədrin yalanlarını sübut eləməli, ya* ***da*** *birdəfəlik kənddən getməlidir*(İ.Şıxlı).

Bəzən "*ya*" bağlayıcısının qarşılaşdırma məqamında "*yoxsa"* bağlayıcısının sinonimi kimi işləndiyi göstərilir. Q.Kazımov bu fakta belə misal verir: *Səndən qorxdum,* ***ya*** *sənin qohum-qardaşlarından*?(C.Məmmədquluzadə)(5: 361).

Bizə belə gəlir ki, bunun əksini demək daha düz olardı; belə ki, müəllifin verdiyi nümunədə "*ya*" bağlayıcısı bölüşdürmə məzmunu formalaşdırır, burada qarşılaşdırma məzmunu, demək olar ki, yoxdur. Bu məqamda həmin bağlayıcını *"yoxsa*" bağlayıcısı ilə də əvəz etmək olar: *Səndən qorxdum,* ***yoxsa*** *sənin qohum-qardaşlarından?*

"*Gah, gah da*" bağlayıcısı bütün məqamlar üçün işlək deyil; belə ki, bu bağlayıcı gələcək zamanda baş verəsi hadisələrlə bağlı, demək olar ki, işlədilmir. *Məsələn: Sabah şəhərə gübrə dalınca* ***ya İmran, ya da*** *briqadir getməli idi (*İ.Şıxlı) cümləsində "*ya, ya da*" bağlayıcısını "*gah, gah da"* bağlayıcısı ilə əvəz etmək həm məntiqi-üslub baxımdan, həm də semantik baxımdan mümkün deyil. Deməli, bağlayıcıya heç bir semantik əlaməti olmayan sözlər kimi baxmaq düzgün deyil.

Başqa fərq ondan ibarətdir ki, "*ya*" bağlayıcısı cümlədə tək də işlənə bildiyi halda "*gah, gah da*" bağlayıcısı, demək olar ki, tək işlənə bilmir. Məsələn: *Bu vaxt onların qapısını döyən qonşusu,* ***ya da*** *qardaşı ola bilərdi*(S.Azəri).

Bölüşdürmə bağlayıcılarından olan "*istər, istərsə*", göründüyü kimi, feillə tam oxşarlıq təşkil edir və nə qədər mücərrədləşsə də, daxili semantika müəyyən qədər özünü göstərir. Lakin bu söz özünün ilkin konkret mənasından uzaqlaşaraq artıq mücərrədləşmiş və həmin mövqedə yalnız bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Bu bağlayıcı "*ya, ya da*" bağlayıcısı ilə, demək olar ki, tam halda sinonimlik təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, bu bağlayıcılar istənilən mövqedə bir-birini əvəz edə bilirlər. Məsələn: ***İstər*** *yay,* ***istərsə*** *qış olsun, Gülgəz bu yolu piyada gedib- gələrdi*(İ.Şıxlı).

Burada "*istər, istərsə də"* bağlayıcısı "*ya, ya da*" bağlayıcısı ilə əvəzlənə bilsə də "*gah, gah da*" bağlayıcısı ilə əvəz oluna bilmir.

5. Aydınlaşdırma bağlayıcıları. Buraya "*yəni, yəni ki, məsələn*" bağlayıcıları daxildir. Bu bağlayıcılar aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri, yaxud əlavə ilə onun aid olduğu söz və ya ifadələr arasında işlədilir. Sözsüz ki, həmin bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında bağlayıcı vasitə kimi işlətmək olmaz. Ona görə ki, həmcins üzvlər bərabərhüquqlu söz və ifadələr olduğundan onlardan biri digərini izah edə bilməz. Aydınlaşdırma bağlayıcısının işləndiyi yerdə isə ikinci komponent birincini izah etməlidir.

Bu bağlayıcının tabesiz mürəkkəb cümlədə işlənə bilməsi isə qanunauyğun bir haldır; belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlədə sadalama əlaqəli olanlardan başqa, qalanlarında komponentlər arasında bu və ya digər semantik əlaqələr, yəni birinin digərini şərtləndirməsi olur. *Yəni* bağlayıcısı da aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentləri bağlayır. Məsələn: *Yaz gələndə bütün kənd canlanırdı, yəni hamı çöl işinə başlayırdı* (M.Qocayev). Demək lazımdır ki, aydınlaşdırma bağlayıcısının digərini burada əvəz etmək olmur. Bunun əsas səbəbi həmin bağlayıcıların daxili potensial semantikasıdır. Dediyimiz kimi, bağlayıcıların müstəqil leksik-semantik mənası olmasa da, daxili mənasında müəyyən semantikaya malikdir ki, bu da onların hər yerdə deyil, məhz müvafiq yerlərdə işlədilməsini təmin edir. *Yəni* bağlayıcısının daxili semantikası ondan ibarətdir ki, bu bağlayıcı ilə

əlaqələnən komponentlərdən ikincisi birincinin məzmununu açmalı, izah etməli, aydınlaşdırmalıdır, lakin bu zaman hər iki komponentin məzmun yükü, demək olar ki, eyni olur. *Məsələn* bağlayıcısı isə daxili semantikasında aydınlaşdırma məzmununa malik olsa da, bu bağlayıcının əlaqələndirdiyi komponentlər bərabər məzmuna malik olmur, daha doğrusu, ikinci komponentin məzmunu birincinin bir hissəsini təşkil edir. Elə buna görədir ki, həmin bağlayıcıların əlaqələndirdiyi dil vahidləri də eyni deyil; belə ki, yəni bağlayıcısı əlavə ilə onun aid olduğu söz və ifadə arasında işlənə bilirsə, bu funksiyanı məsələn bağlayıcısı yerinə yetirə bilmir. Məsələn: *Samir, yəni sinif yoldaşım bu gün dərsə gecikmişdi* cümləsində *yəni* bağlayıcısının yerinə *məsələn* bağlayıcısını qoymaq olmaz. Eləcə də *Mənim sinif yoldaşların, məsələn Samir və Rüfət dərsə yaxşı hazırlaşmışdılar* cümləsindəki *məsələn* bağlayıcısının yerinə *yəni* bağlayıcısını qoymaq olmaz. Bu isə o deməkdir ki, bu bağlayıcıların eyni ad altında birləşdirilməsi onların daxili potensial semantik məzmunlarına görə deyil, funksiya eyniliyinə görədir. Buna görə də eyni başlıq altında birləşdirilmələrinə baxmayaraq, bu bağlayıcıları sinonim hesab etmək olmaz.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki, köməkçi nitq hissələrinin, o cümlədən bağlayıcıların sinonimliyi ilə əsas nitq hissələrinin sinonimliyi arasında müəyyən fərqli məqamlar olsa da, yaxınlıq da çoxdur. Burada həm mütləq, həm nisbi sinonimlikdən bəhs etmək olar. Sonuncu fakt isə onu göstərir ki, bəzən bağlayıcılar eyni məzmun başlığı altında verilsə də, onlar əslində sinonimik münasibətdə olmurlar.

Ədəbiyyat:

1. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. “Maarif”, Bakı, 1990.
2. M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
3. S.Q.Əlizadə Azərbaycan ədəbi dilində bağlayıcıların inkişaf səviyyəsi.— Azərbaycan dilində adların morfologiyası. ADU nəşri, Bakı, 1984, s.37-41.
4. N.R.Manafov, S.M.Behbudov Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. EA nəşri, Bakı, 1992.
5. Q.Kazımov Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Elm və təhsil”, Bakı 2010
6. F.Zeynalov Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. “Maarif”, Bakı 1971

Сурая Гаджиева

Синонимия некоторых сочинительных союзов (противительные, разделительные, пояснительные союзы)

Резюме

Несмотря на то, что союзы принадлежат к служебным частям речи, тем не менее, между ними существуют различные семантические связи, одной из которых является синонимия. Синонимия союзов носит как абсолютный, так и относительный характер. Некоторые союзы могут заменять друг друга (напр., *amma, ancaq, lakin*), другие – не всегда (напр., *yoxsa, halbuki*). Ряд союзов, относящихся к разным семантическим группам, могут употребляться в качестве синонимов (*ya – yoxsa*). Синонимические связи между союзами, принадлежащими к одной и той же семантической группе, их взаимозаменяемость также неодинаковы.

Suraya Hajiyeva

Synonymy of some coordinative conjunctions (adversative, separation, explanatory conjunctions)

Summary

In spite of the fact that the conjunctions belong to auxiliary parts of speech, nevertheless, there are the various semantic links between them, and synonymy is one of which. Synonymy of the conjunctions carries both absolute and relative character. Some conjunctions mutually can replace each other (e.g., *amma, ancaq, lakin*), but others are not regularly (e.g., *yoxsa, halbuki*). A part of the conjunctions concerning to different semantic groups can be used as synonyms (*ya – yoxsa*). Synonymic relations between the conjunctions belonging to the same semantic group and their interchangeability also are not identical.

Rəyçi: Profesor Hüseyn Əskərov

LALƏ MƏSİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
masimovalala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İSİM DÜZƏLDƏN SUFFİKSLƏRİN ROLU

Açar sözlər: suffiks, sözdüzəltmə, sözdüzəldici suffiks, morfoloqiya morfem
Key words: suffix, word-building, derivational suffix, morphology, morpheme
Ключевые слова: суффикс, словообразование, деривационный суффикс, морфология, морфема

Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən bütün sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar.

İsim düzəldən şəkilçilər, fel düzəldən şəkilçilər, sifət düzəldən şəkilçilər, zərf düzəldən şəkilçilər. Burada bizim məqsədimiz adlardan ad düzəldən şəkilçiləri, yəni morfoloji yolla yaranan isimləri təsnif etməkdir. Ona görə də bu şəkilçilər – suffikslər haqqında danışmağı lazım bilmişik. Istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dılində suffikslər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünürlər. Məhsuldar suffikslər o şəkilçilərdir ki, onlar bir-birinin ardınca saysız-hesabsız yeni sözlər yaradır. Məsələn, bəzi şəkilçilər müxtəlif isimlərə artırılaraq az miqdarda sözlər əmələ gətirir ki, bunlara da məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər deyilir.

Morfoloji üsulla isimlərin yaradılması müasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatını zənginləşdirir. Morfoloji yolla, yeni çeşidli sözdüzəldici suffikslərin - şəkilçilərin söz kökünə əlavəsi ilə yaranan belə sözlər – isimlər müxtəlif anlayışlarla bağlı əşya, hadisə və proses bildirir. Dediyimiz kimi, düzəltmə quruluşlu isimlərdən heç də hamısı fəal iştirak etmir.

Ingilis dilində işlənən suffiksli isimlərin yaranmasında fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-er şəkilçisi: bu isimlərin əksəriyyəti ixtisas adları bildirir. Məsələn, *teacher(müəllim), doctor(həkim), oiler* (neftçi), *fighter* (döyüşçü), *jumper* (idm. tullanan), *farmer* (fermer), *invader* (ixtiraçı), *carpenter* (dülgər), *joiner* (xarrat), *jeweller* (zərgər), *hunter* (ovçu), *builder* (bənna), *driver* (sürücü), *swimmer* (üzgüçü), *gardener* (bağban), *painter/artist* (rəssam), *manager* (müdir), *driller* (qazmaçı) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-er* şəkilçisi çox məhsuldar olub saysız-hesabsız ixtisas adları düzəltməkdə mahirdir. Bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş misallara nəzər salaq:

The defender began organizing the ground in depth and digging. Müdafiəçi şəkilçi torpağı dərininə qazmaq işini təşkil etməyə başladı.

-or şəkilçisi: bu şəkilçi də əsasən ixtisas, sənət-peşə adları bildirərək *–er* suffiksi ilə allomorfluq təşkil edir. Məsələn navigator (gəmiçi), sailor (dənizçi), doctor (həkim), actor (aktyor), incistor (inkasator), corrector (korrektor), lector (lektor/mühaziraçi), executor (məhkəmə), ambassodor (səfir), aircraft (aviator) və s. Məsələn.

In World War I pilots of heavier than aircraft – aviator. Dünya müharibəsində ağır təyyarələrin pilotları aviator adlanırdılar.

-er//-or allomorfları bir morfem kimi qəbul olunur, lakin onların fərqli və oxşar cəhətləri vardır. Oxşar cəhətləri odur ki, hər iki morfemin tələffüzü [ə]-dir və hər ikisinin yaradıcılıq qabiliyyətləri eynidir. Belə ki, hər ikisi də isim düzəltmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Fərqli cəhətləri isə onların müxtəlif qrafikə malik olmasıdır *(-er, -or), -or* şəkilçisi *–er* şəkilçisinə nisbətən az məhsuldardır və qismən az ixtisas adları düzəldir: *-er* şəkilçisi isim və felin sonuna artırılaraq ixtisas adları düzəldir, *-or* şəkilçisi isə ancaq felin sonuna artırılıb ixtisas adı düzəldir. Məsələn aşağıdakı modellərə nəzər salaq:

V+ er= N worker, fighter, invader, joiner və s

N+ er =N oiler, jeweler, gardener, boxer, milker və s

V+ or=N sailor, actor, translator, director, interrogator və s

-eer suffiksi. Bu morfem də *-er* morfemi kimi məhsuldar deyil. *–eer* morfemi ilə düzələn isimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *mountaineer* "alpinist", *ballader* "ballada oxuyan", *auctioneer* "auksionu idarə edən", *musketeer* "muşketor, Fransada kralın qvardiya süvarisində xidmət etmiş zadəgan", *puppeteer* "kukla teatrının aktyoru", *pamphleteer* "pampfletçi, pamflet" həcv yazan", *marketer* "kommersant, satıcı", *buccaneer* "pirate", *racketeer* "raket texnikası ilə məşğul olan mütəxəssis" və s.

-an, -ian suffiksi. Alınma şəkilçilər olan *–an, -ian* isim düzəldən suffikslərin fəallığı ilə seçilən morfemlər sırasındadırlar. Məsələn, *musician* "musiqiçi", *historian* "tarixçi", *phonetician* "fonetist", *technician* "texnik" və s.

-ist suffiksi. Bu morfem Azərbaycan dilində fəal olduğu kimi, ingilis də fəaldır. Məsələn, *communist* "kommunist", *typist* "naşir", *receptionist* "resepsionist", *dramatist* "dramma ilə məşğul olan şəxs, dramaturq", *botanist* "botanik", *chemist* "kimyaçı", *anecdotist* "anikdot yazan", *artist* "incəsənət adamı", *tourist* "səyahətçi, turist", *violonist* "skripkaçı", *paleontologist* "paleontoloq", *logist* "məntiqçi", *physicist* "fizikaçı", *motorist*

"sürücü", *dentist* "diş həkimi", *novelist* "hekayə yazan", *socialist* "sosioloq", *machinist* "maşinist, maşınqayırma mütəxəssisi" və s.

-ant/ent suffiksi: İngilis dilində ***-ant/-ent*** suffiksləri ilə yaranan isimlər, əsasən şəxs, sənət-peşə və bəzi ixtisas adları yaradır. Məsələn, *servant* "qulluqçu", *merchant* "tacir", *accountant* "mühasib", *student* "tələbə", *defendant* "müdafiəçi" və s.

-ing suffiksi. Bu morfem vasitəsilə də yaranan isimlər aşağıdakılardır: *meeting* "iclas", *building* "bina", *driving* "sürücülük", *gardening* "bağçılıq", *accounting* "mühasibat, hesabdar işi", *babysitting* "dayəlik", *computer programming* "kompüter programçılığı", *drawing* "rəssamlıq", *painting* "rəssamlıq", *engineering* "mühəndislik", *wrestling* "güləş", *fishing* "balıqçılıq"və s.

-ster suffiksi. Bu suffiks ilə yaranan isimlər: məsələn, *punster* "kalamburçu", *songster* "xanəndə" və s.

-ier suffiksi. İngilis dilində çox da məhsuldar olmayan isimlər yaradır. Məsələn, *financier* "iqtisadçı", *warrior* "döyüşçü" və s.

-ate suffiksi ilə yaranan isimlər az da olsa, ingilis dilində mövcuddur. Məsələn: *advocate* "vəkil" və s.

-ary suffiksi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *missionary* "missioner", *secretary* "katibə", *registrator* "qeydçi" və s.

-ness suffiksi ilə yaranan isimlər: Məsələn, brightness (parlaqlıq, şəffaflıq), kindness (mərhəmətlilik) və s.

-ee şəkilçisi: *weapeneer* (silah üzrə mütəxəssis), *enginee*r (mühəndis), *pistoleer* (tapança düzəldən), *carbineer//carabineer* (karabin düzəldən şəxs), *mountaineer* (alpinist), *racketeer* (raket üzrə mütəxəssis) və s.

-ee şəkilçisi: *holdee* (əsgər), *artificiee* (çilingər), *mercee* (ipək, məxmər alveri edən tacir), *consignee* (yükqəbul edən fəhlə) və s.

-ant şəkilçisi: *accountant* (mühasib), *fabricant* (inşaatçı), *servant* (qulluqçu), *assistant* (köməkçi), *attendant* (xidmətçi), *celebrant* (keşiş), *commandant* (komendant), *lieutenant* (leytenant), *merchant* (tacir), *sergeant* (serjant) və s.

-ees şəkilçisi: *poetress* (şairə), *instructress* (müəllimə// təlimçi), *actress* (aktrisa), *waitress* (xidmətçi qadın), *directoress* (müdirə), *songstress* (müğənni qadın) və s.

-ian şəkilçisi: *musician* (musiqiçi), *acedemician* (akademik), *diagnostician* (diaqnoz qoyan həkim), *physician* (həkim) və s.

-ic şəkilçisi: *critic* (tənqidçi).

Bir sıra arxik suffikslər də vardır ki, artıq onlar şəkilçi funksiyasını itirib adi isim kimi işlənirlər. Bu şəkilçilərdən *–berry* (strawberry), - *hood* (childhood), *-t* (fight), *-le* (bundle), *-ock* (hillock) və s.

Daxili imkanların və alınmaların köməyi ilə zənginləşən ingilis və Azərbaycan dillərinin (müxtəlif sistemli olmalarına baxmayaraq) lüğət tərkibi, hər şeydən əvvəl cəmiyyətin bütün obyektiv-inkişaf qanun və normalarını özündə əks etdirir. Belə isimlər bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə bəzi isimlərdən fərqlənir. Bu fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:
a) Ümumu isimlər, adətən konkret və mücərrəd olur. Göstərilən isim düzəldən suffikslərlə yaranan sözlər isə şəxslə bağlı olduğu üçün ancaq konkret olur. Məsələn, doctor (həkim), teacher (müəllim), tractor driver (traktorçu), shepherd (çoban), surgeon (cərrah), poet (şair), barber (bərbər) və s.
b) Bütün ümumi və xüsusi isimlər kim?, nə? suallarından birinə cavab verir, göstərilən şəkilçilərin isə əksəriyyəti ixtisas adları bildirdiyinə görə və şəxslə əlaqədar olduğu üçün ayrılıqda ancaq kim? sualına cavab verir. Məsələn, painter (rəssam//rəngsaz), carpenter (çilingər), engineer (mühəndis), postman (poçtalyon), chemist (kimyaçı) və s.
Digər ümumi isimlər kimi suffiksli ixtisas bildirən isimlər də cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işlənə bilir. Bu zaman onlar hansı cümlə üzvü funksiyasında işlənərsə, onun da sualına cavab verir. Məsələn,

The carpenter made a beautiful table – Dülgər gözəl bir stol düzəltdi. (Kim?); Shepherd. Azad thought about going out of the bad weather – Çoban Azad pis hava şəraitində bayıra çıxmaq haqqında düşünürdü (hansı Azad?); The pupils congratulated the blacksmith – Şagirdlər dəmirçini təbrik etdilər (kimi?).

Amma sənət sahələrinin yaranmasında iştirak edən suffiksli isimlər nə? Sualına cavab verir. Sənət səhələrinin adlarını bildirən isimlər də müxtəlif funksiyalarda işlənə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970.
3. Mehrabov A, Abbasov A, Mahmudov M. "Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri". Bakı, 2013.

L.Məsimova

The role of noun forming suffixes in enriching English vocabulary stock

Summary

A suffix normally marks a word as an adjective, verb, or noun. A suffix is placed at the end of the word. Suffixes are affixes that attach to the ends of the base forms of words to create new words or new forms of words.

Suffixation is a type of English derivation that creates new words. In addition to the agent suffixes *-er*, *-or*, and *-ar*, other derivational suffixes also result in the creation of agent nouns. Derivation suffixes create new Agent nouns are nouns that identify the person performing an action or, in other words, are names for people. Adding a suffix to a verb form is one way of forming a noun. A suffix is a part added to the end of a word. Nouns may be formed from verbs, adjectives or other nouns. The forms are often Latin or Greek in origin.

Л.Масимова

Роль существительного, формирующего суффиксы в обогащении английского словарного запаса

Резюме

Суффикс обычно обозначает слово как прилагательное, глагол или существительное. Суффикс помещается в конец слова. Суффиксы - это аффиксы, которые прикрепляются к концам базовых форм слов для создания новых слов или новых форм слов. Суффиксация - это тип английского вывода, который создает новые слова. В дополнение к суффиксам агента -er, -or и -ar другие деривационные суффиксы также приводят к созданию существительных агентов. Суффиксы деривации создают новые существительные которые идентифицируют человека, выполняющего действие, или, другими словами, имена для людей. Добавление суффикса в форму глагола является одним из способов формирования существительного. Суффикс - это часть, добавленная к концу слова. Существительные могут быть сформированы из глаголов, прилагательных или других существительных. Формы часто являются латинскими или греческими по происхождению.

Rəyçi: **Fəridə Hüseynova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aytenhuseynova88@gmail.com

TERMİN YARADICILIĞINDA ABREVİASİYA PROSESİ

Açar sözləri: abreviasiya, abreviatur, inisial, beynəlmiləl, dil ixtisarları.
Ключевые слова: аббревиация, аббревиатур, инициал, интернациональность, языковые сокращении.
Key words: abbreviation, abbreviators, initial, internationalism, linguistics reduction.

Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində alınmaların sayı artır və bu proses Azərbaycan dili üçün də istisna deyildir. Azərbaycan dili və digər inkişaf etmiş dillərin lüğət tərkibi hazırda terminoloji leksika ilə intensiv zənginləşir, buna səbəb bilavasitə elmi inkişafdır. Elmi, texniki inkişaf dövründə abreviaturların yayılması geniş miqyas aldı ki, bu da abreviasiya prosesinin məhsuldarlığından xəbər verir.

Abreviasiya sözyaradıcılığının geniş yayılmış və məhsuldar üsuludur. Abreviasiya zamanı termin sözlərin ilk hissəsindən, ilk hərf və səslərin adlandırılmasından əmələ gəlir. İlk olaraq mürəkkəb, çoxsözlü termin yaranır, sonra isə abreviatur formalaşır. Abreviaturlar qənaət üsul kimi sözyaratmada çoxdan mövcuddur. Lakin bu prosesin sürətli inkişafı XX əsrdən başlayır. XXI əsrdə abreviasiya sözyaradıcılığı üsulu kimi yüksək məhsuldarlığı və polifunksionallığı ilə səciyyələndirilir: nominativ və kompressiv funksiyaları yerinə yetirir. Həmçinin dildə nitq ekspressivliyi vasitəsi hesab olunur.

"Abreviasiya ədəbi dildə artıq sözçülüyü aradan qaldırmaqla nitqin intellektual və elmi-informativlik tutumunu qüvvətləndirərək, bir tərəfdən, ədəbi dildə, digər tərəfdən, həm də danışıq dilində xüsusi üslubi məqamlarda və artikulyasiya enerjisinə qənaət məqsədi ilə istifadə edilən konvensial ixtisar hadisəsidir" [1,9].

Bəzən abreviasiya və abreviatur anlayışları eyni tutulur. O.S.Axmanova düzgün olaraq qeyd edir ki, "abreviaturlar leksik vahid, abreviasiya isə abreviaturların yaranma prosesidir" [4,27]. Abreviasiya prosesinin nəticəsi abreviaturlardır.

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan dilinin inkişafının fərqləndirici əlamətlərindən biri də dünyada xarici realilərin adlandırılmasının, həmçinin abreviasiya üsulu ilə böyük miqdarda söz, terminlərin dilimizə sürətli axınının müşahidə olunmasıdır. Azərbaycan dilində beynəlmiləl abreviaturlar xüsusi yer tutur, ən çox ingilis mənşəli ixtisarlar dünyaca məşhur məfhum və hadisələrin adlandırılmasını ifadə edir.

Müxtəlif növ mürəkkəb ixtisarlı sözlərin əmələ gəlməsi yeni predmetlərin hərəkəti nəticəsində yarandı. Verilmiş çoxmüxtəlifliklər arasında böyük maraq alınma abreviaturlardır. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində abreviaturlar müxtəlif dil funksiya və üslublarını yerinə yetirir: kompressiv, nominativ, expressiv, terminoloji və s.

Abreviasiya prosesinin əhəmiyyəti onun bütün dillərdə geniş inkişafı, onların ortaq səbəblər və oxşar qanunauyğunluqlara malik olmasıdır. Hazırda abreviaturlar bütün mədəni dillərdə iştirak edir. Elm, texnika, mədəniyyət və iqtisadiyyatın gücləndirilmiş inkişafı, müxtəlif millətlər, hökumətlərin və qitələri birləşdirən geniş və təkmilləşmiş vasitə, istehsalın sürətli inkişafı dildə hər növ ixtisarların istifadə tendensiyasını gücləndirdi.

Müasir dillərin inkişafı nöqteyi-nəzərindən şişirdilmiş olmazsa, demək olar ki, XXI əsri "abreviasiya əsri" adlandırmaq olar [6,3]. Tədqiqatçılar hətta bunu abreviasiya partlayışı kimi də qiymətləndirirlər.

Azərbaycan dilçiliyində abreviaturları M.Adilov geniş araşdırmışdır. O öz əsərində abreviaturların təsnifatını vermiş, onların fonetik, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir [1].

Dilçilikdə abreviaturları növlərinə görə müxtəlif cür təsnif edirlər. M.Qasımov: a) hərfi; b) heca; c) heca+söz ixtisarlara bölmüşdür. S.Sadıqova bölgünü a) hərfi; b) qarışıq; c) heca-termin olaraq vermişdir. M. Adilovun bölgüsü isə qismən fərqlidir. O abreviaturların 5 növünü göstərmişdir: a) qısaltma sözlər; b) inisiallar; c) heca; ç) qarışıq; d) ultra-abreviaturlar.

Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl terminlər aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Qrafik abreviaturlar;
2. İnisiallar;
3. Tronkaturlar [8,130].

Qrafik ixtisarlar söz və söz birləşmələrinin ilk hərfindən götürülür, qalan hissələr ixtisar olunur. Bu ixtisarlar yazıda reallaşır, onlar sözlərin yazılış variantıdır. N.Xudiyev qeyd edir ki, qrafik abreviaturların dildə səs tərkibi müstəqilləşmir və özünün səs tərkibi olmayan hər hansı bir yazı işarəsinin leksik vahid sayılmır [3,104]. Bu ixtisarları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) müraciət olunan: *dr (doktor*); b) elmi dərəcəni bildirənlər: *prof.*(professor); c) çəki, uzunluq bildirənlər: *kh, kv, l, nm*; ç) zaman bildirənlər: *a.m* (ante meridiem), *p.m* (post meridiem) və s.

İnisiallar–Abreviasiya üsulları arasında birinci yeri inisial ixtisarlar tutur. Çoxkomponentli söz birləşmələrinin ixtisarı, lakin daha qabarıq ifadə olunma tendensiyası beynəlmiləl abreviaturlar münasibətində müşahidə edilir.

Struktur- fonetik xüsusiyyətlərinə görə inisiallar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1) *hərfi insiallar* - bu leksemlərin əsas xüsusiyyəti hərfi tələffüzdür, yəni əlifbadakı hərflərin adlandırılması. Struktur – fonetik münasibətlərdə ən çox diqqəti hərfbəhərf tələffüz olunan abreviaturlar çəkir. Məs: *BBC (bi-bi-si), PDF (Pe-de-ef), SPF (es-pe-ef), ID (ay-di), CNN (si-en-en), FM (ef-em)* və s.

2) *Səs inisiallar* – başqa cür desək akronimlər. Hərfi insiallardan fərqli olaraq akronimlər bütöv söz kimi tələffüz edilir. Məsələn, *NATO, SOS*, *ISO, LAN, OTEL, OPEK* və s.

Beynəlmiləl inisal abreviaturları struktur xüsusiyyətlərinə və tələffüz qanunauyğunluğuna görə iki növə ayırmaq olar: 1) Konsonant abreviaturlar (tərkibində sait olmayan) – onların tələffüzü hecavi strukturla reallaşır. Bəzi abreviaturlar ancaq açıq hecalardan ibarətdir: *DVD* (di-vi-di), *CV* (si-vi). Digərləri qapalı: *MMS* (em-em-es), *MSN* (em-es-en). Üçüncü qrup abreviaturlar qarışıq hecalardan ibarətdir (açıq-qapalı): *GSM* (ge-se-em), *FTP* (ef-ti-pi). 2) Konsonant-vokal, yəni tərkibində həm samit, həm də sait olan abreviaturlar: *İKT, İBM, CİP* və s. Bu növ ixtisarlar demək olar ki, çoxsaylıdır və artmaqdadır.

Tədqiqatçı D.İ.Alekseyev qeyd edir ki, "inisial abreviaturlar ilk dəfədən qeyri-səliqəsiz yox, ancaq azacıq məhsuldar nümunə və formullarla düzəlirdi" [5,245].

Beynəlmiləl inisial abreviaturların çoxu yeni kateqoriyalı sözlərin quruluşunda funksionallaşır və sözyaratma çərçivəsində isim-binomlar tərkibini yaradır. *SMS (short message service)-məlumat, SPA(sanys per aqua)-salon*. Bəzən bu cür binomlarda tavtalogiya baş verir. Belə ki, binomların tərkibində ikinci komponent ixtisar olunmuş şəkildə artıq iştirak edir, onun birinci hissəsini təşkil edir. Məsələn, *İP* – protokol (İnternet protocol),*CD-disk (compact disk), İT – texnologiyalar (information technology), LCD-displey (liquid crystal displey), SPF-faktor (sun protevtion factor)*. Bu cür tavtalogiyalara əsasən KİV və reklamlarda rast gəlinir. Lakin bəzi abreviaturlar yalnız binom şəklində formalaşır və Azərbaycan dilində də bu şəkildə işlənir. *SİM (service interface module)-kart, PIN (personal identification number)-kod, POS (point-of-sale)-terminal, İP-adres* və s. Dildə işlənən binom abreviaturlar: *TV-şou, İQ-test, LCD-monitor* və s. Bu cür binomların birinci hissəsini təşkil edən abreviaturlar adətən, hadisə, texnologiya, sistem, metodu və s. müəyyən şəkildə adlandırır. Binom quruluşunda olan abreviaturlar: *SPA-salon, SPA-prosedur; VIP-müştəri, VIP-zal,VIP – bilet; İnternet-resurlar; internet-provayder, internet-radio, internet-kafe; IP – adres*, *IP- deytaqram, IP - telefoniya; TV-şou, TV-tüner, TV-stend* və s.

Tronkaturlar – belə abreviaturlarda söz birləşmələrin bir tərəfi ixtisar edilir, yaxud da hər iki komponentin müəyyən hissəsi ixtisar edilir. *Hidroleksem* (hidronomik leksem), *texnopark* (texnoloji park), *internet* (**İnter**connected computer **net**works) – beynəlxalq şəbəkə*; interpol* (international criminal police) – beynəlxalq polis*, UniCredit* (universal credit) universal kredit, *geonom* (geonomenklatura); *transponder* (**trans**mitter – res**ponder** verici-cavablandırıcı)- qəbul etdiyi siqnala cavab olaraq siqnal göndərən qəbuledici-ötürücü qurğu; *usenet* – (User Network) – istifadəçi şəbəkəsi. Ünsiyyət və faylları dərc etmək üçün istifadə olunan kompüter şəbəkəsi. və s.

Dil kodlarının abreviaturlar hesabına artması, mətn səviyyəsində böyük qənaətin olması qaçılmazdır, çünki əksər abreviaturlar lüğətdə öz yerlərini tutublar. Onlar tam mənası ilə dilə oturuşublar və leksikləşərək dildə adi sözlər kimi işlənirlər. Məsələn, inisiallara aid olan leksemlər: *lazer (**L**ight **A**mplification by **S**timulated **E**mission of **R**adiation)*–görünən, infraqırmızı və ya ultrabənövşəyi diapazonlarda koherent elektromaqnit şüalanmasını almaq üçün kvant effektlərinin istifadə olunduğu qurğu*; Otel (Organization Touristique Europlanne de Loisirs);* Dildə leksikləşərək işlənən abreviaturlara teleskopik ixtisarlar da daxildir. Teleskopik sözlər elə ixtisarlardır ki, burada söz birləşməsi komponentlərinin ilk elementləri, yaxud da ilk və son elementləri saxlanılır və birləşərək düzəlir*:modem (**mo**dulyator – **dem**odulyator)* – əlaqə kanallarının (telefon xətləri,radio kanal və s.) köməyi ilə məlumatları uzaq məsafələrə ötürmək və qəbul etmək üçün istifadə olunan qurğudur; *kodek (**co**mpressor-**dec**ompressor*) - verilənlərin sıxılması/açılması texnologiyası; *piksel* – (**pic**ture **el**ement) bütün ədədi görünüşlərin ən kiçik parçası olan nöqtəciklərə piksel deyilir; *voksel* – (**vol**umetric pix**el**) – həcmli piksel. Həcmli görüntü elementi.

Bu abreviaturlar dilin lüğət tərkibinə elə oturuşublar ki, hətta onların abreviatur olduğu hiss edilmir. Bu ixtisarlar orijinal dildə leksikləşib və Azərbaycan dilinə müstəqil söz şəklində keçmişdir.

Linqvistik təhlil apararkən ortaya hərf-rəqəm tipli beynəlmiləl abreviaturlar çıxır. Onların xüsusiyyətləri odur ki, əlifbada hərf və rəqəmlərdən təşkil olunur. Məs: *Mp3*(MPEG-1 Audio Layer 3) – güclü sıxılmış rəqəmsal musiqi və səs fayllarını saxlamaq və göndərmək üçün format; *RS.232* (Recommended Standart -232) – data verilişi standartları seriyalarından 232 saylı standart. Yaxud rəqəm-hərf şəklində olan abreviaturlar: *4G* (fourth generation) dördüncü nəsil texnologiya – dördüncü nəsil simsiz mobil rabitə; *3D* (third)–üçölçülü – həcmi qrafik və ya səs oyunlarda həmçinin professional animasiya, kinofilm və reklamlarda istifadə olunur. Sözlər ixtisar zamanı rəqəmlə əvəzlənir, bu da qrafik rahatlıqla izah olunur.

Abreviaturların bir üsulu da söz birləşməsinin ilk sözün ixtisar olub başlanğıc hərfin saxlanması, ikinci tərəfin isə tam işlənməsidir. Məsələn: *M-kommersiya* (mobil kommersiya) – mobil rabitə vasitələrinin köməyi ilə alqı-satqı; *E-menecer* (elektron menecer)– həm internetdən interaktiv alqısatqı xidmətləri göstərən, həm də ilkin yerləşdirmə anderraytinq proseslərində iştirak edən brokerlər; *E-mail* – qeydiyyatdan keçmiş (fərdi parolu ilə) kompüter vasitəsi ilə məlumat və fayl mübadiləsi üçün istifadə edilən informasiya saxlanması, verilişi və qəbulu sistemi; *İ-mode* (internet mode).

Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl abreviaturlardan 60% inisial, qrafik 10%, tronkatur 30%-dir. Əlbəttə, bu hesablamalar bütün materialı əhatə etmir və qeyd edilən abreviaturların sayının təxmini xəritəsini verə bilər. Müxtəlif konstruksiyalı mürəkkəb ixtisarlı sözlər elmin, texnika və işgüzar terminologiyanın ayrılmaz hissəsidir, onların xüsusi çəkisi leksik çoxluq durmadan artmaqdadır.

Abreviaturların müsbət cəhətləri: 1) Ünsiyyət zamanı ifadə, frazaların ötürülməsində vaxta qənaət; 2) minimal vaxt ərzində daha çox informasiyanın ötürülməsi; 3) fikirlərin daha lakonik və dəqiq formalaşdırılmasıdır.

Abreviasiyanın geniş yayılması və ixtisar olunmuş leksik vahidlərin istifadəsi bir çox milli dillər üçün ümumi tendensiya oldu; dünyada ixtisarların sayı böyük sürətlə çoxalır. İnformasiyanın sayının dayanmadan artması, xüsusən terminologiya və nomenklaturada mürəkkəb çoxhecalı adlandırmaların geniş yayılması, dil istifadəçiləri mətnin həcmini abreviaturanın müxtəlif növlərindən istifadə etməklə qısaltmağa meyl edir ki, bu da xüsusi işarə vahidlərin, kodların artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə də, dil adresantın verbal mesajı və onu alan adresatla qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Abreviaturlar daim təzələnir, onların yeni yaranma üsulları əmələ gəlir, lakin onların başlıca xüsusiyyəti fikrin ötürülməsi və sözün öz formasını saxlamayaraq səslənməsidir.

Abreviasiya nəinki yazılı dildə, həmçinin canlı şifahi dildə, danışıq nitqində baş verir. Bəzi sözlər qeyri-rəsmi nitq üslubunda ixtisar formasında istifadə olunur. Məs:*TV (televizor), net (İnternet)* və s.

Hal-hazırda beynəlmiləl abreviaturların orijinallığı onların işlənmə tezliyindən ibarətdir, belə neologizmlər qısa müddətdən sonra Azərbaycan dilinin ümumişlək leksika dairəsinə qəbul olurlar. Bəzi abreviaturlar kütləvi xarakter daşıyır və bütün dil istifadəçilərinə tanışdır. Məsələn, *DJ, Wİ-Fİ, CV* və s. Bəzən ixtisarların məzmunu unudulur, yaxud da onun açılışı geniş kütlə üçün aydın deyil, lakin dildə geniş işləklik qazanır. Məsələn, *SMS, CV, MMS, USB* və s.

Digərləri dar çərçivəyə malikdir. Məsələn: *İP* – (İnternet protocol) – İnternet qovşaqları arasında məlumatların ötürülməsinə və yönləndirilməsinə cavabdeh olan şəbəkə səviyyəli protokol. *JPEG* – (cey-peg Joint

Photographic Expert Group) – fotogörüntüləri və ona bənzər görüntüləri saxlamaq üçün tətbiq olunan populyar qrafik formatlardan biri. *MS-DOS* – (Microsoft Disk Operating System) – Mikrosoft şirkətinin yaratmış olduğu disk əməliyyat sistemi.

İstifadə olunan abreviaturların ümumi sayı çox miqdardadır, onların anlaşılması çox çətindir. Buna görə də abreviaturların izahlarına terminoloji sahələri əhatə edən lüğətlərdə rast gəlmək olar.

Abreviaturlar mətnə müxtəlif üsullarla daxil edilir. Konvensial abreviaturlar izahsız verilir: *App Store* – "Apple" şirkətindən istifadə edənlərə tanışdır və şifrənin açılmasını tələb etmir, yaxud *UEFA, Wİ-Fİ, modem* və s. bu kimi nümunələrin beynəlxalq miqyasda işlənməsi deşifrəni asanlaşdırır. Dildə əmələ gələn abreviaturların izahı mötərizə içərisində verilir. İzahı verilən abreviaturlar dar çərçivədə, yəni sırf elmi terminologiya ilə bağlı olması ilə izah olunur.

Son illər beynəlmiləl abreviaturların axının artması müşahidə edilir. Beynəlmiləl abreviaturların dilimizdə açılış variantı işlənmir, çünki onlar Azərbaycan dili üçün yaddırlar. Azərbaycan dilində bəzi abreviaturlar transliterasiya olunmadan, yəni heç bir dəyişikliyə uğramadan,donor dildə olduğu kimi yazılır. Baxmayaraq ki, o qrafemlər Azərbaycan dili üçün tamamilə yaddır. Məsələn, *WWW (WORLD WIDE WEB)* – Ümumdünya hörümçək toru adlanıb, internet vasitəsilə ötürülən sənədlərdən ibarətdir;*Wİ-Fİ(**Wi**reless **Fi**delity)* – simsiz bağlılıq;*WAP* (Wide Area Network) – qlobal şəbəkə və s.

Azərbaycan dilində bəzi abreviaturlar " / " ilə yazılırlar. Məsələn, *CP/M* – (Control Program/monitor);*CSMA/CD* (carrier sense multiple access with collision detection) – hesablama şəbəkəsində iki və daha artıq bənd eyni anda veriliş aparmağa cəhd etdikdə tətbiq olunan iş protokolu;*İPX/SPX* (İnternet Packet eXchange/Sequenced Packet eXchange) – Novell Netware şəbəkələrində istifadə olunan protokollar steki; *TCP/IP* (Transmission Control Protocol/İnternet Protocol) – verilmişin idarəetmə protokolu/İnternet protokolu.

Əksər abreviaturlar "-" ilə yazılır. Məs: *M-JPEG* (Motion Joint Photographic Experts Group) – Fotoqrafik Expertlər Qrupu Birliyi.

Orfoqrafik cəhətdən inisiallar böyük hərflərlə yazılır. Məs: *DNS, CTRL, MSN, LED* və s. Leksikləşən abreviaturlar kiçik hərflərlə yazılır: *modem, piksel, lazer, kodek, ram, otel* və s.

Bizim dövrdə müxtəlif növ ixtisarların intensiv inkişaf səbəblərinə həyatın sürətli tempini hesab etmək olar ki, bura mürəkkəb, uzun adların, yeni məhfumların adlandırılmasına tələbatın artmasıdır.

Abreviaturların optimal uzunluğu diqqət çəkən məqamdır. Ən uzun ixtisar 5-6 inisialdan ibarət olanlardır: *S/PDIF* (Sony/Philips Digital

Interface Format) – CD-pleyerlərdə və başqa audio qurğuların komponentləri arasında səs siqnallarının ötürülməsində istifadə olunan aparat və proqram təminatı üçün format; *SD-CDMA* (Space Division Code Division Multiple Access) – fəza kodlanması ilə kanalları ayrılmış çoxstansiyalı daxilolma imkanlıqlı üsul.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, abreviaturlar dildə mükəmməl söz kimi özünü göstərir, aktiv transformasiya ilə mənimsənilir, öz orfoqrafiyasına malikdir, lüğətlərdə möhkəmlənir.

İxtisar sözlərin müxtəlif dillərdə yaranması və genişlənməsinə səbəb kimi tədqiqatçılar fərqli amilləri göstərirlər. Bir tərəfdən ekstralinqvistik faktorların təsiri – böyük sosial tərəqqi, elmi-texniki proqres, beynəlxalq mədəni-iqtisadi əlaqələrin inkişafı və s. Bütün bu hadisələr yeni yaranmış anlayışların başa düşülməsini tələb edir. Digər tərəfdən, əsas linqvistik faktor kimi, abreviaturların yaranmasını nitqə, yazıya qənaət kimi göstərmək olar.

Abreviaturların yaranması fasiləsiz prosesdir. Bu proses Azərbaycan cəmiyyətində ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişmələrin aktivləşməsi, kompüter texnologiyaların geniş yayılması, qərb mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr və digər ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə baş verir.

Yeni terminoloji sistemlərin: informatika, kibernetika, elektronika, maliyyə, statistika, bank işi, sığorta, marketinq və s. yaranıb formalaşması abreviaturların artmasına səbəb olur. Dil ixtisarları günbəgün artaraq diqqətimizi çəkir. Çex dilçisi Hrbäcek J. yazır: "abreviaturlar – bütün mədəni dillərdə dil kommunikasiyanın bir hissəsi olub, az və ya çox dərəcədə dil sisteminə daxil olurlar. Baxmayaraq ki, dildə abreviaturların əhəmiyyəti və sistemdə onların vəziyyəti haqqında fikirlər müxtəlifdir, şübhəsiz, bizim işimiz burda dil faktıyladır və diqqətdən qaçırmaq olmaz ki, onlar bütün günü çoxalma tendensiyasına yönəlməkdədir" [7,91].

Alınma abreviaturların aktivləşməsinə səbəb kimi bəzi faktorları göstərmək olar: yeni proseslərin adlandırılması tələbi (*app*), anlayışların ixtisaslaşması (*HTTP*), xarici dil prestiji (*SPA*).

Hal-hazırda abreviasiya dünyanın müxtəlif dillərində elm və incəsənətin müxtəlif sahələrində, ictimai-siyasi həyatda geniş yayılmış mövqeyə malikdir.

Abreviaturların elm sahələrində işlənmə tezliyi müxtəlifdir. Dəqiq elmlərdə, xüsusən, informatika sahəsində ixtisarların işlənmə intensivliyi yüksəkdir. Buna səbəb kimi həmin sahələrin mürəkkəb quruluşlu baza anlayışlarını göstərmək olar. Buna görə də bu mürəkkəbliyi sadələşdirmək üçün abreviaturlara müraciət olunur.

XXI əsr beynəlxalq dünyada internetin və ələlxüsussmartfon, androidlərin yaranması, onlayn ünsiyyət, sosial şəbəkələrin artması və xüsusən də bu sosial şəbəkələrin xaricdə yaranması, təbii ki, beynəlmiləl

abreviaturların alınma prosesini qaçılmaz etdi. İnternet, informatika sahəsində ixtisarların sayı kifayət qədərdir və bu proses davam etməkdədir. İnternet abreviaturları: *txt; ppm (pages per minute)*-dəqiqədə paketlərin sayı*; pps (packet per second)* – saniyədə paketlərin sayı*; txtsp*; *GİF* (graphics interchange format) – qrafik görüntülərin populyar formatı; *URL* (Uniforma Resource Locator) – resursun universal identifikatoru; *http* (hypertext transfer protocol) – hipertekst verilişi protokolu və s.

Topladığımız material göstərir ki, abreviaturların miqdarı dilimizdə durmadan artmaqdadır, bu da həmin üsulun sözyaratma məhsuldarlığından xəbər verir.

Beləliklə, beynəlmiləl abreviaturlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab olunur ki, bu da müasir dünyada baş verən dəyişikliklərlə, geosiyasi, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. B,2010. 168s.
2. Calalı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. B, 2017.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989, 402 s.
4. Ахманова О.С.Словарь сокращений русского языка (рец.). "Вопросы языкознания",1964, №4, с.144-146.
5. Алексеев Д.И. Сокращённые слова в русском языке. Саратов, 1979, 328 с.
6. Борисов В. В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. Москва, 1972, 320 с.
7. Hrbäcek J. Uwagioskrötachjęzykowych. "Z problemöw wspölczesnych języ-kow i literatur slowianskich". PWN. Warszawa, 1976, s. 91-97.
8. Левит З.Н. Лексикология французского языка. М,1979, 160 с.

А.А.Гусейнова-Гахраманлы

Процесс аббревиации в терминотворцестве

Резюме

В статье рассмотрено формирование интернациональных аббревиатур в аббревиационном процессе. Аббревиация-это естественная, универсальная тенденция. В начале XXI век аббревиатуры вошли в

языковую систему с большой скоростью. Прогресс науки, техники, появление сложных понятий, действий способствовал созданию аббревиатур. Они используется как экономический процесс и в речьи, и в письме. Особенности заимствованных аббревиатурзаключается в том что большинство их употребляется в азербайджанском языке как в оригинале. Среди видов аббревиатур распространены инициалы. Взаимодействие языков, общественно-политические и социально-экономические отношения, развитие интернета, информационных технологий и др. факторы активизировали появление аббревиатур. Массовое распространение сокращений используются в интернете. С каждой днем увеличивается количество сокращений. Онипополняютсловарныйсоставязыка.

A.A.Huseynova-Gahramanlı

The abbreviation process in term creation

Summary

The article considers the formation of international abbreviators in abbreviations process. Abbreviation is a natural, universal tendency. At the beginning of the XXI century abbreviators entered in the language system at high speed. The progress of science, technology, the emergence of complex concepts, actions contributed to the creation of acronyms. They are used as an economic process and in speech, and in the letter. Features of borrowed acronyms is that most of them are used in Azerbaijani language as the original. Among the most used types of common abbreviations initials. The interaction of languages, public-political and socio-economic relations, the development of the Internet, information technology, and other factors has intensified the appearance of abbreviations. The mass distribution of abbreviations used in internet. Every day increases the number of reductions. They enrich the vocabulary of the language.

Rəyçi: Svetlana Novruzova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏLAHƏT SƏMƏDOVA
ADPU
malahat.samadova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ YUVALARININ SEMANTİK–FUNKSİONAL VƏ STRUKTUR TƏKAMÜLÜNƏ DAİR

Açar sözlər: kök söz yuvası, kök söz paradıqmi, semantik qrup, ifadə vasitələri
Ключевые слова: словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, семантическая группа, средства выражения.
Key words: word root, word root paradigm, semantic group , means of expressions.

Qeyd etməliyik ki, dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniləşmələr dünyada, o cümlədən, dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişiklik yaradır. Belə ki, Qərbə inteqrasiya, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox sözlərin yaranmasına səbəb olur. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq görərik ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı vaxtdan xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqət cəlb edən izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Cəmiyyət yarandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsvir və bir-birindən sözalma prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, bu əlaqələr nəticəsində dilin lüğət tərkibi kifayət qədər zənginləşmişdir. Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsi yollarından biri də söz yaradıcılığıdır. Söz

yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

a) Sözlərin kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;

b) Sözlərin kökünə söz artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;

c) Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin düzəldilməsi;

d) Sözə yeni məna verməklə yeni sözlərin düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan bu üsulun müxtəlif növləri vardır:

a) son şəkilçili söz yaradıcılığı;

b) orta şəkilçili (infeksial) söz yaradıcılığı;

c) önşəkilçili (prefiksal) söz yaradıcılığı.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi müasir türk dillərinin də lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində dillərin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlərin də çox önəmli rolu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində türk dilləri digər dillərdən söz almışdır. "İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünün göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqanclıqla qarşılanmışdır" İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq türk dillərinin bir qismi uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışlarsa, bir qismi çin, bir qismi monqol və digər dillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır.

Bildiyiniz kimi, alınma sözlərsiz heç bir dil mövcud deyil. O cümlədən, türk dilləri tarixən türk xalqları başqa xalqlarla ictimai-siyasi əalqədə olmuş, onlar arsında sıx mədəni, iqtisadi, dini münasibətlər yaranmışdır. Alınma leksikanın türk dillərində işlənmə dinamikasını izlədikdə görürük ki, bu sözlərin türk dillərinə keçməsi müxtəlif mərhələlərə bölünür. "... alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər xalqı yaxından tanıya bilir" [6].Türk dillərinə digər dildən sözlər bu səbəblər nəticəsində daxil olmuşdur:

1. Xalqın istilaya məruz qalması;
2. Digər xalqlarla dostluq münasibətinin olması;
3. Coğrafi şərait;
4. Obyektiv inkişaf qanunları

Türk dillərində leksikanın inkişaf dinamikasını izləmək, müasir dönəmdə bu dillərdə leksikanın mənzərəsini canlandırmaq üçün tarixən türk dillərinə hansı dillərdən daha çox alınma leksik vahidlərin keçib işlənməsinə nəzər yetirməyi lazım bilirik.

B.Xəlilov müasir Azərbaycan dilindəki xalis Azərbaycan sözlərini 4 yerə bölür: 1. Türk dilləri ilə ortaqlı sözlər. Bu tip sözləri müəyyənləşdirmək üçün Orxan-Yenisey abidələrini istinad kimi götürən alim nümunə kimi bunları göstərir: ov, aç, ana, at, əkin, adaş, qab, ata, biç, ağız və s. 2. Həm türk, həm də monqol dilləri ilə ortaqlı olan sözlər. Bu tip sözlərdə fonetik, semantik və morfoloji fərqlər də ola bilər. Məsələn, büger-böyrək, zirüxen-ürək, asaq-axsaq, xuuray-quru və s. 3. Şumer dili ilə ortaqlı olan sözlər, məsələn, ada-ata, astar-açar, ar-arı, be-bu, sa-söz və s. O.Süleymanov 60, A.Məmmədov 110-dan artıq sözün şumer və türk dillərində ortaqlı olduğunu aşkar etmişdir . 4. Xüsusi Azərbaycan sözləri.

B.Xəlilov bu tip sözlərin Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmasından sonra yarandığını qeyd edir. Alim xalis Azərbaycan sözlərinə bu nümunələr göstərmişdir. Məsələn, sanc, dinc, tunc, daraq, çəpər, yaraq, yırtıq, çadır, yarpaq və s. [5]. B.Xəlilov bir dildən digər dilə leksik vahidlərin aşağıdakı yollarla keçdiyini söyləyir: 1. Zəruri və məcburi yolla; 2. Ədəbi və danışıq dili vasitəsilə; 3. Vasitəli və vasitəsiz yolla alınma sözlər. Alimin bu təsnifatını qeyd-şərtsiz digər türk dillərinə də aid etmək olar. “Fars dilindən dilimizə keçmiş olan sözlər həm ədəbiyyat və həm də şifahi danışıq dili vasitəsilə keçdiyi üçün burada müxtəlif sahələrə aid sözlərə təsadüf edilir” [1].

Aydındır ki, dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi ilə də zənginləşir. Bu zaman mənanın qismən və tam dəyişməsi hadisəsi baş verə bilir. Belə proses yalnız terminlərin yaranması ilə bağlı deyil, söz yaradıcılığı üsullarından da biridir. Bu ədəbiyyatda “leksik”, “leksik-semantik” və “semantik” üsul adlandırılır. Məsələn S. Cəfərovun tədqiqatlarından biri sözlərin leksik üsulla yaranmasına həsr olunmuşdur. O, leksik üsul haqqında belə yazır: “Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər), əsasən, hazır şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı yeni leksik vahid törədiyi ilk mənşə formasından öz məzmunu və hətta forması etibarilə uzaqlaşır, yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz təşəkkül tapır”. Verilmiş izah geniş əhatə dairəsinə malikdir. Burada sözün həm mənaca, həm də formaca dəyişməsi də nəzərdə tutulur. Lakin söz yaradıcılığında leksik üsul dildə mövcud olan sözün mənasındakı dəyişmə ilə əsaslandırılırsa, onda forma və ya sturuktur dəyişməsi nəzərə alınmalıdır. Deməli, məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda, semantik üsulla söz yaradıcılığından danışmaq mümkündür.

Yeni söz lüğətdə əvvəl olmayan sözdür. Sözün yeni məna qazanması və ya onun mənasının dəyişməsi isə başqa hadisədir. Yəni dildə mövcud olan leksik vahidin yeni məna qazanması hadisəsi baş verir. Forma planı qalır,

məzmun planında dəyişmə baş verir. İstər yeni sözün yaradılması, istərsə də sözün semantikasında dəyişmənin baş verməsi adlandırılan vasitələrin (leksik səviyyədə sözlərin) həcmində genişlənməni səciyyələndirir.Yeni söz lüğətə yeni vahid kimi daxil olur. Əvvəl mövcud olmuş sözün mənasında dəyişmə yarandıqda isə lüğət fonduna yeni söz daxil edilmir, əvvəlki sözün mənaları sırasında yeni mənanın qeydə alınması hadisəsi baş verir. "Nominasiya (adlandırma) problemi ilə bağlı hər cür məsələnin şərhində aydınlıq o zaman mümkündür ki, dildə bu və ya digər sözün yaranmasını gerçəkləşdirən bütün amillər nəzərə alınsın. Bu amillər aşağıdakılardır: təcrübə, linqvistik texnika, insan psixologiyası və ayrıca fərdin rolu, cəmiyyətin rolu, xarici şəraitin təsviri, adlandırma və dil sistemi, dilin, təfəkkürün real gerçəkliklə qarşılıqlı münasibəti" [4]. Doğurdan da, göstərilən bütün amillər nəzərə alındıqda, bir halda sözün mənasında qismən dəyişmənin baş verməsi nəticəsində adlandırmanın gerçəkləşməsi, başqa halda yeni anlayışa ad vermək tələbinin yerinə yetirilməsi, üçüncü halda obrazlılıq, daha geniş təyinetmə məqsədilə məfhuma yeni əlavə adın verilməsi və s. ilə üzləşməni aydın görmək mümkündür. Deməli, formanı saxlayıb yeni məna yaratmaq söz yaradıcılığıdır.

Türk dillərində ən qədim köksözlər dedikdə ilk türk yazılı abidələrində rastlanan ilk türk düşüncəsini ifadə edən təkhecalı sözlər nəzərdə tutulur. Bu qədim sözlərin bir çoxu digər törəmə sözlərin tərkibində birikmiş, qəlibləşmiş, bir qismi arxaizmə çevrilmiş, bir qismi isə müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim köksözlərin bir çoxunun mənşəyi sakral anlayışlarla bağlıdır. Türk dillərində bəzi söz keçidləri qədim dialekt fərqləri kimi ortaya çıxmışdır. Məsələn, sor-söz sözlərindəki fono-semantik parçalarına əski r/z dialekt fərqini əks etdirir. Türk dillərində olan ən qədim köksözlərin bəzilərinin etimoloji şərhinə nəzər salaq.

An. Bu sözün ilkin, qədim mənası "canlı"dır. Ancaq çağdaş türk dillərində mənaca daralmışdır. Alt...tat.dia. "maral", kar. noq. qır. "ov heyvanı". sor. "yırtıcı heyvan". qərbli Sibir tat. an posi "maral" [11].kar..qaz..noq..tat..xak."ov", qaz., "vəhşi heyvan", q.qalp."vəhşi, yırtıcı, ov", tuv, "heyvan", Qədim an söz kökü şumer dilində "səma" anlamında olmuşdur. Həmçinin An şumer dilində teonim anlayışı ifadə etmişdir. Nəzərə alaq ki, "səma" bildirən sözlər həm də tanrı mənasını bildirmişdir. Akkad dilində An//Anu ""göv, fələk, tanrı", şumer dilində an ki kainat.yer, göy anlamımda olmuşdur.[14]. Müqayisə edək: hindi dilində jan "insan".Tanrı "bədən" mənasındadır .[14].Türkoloqlar bu sözün ağ-av-ov fel kökündən yarandığını ehtimal edirlər[16]. Ancaq bizim fikrimizcə, bu qədim sözün ov-//av-fel kökü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. An sözünün mənşəyi isim kökü ilə əlaqəlidir. An sözü ən qədim sözlərdən biridir və nostratik mənşəlidir. Müqayisə edək: latın animal "heyvan", animus "ruh, qəlb, nəfəs", iran

dillərində: an – “nəfəs, nəfəs almaq”, “ruh, can”(ESTУ-1- стр.153), sanskirit anqa “bədən” (SRS, S.22). Digər tərəfdən ərəb dilində ins “insan” kökü də vardır. Nağıllarda işlənən in-cin qoşa sözündə in kökü “insan” mənasındadır. ərəb dilindəki insan sözünün də kökü buradandır. Türkmən bədii qaynaqlarında an kök morfeminin derivatı olan anda “ovlamaq” feli işlənmişdir: Bişelerin av andayan şiri sen (TKES, s.28). Altay dilinin qara tatar dialektində an “yırtıcı heyvan, maral” mənalarındadır.[12]. Bir misala nəzər salaq: Belçağ sözünə glincə (Qılıncının belçağına yabışdı-kim, bunu çırpa [18]. Bizcə o, “arxa,son” mənasını verən bel və hələ DLT-də “qamçının ucu” anlamında rast gəldiyimiz cağı)sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sözdür[13].Bu leksik vahid qədim sözlərimizdəndir. Belə ki, Türk dilləri ilə digər dünya dilləri arasında baş verən söz alış-verişini örnəklərlə çox gözəl şəkildə göstərən A.Dilaçar bulqar türkcəsindən slavyan bulqarcasına keçən “bilərzik” mənalı belçuq kəlməsini misal göstərir.[17].

İngilis dilindəki ancestor (ənsistə) “ulu baba, ulu əcdad”, ancestry (ənsistri) “nəsil” sözündə bu ulu sözkökü mühafizə olunmuşdur. Bu qədim sözün kök formalarından olan an şəkli fin-uqor dillərinə aid Perm dillərində qorunmaqdadır. Belə ki, Perm dillərində an “qadın” mənasıdır. Qədim etruskt dilində Uni “qadın ilahəsi” teonimi olmuşdur. (HDE, s.203). amerikanın aborigen sakinlərindən olan amerindlərin dilində anu//anne “qız”, ano “cavan heyvan”, enani “qız”, innu “oğlan” (AED s.47) sözləri mövcuddur. Həmin sözlər də türk dillərindəki qədim an kök morfemi ilə genetik baxımdan yaxındır. Vaxtilə şumer dövlətlərində ali kahinlər en adlanırdı.

B.Əhmədov Azərbaycan dialektlərində və digər türk dillərində işlənən ənik “it balası” sözünün arxetipinin in//ən//ön hissələrinin əsasında ən-felinin durduğunu qeyd edir, A. Şerbak və başqaları kökü qədim an vəhşi heyvan kökünə bağlayırlar.

Tatar şivələrində işlənən əngə “dişi” sözünün isə önq//öq kökünə bağlanır ki, onun da mənası “doğan, nəsil artıran olub,” ana sözü ilə birləşir [6]. Çağatay türkcəsində ana “ana”, anaka “ögey ana, süd anası, dayə” mənasında olmuşdur.(COW.11) qədim an kök morfeminin allomorfu olan in kökünün sin fonovariantı uyğur dilində “insan, bədən”, yapon və çin dillərində sin “bədən” anlayışını ifadə edir.[7] Əgər müqayisə aparsaq, türk dillərində olduğu kimi, hind-avropa dillərində də an kökünün derivatlarına rastlamaq mümkündür. Müqayisə edək: kelt geno “ailə” (EDPC, 35). Müqayisə edək: sarı-uyğur rin “insan”. Həmçinin sarı-uyğur dilində çin mənşəli hesab edilən rin//jın (“insan”) paralel variantlarında r və j samitlərinin protetik səs olması tamamilə mümkündür (YJU, 31). Qədim perm dilində in “ana” anlamında olmuşdur (DPY, 131). “Avesta”da an-u “dunya, ətraf, aləm, insanlar” anra “həyat gücü” sözləri işlənmişdir.[9]. Yeri

gəlmişkən qeyd edək ki, derivasiya termini XX əsrin 30-cu illərində rus alimi Kirilovıç tərəfindən dilçilik elminə gətirilmişdir. Derivasiya termini ilə bağlı məlumatlara M.Lomonosov, N.Qreç, A.Barsov, F.Buslayeva, E. Zemskoy, V. Nemçenko, U. Uluxanova, S.Toporseva, A.Juravlyova və b. tədqiqatlarında rast gəlinir. Başkir dövlət universitetinin aparıcı elmi işçisi E.Todosienko qeyd edir ki, derivasiya termini A.Potebnyanın adı ilə bağlıdır. Derivasiyanın filoloji ədəbiyyatda iki dərəcəsi qeyd olunur: birincili derivasiya və ikincili derivasiya. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva yazırlar: derivasiya aid olduğu dilin əsasında suffiks və ya morfemin köməyi ilə baş verən söz yaradıcılığıdır. Söz yaradıcılığında adətən birinci mərhələ 1. inflektion, 2. word-formation adlanır. Rus dilində derivasiyanın müxtəlif səviyyələrdə nümunələrinə nəzər salaq: sneq-snejok. Göstərdiyimiz misal morfonoloji səviyyədə fonetik derivasiyadır. Объявлят-обявление. Bu misalda isə düzəltmə söz yaranmışdır. Медведъ-мед-ведъ. Bu misalda derivasiya leksik yolla baş vermişdir. Пришла зима- зима пришла. Bu nümunədə isə sintaktik derivasiya nəzərə çarpır. Yuxarıdakı məsələmizə qayıtsaq ,digər dillərdə də an kökünün derivatları mövcuddur. Məsələn, qədim çin dilində a-nu "qardaş" (Edoc.149).

Dünyanın ekzotik dillərindən olan bask dilində anra "qadın" sözü var (EDB.93). etrusk dilində Ani teonimi "səma allahı" anlamında olmuşdur(HDE.13). Yəni paralel, analoji faktlar sübut edir ki, müxtəlif canlı adlarının mənşəyində məhz an/in/en/ən kök morfemi dayanır. Tunqus-mancur dillərinə aid neqidal dilində anda "dost" sözü var (). T.Gülensoy anqıt adının (ördəyə oxşar bir quş) an "vəhşi heyvan" kökündən törədiyini qeyd edir (TTSKB). J.Pokomunun proto-hind Avropa dilləri üçün bərpa etdiyi söz kökləri arasında an (ə) – "nəfəs almaq" kökü var (PJEED.115). Təsadüfi deyil ki, qədim hind-Avropa dillərində an (h-an) "əcdad" kökü olmuşdur (PJEED, 132). Deməli bu kök morfeminin ilkin mənası "həyat, nəfəs, canlı" semantikasını ehtiva etmişdir. İngilis dillərindəki animate "canlı, yaşayan hər şey" sözünün də mənşəyi güman ki, bu kök morfeminə bağlıdır. Deməli, qədim kök morfem mənasını dəyişsə də, türk dillərində qorunmuşdur. J.Pokomu latın mənşəli gen "" doğmaq sözünün də bu kökün derivatı hesab edir. Həmçinin ana sözünün də bu kökdən yarandığını qeyd edir. Qədim alman dilində an/ano/ene "baba" sözü olmuşdur. Qeyd edək ki, qədim şumer dilində an teonimi də olmuşdur. Belə ki, şumerlərin dilində an "allahlar allahı" anlamını ifadə etmişdir.

Qədim türkcələrdən olan xalac dilində jin "qadın" sözü mövcuddur . Göründüyü kimi, jin/sin/gen anlamındakı səslərin protetik olması sübut olunur. An kök morfeminin bir derivatı da ana sözüdür. Türk dillərində kök sözlərdən biri də ana/anne/ene sözüdür. Əksər türk dilində "ana" anlayışını bildirən həmin söz çağdaş salar dilində "qız" mənasını ifadə edir. Digər türk

dillərində: çuv., tür., anne, Alt., şor., q, qalp., qır, ene, q, balk, “ana”, “nənə”, xak, inə, baş, inəy “ana”, tuv, ene “xala”, eney “nənə”, tat, ana/ani/ene “ana”, “nənə”, “dişi”, baş, inə “dişi”, özb, ona “ana”, qaz “qaynana” türkm, “ata xətti üzrə nənə”, Qərbi Sib. Tat, onna “nənə” Xalac türkcəsi inə “ana” [8]. Altay dilinin tatar-çalkan dia, ene “qaynana”. Bu qədim qohumluq sözünün izlərini Ural-Altay, həm də digər dil ailələrində görmək olar. Müqayisə edək: macar anya “ana”, koreya əni, yapon ania “böyük bacı”, udmurt anya “qardaş arvadı”, anay “ana” (ESUY,93), ine “xala” mamsi ani “böyük qardaşın arvadı”, xantı anaqa “qardaş arvadı”, evenk eni, mancur, ulç ene, oros, solon eni “ana”, uyğur dia aneka “nənə” sözü var (UDS,13). Deməli bu sözdəki fono-semantik şaxələnmə Ural-Altay arealını əhatə edir. Hətta bəzən bu sərhədi də aşır. XI-IX əsrlərə aid türkmən yazılı qaynaqlarında ene “ana” mənasında işlənmişdir. Faktlara baxaq: koreya a-nye “cavan qız” (KED.1068), xett anna “ana” (EDHİL.174), prussk ane “yaşlı ana”, litva anuta qədim alman ana “qaynana, nənə”, latın anuna “ana”, anus “yaşlı qadın”, protoitalyan anu “yaşlı qadın” (EDL.45) yapon ane “böyük bacı” (BYRS. 23), aneqo “böyük bacı” müraciət forması (BYRS.23) qədim hind-Ari dillərində anqana “xanım, qadın, arvad” (EÜA.1,6). Tunqus-mancur dillərində: ene/ ənə/ eney “ana”, bask eme “dişi” (EDB.110). Komi dillərində en “ana” (KESKY,332) onya “qardaş arvadı”, udmurt une “xala”, macar anqu, xantı anaqa “qardaş arvadı” (KESKY, 206). Başqırd dilinin cənub dialektlərində ene “kiçik qardaş”, kabardın ane “ana” qədim hind-Avropa mənşəli sindo-meot dilində na “ana” (İSP,73). Dravid dillərində annu “qadın”, an “böyük qardaş” (DED.14). Uyğur dilinin Kucar şivəsində aneka “nənə” sözü işlənməkdədir (U.D.S. 13). Çağdaş uyğur dilində ana anlayışı bildirən ayı sözü də var. Həmin söz çin dilində ayı (“ana xətti üzrə qadın qohum, xala, bibi”) formasındadır (B.K.R.S.25). id-qədim türk “göndərmək”, qədim hind-Ari dillərində; et- “getmək” (EWA 1,38), at “getmək” (EWA 1,56) d/t refleksi: rus idi “getmək”, qədim türk id – “göndərmək”, t/d refleksi tür, ileti “ismarıc”, bolqar id/ida “gəlmək, getmək” (Bol.RS.250). Əslində bu eyni kökün morfoloji transformasiyasıdır. bi “su”; bulaq sözü tarixi-etimoloji cəhətdən bi+laq // bu+laq şəklində formalaşdır, -laq şəkilçi morfemidir. Məlumdur ki, -laq məkan düzəldən aktiv şəkilçidir.

Bir çox dillərdə bi “su” anlayışını bildirir. Müqayisə edək: tunqus-mancur bur “ada”, bura “tökmək, süzmək” (SSTMY,1,110), q. Qalp, boy “sahil”. Bulaq sözünün qazax dilində “çay” mənasında işlənməsi də bu morfemin su anlamını təsdiq edir. Türkiyə türkcəsində pinar bulaq sözü var. Yəni b-p əvəzlənməsi baş vermişdir. Bu sözün öncəki şəkli binar olmuşdur. Çünki b samiti p samitindən öncə yaranmış səsdir. Ural dillərində bira sözü var. Ehtimal ki, bu sözün də kökü nostratik mu “su” köküylə bağlıdır. Yəni B/m refleksinə əsasən bu ehtimalı irəli sürmək mümkündür. Müxtəlif

dillərdə bu kökün B//v refleksi də müşahidə edilir., kamasin bu//bi “su”, komi ba “su”, udmurt vu “su”, ləzgi vir “göl”, nanay bira “kiçik çay”, evenk bira “çay”, samodi bi//bu//vi “su, çay”, Dağlıq Altay ərazisində Biya adlı çay var. Fikrimizcə, bəzi türk dillərində (tatar, başqırd) işlənən bua//bina “su, göl sözü də m=b əvəzlənməsi nəticəsində nostratik mu “su” kök morfemindən törəmişdir”.

S.Cəfərov leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin bir-birindən fərqli bir neçə üsulla əmələ gəldiyini söyləmişdir. O, konkret olaraq 5 üsuldan bəhs edir: 1) sözün dialektlərdən götürülməsi; 2) sözün alınması; 3) sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimliyə doğru inkişafı; 4) sözün səs cildində dəyişmə nəticəsində yeni sözün yaranması (dağ, tağ); 5) söz kökünün müstəqilliyini itirərək sözdüzəldici şəkilçi ilə qarışıb, tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi Fikrimizcə, birinci və üçüncü üsulda dildə mövcud olan sözdən istifadə edilir. T. Əfəndiyeva göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində semantik inkişaf nəticəsində sözlərin bir qismi mənaca dəyişir, bir qismi mənaca genişlənərək yeni məna qazanır, bir qismi isə əvvəlki məna ilə əlaqəni itirərək omonimləşir. O, sözləri mənaca inkişafa görə üç yerə ayırır: 1) mənaca dəyişən sözlər; 2) mənaca genişlənən və əalvə məna ilə zənginləşən sözlər; 3) omonim sözlər [3]. Mənanın dəyişməsi, fikrimizcə, bütün üç qrupa xas olduğundan belə ayırma bir qədər mübahisəlidir.Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan və türkmən dilindəki alınmalar demək olar ki, eynidir. F.Zeynalov Türkmən dilindəki monqol mənşəli sözlərə göstərdiyi misallar da demək olar ki, Azərbaycan dili ilə eynidir. Məsələn, quda, bal, mal, altın, çöl, saqqal, zər və s. Rus dilindən Türkmən dilinə sözlərin keçmə tarixi 1880-ci ildən Türkmənistanın Rusiya tərkibinə daxil olduğu dönəmdən sonra başlanır. Türkmən dilinə rus dili vasitəsilə digər dillərdən aşağıdakı leksik-terminoloji vahidlər keçmişdir. Qazax dilində isə monqol alınmalarına rast gəlinir. S.Cəfərov yazır: “Monqol dilindən alınmalar öz mənşəyi etibarilə daha qədim olduğu üçün müasir dilimizdə onları müəyyənləşdirmək çətindir” Məsələn, abdıra, abdara, ayan, baysal, baydı və s.Görünən odur ki, türk dillərində xeyli sayda kök vardır ki, onlar dilin lüğət fondunun tərkibinə daxil olan bütün sözlərin böyük bir hissəsinin yaranmasında iştirak edir.

Ədəbiyyat

1.Рахимов Т. Китайские елементы в современном уйгурском языке. Словаръ. Изд. Наука, Москва, 1970, s.44.

2.Cəfərov S. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesi/ Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı II c.- Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu nəşri, 2003, s. 86,91ş

3.İsrafilova R.D. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları//Müasir Azərbaycan dili- Bakı: Elm, 1973, s.240
4.Lotte D. Основы построения научно-технической терминологии. М.Изд-во AN SSSR, 1961, s.147.
5.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili II hissə, Bakı, 1982, s. 37
6.Реформатский А.А. Введение в языкознание М. 1955 s. 503
7.On Some chinese Soan üords in Uighur. By Han Woo Choi. Central Asiatic journal Volume 32. Wiesbaden. Otto Harrassowits. 1988. p. 161-169
8 .Мамедов М.А. Язык халаджей АКД. Баку. 1973 стр.29
9.Ахатов Г.Х. Диалект западпосибирск татар. Уфа. Башкирский Государственный университет 1963 стр 119..
10.Соколов С.Н. Язык Авесты Ленинград Издателъство Ленинградского университета 1964. 417 с.
11.Ахатов Г.Х. Диалект западносибирск татар. Уфа. Башкирский Государственный Университет, 1963 стр.106
12.Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи) Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Москва, Наука, 1966, стр.102
13. Divanü lüğat-it Türk tərcüməsi. Çevirən: Beşim Atalay, I cild, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1992, s. 324
14.Дымщиц З.М.Грамматика языка хинди 1. Писменностъ, фонетика, морфология Москва, Наука, 1986, стр.33.
15.Diker Selahi Türk Dilinin Beş Bin Yılı İstanbul. Töre. Yayın Qrubu, 2000 s. 250
16. ESTУ-1-Етимологический словаръ тюрских языков(общетюрские и межтюрские основы на гласные Москва, Наука, 1974, стр.152
17.Dilaçar A. Türk dilinə gene bir bakış. Ankara. Türk tarih kurumu basım evi, 1964 Divanü lüğat-it-Türk Tercümesi. Çevirən: besim atalay I cild, Ankara, Türk kumuru Bacım evi, 1992 s.34-35.
18. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I cild, Bakı, Yeni Nəşrlər evi, 2000 s.102

Малахат Самедова

Семантическо-функциональное и структурное развитие словообразовательных гнезд на азербайджанском и других тюркских языках.

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению истории семантическо – функционального и структурного развития словообразовательного гнезда. Во время анализа большое внимание обрашено на факты,

полученные из литератур. В этой статье говорится о проблеме связанной со словообразованиием и разными подходами к этой проблеме. В статье автор проводит анализ и высказывает свои мысли. Автор пытается раскрыть факты в этом плане. Морфемы, близкие с генетической точки зрения подбираются из разных тюрских языков и тщательно анализируются автором Словообразование представляет собой особую систему тюркских языков. Система словообразовательных гнезд на тюркских языках - сложная иерархическая система. Понятие словообразовательное гнездо молодое в теории словообразования тюркских языков.

Malahat Samadova

The semantic-functional and structural development of word root in Azerbaijan and other Turkish languages

Summary

The artice deals with the history of semantic –functional and structural development of word root. While analyzing the great attention was given to the facts taken from literature. This article deals with the problems of word – formation and different approaches to this matter.

In the article the author analyzes these problems and notifies her opinions .The author tries to detect and find out the facts in this field. Lots of genetically close morphemes from the different turkish languages are chosen and compared carefully by the author. Word formation presents the special system of Turkish languages. The system of word formation roots of Turkish languages is a compound system. The notion of word root is younger in theory of word formation of Turkish languages.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

b.m. İRADƏ ŞÜKÜROVA,
ŞÜKUFƏ İSLAMOVA
Bakı Biznes Universiteti
sukufa.@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN ANA DİLİMİZİN İNKIŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: ümummilli,zənginlik, düşüncə, qavrama, adət
Ключевые слова: общенациональный, богатство, сознание, восприятие, традиция
Keywords: nationwide,richness, conciousness, grasping, custom

Dil elə bir vasitədir ki, o bizim həm maddi həm də mənəvi irsimizi qoruyur və inkişaf etdirir.Bu səbəbdən biz doğma dilimizi yaxşı bilməklə kifayətlənməməliyik, onu göz bəbəyimiz kimi qorumalıyıq.1999-cu il noyabr ayında keçirilmiş baş konfransda YUNESKO-nun qərarı ilə **21 fevral Beynəlxalq Ana Dili günü** elan edilmişdir. Dilə yiyələnmək elə bir sərvətdir ki,o, cəmiyyətimizin ən dəyərli neməti hesab olunur. Xalqımız mübarizə edərək inkişafını, həyatını qurub,qorumaq üçün dildən bir silah kimi istifadə etmişdir. Bizim də ümdə məsləkimiz tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi gələcək nəsillərə yalnız dil vasitəsi ilə çatdırmaqdır. Rus pedeqoqu K.D.Uşinskinin dediyi kimi, "Bir xalqı məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq kifayətdir". Danılmaz faktdır ki, illər boyu, tarixən torpaqlarımıza göz dikən və ona yiyələnmək istəyən düşmənlər müxtəlif yollarla bizə qarışıb,dilimizi əlimizdən almaq üçün min cür hiylələrə əl atmışlar. Bu səbəbdən bizim boynumuza böyük yük düşür..Biz dilimizin gözəlliyini,zənginliyini uşaqlara körpəlikdən sevdirmək üçün dahi yazıçı və şairlərimizin, klassiklərimizin poema,şeirlər,əsərlərlə dolu kitablarını qoruyub,köhnələrini isə yenidən nəşr etməliyik,çünkü onların hər birinin millətin inkişafında böyük rolu vardır. Yaxşı olardı ki, gənc analar körpələrinin beşiyi üstündə elə öz ana –doğma dilində onlara layla çalardılar. Bu da körpənin gələcək inkişafında,doğma dilə sevgi ilə böyüməsində bir yol,cığır açardı.Mən deyərdim ki, ana laylası ana sevgisi ilə elə sıx təmasdadır ki, uşagın düzgün formalaşmasında,düzgün yol seçməsində boyük rol oynaya bilər.Körpə elə ilk çağlarından ana dilinə olan məhəbətti beyninə həkk edər və həyatını bu sevgi üstündə qurar.Məlum olduğu kimi,klassiklərimiz əsərlərində küllü miqdarda atalar sözlərindən, zərb məsəllərdən,aforizm və idiomatik ifadələrdən istifadə etmiş və əsərlərinin bədii dəyərini məhz ana dili vasitəsilə artirmişlar.

Repressiya millətimizə, milli şüurumuza və milli hərəkatımıza böyük bir zərbə idi. Lakin bu da son olmadı. Sonrakı dövrlərdə – II Dünya-Müharibəsindən sonra da xalq arasında milli düşüncəli ziyalılar yetişməyə başladı.O cümlədən Mirzə İbrahimov (1911-93), Şıxəli Qurbanov (1925-67), Xəlil Rza Ulutürk (1932-94) Tofiq Bayram (1934-19910) və s.

Ana dili

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə,
Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm -
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Tofiq Bayram

Biz bugünümüzə, sabahımıza və gələcəyimizə görə ana dilimizə borcluyuq.Bizim müstəqilliyimizin rəmzi ana dilimizdir.Yalnız onun varlığı bizə işıqlı gələcəyin yolunu göstərə bilər.Əlimizdən nə gəlirsə bu yolda əsirgəməməliyik!Bu hər bir Azərbaycan vətəndaşının ümdə borcudur!

Nə yaxşı ki,Azərbaycanda Respublika Əlyazmalar Fondu fəaliyyət göstərir.Dünyanın digər əlyazma xəzinələri,muzey və kitabxanalarında olduğu kimi fondun türk dilindəki materialları bu dillərdə danışan və yazan xalqımızın zəngin tarixə malik olduğumuzu bir daha sübut edir.Təəsüf ki,onlar indiyə qədər zəif öyrənilmiş,əlyazma şəklində,çap olunmamış vəziyyətdə qalır.Halbuki Respublikası Əlyazmalar Fondunun qarşısında Azərbaycan xalqının zəngin yazılı irsini xalqa çatdırmaq məsələsi böyük vəzifə kimi durur.Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında misilsiz xidmətləri olan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev deyirdi:

“Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir… İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”.

O dövrdə ölkədə milli dillərin sıxışdırılması siyasətinin yeridildiyi bir zamanda ulu öndər ana dilinin – Azərbaycan dilinin inkişafına böyük səy göstərirdi. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsində ana dilinin müstəsna rol oynadığını deyən türk dünyasının lideri Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin daha da zənginləşdirilməsi, dövlət dili statusunun qorunması sahəsində bir-birinin ardınca mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirirdi. Ana dilində dərsliklərin və kitabların nəşrinin genişləndirilməsi, dilçi alimlərə qayğı göstərilməsi belə tədbirlərdən

idi. Ötən əsrin 70-ci illərin ortalarından başlayaraq milli dillərin sıxışdırılması tədricən gücləndirilirdi. Sovet dövründə "bir ailə, bir dil" siyasəti hər yerdə geniş təbliğ olunurdu. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev öz ana dilini bilməyən insanları şikəst insanlar adlandırırdı.Ulu öndər Sovet rejiminin sərt olduğu bir vaxtda deyirdi ki, Konstitusiyanın vətəndaşlara verdiyi təhsil hüququndan öz ana dilində istifadə etməlidir. Bu hüquq ana dilində danışmaq, yazmaq və oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Nəhayət, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin konstitusiyada isə elə əvvəldən dövlət dili haqqında heç bir maddə yox idi. Ayrı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində dövlət dili haqqında maddə öz əksini tapmadı. Azərbaycan isə tam fərqli bir vəziyyət nümayiş etdirdi. Heydər Əliyev ana dilinin dövlət dili olması uğrundakı mübarizəsini davam etdirirdi.

1978-ci il aprel ayının 2-də Doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (əsas qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yeddinci sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir".

Güclü yaddaşa və müdrikliyə malik olan, hər zaman siyasi manevrlər edən Heydər Əliyev bu sahədə də öz dərin zəka və dəmir iradəsini ortaya qoyaraq ana dilinin qorunmasına nail ola bildi. Yalnız Azərbaycan ədəbi dilini deyil, habelə, xalq danışıq dilini mükəmməl mənimsəyən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olan və bu imkanlardan fitri istedadı sahəsində səmərəli istifadə etməyi bacaran Heydər Əliyev yüksək səviyyəli yığıncaqlarda, məsələn, partiya konfranslarında, yubiley toplantılarında, dövlət səviyyəsində aparılan yüksək müşavirələrdə ana dilində səlist çıxışlar edərək, hər kəslə sadə ana dilində danışaraq özünə böyük hörmət və məhəbbət qazandı. O çox yaxşı başa düşürdü ki, ona bu böyük hörmət və məhəbbəti qazandıran eyni zamanda onun istifadə etdiyi, danışdığı dilə – Azərbaycan dövlət dilinə çox yüksək dərəcədə hörmət etməsidir.Həmin illərdə sovet respublikası rəhbərinin sovet məkanı sayəlan qonşu respublikalara səfərləri istisna olmaqla, ana dilində çıxış etməsi, Azərbaycan dili dərsliyini hazırlamış dilçi-alimlərə qayğı göstərməsi, onları müxtəlif dövlət mükafatına layiq görlməsi, Azərbaycan dilində yaradılmış mədəniyyət nümunələrinin dünya səviyyəsinə çıxarılmasına yardımçı olması, bu nümunələri ərsəyə gətirən yaradıcı ziyalılara yüksək dövlət qayğısı göstərməsi, və bu istiqamətdə görülmüş digər işlər dilimizin daha geniş təbliğ olunmasına zəmin yaratdı.Bütün bunlar, əlbəttə, təbii olaraq, ölkədə həm dövlət səviyyəsində həm də xalq arasında güclü bir hegemon dövlət dili ab-havası yaratmağa xidmət edirdi. Şübhəsiz,elə gənc yaşlarından Azərbaycanın

tərəqqisi uğrunda böyük amalla yaşamış möhtərəm cənab prezidentimiz Azərbaycanı və azərbaycanlıları elə səviyyəyə qaldırmışdır ki,artıq millətimiz haqqında deyilən bəzi yalan,kobud sözlərə ehtiyac qalmamışdır.Artıq mıllətlər arasında bizim də millətimizin adı çəkiləndə duyduğumuz bu qürur hissini bizə hiss etdirən məhz H.Əliyev cənablarının əvəzsiz xidmətlərinə borcluyuq!Dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər Nəinki azərbaycanlılar, respublikamıza işləməyə gələn xarici səfirlər, dövlət nümayəndələri, qonaq qismində gələn dostlarımız, həmkarlarımız da bu dilə hörmət edirlər, bu dili öyrənmək, bu dildə danışmaq istəyirlər.Bir çox səfirlər və hətta onların həyat yoldaşları Azərbaycan dilində efirlərdə çıxış edirlər. Bu, çox sevindirici haldır. Bu, eyni zamanda, müstəqil respublikamızın əsas atributlarından biri olan Azərbaycan dilinin inkişaf etməsini göstərir.Sizə müdrik prezidentimizin bir sıra fərman və sərəncamlarla xalqımıza xidmətini bir sıra nümunələrlə göstərmək istərdik.Məsələn: -"Kitabi-Dədə Qorqud"eposunun Almaniyanın Drezden şəhərinin Kral kitabxanasında saxlanılan əlyazmasının faksimilesinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına əlyazmalar institutuna verilməsi haqqında sərəncam vermişdir.-Türkdilli dövlətlərin VI zirvə görüşünün Bakı şəhərində keçilməsi haqqında. N.GəncəvininSankt-Peterburq şəhərində abidəsinin qoyulması haqqında .-Ədəbiyyat,mədəniyyət,incəsənət xadimlərinin bir qrupuna "İstiqlal"ordeni təqdim edib.-Dünya Azərbaycanlılarının qurultayını keçirib və s.İndi elə bir məqamda yaşayırıq ki,Azərbaycan xalqı xoşbəxt bir yol gedir.İftixar hissi ilə deyə bilərik ki,artıq taleyimiz öz əlımizdədir.Biz dilimizlə fəxr edirik!

Ədəbiyyat:

1.Mənim idealım H.Əliyev.(Qorqudnəşriyyatı.Bakı 1999)
2.YeniAzərbaycan.www.yeniazərbaycan.com.
3.Quotations,Афоризмы,Aforizmlər.Bakı-1997Баку.
4.H.Əliyev irsi (internet)

I.Shukurova
Sh.islamova

Heydar Aliyev and his Role in the Development of our Native Language

Summary

The article deals with the impotance of the Azerbaijani language which has passed a long way of development.We think that a number of sayings,quotations devoted to our native language have not lost their significance even nowadays.Carefully studying the works of our

predecessors we come to conclusion that our native language is the bright page of our nationality,the Azeries.To illustrate the above–said,it is sufficient to refer to our late and nation-wide leader H.Aliyev's only one sentence.He said : "I am proud that Iam Azerbaijanian!"In this respect, we have to pay a special attention to the development of our native language and eliminate all the problems that could prevent its existence.

We must take care of our written manuscripts, develop our speech. Only in this way we can solve the problem. At the same time, the article touches upon the main fact concerning our native language which has become the public language under the leadership of our ex-president H.Aliyev.Thanks to his efforts the Azerbaijani language has become dominant and it is one of the symbols of our state.

We are proud of our language!

И. Шукюрова
Ш..Сламова

Гейдар Алиев и его заслуга в развитии нашего родного языка
Резюме

В статье говорится о важности азербайджанского языка, который прошел долгий путь развития.Все цитаты посвещенные нашему родному языку не потеряли свои значения. В заключении, наш родной язык это- светлая страница нашей нации.В знак выше сказанного, достаточно обратиться на одно предложение нашего общенационального лидера Г. Алиева.

Он сказал: «Я горжусь, что я азербайджанец!» Мы должны обратить особое внимание на развитие нашего родного языка и устранить все препятьствия которые становятся проблемами. Мы должны бережно сохранить все наши рукописи и развить чистую речь.Только так мы можем решать эту проблему. Мы блогодарны нашему экспрезиденту гос.Г.А.Алиеву за его заслугу оценивая наш родной язык. Азербайджанский язык стал символом нашего государство. Мы гордимся нашим Азербайджанским языком!

Rəyçi: Səbinə Poladova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
zulfuqarovarana@gmail.com

SÖZDÜZƏLTMƏ QRAMMATİKA VƏ LEKSİKİLOGİYANIN BİR HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, dil, lüğət tərkibi, söz, qrammatika, leksikologiya, morfologiya
Key words: word-building, language, vocabulary stock, grammar, lexicology, morphology
Ключевые слова: словообразование, язык, словарный запас, грамматика, лексикология, морфология

Sözdüzəltmədən danışarkən əsasən dilin lüğət tərkibinin fərdi-individual və ya kütləvi şəkildə yaranan yeni-yeni sözlərlə artaraq zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Sözsüz ki, yeni sözlərin yaranması sözdüzəltmənin əsas funksiyasıdır. Onun bu funksiyası N.M.Şanski tərəfindən xarakterizə edilmişdir: "Əslinə baxılarsa sözdüzəltmələr olmasa bu və ya hər hansı digər dil lüğət tərkibinə malik ola bilməzdi, çünki özünün hər mərhələsində o inkişaf edərək çoxalır ki, bu da cəmiyyətin inkişaf etməsi ilə uyğunlaşmış olur. Məhz bununla da dilin ümumi sistemində sözdüzəltmənin böyük əhəmiyyətə malik olması müəyyən edilir.

Həqiqətən bizi əhatə edən aləmin aramsız dərk edilmə prosesi, yeni-yeni modern-müasir anlayışların yaranması dildən həmin dildə danışanları külli miqdarda yeni sözlərlə təmin etməyi tələb edir. Bu barədə O.Q. Rezvin deyir: "insana təbiətdə təbii yolla və yaxud insanın öz əməyi vasitəsilə yaranan bütün yeniliklər və yeni əşyalar barəsində danışmaq lazım gəlir. Yeri gəlmişkən, bu, elə model dilin düzülüşünü tələb edir ki, o son dərəcə sonsuz sözlərin çox olmasını tələb etsin. Bizə göstərildiyi kimi, sözdüzəltmə bizi ucsuz-bucaqsız lüğətlə təmin edən ən vacib linqvistik mexanizmlərdən biri hesab olunur". Lakin sözdüzəltmə heç də tam mənada sonsuz lüğətlərlə bizi təmin etmir. Sözdüzəltmə sonsuz lüğətə imkan yaradır. Bu imkanlar – potensiyalar heç vaxt tam reallaşmır. Bu imkanların reallaşdırma dərəcəsi sözsüz ki, müxtəlif dillərdə fərqlidir. O, xüsusilə kollektivin dil ənənələrindən asılıdır. Belə ki, əgər bir dildə okkazional yaranma norma kimi qəbul edirlirsə, başqa bir dildə danışıq – janrı kimi ədəbiyyat sferasına daxil olur. Dil ənənələri böyük konservativlikliyi – köhnəpərəstliyi ilə xarakterizə oluna bilərlər, belə olan halda, ədəbi və rəsmi dilə elə sözlər də daxil olur ki, onlar danışıq dilinə çox yaxşı möhkəmlənmiş olurlar.

Bununla belə, sözdüzəltmələrin rolu heç də təkcə yeni sözlərin yaranmasından ibarət olmur, həm də dildə artıq mövcud olan sözlərin yaranmasından ibarət olur. Əslində heç vaxt yəqinliklə təsdiq etmək lazım deyildir ki, hər bir ayrı-ayrı təsadüflər zamanı nitq prosesində məhz nə baş verir- hazır leksik vahidlərin yenidən təkrar istehsal edilməsi, yoxsa mövcud olan sözdüzəltmə modelinin köməyi ilə bu vahidlərin yenidən yaradılması. Tamamilə güman etmək lazımdır ki, nitq prosesi zamanı fasiləsiz olaraq söz yaradıcılığı, yeni sözlər yaratma prosesi baş verir ki, bu da əksər hallarda heç də yeni sözlər yaratmır.

Sözdüzəltmənin bu tərəfi heç də yeni sözlərin yaranmasından az əhəmiyyətli deyildir. Başqa sözlə desək, həm müstəqil söz birləşmələri və cümlələrin düzülüşü zamanı danışan daima morfologiya və sintaksisin qayda-qanunlarına əməl etdiyi kimi, düzəltmə sözlərdən istifadə etdiyi zaman da danışan sözdüzəltmə qanunlarına əməl edir ki, bunlar həmin dəqiqə müstəqil işlənən ifadələr kollektiv üçün heç də yeni yaranmış ifadələr hesab olunmurlar.

Qeyd edilməlidir ki, sözdüzəltmə zamanı hazır birləşmələrin yaranması ilə həmin təsadüflə əlaqədar yaranan sözlər arasındakı sərhəd heç də qrammatika və leksikadan analoji sərhəd kimi dəqiq deyildir. Bu "Ümumi dilçilik" kitabında çox yaxşı formalaşdırılmışdır. "Dilçiliyin hər hansı bir sahəsində nitq aktlarını dilin görüntüsündən –təzahüründən fərqləndirməkdən, sözdüzəltməni və ənənələri sistemli faktorların normalarından fərqləndirməkdən, yeni vahidləri sadə təkrarlardan fərqləndirməkdən çətini yoxdur. Nəhayət, məhz burada düzgün və qeyri-düzgün, müntəzəm və qeyr-müntəzəm, bu mövcud sistemin təşkil etdiyi nüvə ilə onun periferiyası – çərçivəsi arasında sərhədlər daha çox yayılmışdır".

Bununla belə "sözdüzəltmənin qrammatikası"-nın mövcudluğundan da danışmaq tamamilə mümkündür. Bunun mənimsənilməsi dilə yiyələnmənin vacib şərtlərindən hesab olunur, əks halda danışan hiss edilən dərəcədə yalnız köklü sözlərdən istifadə etməyə məcbur olmuş olacaqdı. Təbii ki, məhz qrammatika (morfologiya və sintaksis) daha dəqiq və ciddi qanunlara malik olur, nəinki, sözdüzəltmə elementlərinin əsasla uyğunlaşdırılması – ahəng qanunları. Bu da onunla izah edilir ki, danışan öz ana dilində sözdüzəldici vasitələrdən sərbəst istifadə edir, lakin xarici dildə danışan daha çox hazır nümunələrdən istifadə edir, demək olar ki, heç vaxt əvvəllər mənimsənilmiş sözlərdən müstəqil şəkildə istifadə etmirlər.

Bununla əlaqədar olaraq ingilis linqvisti Randolf Kvirkanın V.Adamsın "Müasir ingilis dilinin sözdüzəltməsinə giriş" adlı kitabından mülahizəyə nəzər salaq: This is not to say that there are rules of word-formation as freely available to the native speaker as his rules of sentence formation. Where almost every sentence we use is composed to suit the

occasion and is this a “new sentence”, it is relatively rare for us to form a “new word” and when we do our hearers are more or less conscious both of its newness and of the rarity with which they encounter the phenomenon of newness. Even so, they would be generally able to distinguish a new word that seemed well-formed from one that is not get unable in. To this extent, word-formation is interestingly rule bound and Valerie Adams gives careful consideration to the many complex kinds of regularity that are to be observed.

Bununla belə sözdüzəltmə nəzəriyyəsinin işlənməməsi hələ ki sözdüzəltmənin bu və ya digər qanunlarından danışmağa imkan vermir. Bundan başqa hələ ki, “sözdüzəltmə qanununun ümumi anlamda nə cür qoyula bilməsi anlayışı heç də tamamilə aydın deyildir. Məsələn, “sözdüzəltmənin prinsiplərindən” danışarkən Fauler ingilis və qeyri-ingilis dillərinin bu və ya digər uyğun və qeyri-uyğun həm də canlı və cansız əsas və sözdüzəldici elementlərinin təqdimatını nəzərdə tutur. O “qeyri- düzgün yaranmış” (misformed) sözlərin növbəti nümunələrini misal olaraq göstərir: “amoral, automation, climatic, diandical, gullible, impedance” və s.

Yaxın vaxtlara qədər sözdüzəltmə ya qrammatikanın bir hissəsi, ya da leksikologiyanın bir hissəsi kimi müzakirə edilirdi.

Sözdüzəltmənin qrammatikaya aid olması nöqteyi-nəzərdən aşağıdakıları demək olar.

a) Sözdüzəltmə analoji morfoloji vasitələr kimi affikslər adlanan vasitələrdən istifadə edir.
b) Sözdüzəltmə prosesləri sözün bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltmənin leksikologiyaya aid olması nöqteyi-nəzərdən aşağıdakıları demək olar:

a) sözdüzəltmə aktı-hərəkəti nəticəsində leksik birləşmə yaranır.
b) sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin artması vasitəsidir.

Sözdüzəltmə həqiqətən də “affikslər” adlanan vasitlərdən istifadə edir ki, bu da xarici görkəminə görə qrammatik fleksiyanı – sözlərin hallanma və ya təsrif zamanı affiksləri və ya təsrif zamanı dəyişən sonluğu xatırladır, lakin sözdüzəltmə affiksləri qrammatik fleksiyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Qrammatik fleksiyalar daha çox universiallığa – hərtərəfliyə malikdirlər. Belə ki, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlər cəm formalarını sözün sonuna “–s” fleksiyasının sonluğunun əlavə edilməsi ilə düzəldirlər. Lakin sözdüzəldici affikslərdə bu heç də belə deyildir.

Qrammatik fleksiyaların- birləşmələrin qoşulması sözün əsas mənasından asılı olmayaraq stereotip nəticəyə gətirib çıxarır, məsələn, sifətin müqayisə dərəcəsinin, isimlərin cəm formalarının, fellərin keçmiş zaman formasının yaranması. Sözdüzəltmə suffikslərində iş başqa cürədir. Məsələn

“–ize” suffiksi ad əsaslarına qoşularaq fellər yarada bilər ki, bunların da mənası istehsal edilən sözün mənasından asılı olur: “journalize” – jurnala daxil etmək; “winterize” – qışa hazırlamaq; “theorize” – nəzəri məsələlərlə məşğul olmaq, nəzəri mühakimə yeritmək.

Ehtimal ki, sözdüzəltmənin həm qrammatikaya və həm də leksikologiyaya aid edilməsi tamamilə inandırıcıdır. Lakin sözdüzəltmənin həm qrammatika, həm də leksikologiya ilə sıx əlaqəsi olduğundan, sözdüzəltmə linqvistika elminin nə bu, nə də digər aspektinə tam aid edilmir.

Gəlin belə təsəvvür edək ki, ingilis dili özünün sözdüzəldici vasitələrindən mərhum olmuşdur. Belə olan halda ingilis dili sadəcə məzmunsuzlaşdırılmış, zəifləşdirilmiş dil deyil, həm də hansısa bir şirkət dili olmuş olacaqdır. Daha dəqiq desək, o bizim indi bildiyimiz ingilis dili deyil, hansısa bir başqa dil olacaqdı və çox çətin ki, müasir ingilis dilində danışan bu dildə danışa biləcəkdi.

Nəticə etibarı ilə, biz sözdüzəltmə barəsində danışarkən onun qrammatika və leksikologiya ilə yanaşı olması haqda danışa bilərik, nəinki onun qrammatika və leksikilogiyanın bir hissəsi olması barədə. Bundan başqa biz deməliyik ki, ingilis dili üçün sözsüzəldici vasitələr daha çox çoxsaylı vasitələr hesab olunurlar və özünün məzmununa görə fonetik vasitələrdən daha əhəmiyyətli hesab olunurlar. Belə ki, ingilis dilində nitq hissələri bir qayda olaraq fərqləndirici morfoloji əlamətlərə malik deyillər.

Ədəbiyyat

1) N.Hüseynova. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi.
2) N. Rəcəbova. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri.
3) N.Məmmədli. Alınma terminlər.

R.Zulfugarova

Word-building as a part of grammar and lexicology

Sammary

Knowledge of words is one of the most crucial aspects of language learning and acquisition. English is a very flexible language and you can build on your vocabulary and learn how to make new words.

One way of doing this is to add prefixes (such as **dis**, **pre** or **co**) before the word. You can also make new words from the words you already know by using different endings. For example, "**The person who employs me** has a fast car". You can make this sentence simpler, by replacing "the

person who employs me" with "my employer". This gives you "**My employer** has a fast car."

In English you can make nouns from verbs (**to employ** gives **employer** and **employee**). You can also make verbs from nouns or adjectives: **government** gives **to govern**, **modern** gives **to modernise** and so on.

Learning those endings, you can put on words means, you can expand your vocabulary and say what you mean more easily.

Р.Зюлфугарова

Словообразование как часть грамматики и лексикологии

Резюме

Знание слов является одним из важнейших аспектов изучения и приобретения языка. Английский язык - очень гибкий язык, и вы можете использовать свой словарный запас и научиться делать новые слова.

Один из способов сделать это - добавить префиксы (например, dis, pre или co) перед словом. Вы также можете делать новые слова из слов, которые вы уже знаете, используя разные окончания. Например, "**The person who employs me** has a fast car". Вы можете сделать это предложение проще, заменив “the person who employs me" with "my employer". Это дает вам "**My employer** has a fast car."

На английском языке вы можете создавать существительные из глаголов (**to employ** gives **employer** and **employee**). Вы также можете создавать глаголы от существительных или прилагательных: **government - to govern**, **modern - to modernize**.

Изучая эти окончания, вы можете использовать слова, вы можете расширить свой словарный запас и сказать, что вы имеете в виду более легко.

Rəyşi: **Lalə Məsimova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİLƏ MƏMMADOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
rehile.memmedova53@gmail.com

HOW MUST BE TODAY'S LANGUAGE TEACHER

Key words: language, professional, method, teacher, student.
Açar sözlər: dillər, ixtisasi, metod, müəllim, tələbə.
Ключевые слова: языки, специальность, метод, педагог, студент.

The collection of articles taken from the English Teaching Forum is a resource for the continuing professional growth of teachers Languages. A broad range of approaches to language and language teaching is represented to provide a basis for reflection upon the teachers role in facilitating the learning of foreign languages Given the unique personality, of each teacher, the different pedagogical and social traditions defining their role ,and the different motivations their students may have for learning English, no prescriptions can be given for fail-safe programs in EFL. But a broad exposure to different paradigms and different teaching applications will help both the teacher educator and the classroom teacher to develop a repertoire of interactive strategies to empower their students in the foreign language.

The article in this forum is about fundamental questions asked by teachers of foreign languages. How must be a formal structure of learning environment .How can teaches monitor their own effectiveness? What responsibility do students have for their learning? How much modeling of the target language must be provided ---By whom and in what circumstances? When is an ESP approach appropriate to EFL? What kind of testing should be employed? Though answers to these questions are suggested, we do not expect readers to accept every view uncritically or slavishly follow every suggestion that has been made about methodology, curriculum development or testing. In fact conscious effort has been made to include articles that offer contrasting views and a potential for controversy. Readers should reflect upon the ideas shared in these articles to clarify their goals and to direct and monitor their own moves as language teachers. Through thoughtful examination of our action in the classroom and a consideration of the reasons behind them, we recommit ourselves to our le have chosen profession and become more effective facilitators of learning. People assisted this project at various stages in the production.Awareness of teaching is empowering. The more interest teachers have in gaining awareness of how they teach, the more freedom they will have to direct their teaching toward successful student learning. In gaining an awareness of how

we teach, we must first come to terms with how we define our role as teachers of language. In this section, scientists offer several definitions of ”good” teachers.And for good measure of their lists the characteristic traits and practices of “bad” teachers as well. To insure against falling into this latter category and our article ---encourage teachers to be more introspective and to examine their moves in the classroom. To this end ,both provide useful checklists for teachers to monitor their own performance .All three articles portray teachers ,democratic in nature ,sharing responsibility for what goes on in the classroom with the students. Scientists in their articles ,concurs; and the argues says that if they want teachers to foster learning that is both interactive and inductive ,they should take care that our teachers education programs do not fall into teacher-fronted models. Programs for new teachers should let them experience the role of the involved and interested leaner. The articles by professors and their examine the relevance of classroom –related research to developing teacher’ awareness of how they teach. They draw upon a volume of research on language acquisitions.That directly pertains to problems teachers confront daily. Scientists offer useful suggestions to teachers for setting their own action research projects to objectively examine these problems for themselves. The articles by scientists look at variables affecting student motivation and compares a suggest strategies that will hopefully enable students to process linguistic input ,solve problems and actively engage in authentic communicative tasks. Though all the articles accept the primacy of communicative goals in language teaching, accuracy is seen as integral to fully achieving these goals. Professors address the issue of pronunciation in their articles and interview with Wilga Rivers compares a language program. In particular rich metaphor, Rivers compares a language program teaching grammar to a chicken walking around without bones. In broad summary fashion ,their interview addresses the central issues pertaining to the teaching and learning of EFL. We can extend our awareness of the options available and the responsibilities placed upon us in facilitating our students” learning of English. The American psychologist stated:”It is sobering to read the book 25 Centuries of language Teaching and to realize that what we think is new today was being done centuries ago in some part of the world “. Language teachers noted that, they have not changed their basic teaching instrumental motivation steps in fifty years except to add or delete a few devices or techniques in the practice stage ”Why is it, then, that English teachers have been bombarded with so many “new” methods ,from the direct, method, grammar translation method, audio lingual method recent Suggestopedia Dilayed Oral Response ,and Silent Way, to name but a few? Why is the literature full of terms such as integrative motivation

,generative transformational grammar, analytic vs. holistic cognitive styles, functional-notional approach, discourse analysis, etc.?

Who is right? Are we really just repeating ourselves year after year, perhaps under a different name? Or is what we are doing really new and different?

In my opinion ,the answer to both of these last questions is “yes”.

----yes ,we are repeating ourselves and yes, we are doing really new and different things. To recall but a few of the ways in which we are learning still being influenced

by the past we have only to look at Herbart”s five basic steps, written in the early 1800s.and still used in some form by many teachers.1.Preparation:review of familiar ,relevant material.

2.Presentation:examples of language in use and the discovery of rules by learners.

3.Association of new and familiar material .

4,Systematization :generalization :,recapitulation of new material in a context.

5.Application :practice.

Another more recent example refers to the debate between cognitivists and behaviorists. Though cognitivism is given more importance today than behaviorism ,most teachers still believe that a response that is positively

Reinforced by a teacher, other students, or a personal feeling of satisfaction

Is more likely to be learned.

And even the most rapid opponents of Skinner”s behaviorism and its

Application in the audiolingual method must admit to its influence on many of the materials used in individualized and computerized language teaching today. It is obvious that we have much to learn from the history of language teaching but it is also evident that language teaching and investigation are progressing at an ever aching. Previously, it was believed that the only basic tool a language teacher needed was a sound knowledge of the language. He was then briefly trained accelerating rate. Today, however ever the most significant discoveries ten the methodology currently in vogue and sent into a classroom .Now we know that linguistics is not the only area in which a language teacher should be trained .The importance of psychology and sociology ,as well as more extensive training in pedagogy, is being recognized .The relevance of each of these disciplines can easily be seen by analyzing the three main areas in which the approach to language teaching has recently changed.

1.Emphasis on the Individual Learner .In the past ,the question most frequently asked was which is the best teaching methodology?”Now teachers

ask “How can my students best learn the language? The focus has shifted from the teacher to the learner, and with this has come the realization that each learner is an individual, with distinct needs learning styles mental schemata and attitudes. And to further complicate matters ,not only do different learners have different overall learning styles, but an individual learner utilizes different approaches to learning at different stages in the learning process. Gagne has identified eight different types of learning, including stimulus-response learning, learning of concepts, and problem solving, among others. Depending on the content and difficulty of the subject matter, the learner would apply one or more of these different types of learning in a given situation .Evidently if the teacher is to be aware of these multiple individual cognitive and personality factors and able to diagnose and utilize them to the fullest, he must have more than a passing knowledge of recent investigations in psychology.2.Eclecticism .Having come to the realization that each learner possesses distinct cognitive and personality traits ,it follows that one teaching methodology will not be the most appropriate for all students. The recent tendency has there for been toward eclecticism selecting materials and techniques from various sources. This obviously puts a much larger responsibility on the teacher, for now he should be familiar with a much wider range of materials, exercises and activities than before It is no longer simply a matter of picking up the textbook and teaching it. A much broader training in pedagogy is now called for.3.Communication tendency: communication and social Politzer (1961:19)once said in a Social Context .There are two important points to be made regarding this third general: “The other possibility….that has been proved feasible ….is to eliminate meaning almost totally from the initial phase of language instruction.It is entirely possible to teach the major patterns of a foreign language without letting the student know what he is saying .Only after the student has gained complete and automatic control over the grammatical patterns would he be acquainted with the precise meaning of what he has learned.This, in fact, is what frequently happened with the audiolingual method. Students ”parroted” phrases, with no idea of what they were saying .Or, in more formal terminology, they demonstrated “linguistic competence”.(Chomsky)but not ”communicative competence “(Hymes). Now we recognize the importance of what a language does is enable as well as what it is (function) enable us to communicate .According to Hymes, communicative competence is what a person “needs “to know in order to communicate effectively in culturally linguistic structure. One must also possess the appropriate schemata regarding the culture of the language being learned in order to understand the communication effectively In culturally significant situations .”It is not enough to acquire knowledge of

Linguistic structure. One must also possess the appropriate schemata regarding the culture of the language being learned in order to understand the communication and be able to respond using the vocabulary and the structure that correspond to a specific social situation :, hence the growing importance of sociology in language teaching. How is a language teacher to cope with all this? Thirty years ago ,using the audiolingual method ,her role was sometimes caricatured as that of a "combination drill sergeant and conductor"---a relatively more easy role to play ,since most activities were well programmed .Today ,however ,she she is a "facilitator" of learning ,and her classroom may well bear resemblance to a jam session than to a Beethoven concert. Today"s language teacher must manipulate much more information in several different areas of knowledge. The problem lies not only in the amount of information to be mastered, but in the organization and application of that knowledge to a practical situation. In other words ,how can she use her knowledge of linguistic ,psychology ,sociology and pedagogy to help her students learn English?.While the emphasis in education today is on the student as the focus of learning ,it must be remembered that the teacher is still the person specially trained to guide the student ,help him select appropriate learning materials ,and create a positive classroom environment. ..In order to perform these tasks ,the language teacher should have access to three main types of information about the students: (1)psychological factors,(2) personal needs ,and (3)social factors .Regarding the psychological factors ,three areas are of particular importance (a)schemata ,(b)cognitive style ,and(c)affective factors.

Ədəbiyyat:

1. Selected Articles from the English Teaching Forum.
2. English proficiency testş(Carroll Johnş1986)
3. Language testing
4. Klink Bradley,1989.
5. "Language Testing.",
6. Marques Nelson Salasar 2010.

R.Məmmədova

Bugünkü dil müəllimi necə olmalıdır?

Xülasə

Müasir dünyada sürətlə gedən sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklər qlobal düşünmə tərzinin əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə olan halda, tələbələr təlim prosesində xarici dil fənni üzrə verilən bilik və bacarıqların passiv

iştirakçısı olmur. İnteqrativlik tələbələrə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu, o zaman mümkün olur ki, tədris prosesində öyrəndikləri mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli, inteqrativ şəkildə tədris olunur. Digər bir tərəfdən inteqrativ kurikulum tələbələrin dərsliklərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir. Xarici dil fənninin bir sıra metodları və yanaşmaları mövcuddur. Bu metod və yanaşmalar effektiv dərsin təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

R. Məmmədova

Каким должен быть сегодняшний преподаватель языка

Резюме

В современном мире при стремительных социальных, культурных и технологических изменениях возникает необходимость мыслить глобально. В этом случае, студенты, приобретая навыки и знания иностранного языка, не должны быть пассивными участниками. Интерактивное обучение позволяет преподавателю не только разнообразить процесс обучения, но и реализует комплекс методических и педагогических задач. Одной из основных задач является активизация деятельности каждого студента, создание ситуации для их творческой активности. Интерактивность дает студентам возможность для творческого когнитивного подхода в учебном процессе, в результате чего учащийся достигает больших успехов в приобретении знаний. Понимание окружающего мира, способность подойти ко всему творчески возможно в тех случаях, когда учащийся может синтезировать все приобретенное новшество в тесном контакте с другими предметами. Иностранный язык представляет собой расширяющуюся информационно-образовательную среду, которая предполагает использование разнообразных методов, методик и современных средств обучения и оценивания студентов. Все это создает благоприятную почву в организации преподавания с наиболее высокими результатами обучения.

Rəyşi: **Lalə Məsimova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR MAMMADOVA
Azerbaijan state oil and Industry University
aynur.252@mail.ru

LESSON PLANNING

Açar sözlər: planlaşdırma,dərs,dil,məqsəd,müəllim,öyrənci,fəaliyyət,inkişaf etdirmək,məzmun.
Key word planning, lesson,language, goal, teacher, learner, activity, develop, content
Ключевые слова: планирование, урок, язык, целъ, преподавателъ, студент, деятелъностъ контекст.

The lesson is a type of organized social event that occurs in virtually all cultures. Lessons in different places may vary in topic, time, place, atmosphere, methodology and materials, but they all, essentially are concerned with learning as their main objective, involve the participation of learners and teachers, are limited and pre-scheduled as regards time, place and membership.

Teachers may wonder “which way they ought to go” before they enter a classroom.This usually means that teachers need to plan what they want to do in their classroom.Most teachers engage in yearly, term, unit, weekly, and daily lesson planning. Yearly and term planning usually involve listing the objectives for a particular program. A unit plan is a series of related lessons around a specific theme such as “The family”. Planning daily lessons is the end result of a complex planning process that includes the yearly, term, and unit plans. A daily lesson plan is written description of how students will move toward attaining specific objectives. It describes the teaching behavior that will result in student learning.

Do you think that a lesson plan is most like: an instruction leaflet, a photograph, a story, a road map, a computer programme, a series of road signs, a written summary, something else?

A lesson plan is a set of notes that helps us to think through what we are going to teach and how we are going to teach it. It also guides us during and after the lesson. We can identify the most important components of a lesson plan by thinking carefully about our learners, what we want our learners to do and how we want them to do it. So a lesson plan probably most like a road map ar a series of road signs, something that shows us where we are going and how we are going to get there- although we may sometimes find that during the journey we have to take a different route!

Before we start to make a lesson plan we need to consider a number of crucial factors such as the language level of our students, their educational and cultural background, their likely levels of motivation and their likely levels of motivation and their different learning styles. Such knowledge is, of course, more easily available when we have spent time with a group than it is at the beginning of a course. When we are not yet familiar with the character of a group, we need to do our best to gain as much understanding of them as we can before starting to make decisions about what to teach.

We also need a knowledge of the content and organization of the syllabus or curriculum we are working with and the requirements of any exams which the students are working towards.

Now we will discuss the following issues associated with lesson planning:

- Why plan?
- Models of lesson planning.
- How to plan a lesson.

Why plan?

Language teachers may ask themselves why should they bother writing plans for every lesson. Some teachers write down elaborate daily plans, others do the planning inside their heads.Preservice teachers say they write daily lesson plans only because a supervisor**,** cooperating teacher**,** or school administrator requires them to do so. After they graduate, many teachers give up writing lesson plans. However, not many teachers enter a classroom without some kind of plan. Lesson plans are systematic records of a teacher"s thoughts about will be covered during a lesson. Lesson plans help the teacher think about the lesson in advance to "to resolve problems and difficulties, to provide a structure for a lesson, to provide "a map" for the teacher to follow, and to provide a record of what has been taught.

There are also internal and external reasons for planning lessons. Teachers plan for internal reasons in order to feel more confident, to learn the subject matter better, to enable lessons to run more smoothly, and to anticipate problems before they happen. Teachers plan for external reasons in order to satisfy the expectations of the principal or supervisor and to guide a substitute teacher in case the class needs one. Lesson planning is especially important for preservice teachers because they may feel more of a need to be in control before the lesson begins.

Daily lesson planning can benefit English teachers in the following ways: **1.** A plan can help the teacher think about content, materials, sequencing, timing and activities. **2.** A plan provides security(in the form of a map) in the sometimes unpredictable atmosphere of a classroom. **3.** A plan

is a log of what has been taught. **4.** A plan can help a substitute to smoothly take over a class when the teacher cannot teach.

Daily planning of lessons also benefits students because it takes into account the different backgrounds, interests, learning styles, and abilities of the students in one class.

Models of lesson planning:

There are a number of approaches to lesson planning. The dominant model of lesson planning is Tyler"s rational-linear framework. Tyler"s model has four steps that run sequentially: 1. Specify objectives; 2. Select learning activities; 3. Organize learning activities; and 4. Specify methods of evaluation. More important, he found that teachers were not well prepared in teacher-education programs for lesson planning.

In response to these findings, Yinger developed an alternative model in which planning takes place in stages. The first stage consists of "problem conception" in which planning starts with a discovery cycle of the integration of the teacher"s goals, knowledge, and experience. The second stage sees the problem formulated and a solution achieved. The third stage involves implementing the plan along with its evaluation. Yinger sees this process as becoming routine, whereby each planning event is influenced by what went on before and what may happen in the future. He also sees a place for considering each teacher"s experiences as influencing this ongoing process of planning.

How to plan a lesson: Developing the plan:

An effective lesson plan starts with appropriate and clearly written objectives. An objective is a description of a learning outcome. Objectives describe the destination we want our students to reach. Clear, well-written objectives are the first step in daily lesson planning. These objectives help state precisely what we want our students to learn, help guide the selection of appropriate activities, and help provide overall lesson focus and direction. They also give teachers a way to evaluate what their students have learned at the end of the lesson. Clearly written objectives can also be used to focus the students (they know what is expected from them).

Figure 1:

Lesson phase

Role of teacher

Role of students:

1.Perspective Asks what students have learned in previous lessons Tell what they"ve learned

Previews new lesson.

previously.

2. Simulation. Prepares students for new activity.
Relate activity to their lives.
Presents attention grabber.
3.Instruction Presents activity.
Do activity.
Participation. Checks for understanding.
Show understanding.
Encourages involvement.
Interact with others.
4.Closure Asks what students have learned.
Tell what they have learned.
Previews future lessons Give input on future lessons.
5.Follow-up Presents other activities to reinforce same concepts.
Do new activities.
Presents opportunities for interaction. Interact with others.

The following questions may be useful for language teachers to answer before planning their lessons:

- What do you want the students to learn and why?
- Are all the tasks necessary- worth doing and at the right level?
- What materials, aids, and so on, will you use and why?
- What type of interaction will you encourage- pair work or group work- and why?
- What instructions will you have to give and how will you give them (written, oral, etc.?) What questions will you ask?
- How will you monitor student understanding during the different stages of the lesson?

Implementing the plan:

Implementing the lesson plan is the most important and difficult phase of the daily lesson planning cycle. In this phase the lesson plan itself will retreat into the background as the reality of the class takes over. However, teachers should remember that the original plan was designed with specific intentions in mind and the plan was based in the teacher"s diagnosis of the learning competence of the students. Teachers may need to make certain adjustments to the lesson at the implementation phase.When the lesson is not succeeding, teachers should make immediate adjustments to the original plan. This is difficult for beginning teachers because they may not have the necessary experience to recognize that things are going badly. They may also lack sufficient knowledge to develop contingency plans substitute in such cases.

When implementing their lesson plan, teachers might try to monitor two important issues, namely lesson variety and lesson pacing. Variety in lesson delivery and choice of activity will keep the class lively and interested. To vary a lesson, teachers should frequently change the tempo of activities from fast-moving to slow. They can also change the class organization by giving individual tasks, pair work, group work, or full class interaction. Activities should also vary in level of difficulty, some easy and others more demanding. The activities should also be of interest to the students, not just to the teacher.

The following example of making a plan exemplifies how a teacher might proceed from pre-planning to a final plan.

Pre-planning background: for this lesson, some of the facts that feed into pre-planning decisions are as follows:

1.The class is at intermediate level. There are 31 students. They are between the ages 18 and 31. They are enthusiastic and participate well when not overtired.

2.The students need "waking up" at the beginning of lesson.

3.They are quite prepared to "have a go" with creative activities.

4.Lessons take place in a light classroom equipped with a whiteboard and an overhead projector.

5.The overall topic thread into which the lesson fits involves forms of transport and different travelling environments.

6.The next item on the grammar syllabus is the construction *should have+ DONE.*

7.The students have not had any reading skills work recently.

8.The students need more oral fluency work.

Pre-planning decisions: as a result of the background information listed above the teacher takes the following decisions:

1.The lesson should include an oral fluency activity.

2.The lesson should include the introduction of *should have +DONE*.

3.It would be nice to have some reading in the lesson.

4.The lesson should continue with the transport theme- but make it significantly different in some way.

On the basis of pre-planning decisions the teachers make their plan.

The final part of daily lesson planning happens after the lesson has ended. It is important to think after teaching a lesson and ask "whether it was a good one or not, and why". This form of reflection is for self-development. Of course, both " success" and "failure" are relative terms and their definitions will vary according to each individual teacher"s and student"s perspective.

The following questions may also be useful for teachers to reflect on after conducting a lesson:

. What do you think the students actually learned?

. What tasks were most successful? Least successful? Why?

. Did you finish the lesson on time?

. What changes (if any) will you make in your teaching and why (or why not)?

Additionally, for further clarification of the success of a lesson, teachers can ask their students the following four questions at the end of each class; the answers can assist teachers with future lesson planning.

. What do you think today"s lesson was about?

. What part was easy?

. What part was difficult?

. What changes would you suggest the teacher make?

References:

1. Adrian Underhill: Learning teaching. A guidebook for English language teachers .1994.
2. Jeremy Harmer: The practice of English language teaching.Longman. Third edition.
3. Jack C.Richards, Willy A.Renandya: Methodology in language teaching. Cambridge University Press,2002.
4. Penny Ur: A course in language teaching. Practice and theory. Cambridge University Press. 1996.
5.Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams: The TKT Course. Cambridge University Press,2011.

A.Məmmədova

Dərsin planlaşdirilmasi

Xülasə

İşini səmərəli təşkil etmək üçün hər bir müəllimin ilk növbədə planlaşdırma bacarığı olmalıdır. O dərs dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməlidir.Fənnin tədrisində planlaşdırma müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Planlaşdırma dedikdə dərsin nə zaman və hansı ardıcıllıqla tədris ediləcəyi nəzərdə tutulur.Planlaşdırma məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün müəllimin fəaliyyət istiqamətidir.

Dərsin planlaşdırılmasını 3 mərhələyə ayırmaq olar: Dərsə qədər,dərsin özü- İKT-nin tətbiqi ilə aparılmalıdır və dərsdən sonra.

Dərsin fəal-interaktiv təlim metodları, diskussiya və təlimin digər müasir üsul və yolları əsasında planlaşdırılması vacibdir.

Hər bir müəllimin dərsdə qarşısına qoyduğu məqsədinə çatmaq üçün planlaşdırma bacarığının olması zəruridir. Bu məqalədə dərsin planlaşdırılması və onların necə həyata keçirilməsi barədə geniş məlumat verilmişdir. Dərsin planlaşdırılmasında çətinliklərlə uzləşən müəllimlər az deyildir.Məqalə həmin müəllimlərə dərs planının qurulmasında kömək edəcək.

A.Маммадова

Планирование урока
Реэюме

В этой статье дана информация о планирование урока. Правильное планирование каждого предмета ведущими преподователъями является важным аспектом для современного педагога.Говоря о планирование имеются ввиду продолжителъностъ каждого этапа уроков. Для достижения эффэктивной цели преподования каждый педагог должен иметъ способностъ методический подход преподования данного материала. Во время планирование уроков многие преподователъи встречаютъся трудностъями. Эта статъя поможет им.

Планирование урока- это важная часть процесса обучения . После некоторых уроков студенты выходят уставшими с единственной мыслъю в голове: Какой же этот английский трудный. А естъ преподователи которых урок быстро пролетает и студенты удивленно спрашивают: А что уже конец урока? Надо же, как быстро время пролетело. Независимо от того какой опыт преподования вы имеете , планирование урока очень важная.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

YAQUT ƏLİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər:interaktiv,şifahi nitq,kontekst.
Key words:interactive,oral speech,context.
Ключевые слова: интерактив, устный речь,контекст.

Azərbaycanda xarici dillərin tədrisinin inkişaf etdirilməsi perspektivləri onun dünya təhsil sisteminə inteqrasiya istəklərindən və qloballaşma prosesi ilə bağlı zərurətdən doğur. Bu da, öz növbəsində, xarici dillərin tədrisi sistemini təkmilləşdirməyi zəruri edir. Sözü gedən məsələdə əsas diqqət tələbələrdə kommunikativ bacarığın formalaşdırılmasına yönəldilir. Təhsilin kommunikativ istiqamətliliyi onun humanistləşdirilməsi strategiyasının əsasını təşkil edir. Çünki, məhz formanın deyil, məzmunun diqqət mərkəzində olduğu kommunikativlik tələbələrin nitq-təfəkkür fəaliyyətini stimullaşdırır. Dilin mənimsənilməsinə dair nəzəriyyələrin ixtisas dilinin tədrisi prosesində nəzərə alınması dilin tədrisi prosesini səmərələşdirməyi mümkün edir.Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ən aktual problemlərin həlli sırasında təhsil problemləri yer almışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənib möhkəmləndirilməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyati zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələrilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsil ocaqlarının mühüm vəzifələrindən biridir. Bu səbəbdən də xarici dilin statusu daha da artır. Son dövrlərdə respublikamızda aparılan təhsil istiqamətində bir sıra işlər təlim-tərbiyə prosesinin daha səmərəli, yeni yollarının işlənib hazırlanmasına, ənənəvi tədris metodlarının innovativ tədris metodları ilə əvəz edilərək təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Qarşıya qoyulan bu hədəfə çatmaqda innovativ metodların ali məktəblərdə geniş tətbiq olunması, xüsusilə ixtisası xarici dil olan ali məktəblərdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnnovativ fəaliyyət təhsil sisteminə aid bütün vəzifələrin həyata keçirilməsinə, ayrı-ayrı məsələlərin məqsədəuyğun, səmərəli həllinə və keyfiyyətin təminatına ciddi təsir göstərir. İnnovativ fəaliyyət əslində təhsil fəaliyyətinin inkişaf formasıdır. Təhsil sistemində innovativ fəaliyyət əsasən

aşağıdakı məsələləri əhatə edir: Pedaqoji sistemdə zəruri dəyişikliklərə, yeniliklərə tələbatların öyrənilməsi, üzə çıxarılması; Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərə bilən mövcud metodik işlərin dəyərləndirilərək üzə çıxarılması; Arzu olunan gələcək pedaqoji sistemlərin layihələndirilməsi və doğru istiqamətlənmiş fəaliyyət. Yeni metodların praktikada həyata keçirilməsi göstərir ki, bu metodlar öyrənənlərin fəaliyyətini artırır, onların yaradıcı və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir və müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələndirir. İnnovativ metodlar müəllim və tələbə münasibətlərinə, onların əməkdaşlığına yönəlib, müəllim və tələbə qrupu arasında səmərəli ünsiyyət yaradır. Lakin özünün bütün üstünlükləri ilə yanaşı, yeni metodların tətbiqi heç də həmişə asan başa gəlmir. Belə ki, ənənəvi tədris metodlarına alışmış tələbələrə birdən-birə tamamilə fərqli yöndə dərslərin tədris olunması bir sıra çətinliklər yaradır. Bu müəllimdən böyük zəhmət, səbr tələb edir. Bu gün ingilis dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi öyrənilməsinin zəruriyyəti danılmazdır. Tədris edilən xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün dil fakültələrində tədris prosesinin kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Bu gün nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zəruriyyəti meydana çıxır. Kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərindən biri olan qrammatik və ya linqvistik kompetensiya dil materiallarının, o cümlədən qrammatik materialların tələbələr tərəfindən kommunikativ- yönümlü mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Xarici dilin effektiv tədrisinin əsas elementlərindən biri dərsdə interaktivliyin yaradılmasıdır. Müasir təlim konsepsiyası və prinsipləri təhsilalanlardan fəallıq, məntiqi düşüncə, müstəqil tədqiqatlar apara bilmə, konkret biliklərə yiyələnmə və fərdi inkişaf etmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını tələb edir. Bu tələbləri nəzərə alaraq elə təlim metodlarından istifadə olunmalıdır ki, tələbələr özlərində fəal, yaradıcı dilöyrənmə və ünsiyyət qabiliyyətlərini aşılaya bilsinlər. İnteraktiv təlim bu deyilənləri əhatə etmək imkanına malikdir. Biz tələbələrin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tuturuq. "İnteraktivlik" termini dialoqu, ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsiri bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin "problem-dialoji, evristik, fəal təlim" anlayışlarından da istifadə olunur.Xarici dillərin tədrisində "interaktiv metod" Avropada 1990-cı illərdən bəri bir metodiki iş üsulu kimi tətbiq edilməyə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə 2000-2004-cü illər ərzində Azərbaycan hökuməti ilə UNİCEF arasında əməkdaşlıq proqramının bir hissəsi kimi fəal və interaktiv təlim metodlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. "Fəal təlim və məktəb birliyi" adlı proqramda göstərilir ki, fəal təlimin məqsədi təhsil sahəsində tətbiq edilən

yeniliklərlə bağlı bütün səviyyələrdə çalışan təhsil işçilərinin bilik, bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsindən, fəal və səmərəli fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin yaradılmasından ibarətdir .İnteraktivlik dili öyrənməklə yanaşı onu mənimsəməyə xidmət edir. İnteraktiv mühitdə tələbələrin dili kommunikasiya məqsədilə istifadəsi maksimum həddə çatır ki, bu da onlarda kommunikativ sərištənin formalaşmağına təkan verir.Dilin mənimsənilməsində interaksiyanın rolu haqqında sosial-interaksiyaçılar və s. fikirləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Digər sözlə desək, interaksiyaçılar inanırdılar ki, dilin mənimsənilməsində ətraf mühit amilləri daha üstündür,lakin, nativistlər inanırdılar ki, fitri amillər daha üstündür.Vqotski dilin mənimsənilməsinə interaktiv baxışın əsasını qoymuşdur..Vilga M. Rivers özünün Interactive Language Teaching kitabında qeyd edir ki, "tələbələrin fikri autentik məlumatları ötürməyə və qəbul etməyə yönəldikdə onlar dili istifadə etməyə nail olurlar. Bu interaktivlikdir." Vellsin ifadə etdiyi kimi: "Mübadilə diskursun əsas bölməsidir....Linqvistik interaktivlik birgə aparılan fəaliyyətdir" və özünə "göndərən, qəbuledici və situasiyanın məzmunu üçbucağının qurulmasını" daxil edir. Onun fikrincə kommunikasiyanın yazılı və yaxud şifahi olmağının burada fərqi yoxdur. Dərsdə fəallığı artırmaq üçün müəllim mütləq qrupla və ya individual şəkildə tələbələrlə işləməli, onlar arasında səviyyə fərqini minimuma endirmək üçün çalışmalıdır.İxtiası xarici dil olan ali məktəblərdə istifadə olunan müasir dərsliklərin əksəriyyəti də interaktiv üsulların tədris prosesində istifadəsini labüd edir. Əksər dərsliklərdə verilən kommunikativ çalışmalar sistemi dərsin interaktiv şəkildə təşkil olunmasını tələb edir İnteraksiyanın təmin olunmasında informasiya kommunikasiya texnologiyaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərslərdə istifadə olunan maqnitofonlar, CD disklər, proyektor, komputer, internet materialları və dərsdən sonra online şəkildə əlaqə tədris prosesinin effektivliyinə xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusiilə internetin dil tədrisində əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı dilin tədrisinin uğurlu nəticəsi onun nə qədər praktik aşılana bilməsindən asılıdır. Ümuniyyətlə, innovativ metodlara əsaslanan tədris prosesinin əsasında interaktivlik dayanır. Müasir metodikada interaksiya dil öyrənmə prosesinin ən vacib komponentlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Jack C. Richards. Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design. RELC Journal, 44(1), 2013, pp. 5-33.
2. Kumaravadivelu B. Towards a post method pedagogy. TESOL Quarterly, 2001, 35(4), pp. 537-560
3. Kumaravadivelu B. Understanding Language Teaching. From Method to Postmethod. London. Tylor&Francis e-Library, 2008, 276 p.

4. Lightbown P. M. and Spada N. How languages are learned. Oxford: Oxford University Press, 1993. 135 p.
5. Long M. H. Native speaker / non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. Applied Linguistics, Vol. 4, 1983, pp.126-141.
6. Lozanov G. Suggestology and Outlines of Suggestopedy. New York. Gordon and Breach. 1978, 392 p.
7. Lozanov G. "Suggestology and Suggestopedia" in Innovative Approaches to Language Teaching, ed. Robert W. Blair, Rowley, MA: Newbury House, 1982, 171 p.
8. Morris M. An Introduction to the Philosophy of Language. Cambridge University Press, 2006, 334 p.
9. Oxford Advanced Learner's Dictionary, 7th ed. Oxford University Press, 2005, 1780 p.
10. Prabhu N.S. Second Language Pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987, 153 p.
11. Roqova Q.V. Methods od Teaching English. Leningrad, «Просвещение», 1975, 310 p.
12. Stephen D. Krashen. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press Inc. 1982, 202 p.
13. Ur P. A course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012, 325 p.
14. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge MA: Harvard University Press, 1978. 159 p.

Aliyeva Yaqut

The ways of using innovative methods in FLT

Summary

The article deals with the problem of working out,effective ways of using innovative methods in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use

the target language for communication.Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning.One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.Special attention should be paid to preparing materials and activities for speaking.

Ягут Алиева

Пути использование инновативные методы на преподавании иностранного языка

Резюме

В данной статье рассматриваются пути использование инновативные методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения диалогической речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению ефективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации.Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов,.

Rəyçi: Əliyeva Nuriyyə

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PAŞA KƏRİMOV,
Filologiya üzrə elmlər doktoru.
PAQUB KƏRİMOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

MİRZƏ BAXIŞ NADİM İRSİNƏ YENİ BAXIŞ

(Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında)

Açar sözlər: ədəbiyyat, şeir, qoşma, müxəmməs, əlyazma
Ключевые слова: литература, стихи, гошма, мухаммас, рукопись
Key words: literature, poem, qoshma, mukhammas, manuscript

Ədəbiyyatımız tarixində həyat və yaradıcılığı ən az öyrənilən sənətkarlardan biri də Mirzə Baxış Nadimdir. XIX əsrdə yaşamış görkəmli şairin ədəbi irsi bu günə qədər tam öyrənilməmiş, barəsində müəyyən fikirlər söylənilsə də, konkret faktlar, tutarlı dəlillərlə deyilənlər sübuta yetirilməmişdir. Şair haqqında ilk mətbu məlumata biz Salman Mümtazın 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi "El şairləri" kitabında rast gəlirik (1.s.96). Tədqiqatçı onun tərcümeyi-halı, şəxsiyyət və fəaliyyəti haqqında heç bir söz demədən bir neçə şeirini nümunə olaraq topluya daxil etməklə kifayətlənmişdir.

Daha sonra Nadim haqqında nisbətən geniş məlumata biz akademik Feyzulla Qasımzadənin tədqiqatlarında təsadüf edirik. Xüsusilə alimin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında Nadimin həyatı və qismən də yaradıcılığı haqqında verdiyi məlumat olduqca maraqlıdır (2.s.84-86). Burada ilk dəfə olaraq Nadimin tərcümeyi-halının bərpasına, eləcə də anadan olma və ölüm tarixlərinin, ədəbiyyatımızdakı mövqeyinin dəqiqləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilir. Lakin F.Qasımzadənin verdiyi məlumat da səthi xarakter daşıyır. O, şairin bir neçə şeirinin ("Qışın təsviri", "Ala cöngə", "Mirablıq", "Misir nəvəsi İmamverdi", "Murad xan", "Kərbəlayi", "Mahmud", "Haray", "Qoşarlar") adını çəkib onlardan cəmi dörd nümunə verməklə kifayətlənir. Alim gətirdiyi nümunələrlə sübut edir ki, çar rusiyası tərəfindən Azərbaycan xanlıqlarının işğalını, ayrı-ayrı döyüş səhnələrini, Gəncənin tutulmasını, Azərbaycan kəndlərinin İran ordularının tapdağı altında əzilib talan edilməsini, əmirlərin hüdudsuz ağalığını, təhkimçi-feodal quruluşunun nəhayətsiz zülm və zorakılığını, çarizmin Azərbaycandakı hakimlərinin rüşvətxorluğunu təsvir edən Nadim realist sənətkar kimi çıxış

etmişdir. Şair belə satirik çıxışları ilə ruhən Zakirə yaxınlaşır və satirik poeziyanın inkişaf tarixində özünə məxsus şərəfli yer tutur.

XIX əsr ədəbiyyatımızın başqa bir görkəmli tədqiqatçısı professor Kamran Məmmədov "XIX əsr Azərbaycan şeirində satira" adlı monoqrafiyasında Mirzə Baxış Nadimin satirik yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləsə də, ümumilikdə, nə onun həyatı və nə də geniş aspektdə yaradıcılığı haqqında yeni heç bir məlumat verməmişdir (3.s.133). Əlində kifayət qədər material olmadığı üçün o da Nadimin dünyagörüşü, onun professional satirik şair kimi yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında tutarlı söz deyə bilməmiş, barəsində ümumi fikirlər söyləməklə kifayətlənmişdir.

Mirzə Baxış Nadim haqqında nisbətən geniş məlumata biz professor Mustafa Mustafayevin "Mirzə Baxış Nadim" adlı məqaləsində rast gəlirik (4.s.158).O, Feyzulla Qasımzadənin söylədiyi bəzi fikirləri təkrar etməklə yanaşı, Nadimin irsi ilə hələ XX əsrin 20-ci illərində maraqlanan və ilkin olaraq onun əlyazmasını üzə çıxarıb tədqiq edən, üzünü köçürən və şərhlər yazan salyanlı müəllim Ağakərim Canıbəylinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq şairin tərcümeyi-halını bərpa etməyə çalışmışdır. M.Mustafayev ilk dəfə olaraq şairin "Rəncbər Mahmud" adlı müxəmməsini, "Murad xan" adlı qoşmasını və "Polkovnik İsmayıl bəyə" adlı mənzuməsini tam şəkildə oxuculara təqdim etmişdir.

F.Qasımzadə və M.Mustafayevin verdiyi məlumatların üst-üstə düşməyi sübut edir ki, onların hər ikisi eyni mənbədən – Ağakərim Canıbəylinin orijinaldan üzünü köçürdüyü əlyazmasından istifadə etmişlər. Həmin əlyazma hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda D-350/10327 şifri altında mühafizə olunur (5). Əlyazmanın üzərindəki qeyddən əvvəllər onun 8021 inventar nömrəsi ilə saxlanıldığı məlum olur. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz tədqiqatçılar da məhz mənbə kimi həmin inventar nömrəsi altında saxlanılan əlyazmadan istifadə etmişlər. Və bu fakt da aşkar olunur ki, nə F.Qasımzadənin, nə də adlarını çəkdiyimiz digər tədqiqatçıların əlində Mirzə Baxış Nadimin başqa bir əsəri olmayıbdır. Bu əlyazma isə, öncə qeyd etdiyimiz kimi, Nadimin avtoqrafı deyil, onun üzündən köçürmədir. Əlyazmanın 54-cü səhifəsində əsərin üzünü köçürən, Nadim haqqında ilk söz deyən, onun doğum və ölüm tarixlərini müəyyənləşdirməyə, əsərlərini təhlil etməyə cəhd göstərən şəxsin kimliyini müəyyən edən belə bir qeyd vardır: Müəllim Ağakərim Canıbəyli. Salyan, 10 iyul, 1928.

A. Canıbəylinin üzünü köçürdüyü 250 səhifədən ibarət olan bu əlyazma səhıfə 1-dən səhifə 99-a qədər qara mürəkkəblə, səhıfə 100-dən sonra isə karandaşla səhifələnmişdir. Səhifələnmə bəzən düzgün aparılmamış, ardıcıl səhifələr arasında boş vərəqlər saxlanılmışdır (99-100, 100-101, 103-104, 108-109, 172-173, 181-182, 194-195, 209-210, 214-215, 218-219, 219-220, 222-223). Əksər səhifələr tam doldurulmamış, bəzi səhifələrdə bir, iki beyt, yaxud

cümlə yazılmış, vərəqin qalan hissəsi ağ buraxılmışdır. Hiss olunur ki, Canıbəyli ilk mənbədə olan şeirləri ardıcıl deyil, seçmə üsulla köçürmüşdür. Bizim fikrimizcə, müəllif yarımçıq və ağ buraxılmış həmin səhifələrə şairin şeirlərini köçürməyi nəzərdə tutsa da sonradan bizə məlum olmayan hansı səbəbdənsə bu fikrini həyata keçirə bilməmişdir.

Üzünü köçürdüyü bu əlyazmada Canıbəylinin müəyyən qeyd və şərhləri də verilmişdir. O, misralar daxilində oxuya bilmədiyi bəzi sözlərin yerinə nöqtələr qoymuş və misranın qarşısında "oxuya bilmədim", yaxud "oxunmur" sözlərini qeyd etmişdir. Bizim fikrimizcə, bu sözlər ya pozulmuş, ya da şikəstə xəttilə yazıldığı üçün oxunmaz olmuşdur. Nadimin əlimizdə olan digər, çox güman ki, orijinal variantda olan əsərinin şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılması bizə yuxarıdakı qənaətə gəlməyə əsas verir.

Ağakərim Canıbəyli haqqında əlimizdə ətraflı məlumat olmasa da, yazılarından məlum olur ki, o, ədəbiyyata, şeir sənətinə maraq göstərən bir şəxs olmuşdur. Onun Nadim haqqında söylədiklərini akademik F.Qasımzadənin təkrar etməsi bir daha təsdiq edir ki, Canıbəyli həm də istedadlı bir tədqiqatçı olmuşdur. Canıbəyli üzünü köçürdüyü topluya 54 səhifədən ibarət ön söz də yazmışdır. Bəzi mülahizələri şübhə doğursa da, ümumilikdə, onun gəldıyı nəticələri düzgün hesab etmək olar. Faktlar onu göstərir ki, Mirzə Baxış Nadimin keçdiyi həyat yolu və ədəbi irsinin ilk tədqiqatçısı məhz salyanlı müəllim A.Canıbəyli olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, Nadim irsinin sonrakı tədqiqatçıları bu təəssübkeş ziyalının tədqiqatlarından kifayət qədər bəhrələnsələr də, onun barəsində fikir söyləməmiş, adının üstündən sükutla keçmişlər. Biz tədqiqatçının bu təşəbbüsünü yüksək qiymətləndirərək Nadim haqqında yazdıqlarını obyektivlik naminə olduğu kimi verməyə çalışacağıq. O yazır: - Nadimi görüb tanıyan yaşlı şəxslərdən və Nadimin mədrəsəsində oxuyan tələbəsindən topladığım məlumatdan böylə anlaşılır ki, guya XIII əsr hicri ilinin əvvəllərində Şirvan məmləkətində baş verən hərc-mərclikdən və ardı-arası kəsilməyən iğtişaşlardan naşi Nadimin atası Molla Əsədulla bəzi qohum-qardaşları ilə bərabər Şamaxıyı tərk edərək Nəvahiyə köçmüşlər və orada da sakin olub qalmışlar. Nadimin şamaxılı olmasını sübut etməyə çalışan şəxslərdən bəziləri yalnız Nadimin Şamaxı ilə olan sıxı əlaqəsinə, Şamaxıda oxumasına, əksər ovqat aylar ilə gedib Şamaxıda qalmasına istinad edirlər. Fəqət ağızdan-ağıza eşidilən bu xəbərlər də bizi qane edəcək qədər doğru və qəti ola bilməz. Çünki Nəvahi kəndi dəfələrlə gah Salyan qəzasına və gah da Şamaxı qəzasına daxil olmuşdur. Salyan qəzasına daxil olanda, əhalinin əlaqəsi qəzanın mərkəzi şəhəri olan Salyan şəhəri ilə, Şamaxı qəzasına daxil olanda Şamaxı şəhəri ilə sıxı olacağı bəllidir. Zira onlar hər bir işlərində qəzanın mərkəzi olan şəhərə möhtacdırlar. Buna görə də Nəvahi əhli çox vaxt övladlarını gah Salyana və gahi Şamaxıya göndərib oxudurlarmış. Həmçinin Nadimin də istər Salyan şəhəri və istərsə də Şamaxı

şəhəri ilə pək sıxı əlaqə və rabitəsi olduğunu əsərlərində görürüz. Hətta iki-üç aylar ilə bu şəhərlərdə sakin olub gözü ilə gördüyü bir qaç tarixi hadisələri yazıb bizə yadigar buraxmış və bu şəhərlərdə olan məşhur simaların dəxi bir çoxuyla görüşüb tanış olmuşdur. Və bəlkə:

Yenə vəqtində adım söylənir Şirvanə, İbrahim,

Xəstə Baxış Nəvahi sakini-Salyan, haray.

- deməsi də yaşadığı Nəvahi kəndinin mənsub olduğu qəza etibarilə olmuşdur.

Nadim Salyan şəhərində "Beş dəli" məhləsində Molla Məhəmməd Rza deyilən birinin bacısı ilə evlənmiş, uzun illər Salyanda yaşamışdır. Bu saat qohum-əqrəbalarından Salyanda çoxdur. Nadimin nərəli olduğunu və nərədə doğulduğunu həqqilə təyin etmək mümkün olmadığı kimi, tarixi-təvəllüdünü də təyin etmək çox müşküldür. Ağızdan-ağıza eşitdigim məlumatdan 1205 tarixi-hicridə doğulub 1300 tarixində 95 yaşında vəfat etməsi miyana çıxır. Bu da ömrünün axır çağlarında "95 yaşım vardır" deməsi və vəfatından altı ay sonra doğulan bir nəvəsinin tarixi-təvəllüdü ilə təxmin olunur. Bundan əlavə, 1200 tarixi-hicridə doğulub, 1298-ci tarixdə 98 yaşında vəfat etmiş olduğunu da bəziləri söyləyirlər. zira ikincisi birinciyə nisbətən bir qədər doğru olsa gərəkdir. Çünki şairin nəzmən yazıb buraxdığı bir qaç tarixi əsərlərini gözdən keçirtdikdə görürük ki, 1217 tarixi-hicridə (1803 miladi) Rusiya çarı I Aleksandr tərəfindən Gürcüstanı idarə etmək üçün göndərilmiş general Tsitsianovun Tiflisə gəlməsindən başlayaraq 15-20 sənə zərfində Gürcüstan, Dağıstan, Gəncə, İrəvan, Şirvan, Salyan, Talış, Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarında vaqe olan bir çox mühüm və tarixi hadisələri qeyd etmiş və bunlardan bir çox sənələr sonra 1297-ci tarixi-hicridə yaşadığı Nəvahi kəndində və ətrafında vaqe olan tarixi bir nühusatı – qəhət və giranlığı dəxi nəzmən təsvir etmişdir. Bundan belə məlum olur ki, bu qocaman şairimiz 1217 sənədə şeir deməgə müstəd olub 1297-ci sənədə dəxi hali-həyatında imiş.

Əgər 1205-ci tarixi-hicridə doğulduğunu fərz edərsək on iki yaşında şeir deməgə başlamış olduğu miyana çıxır. Bu da sinni-müqtəzasınca bir qədər uyğun olmadığından birincinin yanlış, ikincinin isə doğru olduğunu zənn ediyorum.

Nadim ibtidai təhsilini Nəvahidə atasından almışdır. O zaman mollalıq mütərəqqi olduğundan atası bunu oxuyub molla olmaq məqsədi ilə Şamaxıya göndərir. Orada farsca, türkcə və ərəbcəyi mükəmməl bir surətdə oxuyub Nəvahiyə müraciət edəndən sonra nədənsə pədərinin arzusuna əks olaraq büsbütün mollalığı buraxıb kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur".(5.s.4-6)

Canıbəylinin müqayisəli, təhlili şəkildə apardığı araşdırmanı, gəldiyi nəticələri məntiqi və düzgün hesab etmək olar. Xüsusilə, onun tarixi hadisələrin fonunda irəli sürdüyü mülahizələr, Nadimi şəxsən tanıyan adamlarla söhbəti onun söylədiklərinin həqiqət olduğunu bir daha təsdiq

edir. Digər tərəfdən, akademik Feyzulla Qasımzadənin də onun dediklərini təsdiq etməsi Canıbəyliyə olan etimadı artırır.

Sadə zəhmət adamı olan Nadim əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuş, o qədər də xoş güzəran keçirməmişdir. Daim zəhmətkeş insanların içərisində olmasının, ən ağır günlərində onlara həyan çıxaraq öz gücü və imkanı daxilində problemlərini həll etməyə çalışmasının nəticəsi olaraq insanlar onu sevmiş, ən çətin anlarda ona müraciət etmişlər. Camaatın ona olan ehtiramını yüksək qiymətləndirən Mirzə Baxış, əldə olan məlumata görə, dəfələrlə kəndlilərin mübahisəli torpaq məsələsini müsbət həll etmək üçün günlərlə, hətta aylarla Bakı, Salyan və Şamaxıda olmuş, yüksək çinli, vəzifəli şəxslərlə görüşərək həmyerlilərinin problemlərini həll etməyə nail olmuşdur. Təbii ki, torpaq məsələsi bəylər və mülkədarlarla kəndlilər arasında baş verirdi. Nadimin kəndliləri, yoxsul zümrələri müdafiə etməsini qəbul edə bilməyən bu istismarçı təbəqə nümayəndələri hər vasitə ilə ona qarşı mübarizə aparır və şairi el arasında hörmətdən salmağa çalışırdılar. Deyilənə görə, bir dəfə şair kəndlilərin torpaq məsələsi ilə bağlı Şamaxıya gedir. Bu dəfə onun səfəri bir qədər uzun çəkir. Bundan istifadə edən düşmən qüvvələr camaat arasında şaiyələr yaymağa çalışırlar. Camaat arasında narazılığın artdığını görən oğlu Mirzə Fərəculla atasına məktub yazaraq onu vəziyyətdən xəbərdar edir. Nadim oğlunun məktubunu oxuyan kimi məsələnin nə yerdə olduğunu – düşmən qüvvələrin öz işini gördüyünü dərhal anlayaraq oğluna nəzmlə cavab məktubu yazır:

Desələr guşzəd olma, mənə böhtandı, oğul,
Acığın dövlətə vardır zərəri, qan, oğul.
İki aydır məni salmışlar "bu gün", "zaftra" ya,

Kəsmişəm qapusunu icz ilə mən "İvan"ın,
Mər* eşitmüblər, oğul, "zaftra"sın Divanın.[1]

Gətirdiyimiz bu nümunələr bizə müqtədir şairimiz Qasım bəy Zakiri xatırladır. Nadim də Zakir kimi "İvan"ın "zavtra"sından, "divan"ından, bir sözlə, süründürməçiliyindən cana doymuş, heç nədən çəkinməyərək öz nifrətini açıq şəkildə ictimaiyyətə elan etmişdir. Əlyazmasında bu nümunəni verən A.Canıbəyli haqlı olaraq onu Nadimin "xalq yolunda fədakarlığı"nın sübutu kimi qiymətləndirir: "Zənnimcə, qırıq və natamam bir şəkildə oxuduğumuz bu beş sətir Nadimi, Nadimin səmimiyyətini və xəlq uğrundakı

* Mər – məgər sözünün qısa formasıdır.

[1] Nümunə A.Canıbəylinin göstərilən əlyazmasından götürülmüşdür. Orada belə bir qeyd verilmişdir: "Əfsuslar olsun ki, ağızdan-ağıza öyrənə bildigim yalnız bu beş sətr olmuşdur. Bir hərfini belə dəyişdirməyərək eşitdigim kimi yazdım".

fədakarlığını müxtəsər də olmuş olsa bizə tanıdacaq bir vasitə ola bilər”(5.s.9).

Kamran Məmmədov da şairin bu keyfiyyətini nəzərə alaraq onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirir: “Həyatı zillətdə və məşəqqətdə keçən, müasiri bəylər tərəfindən adam yerinə qoyulmayan Mirzə Baxış Nadimin rəncbərlər arasında böyük hörməti varmış. Mirzəliyi özünə peşə edən məğrur şair bacardığı qədər zəhmətkeş kəndlilərə kömək etmiş, onların hüquq və imtiyazlarının tapdalanmaması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir” (3.s.133).

Canıbəyli daha sonra şairin fərdi xarakterli həcvlərinə münasibət bildirərək yazır: “İnşa etdiyi həcvlərə gəldikdə kəndi şəxsi qərəz üçün degil, ümumiyyətcə pək məqul və ədibanə bir tərzdə fəqir və yoxsul kəndlilər ilə vicdansızcasına rəftar edən alçaqlara qarşu qızğın saldırışlardan və dəhşətli tənqidlərdən ibarət olmuşdur”(5.s.9).

Akademik F.Qasımzadə isə təkcə Nadimin deyil, ümumiyyətlə, XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış əksər şairlərin yaşadığı mühiti, onların bu mühitə qarşı etirazlarını nəzərə alaraq yazır: “Kəndlərdə yaşayan, bəylərin zülmünü görən və şəxsən özləri bu zülmə məruz qalan el şair və aşıqları öz satirik şeirlərində çar hakimləri və çarizmin qanun və qaydaları əleyhinə, kəndli hüququnu tapdalayan zülmkar bəylərə qarşı mübarizə aparırdılar. Nadim öz əsərlərində biçinçilərin haqqını kəsən mülkədarı, kəndlini kotana qoşan zalım xanı şiddətli satira atəşinə tuturdu”(2.s.179).

İstər A.Canıbəyli və istərsə də F.Qasımzadə öz mülahizələrini təsdiq etmək üçün şairin “Murad xan” rədifli qoşmasından nümunələr verməklə kifayətlənirlər. Altı bənddən ibarət olan bu qoşmada şair rəncbərlərin zəhmət haqqını verməyən və bununla da bu sadə zəhmət adamlarını ağır məşəqqətlərə düçar edən Murad xanı, eləcə də onun timsalında digər müftəxor parazitləri kəskin satira atəçinə tutaraq onları kəpəyə yüyürən eşşəyə, tayqulaq köpəyə bənzətməklə kifayətlənməyib “çoxdur sənin kimi dərədə itlər” deyir, üzlərnə tüpürür. Həcvin beşinci bəndində şair “Biçinçi əhlinin olsa hikməti, Çəkdirərlər səni darə, Murad xan” deyərək bir qədər də irəli gedib kəndliləri öz hüquqlarını qorumağa, mübariz olmağa səsləyir:

Ey ağalar, süzə tərif eyləyim,
Nə iş tutub yüziqarə Murad xan.
Tamam kəsdi biçinçinin həqqini,
Heç vermədi sikkə, parə Murad xan.

Şəltik bilimindən tikibdir dəgə,
Eşşək kimi yügürərdi kəpəgə.
Münasibdir bir tayqulaq köpəgə,
Qanuq olub cənavərə Murad xan...

Nadim "Kərbəlayi" rədifli başqa bir şeirində də kəndlilərin mənafeyini müdafiə edir. Onun bu şeirdə hədəf seçdiyi şəxs adi mülkədar deyil, o həm də Kərbəla ziyarətinə gedib gəlmiş, ictimaiyyətdə müəyyən mövqeyi olan kərbəlayidir. Lakin kərbəlayi olmasına baxmayaraq o da Murad xan kimi qaniçən zülmkardır. Onların hər ikisinin məslək və amalları eynidir – nəyin bahasına olursa olsun insanları istismar edib var-dövlət toplamaq.

Nadim bu şeiri öz dilindən deyil, Kərbəlayinin taxılını biçdirmək üçün Muğandan gətirdiyi muğanlı bişinçilərin dilindən yazmışdır. Dörd bənddən ibarət olan bu şeir onların öz halal zəhmət haqlarını almaq üçün Kərbəlayiyə müraciətindən ibarətdir. Bu hadisədən bir qədər sonra Kərbəlayinin Nəvahiyə gəlib Nadimin Kərbəlayi Salman adlı yaxın dostunu həcv etməsi şairi qəzəbləndirir və o həmin şəxsin ünvanına "Kərbəlayi" rədifli başqa bir həcv yazır. Birinci həcvdən fərqli olaraq ikincidə Kərbəlayinin şəxsi keyfiyyətləri tənqid olunur.

A.Canıbəyli Nadimin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yazır ki, o əhalinin ehtiyacını ruhunda yaşadan bir şair idi. Əgər biz bir az da yavuqdan tanımaq istəsək o zaman onun dostu Mahmuda yazdığı mənzum bir məktubunu gözdən keçirməliyiz. Canıbəyli şeirin yazılma səbəbini şərh edərək göstərir ki, Nadimin yaşadığı Nəvahi kəndinin qonşuluğunda ikinci bir Nəvahi kəndi var, hansı ki, qədim zamanda şahlara, xanlara rəncbər olduqlarından onlara indi də Rəncbər Nəvahi deyirlər. Azərbaycan iranlıların təsərrüfündə olduğu zaman (hal-hazırda da) həmin Rəncbər Nəvahi camaatının əkənəcəyi olan Çarəkdar adlı yeri hökumətdən götürüb çarəkinə (dördə bir) əkərmişlər. Hasil olan çarəki göyüb, hazırlayıb şahlıq quyularına doldurmaq üçün hökumət məmurları həman kənddən gündə üç nəfəri atı ilə bərabər biyara aparırlarmış. Bir gün növbə Mahmud adlı yoxsul bir kəndliyə düşür. Mahmud: -Atım yoxdur, məmur məni öldürmiyəcək ki, - deyə, biyara getməkdən imtina edir. Məmurun əmri ilə Mahmudun özünü aparıb o biri atlar ilə bir yerdə qoşdururlar. Bu hadisəni bir müddət sonra eşidən Nadim, həqiqəti bilmək üçün Rəncbər Nəvahiyə gedərək artıq ömrünün son günlərini yaşayan 90-95 yaşlı qoca Mahmudla görüşüb dostlaşır və məsələnin təfsilatını öyrəndikdən sonra aşağıdakı mənzuməni yazıb ona göndərir:

Mahmuda! Aya, rəncbərara mərdi-yeganə,
Nahaq yerə rəncidə olub gəlmə fəqanə,
Xaliq sizi rəncbər yaradıbdır bəgə, xanə,
Hərçənd gərəkdir qoşalar at bu kotanə,
At olmasa heç incimə, insan da qoşarlar.

Şahlıq quyular buğda ilə dolmasa olmaz,
Məmur da buna amir əgər olmasa olmaz,

Salyani Həsən xan da əgər soymasa olmaz,
Sal gərdəninə gərdənəbənd, gir bu kotanə,
Lal ol, dilini kəs, xışa insan da qoşarlar.

Canun çıxacaq lap öləsən də əkəcəksən,
Vəl olsa da, xış olsa, kotan da çəkəcəksən,
Əkdin o çərəkdarı axırda biçəcəksən,
Şah nökərisən, damğalı qulsan o şahanə,
Keçmişdə deyərlərdi ki, heyvan da qoşarlar.

A.Canıbəyli böyük təəssüflə yazır ki, 110-120 sənə bundan əvvəl yazılan bu mənzumənin bu gün az bir hissəsini bisavad kəndlilərdən öyrənə bildim. Bu da həmin mənzumənin o zaman kəndlilərə nə kimi təsir etmiş və nə dərəcə maraq oyatmış olduğunu isbat edir. Bir hərfinə belə dəyməyərək eşitdigim kimi yazdım (5.s.52).

Professor K.Məmmədov Nadimin bu şeirindən təsirlənərək yazır: "Şeirlərindən əməkçi kəndli, rəncbər qoxusu gələn, rəncbərlərin ağır güzəranını özünə məxsus kinayə ilə təsvir edən, yaradıcılığında həmin cəhətlə fərqlənən Mirzə Baxış Nadimin bir parça çörək üçün gecə-gündüz qul kimi çalışan yoxsul kəndli Mahmuda həsr etdiyi şeiri iztirabsız oxumaq mümkün deyil" (3.s.137).

XIX əsr Azərbaycanda quldarlıq, qul əməyindən istifadə rəsmi şəkildə olmasa da, kəndlilərin istismar olunması qul əməyindən heç də fərqlənmirdi. Nadimi düşündürən, narahat edən də bu idi. O, vətən övladlarının qul kimi istismar edilməsinə dözə bilmir, çıxış yolunu qələmə sarılaraq zalım, insafsız mülkədarları tənqid və ifşa etməkdə görürdü.

A.Canıbəyli Nadimin "açıq fikirli və doğru danışan, ictimai işlərdə çalışan bacarıqlı, kimliyindən asılı olmayaraq "eybini və hərəkəti-naməqbulunu üzünə deməkdən qorxmayan və çəkinməyən" bir şəxs olduğunu qeyd edir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə Nadimin düşmənləri günü-gündən çıxalırdı ki, bunların da əksəriyyəti cəmiyyətdə müəyyən mövqeyi olan mollalar və mülkədarlardan ibarət idi. Onlar hər vəchlə Nadimi xalqın gözündən salmağa, onu el-oba içində bihörmət etməyə çalışırdılar. Nadim isə sözünü deməkdən çəkinmir, bəzən birbaşa, bəzən də dolayısı ilə bu antipodların, riyakar, yalançı din xadimlərinin iç üzünü açmaqdan çəkinmirdi. Daha sonra Canıbəyli onun ən çox mollalarla mübahisə etdiyini və çox zaman da onları həcv atəşinə tutuğunu qeyd edir. Nadim hətta dinsiz-imansız bir şəxs hesab olundu və ona "Molla Baxış" deyil, "Mirzə Baxış" kimi müraciət olundu. Hətta onun h.1297-ci ildə (m.1879-1880) Nəvahidə baş verən aclıq və qəhətliklə əlaqədar yazdığı 168 misralıq şeirinin sonunda:

Nadima, etmə şikayət belə ildən həqqə,
Nə xudavənd bilir fəsli, nə də peyğəmbər

- deməsi, onun düşmənlərinə fürsət verdi ki, şairi xalq arasında hörmətdən salsınlar. Mollaların əlindən təngə gələn Nadim "Sənə nə" rədifli uzun bir mənzuməsini qələmə alır. Bu addım mollaları daha da fəallaşdırdı və onlar Nadimi ləkələyib aradan götürmək üçün əməli işə keçdilər. Tezliklə Nadim "ailəsini müflis bir vəziyyətdə buraxıb naçar Nəvahiyi tərk etdi" (5.s.30). Nadimin uzun zaman haralarda olması barədə heç bir məlumat yoxdur. Ancaq şairin əldə olan bəzi şeirlərindən məlum olur ki, o, bir müddət qürbətdə yaşamış, son dərəcə ağır güzəran keçirmiş, vətən bəsrətiylə od tutub yanmışdır:

Kimsənəm yox mənə yazsın bir namə,
Qürbət içrə bu diyara bənimçün,
Məlum olsun sizə-əhli möhübban,
Dua qılın sahibkara bənimçün.

Malü əmlakımı etdilər təraş,
Tökər mərdümlərim müdam qanlı yaş,
Əlac edin mənə, ey qohum-qardaş,
Bir yerdən olmadı çarə bənimçün.
Yaxud:
Gecə-gündüz qan-yaş töküb ağlaram,
Vətən tərkin qılıb eldən ayrıldım.
Bibəhərdür heç görmədim səfasın,
Bağban idim qönçə güldən ayrıldım.

Bu hisslər onun "Düşdüm", "Ayrıldım", "Bazarıdır", "Bənimçün" rədifli qoşmalarında qabarıq şəkildə özünü göstərir.

A.Canıbəyli Nadimin bir müddət zindanda olmasını qeyd edir. Lakin o bunu faktlar əsasında deyil, güman və fərziyələrə söykənərək söyləyir ki, bu da inandırıcı deyil.

Tədqiqatçının fikrincə, Nadim yaradıcılığında dini mövzulu şeirlərə, növhəyə, qəsidəyə əslən əhəmiyyət verməmiş və bu yolda da pək az vaxt sərf etmişdir. Müəllif bu fikrini "növhə və qəsidəsi gözə çarpacaq qədər azdır" – deyə, əsaslandırır (5.s.9).

A.Canıbəylinin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Görünür, o, Nadimin digər əlyazmalarından, ən azı hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-4275/5900 şifri altında mühafizə olunan 354 səhifədən ibarət əlyazmasından xəbəri olmamışdır. Mirzə Baxış Nadimin bu

əlyazmasın bəzi xüsusiyyətlərinə görə avtoqraf nüsxə hesab etmək olar. Cüng əvvəldən 29-cu səhifəyə qədər səhifələnsə də 30-cu səhifədən sonra ərəb rəqəmləri ilə yenidən səhifələnmişdir. Səhifə 20-dən səhifə 225-ə qədər verilmiş şeir nümunələri qırmızı rəngli mürəkkəblə haşiyəyə alınmışdır.

Burada şairin müxtəlif janr və mövzuda yazdığı 100-dən artıq şeiri verilmişdir. Bu şeirlər içərisində onun dostları və tanışlarına yazdığı mənzumələr xüsusi yer tutur. Təbii ki, Nadim ünvanına müraciət etdiyi tanışlarının hamısına eyni münasibət bəsləməmiş, onlardan bəzilərinə həcv də yazmışdır.

Əlyazmanın giriş hissəsində ümumi qəbul edilmiş qaydaya uyğun olaraq müasirləri kimi Nadim də böyük Yaradanın, Peyğəmbər və imam Əlinin şərəfinə söz demiş, dinin aliliyini, ibadətin vacibliyini təbliğ etmişdir. Bununla yanaşı o, sırası gəldikcə müxtəlif tarixi hadisələrə, nəzəri-fəlsəfi fikirlərə toxunmuş, şeir, sənət haqqında mülahizələr yürütmüşdür. Əlyazmada şair qəzəliyyat üçün məxsusi yer ayırmış və səhifə 134-dən səhifə 201-ə kimi 60-a qədər qəzəlini ardıcıl olaraq vermişdir. Həmin bölmənin başlığında şair farsca ....اشعارات عاشقانه بفراخواهی خود ما (öz könül xoşluğumuz üçün yazılmış aşiqanə şeirlər) sözlərini yazmışdır. Bu qəzəllər onun təkcə satirik deyil, həm də gözəl lirik şeirlər müəllifi olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Səhifə 298-dən əlyazmanın son vərəqinə (səhifə 354-ə) kimi şairin dini mövzuda, əsasən, Kərbəla hadisəsinə həsr olunmuş şeirləri verilmişdir. Bu şeirlərində məxsusi olaraq Əlini, Fatimeyi- Zəhranı, Zeynəbi, Hüseyni, Qasimi, Əliəsgəri, həzrət Abbası və onların başına gətirilən müsibətləri təsvir etməklə şairin şiə məzhəbinə mənsub olduğunu görürük. Əlyazmanın əvvəlində olduğu kimi, bu hissəsində də dini məzmunlu şeirlər arasında (səhifə 298, 299, 300, 301, 302, 310, 311, 313, 315 və 341-də) şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı on iki qəzəli də verilmişdir. Mirzə Baxış bir neçə təxəllüslə yazıb-yaratmışdır. Əldə olan iki əlyazmasında onun "Nadim", "Xəstə Baxış", "Xəstə Baxış Nəvahi", "Nəvahi Baxış", "Şikəstə Baxış", "Miskin Baxış" və "Baxış" təxəllüsləri ilə şeir yazdığının şahidi oluruq. O, klassik nəzm şəkillərində yazdığı şeirlərində əsasən "Nadim", heca vəznli şeirlərində isə daha çox digər təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Şairin irsinin ilk tədqiqatçısı A.Canıbəyli göstərir ki, onun gənclik illərində yazdığı əsərlərin bir çoxunda "Xəstə Baxış", "Nəvahi Baxış" kimi təxəllüslərinə rast gəlirik" (5.s.3). Bu fikrin nə qədər dəqiq olduğunu söyləmək çətindir. Lakin fakt olaraq o da məlumdur ki, Nadim təkcə gənclik illərində deyil, ömrünün müxtəlif dövrlərində, hətta qoca yaşlarında da bu təxəllüslərin hər birindən istifadə etmişdir. Xüsusilə onu da qeyd etmək lazımdır ki, şair qürbətdə olanda (təqribən ahıl yaşlarında) daha çox qoşma janrında şeirlər yazmış və həmin şeirlərdə əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz təxəllüslərdən istifadə

etmişdir. Bu da maraqlıdır ki, heca vəznli şeirlərin heç birində o, "Nadim" təxəllüsünü işlətməmişdir.

Əlyazmada şairin müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, rübai və sair janrlarda yazdığı şeirləri də vardır. Bu əlyazmanın əsas hissəsini (təxminən üçdə iki hissəsini) dini mövzuda yazılmış qəsidə, minacat, növhə və s. təşkil edir. Təbii ki, Canıbəyli bu şeirlər toplusu ilə tanış olsaydı şairin dini görüşləri haqqında öndə söylədiyi fikrindən imtina edərdı. Nadimin dindar bir şəxs olması hətta onun dünyəvi mövzuda yazdığı şeirlərindən də aydın şəkildə görünür. Ola bilər ki, A.Canıbəyli də əksər müasirləri kimi repressiya ərəfəsində ölkə daxilində hökm sürən ab-havaya uyğun olaraq yaradıcılığını tədqiq etdiyi sənətkarın dini görüşlərini qəsdən kölgədə saxlamışdır. Bu da faktdır ki, şair dindar olduğu qədər də yalançı din xadimlərinə, xüsusilə yarımçıq molla və mollanümalara qarşı həmişə mübarizə mövqeyində dayanmışdır.

Canıbəylinin verdiyi məlumata görə, "Nadim rusların istilasından sonra müxtəlif qulluqlarda olur. O, əsasən hökumət idarələrində (divanxanalarda) katib (münşi) vəzifəsini ifa edərmiş. Ömrünün çox hissəsini də həmin vəzifə ilə keçirərək axırda, özünə ixtisas qərar verir. O, uzun bir müddət qürbətdə yaşadıqdan sonra kənd katibliyi vəzifəsində Nəvahiyə müraciət edir" (5.s.34-35).

Yenidən Nəvahiyə qayıdan şair camaat, el arasında öz keçmiş hörmət və izzətini bərpa edir. Düşmənləri onun vəzifə başında olmasından ehtiyatlanaraq zahirən də olsa sakit durmağa üstünlük verirlər.

Nadim bir neçə ildən sonra tutduğu vəzifəsindən azad edilir. O özünə yeni iş yeri axtarır, bunun üçün müxtəlif şəxslərə, o cümlədən, polkovnik İsmayıl bəy Qutqaşınlıya da müraciət edir. Lakin dostlarından heç kəs ona kömək edə bilmir. Məcburiyyət qarşısında qalan şair yenidən İsmayıl bəyə müraciət etməli olur. İyirmi iki beytdən ibarət olan bu mənzuməsində şair əlindən münşilikdən (katiblikdən) başqa bir iş gəlmədiyini ürək ağrısı ilə qələmə alır və ondan kömək diləyir:

Əgər gəleydi əlimdən bir özgə kəsb mənim,
Bu zəhməti sana verməzdim, ey həmidəxisal.
Ticarət eyləyə bilməm və nə kəştü zər etmək,
Nəçarə ədlü tərazu qurum, olum baqqal.
İşimdi münşiyi-divan olub qələm yazmaq,
Kəmalə sinnə yetib ta ağartmışam saqqal.
Əlac yoxdu, dəxi, bu işə sərəncam et,
Bidune-mayə dögüldür ki, həq verü həqq al.
Ümidi-Nadim odur, məlcai-pənahidən,
Bu əmrə rövnəq əncam edə, olam xoşhal(5.s.39).

Lakin Nadimin bu cəhdi də baş tutmur. Dostlarının ona verdiyi vədlər də boşa çıxır. Olduqca çətin vəziyyətə düşən şair təsəllisini onlardan biri – Molla Məhəmmədə yazdığı həcvdə tapır. Nadimin bu həcvi fərdilikdən daha çox ictimai xarakter daşıyır. Şair burada Molla Məhəmmədi bəhanə edərək, komendantı, çar üsul-idarəsində olan sürüdürməçiliyi, rüşvətxorluğu Zakiranə şəkildə tənqid atəşinə tutur:

Yazmışam dərdi-halın komendanta.....
Deyillər "post paşol, zaftradur" həm bazar.
Getdim naibimə surəti-halım deməgə,
O da bir şəxs dögül kim, gələ ondan bir kar.
Başıma nə kül töküm, axəri kimə yalvarım,
Aşinavü dustü rəfiqi görürəm bədətvar.
... Hər kəsə söz deyirəm ovcun açır kim, mənə ver,
İstəyir qırxa başım misali-dəllək Ağayar.
Düşmənin tənə sözü, həm rusun zaftrası,
Bağrımı parə edib, qoymayıb aramü qərar(5.s.43-44).

Bütün cəhdləri boşa çıxan və işsizlikdən təngə gələn Nadim nəhayət, ona layiq olmayan bir vəzifəyə - Pirsaat çayına mirab təyin olunmağa razılıq verir:

Mənə mirablıq əmrin kim olur eyb duta,
Lacərəm, nə edim – zati-xudavəndə qəsəm.
Vəqti-namərddü bu mərd bilür bunda nə var,
Zilləti-mərdilə namərd tapub izzəti-dəm.

Canıbəyli şairin ömrünün bu çağlarını təsvir edərək yazır ki, o mirablıq etdiyi zaman onun həyatının ən ağır bir vaxtı olmuşdu. "Bu ağır vəziyyətlə Nadim gah hökumət qulluğunda və gahi kənd təsərrüfatında çalışmışdır. Ömrünün axır çağlarında Nəvahidə məktəb açıb müəllimlik də etmişdir. Nadimin məktəbində oxuyan tələbələrindən hal-hazırda həyatda olanları da var, hansı ki, tərcümeyi-halına dair topladığım məlumatın bir çoxunu da onlardan öyrənə bilmişəm" (5.s.47). Canıbəylinin bu qeydlərindən məlum olur ki, o, vətənpərvər bir ziyalı kimi Nadimin ədəbi irsinə böyük maraq göstərmiş, uzun müddət axtarışlarda olmuş, onunla bağlı olan ən kiçik epizodları belə nəzərdən qaçırmamış, ən əsası isə faktlara söykənərək şairin tərcümeyi-halını bərpa etməklə ədəbi ictimaiyyətə qiymətli töhfə vermişdir. Bunun nəticəsi idi ki, ondan sonra Mirzə Baxış Nadim haqqında yazan hər bir kəs bilavasitə onun yazdıqlarından bəhrələnərək şair haqqında fikir söyləmişdir.

Bütün deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, Mirzə Baxış Nadim sözün həqiqi mənasında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan istedadlı şairlərdən biri olmuşdur. Ola bilməz ki, belə istedadlı şairin külliyyatı qeyd etdiyimiz bu iki topludan ibarət olmuş olsun. Şübhəsiz ki, şairin bir neçə əlyazması olmuşdur. Lakin hələlik şairin əsərlərini araşdırarkən bu iki mənbə ilə kifayətlənməli olduq.

Hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.B.Nadimin irsinin öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində məqsədyönlü fəaliyyətə başlanmışdır. Şairin avtoqraf hesab etdiyimiz əlyazmasının tapılmasını aparılan bu ciddi axtarışların uğurlu nəticəsi hesab etmək olar.Əminik ki, şairin ədəbi irsinin ortaya çıxarılması XIX əsr ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə sanballı töhfə olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Mümtaz S. El şairləri. Bakı: Azərnəşr, 1935.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1956.
3. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycah şeirində satira. Bakı: Elm, 1975.
4. Mustafayev M. Mirzə Baxış Nadim. “Azərbaycan” jurnalı, 1976,№8.
5. Nadim. Şeirlər. AMEA ƏYİ, D-350/10327.
6. Cüng. AMEA ƏYİ, B-4275/5900.

Паша Керимов,
Рагуб Керимов

Новый взгляд на творчество Мирза Бахыша Надима
(На основе материалов Института Рукописей)

Резюме

Мирза Бахыш Надим-один из самых малоизученных азербайджанских поэтов XIX века. Исследователи, высказавшиеся о его жизни и творчестве основывались на рукопись А. Джаныбейли, который собрал и переписал ряд его произведений. Сальянский учитель А. Джаныбейли в 1928 году собрав факты из стихов Мирза Бахыша Надима и рассказов его бывших учеников смог высказаться о дате рождения и смерти, некоторых моментах жизни поэта. В Институте Рукописей обнаружена еще одна рукопись стихов М. Б.Надима. В этой рукописи, состоящий из 354 страниц собраны более 100 стихов поэта. Здесь наряду с лирическими стихами есть и немало стихов Надима на религиозные темы. На основе нового источника мы имеем возможность более подробно изучить жизнь и творчество поэта.

Pasha Kerimov,
Raqub Kerimov

A new look at the work of Mirza Bakhysh Nadim (Based on the materials of the Institute of Manuscripts)

Summary

Mirza Bakhysh Nadim is one of the least studied Azerbaijani poets of the XIX century. Researchers who spoke about his life and work were based on the manuscript of A. Dzhanybeyli, who collected and copied a number of his works. Teacher from Salyan A. Dzhanybeyli in 1928 having collected facts from the verses of Mirza Bakhysh Nadim and the stories of his former students was able to speak about the date of birth and death, some moments of the poet's life. At the Institute of Manuscripts, another manuscript of M.B. Nadim's poetry was discovered. In this manuscript, consisting of 354 pages of collected more than 100 poems. Here along with lyrical poems there are many poems by Nadim on religious themes. On the basis of a new source, we have the opportunity to study the life and work of the poet in more detail.

Rəyçi: professor Kamandar Şərifli

TOFİQ YUSİFOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ytofiq @mail.ru

NAZİM HİKMƏTİN PUBLİSİSTİKASI

Açar sözlər: Nazim Hikmət, publisistika, “Aydınlıq” jurnalı, “Rəsimli ay”, “Axşam”, sənədli ədəbiyyat, “İvan İvanoviç vardımı, yoxdumu”, N.Hikmətin məktubları, yeni realizm cərəyanı, sərbəst şeir, kommunist ideologiyası
Ключевые слова: Назым Хикмет, публицистика, журнал «Айдынлык», «Ресимли ай», «Акшам», «Дан», документальная литература, «А был ли Иван Иванович?», письма Н.Хикмета, новое реалистическое направление, свободный стих, коммунистическая идеология
Key words: Nazim Hikmat, publicism, "Aydinlik" magazine, "Resimli ay", "Aksham", documental literature, "And was Ivan Ivanovich?", N. Hikmat's letters, new realistic trend, vers libre, communist ideology

Müasir Türkiyə ədəbiyyatının patriarxı, ölkəsini xaricdə milyonlarla insana tanıtmış, amma özü türk cəmiyyətinin diqqətindən uzun illər kənarda qalmış bir şəxsiyyət olan Nazim Hikmətin ədəbi-bədii, dramaturji və siyasi fəaliyyəti uzun illərdir ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən səylə araşdırılır. Təəssüf ki, onun publisistik fəaliyyəti nədənsə ya müstəqil araşdırma obyekti olaraq tədqiq edilmir, ya da bu məqam onun ümumi yaradıcılığı kontekstində qeyd olunur.

Yenilikçi şair olan Nazim Hikmət türk ədəbiyyatını yeni forma və mütərəqqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Onun poeziyasına kəskin publisistika ilə yanaşı dərin lirizm xasdır. Türk poeziyasına sərbəst şeir vəznini Nazim Hikmət gətirmiş, yaradıcılığı müasir türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Əsərləri dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş, pyesləri bir sıra ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Amma bütün bunlarla yanaşı, Nazim Hikmət müasir dünya ədəbiyyatının həm siyasi mənsubiyyəti, həm də bədii yaradıcılığı aspektindən ən ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin 20 –ci illərində onun haqqında deyirdi:”Amma burası da həqiqətdir ki, türk dilində heç kim bu qədər təsirli bir şey yazmamışdır...” Beyni kommunist ideyaları ilə dumanlanmış Hazim Hikmət gəncliyində köhnə şeir tipinə “bütləri yıxıram” deyərək böyük bir kampaniya başladı. SSRİ -də bütləşdirilən Stalin siyasətinə şeirlər həsr edən, Qurtuluş Savaşından bəhs edərkən isə bu savaşın memarı və komandanı Mustafa Kamal Atatürkün adını çəkməyən şairi yenə də “bütləşdirən” öz soydaşları oldu. Çünki o,

Vətəndən dərbədər olub bütün dünyanı gəzsə də, neçə-neçə insan onu öz müəllimi və dünya dahisi kimi dəyərləndirsə də, o bütün ömrü boyu özünü Türkiyəsiz təsəvvür etmədi, onunla nəfəs aldı.

Ben, bir insan,
ben Türk şairi komunist Nazım Hikmet ben,
tepeden tırnağa insan,
Tepeden tırnağa kavga, hasret ve ümitten ibaret.

Nazim Hikmət solçu idi və bu məqam onun bütün yaradıcılığına –hətta özündən asılı olmadan, sövqi-təbii olaraq – öz damğasını vururdu. Kommunist ideologiyasının əsas silahları güclü təşviqat, güclü təbliğat və qeyri-adi patetika idi. Bu xüsusiyyətlərin hər biri, belə demək mümkündürsə, daha çox publisistikanın üslubu, dəsti-xətti idi. Başqa sözlə deyilsə, Hazim Hikmət kommunust ideologiyasının ruhuna uyğun olaraq daha çox publisistik mənşəli, publisistik səpkili əsərlər yaratmağa məhkum idi.

Nazim Hikmətin əsərlərinin külliyyatını nəzərdən keçirərəkən də bu qənaətə gəlmək mümkündür. Onun müraciət və təsvir etdiyi insanların, fakt və hadisələrin 90 faizi reallığa və tarixiliyə söykənir. Nazim Hikmətin qələmindən çıxmış bir sıra əsərlər də bu qənaəti birmənalı şəkildə yenidən təsdiqləyir.

Kimdir şair, nasir, dramaturq və inqilabçı Nazim Hikmət? Onun "Sərvliklərdə" adlı ilk şeri 1918-ci ildə "Yeni məcmuə" jurnalında dərc olunmuşdur. 1920-ci ildə o, İstanbuldan milli qurtuluş uğrunda vuruşan Anadoluya getmişdir. Sonra 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlmiş, 1922-1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxumuşdur.

O, 1924-cü ildə Türkiyəyə qayıtmış, "Oraq-çəkic" qəzetində, "Aydınlıq" jurnalında Lenin ideyalarını tərənnüm edən əsərlərlə çıxış etmişdir. Həmin orqanlar bağlandıqdan sonra təqib olunan və 1925-ci ildə qiyabi surətdə 15 il həbsə məhkum edilən Nazim Hikmət 1927-ci ildə yenidən gizli olaraq SSRİ-yə gəlmişdir. 1928-ci ildə Bakıda şairin "Günəşi içənlərin türküsü" adlı ilk şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır (Bir sıra türk mənbələrində şairin ilk kitabının "835" sətir" olduğu göstərilir. Bəzi mülahizələrdə bu, müxtəlif dil və əlifba məsələlərindən qaynaqlanan bir anlaşılmazlıq kimi izah edilir). 1938-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra həbs olunan Nazim Hikmət 8 ay həbsxanada yatdıqdan sonra azad edilmişdir(1).

1929-cu ildə "835 sətir", 1930-cu ildə "Baron-3", 1930-cu ildə "1+1=1", 1931-ci ildə "Səsini itirmiş şəhər" kitablarındakı şeirlərdə xalqın ağır həyatı, inqilabi mübarizəyə çağırış öz əksini tapmışdır. 1924-cü ildə yazdığı "Cokonda və Şi-Ya – U" poeması, 1932-ci ildə yazdığı "Benerci özünü niyə öldürdü" mənzum romanı dünya imperializminin müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Onun "Kəllə", "Bir ölü evi, yaxud mərhumun naləsi",

"Bayramın ilk günü", "Şöhrət və ya unudulan adam" pyeslərində kapitalizm quruluşu, imperializm kəskin şəkildə tənqid və ifşa edilmişdir. "Gecə gələn teleqram" şeir toplusunda, "Taranta Babuya məktublar" poemasında, "Alman faşizmi və irqçiləri" publisistik əsərlərində faşizm və onun Türkiyədəki tərəfdarları ifşa olunmuşdur.

1936-cı ildə şairin Türkiyədə sağlığında son kitabı – "Şeyx Bədrəddinin dastanı" çapdan çıxmışdır. Nazim Hikmət məşhur "Məmləkətimin insan mənzərələri" epopeyasını, "Həbsxanadan məktublar" silsiləsini, "Məhəbbət əfsanəsi", "Yusif və Züleyxa" pyeslərini və s. əsərlərini həbsxanada yazmışdır. .

Nazim Hikmət Azərbaycan xalqını və ədəbiyyatını çox sevirdii.O, Azərbaycan şair və yazıçılarının bir çoxu ilə şəxsən dost idi, onlarla yaradıcılıq əlaqəsi saxlayırdı. N. Hikmətin Azərbaycana həsr olunmuş bir sıra şeirləri, Azərbaycan mədəniyyətinə dair məqalə və xatirələri vardır.

Onu Azərbaycanda da istedadlı şair, dramaturqluqla bərabər, həm də istedadlı bir publisist kimi tanımış və tədqiq etmişlər. Görkəmli tədqiqatçı R.Quliyev "Nazim Hikmətin yaradıcılığında Şərq" adlı monoqrafiyasında yazır: "Nazim Hikmət dünya mədəniyyəti tarixinə şair, nasir, publisist, dramaturq və ictimai-siyasi xadim kimi düşmüşdür. Onun ideya-məzmunca çox zəngin olan şeirləri və poemaları dünya poeziyası saxlacında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Ədibin Şərq folkloru motivləri əsasında işlədiyi nağılları, romanları, habelə bədii publisistikası, zəngin yaradıcılığının mühüm bir hissəsidir..."(2,148).

Bir qədər əvvəl toxunduğumuz məsələyə dönək : nədən Nazim Hikmətin publisistikası indiyə kimi müstəqil bir araşdırma mövzusu olaraq işlənməmiş, onun publisistikasının məziyyətləri haqqında indiyə kimi ayrıca bir elmi mənbə, toplu yaranmamışdır? Bu sualın elmi və ədəbi- bədii kontekstdən cavabı istiqamətində bir sıra mülahizələr və fərziyyələr, əlbəttə ki, irəli sürülmüşdür. Lakin bu zaman bəzi məqamlar ya nəzərdən qaçmış, ya da onların mahiyyəti düzgün təsvir edilməmişdir.

Məsələ burasındadır ki, türk ədəbiyyatında, Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, publisistik məqamları müstəqil şəkildə nəzərə çarpdıran ədəbi-bədii təsnifat yoxdur, daha dəqiq desək, kifayət qədər fərqli şəkildədir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, türk yaradıcılıq məkanında, müstəvisində "publisistika" adlanan, deyilən bir bölüm və yaxud fəaliyyət sahəsi yoxdur. Publisistika anlayışına ən çox uyğun gələn məfhum "düzyazı" ifadəsidir ki, onun da məram və mahiyyəti bizim milli publisistika anlamından bir qədər fərqlidir.

Türk ədəbiyyatının Azərbaycanda ən məhsuldar və nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan filologiya elmləri doktoru, professor Ə. Rəsulov özünün "Türk sənədli-bədii nəsri" adlı doktorluq dissertasiyası işində sözügedən məsələnin

aktuallıq və vacibliyini maraqlı şəkildə şərh edir:" Türkiyənin söz sənətində bədii-publisistik və ya sənədli ədəbiyyat adlanan sahə çox mühüm yer tutur. Yaradıcılığın bu tipi ədəbiyyatın, publisistikanın, elmin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, gerçəkliyi dərk etməyin, həyat həqiqətlərini əks etdirməyin, oxucuya təsir göstərməyin müxtəlif forma, metod və üsullarındna faydalanır. Bu son dərəcə mürəkkəb prosesin araşdırılması, sənədli ədəbiyyatın belletristika və publisistka ilə ümumi və fərqli cəhətlərinin elmi-nəzəri tədqiqi, onun təşəkkülü və təkamülü tarixinin, funksiya və predmetinin aydınlaşdırılması, janr və formalarının müəyyənləşdirilməsi türk ədəbiyyatı mütəxəssislərinin qarşısında duran aktual problemlərdəndir" (3,3).

Bədii publisistika janrı Türkiyədə əsasən orta əsrlərdə məktub, səyahət-namə, təzkirə və digər janrlar formasında mövcud olsa da, o türk ədəbi mühitində özünütəsdiqi təxminən XIX əsrin sonlarında - Türkiyədə qəzetlər meydana gəldikdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu proses Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatına qədər davam etmiş və sonralar ədəbiyyatda vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır..

Ötən nəsrin 30-40-cı illərindən Türkiyə ədəbiyyatında yeni realizm cərəyanı təşəkkül tapmağa başladı. Bu cərəyanın ön sıralarında Sədri Ertəm, Vala Nurəddin, Naci Sadullah kimi nümayəndələri ilə bərabər Nazim Hikmət də var idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, N. Hikmətin ədəbiyyata erkən gəlişinə bədii-publisistik səpkili əsərləri daha çox təkan vermişlər və o, bu üslubuna ömrünün sonuna qədər sadiq qalmışdır.Nazim Hikmətin bədii-publisistik əsərləri Türkiyə sənədli nəsrini keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırmış, ədəbiyyatda öz üslubunu, öz dəsti-xəttini yaratmışdır.

Nazim Hikmətin publisistik fəaliyyətini şərti olaraq iki dövrə bölmək olar: Türkiyə və SSRİ, Rusiya dövrləri. Türkiyə dövrü onun ötən əsrin 30-40 –cı illərini, daha dəqiq deyilsə, 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq qısa fasilələrlə 30-cu illərin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Nazim Hikmət bu dövrdə Türkiyədə nəşr olunan "Oraq-çəkic", "Aydınlıq", "Rəsimlii ay", "Dan","Axşam" və digər qəzet və jurnallarda sosial və siyasi xarakterli məqalə, oçerk, esselərlə çıxış edirdi.

N. Hikmətin publisistik fəaliyyətindən bəhs edərkən tədqiqatçılar onun "Orxan Səlim" imzasıyla dərc etdirdiyi materialları haqlı olaraq həmin dövrün ən mükəmməl publisistika nümunələri kimi dəyərləndirirlər. "Axşam " qəzetində işıq üzü görən guşə yazıları bir sıra hallarda hətta Nazim Hikmətin bədii yaradıcılığını belə kölgədə qoya biləcək çox böyük ədəbi-bədii sanbala malikdir. Onun "Öpdüyüm əl", "Qızım sənə deyirəm", "Ölüm qorxusu", habelə "Düşüncələr silsiləsi" həmin dövr türk publisistikasının önəmli nümunəlri sayılır.

Nazim Hikmət publisistikasından danışarkən onu bütün dünyada məşhur edən məktubları haqqında söz açmamaq, yəqin ki, ədalətsizlik olardı. Onun

həyat yoldaşları Pirayəyə, Münəvvərə və Vera Tulyakovaya, dostları Vala Nurəddinə, Kamal Tahirə, Orxan Kamala və nəhayət, oğlu Mehmetə yazdığı təsirli, həsrət və həyat eşqi ilə dolu olan məktubları bu gün də insanlarda ən nəcib, ülvi və romantik hisslər aşılayır. Nazim Hikmət bu məktubların az qala hər birində sanki öz həyatının son gününü yaşayan insan kimi səmimi və mərdanədir. Oğlu Mehmetə yazdığı məktub-şeirdə olduği kimi:

Bir yandan cellatlar girdi araya,
bir yandan oyun etti bana
bu mendebur yürek
nasip olmayacaq, Memetim, yavrum
seni bir daha görmek.
...Karşı kıyı memleket
Sene sesleniyorum
İşitiyor musun Memet?(4,302-303)

Onun digər məşhur məktubu 1938-ci ildə həbs edilərkən əfv olunmaq məqsədi ilə Mustafa Kamal Atatürkə ünvanladığı müraciətdir:" ...Yurdumun və inkilapçı senin karşında alnım açıkdır... Deli serseri, mürteci, satılmış, inkilap ve yurd xaini deyilim ki, bunu bir an olsun düşünebileyim. Askeri isyana teşfik etmedim. Senin eserin ve sene aziz olan Türk dilinin inanmış bir şairiyim."(4,111). Təəssüflər olsun ki, Atatürkün vəfat etməsi səbəbli bu məktub ünvanına yetişməmiş, şair uzunmüddətli həbs cəzasına məhkum edilmişdir.

Türkiyədə uzun müddət Nazim Hikmətin adının və əsərlərinin yasaqlanmasına baxmayaraq, sevindirici haldır ki, onun silahdaşları tərəfindən seçilmiş publisistik materialları, xüsusən də "Aydınlıq" jurnalında dərc edilmiş yazıları 1976-cı ildə toplanaraq İstanbulda ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir.

Nazim Hikmətin publisistik fəaliyyətinin SSRİ- Rusiya dönəminə isə onun əsasən 1951-1963-cü illər ərzində yazdığı publisistik əsərlər daxildir. Bu əsərlərin siyahısı kifayət qədər geniş və sanballıdır. Bu illər ərzində "Türkiyədə", "Qəribə adam", "İvan İvanoviç vardımı, yoxdumu", "Domokl qılıncı" və s. pyeslərini, şeir və poema, poeziyaya və dramaturgiyaya dair publisistik məqalələrini yazmışdır

Mətbuata olan sevgi, maraq ömrünün sonuna qədər onu tərk etmədi. O qəzeti çox böyük inqilabi silah sayırdı, hesab edirdi ki, türk jurnalistikası xaricilərə gəlmələrə yox, türklərə xidmət etməlidir, "türkce yazmalı türkün ekmegini yiyenler":

...Bu eski qazeteydi,
eski herflerle
ve yer-yer parçalanmış.
"-Çok eski bir qazete,efendi ağa,

33 senelik."
..."Gazetenin ismi "Sabah", efendi ağa,
10 Rebiülahır 1327.
Numero 7038.
Sahibi-imtiyazı Mihran."
Asri Yusuf sordu:
"-Vay, sahibi Ermeniymiş?"
"- Ermeni-mermeni,
oku, İhsan bey..."
(...Fransızcayi Türkce gibi okudu)
"...-eskidən İstanbulda, Beyoğlunda gavur dükkancılar
Frenkce de yazarlardı levhalarına.
Bak yasak etdiler bunu, iyi oldu.
Türkce yazmalı türkün ekmegini yiyenler"(6, 303-304)

...Bütün ziddiyyətlərinə, siyasi əqidəsinə, səhvlərinə baxmayaraq, qeydlərimizi ölməz şairin dostlarından biri, keçmiş kommunist Zəkəriyyə Sərtəlin sözləri ilə yekunlaşdırmaq istərdik: "Puşkin Rusiyanı, Şekspir İngiltərənin necə şöhrətləndirmişsə, Nazim Hikmət doğma Türkiyəni onlardan da artıq dərəcədə məşhurlaşdırmışdır."

Ədəbiyyat

1. Az.Wikipediya.org/wiki/ Nazim Hikmət.
2. R.Təhməzoğlu "Nazim Hikmətin yaradıcılığında Şərq", Bakı, "Təhsil", 2007
3. Ə.Rəsulov "Türk sənədli -bədii nəsri" Bakı, "Elm", 2004
4. Zəkəriyyə Sərtəl "Mavi gözlü dev" İstanbul,Can Sanat Yayaınları,2.ci nəşri, 2016.
5. . Nazim Hikmet. Yazıları.Deneme.İstanbul, 1976
6. Nazim Hikmet. "Memleketimden insan menzereleri", İstanbul, YKY, 2016

Тофик Юсифов

Публицистика Назима Хикмета

Резюме

В статье анализировано и систематизировано публицистическое творчество великого турецкого поэта, драматурга, прозаика и политика Назыма Хикмета. 90% его произведений и по жанру, и по характеру, и по сущности относятся к публицистике. В данной научной статье обобщены его ранние публицистические статьи в тогдашних газетах и журналах, как «Айдынлык», «Ресимли ай», «Акшам», «Дан» и др. В

статье его публицистическое творчество анализируется в 2-х периодах: турецкого и советского периода, до 1951 года, с 1951 до 1963 года соответственно. Автор ведет параллели вокруг понятии публицистики, которой как таковой нет в отдельности и упоминается лишь в особых моментах в составе литературной терминологии в виде «дюзязы».

Tofig Yusifov

Publicism of Nazim Hikmet
Summary

The article analyzes and systematizes the publicistic works of the great Turkish poet, playwright, prose writer and politicianNazim Hikmet. 90% of his works both in genre, and in nature, and in essence refer to journalism. This scientific article summarizes his early journalistic articles in the then newspapers and magazines, like Aydinlik, Resimli Ay, Aksham, Dan, and others. In the article his journalistic work is analyzed in two periods: the Turkish and Soviet Period, until 1951, from 1951 to 1963, respectively. The author draws parallels with the notion of journalism, which, as such, is not separate and is mentioned only in special moments in the composition of literary terminology in the form of "duzyazi."

Rəyçi: **Dürdanə Tahirova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBUHİ İBRAHİMOV
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Email: s.ibrahimov71@mail.ru

MƏTNLƏRDƏ NAXÇIVANIN GÖRKƏMLİ SƏNƏT ADAMLARININ BƏDİİ YARADICILIQ NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: Naxçıvan, əlyazma, mətn, bədii, yaradıcılıq, nümunələr.
Ключевые слова: Нахчыван, рукопись, текст, художественный, творчество, образцы.
Key words: Nakhchivan, manuscript, text, art, creativity, samples.

Naxçıvana dair əlyazmaların əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, hər hansı dövrdən asılı olmayaraq silsilə şəklində yazılan əsərlər ardıcıl olaraq davam etmiş və XIX-XX yüzilliklərə gəlib çatmışdır. XV əsrin tanınmış arif və şeyxlərindən biri də Baba Nemətulla Naxçıvani olmuşdur. Onun yaradıcılıq fəaliyyəti olduqca genişdir. Bu haqda məlumat verən M.Tərbiyyət öz "Danişməndani-Azərbaycan" adlı təzkirəsində "Əş-Şəqayiqün-nömaniyyə" kitabından nəql edərək yazır: "Baba Nemətulla – Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu, hicri qəməri IX (XV) əsr ariflərindən və şeyxlərindəndir. Baba Nemətulla təxminən hicri qəməri 900 (1449) - cu ildə Beyzavinin Qurʾan təfsirinə haşiyə, eləcə də Möhyəddinin «Füsusül-hikəm» («Hikmətin qiymətli daşları») əsərinə haşiyə və əlavə yazmışdır. O, hicri qəməri 901 (1450) - ci ildə Qurʾana «Əl-fəvatihül-ilahiyyə vəl-məfatihül-qeybiyyə» adında iki cilddə sanballı izah yazmışdır. Bu əsər Misirdə nəşr edilmişdir. Bunlardan əlavə Baba Nemətulla Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərinə də maraqlı izah yazmışdır. Bu əsərin bir nüsxəsi İstambulda Həmidiyyə kitabxanasında saxlanılır. Əsər bu sözlərlə başlanır: «Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninin xoş nəğməli bülbüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumrilərin baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırma sahəsində yerləşən şirin dilli tutilərin zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükr və sənasına, mədhinə həsr edilməlidir ki, cəmalının aləmi işıqlandıran günəşi hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır»" (6, s. 112).

Mövlana Nemətullah dövrünün alimlərindən idi və onun Allahın varlığı haqqında bir traktat, təsəvvüf haqqında "Hidayətül-ixvan" ("Dost-qardaşlara yol göstərmə") adlı elmi əsəri vardır.

"Əş-Şəqayiqün-nömaniyyə" əsərinin müəllifi Baba Nemətullahın adını şeyxləri sırasında çəkir: "Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətulla özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, Qur'anın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəsahətli ibarələr və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır. «Gülşəni-raz» əsərinə təsəvvüf təriqəti əhlinin hüsnü-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. O, Qraman vilayətinin Akşehir şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir». (Allah onun qəbrini nurani etsin)" (6, s. 112-113). Dövrünün mötəbər şeyxlərindən olan Baba Nemətullah 1495-ci ildə vəfat etmişdir.

Naxçıvana dair mövcud olan əlyazma mətnləri tarixindən: onların yaradıcıları, sifarişçiləri, mövzuları haqqında danışarkən Azərbaycan milli mədəniyyətinin zirvəyə qalxdığı XVI əsr Səfəvilər imperiyasının əsasını qoyan görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətainin yaratdığı vahid dövlətin ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunələrindən danışmamaq mümkün deyil. Bu dövlət əsrlərdən bəri təşəkkül tapmış elm və mədəniyyətimizin, dövlətçiliyimizin məntiqi nəticəsi idi.

Səfəvilər Naxçıvanın siyasi nüfuzunun artmasına təsir göstərmişlər. Naxçıvana dair əlyazmaların tədqiqi zamanı bir daha bunun şahidi oluruq. Həmin dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri Məhəmməd Münşi Ordubadi olmuşdur. "Məhəmməd Münşi Ordubadi – Mirzə Məhəmməd Şah İsmayıl Səfəvinin yaxın adamlarından olmuş və Şah Abbas dövründə yaramaz işlərinə görə cəzalandırılmışdır. O, nəsrdə və nəzmdə məharətli idi. Aşağıdakı beyt ondandır:

Şövqdən dilbər məktubunu xəbərçidən alanda,
İtirdim huşu, bilmədim nə yazılmışdır onda" (6, s. 516).

Həmin dövrün digər məşhur qələm sahibi, münşilik təcrübəsi almış, yaradıcılıq istedadı ilə "Tuğrayi-şahi" adlanan xətt yazının ixtiraçısı Ətiq Ordubadi olmuşdur. "Ətiq Ordubadi – Xacə Ətiq səlis qələm sahibi olmuşdur. O, Şah İsmayılın dəftərxanasında münşilik təcrübəsi alıb, inkişaf etmiş, hal-hazırda işlədilən tuğrayi-şahi adlanan yazını, o, ixtira etmişdir. Xacə Ətiq dəftərxanadakı vəzifəsini tərk etdikdən sonra Məşhəd məqbərəsi ziyarətgahının işlər müdiri olmuş, uzun müddət orada yaşayaraq, Şahrux mədrəsəsi yanında özü üçün yüksək bir məqbərə tikdirmişdir" (6, s. 392). Həmçinin Ə.Mirəhmədov yazır: "Tuğra xəttinin ixtiraçısı Şah İsmayıl Xətainin katibi ordubadlı Xacə Ətiq Münşi olmuşdur" (2, s. 47).

XVI əsr Naxçıvana dair əlyazmaların tarixi kökləri daha da zəngin xarakter almışdır. Belə ki, Naxçıvanın o dövrkü dahi şəxsiyyətləri təliq və şikəstə xətlərinə üstünlük vermiş və bu xətlərlə öz yaradıcılıq sahələrini inkişaf etdirmişlər. Məhz bu şəxslərdən biri də Mirzə Kafi olmuşdur. "Kafi –

Mirzə Kafinin nəsli alimlər sultanı Xacə Nəsrəddinə çatır. Onun ulu babaları Azərbaycanda həmişə qazı və şəriət başçısı, özü isə elm, hünər sahibi, münşi və xoş söhbət bir şəxs olmuşdur. Mirzə Kafi təliq və şikəstə xətlərini yaxşı yazardı. O, Xacə Məhəmmədibəydən sonra münşi təyin edilmişdir. Bu vəzifədən əlavə o, hökmdarın nədimi və həmsöhbəti olmuşdur. Mirzə Kafi hicri qəməri 969 (1561) - cu ildə Qəzvində vəfat etmiş və Məşhəd şəhərində dəfn edilmişdir. O, vəfat etdikdən sonra münşilik yenə Məhəmmədibəyə tapşırılmışdır. Məhəmmədibəy iki il bu vəzifədə işləmişdir" (6, s. 450).

XVI əsrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da miniatür sənəti dünya miniatür sənətinin zirvəsinə qalxdı, bu da öz növbəsində Naxçıvana dair bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının inkişafına təkan verdi. Bu dövrdə Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan mədəniyyətinin, xüsusilə bədii tərtib və təsviri sənətin sintezi dövrü adlanmışdır ki, bunların əsas nümunəsi də əlyazma kitabları idi. Həmin vaxtda şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, aşıq yaradıcılığı, nağıllar və dastanlar yazıya gətirilib əbədiləşdirilir, xalçaçılıq, toxuculuq, memarlıq və s. sənət sahələrindəki ənənəvi bədii təsvirlər, naxışlar, həndəsə və bitki ornamentləri kağızlarda, kitablarda əks etdirilirdi. Sənətkarlıqla yanaşı bədii yaradıcılıq nümunələri də Naxçıvan üçün böyük səciyyə daşıyırdı. Əlyazma əsərlərinin qorunub saxlanılması günün ən aktual məsələlərinə çevrilmişdir. O dövrün ədəbi mühiti Naxçıvan üçün olduqca zəngin xarakter daşıyırdı. Az bir müddət ərzində bu ədəbi mühitin Sadiq Ordubadi kimi yaradıcı fəaliyyətlə bağlı olan "Xaqani-cənnət məkan" ədəbi şeir məclisində şairlik etmişdir.

Bu haqda daha geniş "Xülasətül-əşar" əsəri məlumat verir: "Sadiq Ordubadi – Mirzə Sadiq Mirzə Kafinin qardaşıdır. O öz şirin söhbəti, gözəl rəftarı, təmiz əxlaqı və xoş xisləti ilə məşhur olaraq, «Xaqani-cənnət məkan»ın («Behiştdə yeri olan xaqanın») məclisində şairlik edərdi. Mirzə Sadiq hicri qəməri 970 (1562) - ci ildə Hindistana getmiş və hal-hazırda (hicri qəməri 988/1580) Dəkəndə yaşayır və Hindistan camaatı onun bilik və yaradıcılığından faydalanır. O, Cəlaləddin Dəvvaninin və Əbdürrəhman Caminin «Tövhid» haqqında dedikləri rübailərə cavab olaraq, bir neçə rübai demiş və bu iki şairin şeirlərini izah etmişdir. O, həqiqətən də bu şerləri ariflik zövqilə yazmışdır. Mirzə Sadiq rübai janrına digər şer janrlarından artıq rəğbət göstərmişdir" (6, s. 317-318). Görünür "Xülasətül-əşar" əsəri yazılan zaman Sadiq Ordubadi hələ həyatda yaşayırmış və yaradıcılıq fəaliyyətin davam etdirirmiş.

"Sadiqinin «Məcməül-Xəvas» əsərində deyildiyinə görə Mövlana Mirzə Sadiq həcv deməkdə də məharətli idi. Vaxtilə Mirzə Sadiq Məşhəddə Həzrəti İmam Rza əleyhis-salamın ziyarətgahında olan seyidləri həcv etmiş, buna görə də Mirzəni oradan qovmuşlar. «Həft-iqlim» və «Sübhi-gülşən» əsərlərində onun haqqında deyilir: "Dəkəndə Mürtüza Nizamşah tərəfindən

Mirzə Sadiqə bir vəzifə tapşırılmışdır. Əkbərşah Dəkəni aldıqdan sonra Qəribkuş qəsəbəsində Mirzə Sadiqi öldürmüşlər" (6, s. 318).

Zühuri onun öldürülməsi haqqında aşağıdakı şeri demişdir:

Gözlərim buluddan çox axıdır qəm yağışı,
Gözün aç bir bax, gözüm nə axıdır yaşı.
Qürbət torpağında sən nə zillətlər çəkdin,
Qəribliyin ağlatdı bütün dağları-daşı (6, s. 318).

Aşağıdakı rübailər Mirzə Sadiqindır:

Varlıq, mahiyyətini heç başa düşmək olmaz,
Nə həddi, nə hüdudu heç bir zaman tanınmaz.
Uzun yollar kəsilmiş bu meydanda həddi yox,
Nə dəlil, nə sübutla, nə fikrlə dərk olmaz.
Ağıl, get dağlarda, düzənliklərdə məskən sal,
Ey eşq sən, gəl, qanlı bu ürəklərdə məskən sal!
Leyli didarını sən arzulayırsan əgər,
Məcnun gözlərinin pərdələrində məskən sal!
Sadiq, nə vaxta qədər sən sadəlövh olursan,
Ürək sözünü yada deyib, çox acınırsan.
Xüsusiyyətlərindən yarın çox danışaraq,
Axırda vüsalından da uzaqda qalırsan (4, s. 278-279).

Nəsilliklə elm aləminin parlaq nümayəndələri olan Naxçıvan ziyalıları yaradıcılıq fəaliyyətlərinin bütün istiqamətlərində inkişaf edərək müəyyən nailiyətlər əldə etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz həmin nəslin nümayəndələrindən biri də məhz Mirzə Kafinin əmisi oğlu Safi Xacə Hatəmbəy Etimadüddövlə olmuşdur. "Safi Xacə Hatəmbəy Etimadüddövlə - Mirzə Kafinin əmisi oğludur. O, vəzir vəzifəsində çalışıb, dövlət işlərində böyük istedad sahibi, xoş xislətli və mülayim rəftarlı idi. Safi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur. O, ilk zamanlar Kirman hakimi Bəktaşxanın vəziri olmuş, öz ləyaqət və işgüzarlığını göstərmişdir. Şah Abbas Bəktaşxanı aradan çıxarmaq fikrinə düşdükdə Safiyə böyük hörmət göstərib, ölkənin müstövfiliyini ona tapşırdı və Mirzə Lütfini işdən kənar etdikdən sonra Safini öz vəziri edib, ölkənin bütün işlərini onun bacarıqlı əlinə tapşırmışdır" (6, s. 322).

Şeyx Əlinağı Kəmərəli Safinin mədhində bir qəsidə demişdir ki, aşağıdakı beyt o qəsidədəndir:

Elm, hünər sahəsində həmişə bar verir,
Ordubad torpağında hər nə ki, göyərir (4, s. 300).

Mirzə Məlik Məşriqi də onun mədhində qəsidə demişdir. Aşağıdakı beyt bu qəsidədəndir:

Rəyinlə kəsilmişdir xalat günəşə işıqdan,
Yerə düşən şüalar onun ətəyidir nurdan (4, s. 300).

Bu görkəmli vəzir 1610-cı il 29 mayda Urmiyə şəhərinin Dəmdəm qalasının altında gözlənilmədən vəfat etmişdir. Onun nəşini Təbrizə və oradan Məşhədə aparıb, İmam Rza məqbərəsinin aşağı tərəfində dəfn etmişlər.

XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvana dair əlyazma əsərlərinin sayı get-gedə artmağa başlayır. Bu da Naxçıvan elmi-ictimaiyyəti üçün çox mühüm hesab edilirdi. O vaxtın tanınmış ziyalılarından olan İbrahim Ordubadi öz zəngin yaradıcılığı ilə bütün Şərq aləminin diqqətini cəlb etmişdir. "İbrahim Ordubadi – Ordubad şəhərinin seyidlərindən və Məhəmmədbağır Yəzdinin kürəkənidir. Ömrünün ortalarında o, Şahcahan padşahın (hicri qəməri 1037-1068/1627-1657) baş vəziri olan Nəvvab Cəfərxanın oğlanlarının müəllimi olmuşdur. İbrahim Ordubadi burada böyük sərvət toplamış, ancaq topladığı sərvəti tezliklə puça çıxarıb, yoxsul paltarında İsfahan şəhərində vəfat etmişdir" (6, 46). Daha sonra "Səfineyi-Xoşgu" əsərində onun bir şeri xüsusi qeyd edilir:

İrfan əhli, odur ki, ruhu yüksəklərə yetər,
Dünyanı yaxşı duyub, əlaqələri tərk edər.
Əbədi deyil həyat, hər qarının ölümü var,
Kişi odur, ölümə qorxmadan könüllü gedər.
Gah quru ürəkdə, gah da yaşlı gözdədir,
Ayım gah dəniz, gah quru səfərindədir.
Gözdən könülə enmək heç də uzaq deyildir,
Məkkəyə getməyə yaxın yol dənizlədir.
Hindistan becərmiş olsa da məni şəkərlə, südlə,
Çıxarmı könüldən iraq, mənə öz məhəbbətilə.
Uşaq mehriban tayadan belə süd əmmiş olsa da,
Yayındıra bilməz taya anasından öz südilə (6, s. 47).

XVII əsrin digər görkəmli nümayəndəsi, şerlər təbinə vurğun, istedad və bacarığı ilə tanınan Münşi Mirzə Zeynəlabdin Ordubadi olmuşdur. "Münşi Mirzə Zeynəlabidin Ordubadi – Mirzə Əbdülhüseyn Münşilməmalikin oğlu və Hatəmbəy Etimadüddövlənin əmisi oğludur. O, gözəl şeir təbinə malik idi. Aşağıdakı beytlər ondandır:

Hicabsızlıq bir pərdə olmuş aşiqin gözünə,
Qoy gözlüyü olsun o, ürəyimizin gözünə.
Göy altında bir havadar çıxmadı mənim qarşıma,
Deyəsən bu fələk təkcə dolanır mənim başıma (6, s. 516).

Mirzə Zenəlabidin Münşi Azərbaycana gəlməyini, Şah Abbasın onunla müharibəsini (hicri qəməri 1014/1605-cü ildə) nəzmə çəkmişdir:

Toplandı iki tərəfdən ölkə qoşunu,
Kəsdilər düşmənə bütün çarə yolunu.

Hər hansı tərəfdən düşmən üz çevirirdi,
Qayçı ilə iki tərəfdən o kəsilirdi (6, s. 516).

Görkəmli söz ustası XVII əsrin yaradıcılarından olan, Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Sayir Ordubadi də öz gərgin fəaliyyəti ilə məşhur olmuşdur. Onun gözəl söz düzümü bir çoxlarını heyran etmişdir.

Eşqin yolunda heç kim sirlərə məhrəm olmadı,
Sənin tək artıq heç kim bu yolda addımlamadı.
Ağıllı suya çatdı ayaqla, keçid axtarıb, dayandı,
Dəlisə, keçdi yalın ayaqla, yoldan qalmadı (4, s. 289).

Naxçıvana dair əlyazma mətnləri sırasında XVII əsrdə yaşamış tanınmış təbib İbrahim Naxçıvanini görürük. Bu haqda M.Tərbiyət "Mətrəhül-ənzar" əsərindən istifadə edərək yazır: "İbrahim Naxçıvani XVII əsr təbiblərindəndir. Atası Zeynəlabidin Dəməşq şəhərinə getmiş və orada İbrahim tibb elmini öyrənmiş, Dəməşqin baş təbibi olmuşdur. İbrahim 1648-ci ildə Dəməşqdə vəfat etmişdir.

Mövlana İbrahim tibb elmində mahir və bacarıqlı sənətkar olmuşdur. Bundan əlavə o çox söhbətçil və zarafatçıl olmuş, camaat içərisində Cəməl adı ilə məşhur olmuşdur. Qaq (Qarğa) adı ilə məşhur olan Hacı Məhəmməd Qazı Hüseyn Salehi oğlu ilə İbrahim arasında bərk zarafat olmuşdur. Bir gün bu qazı təbib İbrahimi rüsvay etmək üçün hiylə qurur. Təbib bundan xəbər tutur və buna görə Qazı ilə İbrahim deyişirlər, söyüşürlər və beləliklə, onların dostluqları pozulur. O dövrün ədiblərindən olan İbrahim Əkrəmin bu haqda ərəbcə bir beyt demişdir:

Bax ruzgar əhvalına, onda yaramazlıqlara,
Qarğa istər dəvəni qanadla salsın tora (6, s. 48).

XVIII əsrdə Azərbaycanın bütün bölgə və şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da şifahi xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyat və aşıq ədəbiyyatının bir-birilə daha sıx çulğalaşdığı dövr adlanır. O dövrün böyük sənətkarlarının yaradıcılığında bu faktlar bir daha özünü göstərir. Lakin Naxçıvana dair əlyazma kitab sənətində bir geriləmə yaranır. Əsrin ilk çağlarından Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin süqutu, ölkənin müxtəlif xanlıqlara parçalanması, ara müharibələrinin ardı-arasının kəsilməməsi, ölkənin əyalətlərində dərəbəyliklərin yaranması, bütün iqtisadi-mədəni sahələrdə öz təsirini göstərdiyi kimi, əlyazma əsərlərinin yazılması sahəsinə də ağır zərbələr vurmuş, bədii kitabların tərtibi zəifləmiş, yüksək sənət əsərləri yazılmamış, ancaq bir neçə iri xanlığın mərkəzlərində bəzi maraqlı əlyazma kitabları yaranmışdır. "XVIII əsr Naxçıvanın tarixi və ictimai-mədəni həyatından xəbər verən «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» adlı əlyazma osmanlıların Naxçıvandakı vergi haqqında qeydləridir" (3, s. 5).

"Hatif Seyid Əhməd – Hüseyni seyidlərindəndir. Onların ulu babası Səfəvilər dövründə Ordubaddan İsfahana getmiş və orada yaşamışdır. Seyid

Əhməd fəlsəfə, tibb və riyaziyyat elmlərində öz dövrünün yeganə alimi idi. Onunla Şirazda olan Mirzə Nəsir Təbib arasında bir sıra yazışmalar və müşairələr olmuşdur. Seyid Əhməd hicri qəməri 1198 (1783) - ci ilində Qum şəhərində vəfat etmişdir. Onun iki min beytdən ibarət ərəb və fars dillərində divanı vardır. Bu divandan bir hissəsi bir neçə dəfə çap olunmuşdur" (4, s. 374).

Şairin həyatı barəsində Salman Mümtaz yazır: "Heyf ki, bu böyük şairimizin nə təvəllüdü, nə dünyadan gedən günü məlum deyil. Ancaq Şəmsələddin Saminin yazdığına görə Seyid Əhməd Hatifin vəfatı XII əsr hicrinin əvaxırında ittifad düşübdür. Rəhmətullah əleyh!" (1, s. 10).

Naxçıvana dair əlyazmalar sırasında Mirzə Abdulla Əfsərin də əlyazma əsərləri var. Onun barəsində əlyazmada bu qeydlərə rast gəlirik: "Əfsər-adı Mirzə Abdulla, Ordubaddandır. O, Məhəmmədşah dövrünün şairlərindəndir və şerləri türk dilindədir" (4, 139). Naxçıvanın görkəmli maarifçi şəxslərindən olan Qazı Məhəmməd Nəsiri haqqında məlumat verən "Həft-iqlim" əsərinin müəllifi yazır: "Nəsiri Qazı Məhəmməd Ordubaddandır. O, incə təbli və iti zehinli şair olmuşdur" (6, s. 542). Aşağıdakı şeir ondandır:

Könlünü vermiş bülbülün al qanından gülüstanda,
Gülbuta başına qoyulan güldəstəyə bənzər.
Bu qanı təmizləməkçin arxlardan axan sularda,
Mövclər təbiət əlində dişlənmiş mişara bənzər (6, s. 542).

"Töhfəyi-Sami" əlyazma kitabının müəllifi yazır: "Xəlil Naxçıvani gənc yaşlarında zərgərlik etmişdir. O, bir müddət türklərin hakimiyyəti əleyhinə üsyan qaldırdıqdan sonra zərgərliyi buraxıb, Naxçıvan kələntəri olmuş, bu şəhərin abad olması üçün çox səy göstərmişdir. Onun gördüyü xeyir işlərin izi indi də qalmaqdadır. Ömrünün axırında kor olmuşdur. Xəlil iki dəfə Məkkəyə ziyarətə getmişdir" (6, s. 226). Aşağıdakı «Uveys» adına tapmaca ondandır:

Dünyanın qəm-kədərindən olmaq istərsənsə uzaq,
Su kimi doldur bardağa, bir sərv ayağına burax (6, s. 226).

Naxçıvana dair başqa bir məlumata da rast gəlirik: "Şahhüseyn Ordubadi Azərbaycanın məşhur şairlərindəndir. O, ömrünün ilk çağlarında Xorasana gedib, orada öz incə məfkurəsi, biliyi və düşüncəsinə görə böyük şöhrət qazanmışdır. Şahhüseyn Mirəlişirin məclisində olmuş, orada öz məlahətli şerlərindən oxuyaraq, ara-sıra mükafat almışdır. Şahhüseyn Ordubadinin bir çox qəsidələri müəmma janrında yazılmışdır" (5, s. 5). Bir beytinin tərcüməsi belədir:

Nə yaxşı olar yarım gəlsin kinli qılınc əlində,
Rəqiblərim qaçsın, mən qalım yarımla xəlvət evində (5, s. 5).

Başqa bir naxçıvanlı şair: "Fikri Ordubadi adətən işlədilmiş mövzuları iqtibas edərək, onları yenidən nəzmə çəkərdi" (4, s. 354). Aşağıdakı beyt ona nisbət verilir:

Yer olmuşsa göz yaşımdan lalə kimi qanla dolu,
Pərişanlığa yer yoxdur, yerlər açmış aşiq gülü (4, s. 354).

Rami yaradıcılığı da Naxçıvana dair əlyazmaların zəngin xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Onun əlyazma kitabları Naxçıvan tarixi və ədəbi mühiti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Rami – Ordubaddandır. O, xoş təbli və incə düşüncəli idi. Rami Vəhşi Baftinin müasiridir" (6, s. 248). Aşağıdakı şeir ondandır:

Dərdlərimin vəsfini dil açıb verə bilməz,
Bir dünya qəm-kədəri sözlə bildirə bilməz.
Eşq olduğu könüldə yeni bir aləm doğar,
Məhəbbət bostanını xəzan soldura bilməz (6, s. 248).

nda Fətulla ibn Mirzə Məhəmməd Cəfər "Məcmuətül-əşar" əlyazma kitabında yazır: "Ordunun əsli Ordubaddandır, lakin Təbrizdə anadan olmuşdur. Adı Mirzə Rəhimdir" (4, s. 266). Aşağıdakı beyt Mirzə Rəhim Ordunundur:

Dolanıram başına, buna görə, gözətçisinin,
Bir gün öpdüm bəlkə torpağı astanəsini (4, s. 266).

Əlyazmalarda ədəbi mühitlə məşğul olan daha bir ordubadlı şair Naci Ordubadi adı çəkilir. "O, görkəmli söz ustasıdır. Bir neçə vaxt Təbrizdə yaşamış və ömrünün sonunda Hindistana gedib, orada vəfat etmişdir. Naci Katibinin «Şütür hücrə» qəsidəsinin cavabında bir qəsidə demiş və onun sözlərinə «pəşə» («milçək») sözü artıraraq maraqlı bir qəsidə demişdir. O, bu işin öhdəsindən bacarıqla gələ bilmişdir" (6, s. 529). Bu qəsidənin birinci beyti «Məcməül-Xəvas» əsərində yazılmaqla aşağıdakı kimidir:

Bəsdir bədən hücrəmdə fikir milçəyi dəvə olsun,
Mənim hücrəmdə belə milçək dəvə işini görsün (6, s. 529).

"Xülasətül-əşar" əlyazma kitabında başqa bir naxçıvanlı şairdən də danışılır: "Səbati – Ordubaddandır. O, həm zahiri, həm də batini gözəlliyi ilə məşhur idi. Tarix və keçmiş hadisələr haqqında geniş məlumatı var idi. Şer və müəmma fənlərində də bilikli olmuşdur. O, ürəyəyatan, məzmunlu şeir qoşmuş və ölməz əsərlər yaratmışdır" (6, s. 156). Aşağıdakı şeir Səbati Ordubadinindir:

Eşq rüsvayıyam mən, avaralıqdan nə qəm,
Eşq avarasına rüsvay olmaqdan nə qəm.
Dağları çapmaqdan Fərhadın nə qorxusu,
Məcnun üçün yalın dost axtarmaqdan nə qəm.
Qürbətdə yaşayan qəriblikdən heç qorxmaz,
Cənnətdə yaşayana yalquzluqdan nə qəm (6, s. 156).

Ədəbiyyat

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cilddə, III cild. Bakı: Elm, 1988, 552 s.
2. Mirəhmədov Ə.S. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Azərbaycan mətnşünaslıq məsələləri. Bakı: Elm, 1979, 168 s.
3. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (tərtib edən prof. Məmmədov H.). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
4. Tərbiyət Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları). Bakı: Azərnəşr, (Azərbaycan dilinə tərcümə), 1987, 464 s.
5. Yəqubi Əsəd Rza. Ordubad və Naxçıvanın elm-sənət adamları. Kredo-müstəqil ictimai-siyasi, publisistik qəzet. №01 (756) 18 yanvar, Bakı: 2014-cü il. səh. 4-5
6. تربیت محمد علی. دانشمندانه آزربایجان. تهران: سازمانه جاب و انتشارات ارشاده اسلامی. 1377. ه.ش., 655. ص.

Сабухи Ибрагимов

Образцы художественного творчества видных деятелей искусства нахчывана в текстах

Резюме

В статье проведен подробный анализ разнообразных достижений, сделанных поколениями Нахчыванской интеллигенции, яркими представителями научного мира, творческая деятельность которых развивалась во всех направлениях.

На основе важных сведений из источников можно утверждать, что в Нахчыване существовали свои традиции, связанные с художественным творчеством.

Мы полагаем, что в ходе проведенных нами исследований образцы художественного творчества видных деятелей искусства Нахчывана, содержащиеся в текстах источников, подробно освещены и показаны их положительные качества.

Sabuhi Ibrahimov

Samples of artistic creativity of nakhchivan's prominent cultural workers in texts

Summary

The paper contains a detailed analysis of various achievements made by generations of the Nakhchivan intelligentsia, bright representatives of the scientific world, whose creative activities has been developing in all directions. It can be asserted on the basis of important information from sources that there existed traditions in Nakhchivan associated with artistic creativity.

We believe that in the course of our research the samples of prominent Nakhchivan artists creativity contained in the source texts have been broadly covered, and their positive qualities have been shown.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nin müxbir üzvü

GÜLŞƏN AĞABƏY
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gulshen_71@ mail.ru

XX ƏSRIN 30-40-CI İLLƏRİNDƏ SATİRİK ŞEİRIN İNKIŞAF YOLLARI

Açar sözlər: Sabir, satirik şeir, sosrealizm, yeni mərhələ, ənənə
Ключевые слова: Сабир, сатирик, поэзия, соцреализм, новый этап,традиция.
Key words: Sabir, satiric poetry, sosrealism, new stage, tradition

M.Ə.Sabir ənənəsinin davam etdirilməsi, hər şeydən əvvəl, onun irsinin təbliği, eləcə də poeziyasının mahiyyətinin dərk edilməsindədir. Bu mənada demək olar ki, Sabir sovet dövrü şairlərinin tez-tez müraciət etdiyi şairlərdəndir. Onlar yeri gəldikcə Sabir şeirlərinə müraciət etməklə yanaşı, onun ədəbi irsini öyrənir və təqdir edirdilər. Aydındır ki, sovet dövründə M.Ə.Sabir həm də ən çox tədqiq olunan satiriklərimizdəndir. 1922-ci ildən başlayaraq onun ədəbi irsi həm təkrar nəşr olunma sahəsində, həm də tədqiq baxımından öndə gedir. 1934-cü ildə şairin "Seçilmiş əsərləri"inin nəşr edilməsi və yazıçı Seyid Hüseynin ona müqəddimə yazması Sabir irsinin tədqiqi sahəsində atılan önəmli addımlardandır. Bundan sonra da Sabirin bədii irsi araşdırma obyekti olmuşdur. Əziz Mirəhmədov, Məmməd Məmmədov, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, Tərlan Novruzov, Alxan Məmmədov, Akif Əli və başqa onlarla tədqiqatçı alim Sabir satirasının xüsusiyyətlərini, strukturunu, poetikasını, ifadə vasitələrini, forma və məzmunu sistemli şəkildə araşdırmışlar. Sabirin görkəmli tədqiqatçılarından biri M.Məmmədov onun yaratdığı ənənənin miqyas və mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün gəldiyi qənaətlər diqqət çəkir: "Sabirin qüdrətli realist satirası və zəngin ədəbi ənənələri bir çox poetik söz ustasının qələminə istiqamət vermiş, onun başladığı işi davam etdirən satirik şairlər dəstəsinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Sabir şeirinin həyata, ədəbiyyata təsiri son dərəcə qüvvətli və əhatəli idi. Ölməz sənətkarın əhatə və təsir dairəsi doğma vətəni Azərbaycanın hüdudlarını aşmış, hələ şairin sağlığında Yaxın və Orta Şərqin bir sıra ölkələrində Sabir yolu ilə gedən, onu özünə ustad sayan onlarca şair yetişmişdir" (1, 13).

Bunu da demək lazımdır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı bir müddət (daha çox ötən əsrin 50-ci illərinə qədər) Sabir yaradıcılığını birtərəfli qiymətləndirmişdir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov ədəbi, nəzəri fikrin bu yanlışlığını belə ifadə edir: "Sovet ədəbiyyatşünaslığı Sabir yaradıcılığında inqilabi pafos, sinfi mübarizə əlamətləri axtararaq şairi bəzən inqilabçı kimi

qələmə verməyə çalışır və onu "inqilabi satiranın banisi" adlandırır, bununla da onu bolşevizmə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdürdülər. Həqiqətdə isə şairin yaradıcılığında inqilabi, xüsusilə də bolşevik inqilabının komponentlərini axtarmaq onun yaradıcılığının məna və məzmununu təhrif etmək, yaxud kiçiltməkdir" (2, 288).

Bununla yanaşı şair və yazıçıların hər gələn nəsli də Sabirə müraciət edərək ondan rişə, güc və qüvvət almışlar. Bu illərdə yazıb yaradan Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil və başqaları Sabir yaradıcılığına yüksək qiymət vermişlər. Əlbəttə, məsələ onda deyil ki, sovet şairləri Sabir satirik poeziyasını nə dərəcədə təmsil etmiş və onu yeni mərhələyə çatdırmışlar. Aydındır ki, sovet cəmiyyətinin bu məsələyə fərqli mövqeyi bu şairlərin Sabir satirasını yeni mərhələdə layiqincə təmsil edə bilməməsinə səbəb olmuşdur. Yaxud belə də demək mümkündür ki, yeni tarixi şərait yeni bir Sabiri yetişdirə bilməmişdir; bu təkzibolunmaz bir faktdır. Lakin bu da məlumdur ki, lirik, epik, fəlsəfi, təbiət şairlərinin hamısı Sabir yaradıcılığna bu və ya digər şəkildə müraciət etmiş, yeri gəldikcə şeirlərində satirik elementlərə də yer vermişlər. Hətta bu şairlər içərisində Sabiri özünün müəllimi hesab edənlər də olmuşdur. Sərbəst şeirin yaradıcılarından biri R.Rzanın yaradıcılığı ilə Sabir satirası arasında zahirən elə yaxınlıq, qohumluq yoxdur, ancaq R.Rzanın Sabir yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etməsi, eləcə də məqalələrində bu əlaqəni araşdırması çox şey deyir. Şair bir məqaləsində Sabirin "Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi", yaxud "Ey ehtişami-milləti talan olan çocuq" şeirlərinin "sarsıdıcı", "qəlb ağrısı" ilə yazıldığını bildirirdi.

XX əsr satiriklərinin bir çoxu (Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Razi və b.) onun qoyduğu bu yolu özləri üçün bir məktəb hesab etmişlər. İstər Sabirin müasirləri, istərsə də ondan sonra ədəbiyyata gələnlərin (istər lirik olsun, istər satirik!) hamısı, demək olar ki, bu yolu təqdir etmiş, onun müəyyənləşdirdiyi satirik zirvənin əlçatmazlığını qəbul etmişlər. Maraqlıdır ki, sovet dövründə satiraya qeyri-rəsmi qadağa qoyulmasına rəğmən, M.Ə.Sabirin tədqiqi və təbliği sahəsində bir qədər səxavətli olmuşdur. Sovetlər dövründə satira özünün tənəzzül mərhələsini yaşamışdır. Bununla belə, bu dövrdə yazıb yaradan bütün şairlər ya Sabirə şeirlər həsr etmiş, ya da Sabirə söykənərək yaşadıqları dövrü, mühiti, yaxud cəmiyyətin ayrı-ayrı nöqsanlarını tənqid etmişlər. Bu olduqca əhəmiyyətli faktdır. Başqa sözlə sovet dövründə satirik üslubda yazıb-yaradan şairlər Sabir ənənəsi üzərində durmuş və satirik şeirlərini yazmışlar. Sabir isə, məlum olduğu kimi tənqidi realizmin ən böyük nümayəndəsidir. Görkəmli tədqiqatçı Y.Qarayevin yazdığı kimi: "Bir tənqidi realist və şair-mütəfəkkir kimi Sabir realizminin gücünü, hər şeydən əvvəl, milli-ictimai həyatın, konkret tarixi inkişaf və hərəkatın, real gerçəkliyin öz fəlsəfəsini, qanunauyğunluq və dialektikasını

fitri bir sənətkar duyumu ilə onun necə dərindən hiss etməsində axtarmaq lazımdır" (3, 45).

Beləliklə, aydın görünür ki, sosialist realizmi klassik satiraya bir qədər sıcaq baxsa da müasir satiranı qəbul etməmiş, onu vaxtı keçmiş bir mərhələ olaraq öyrənsə də bədii düşüncədə ifadə imkanlarını mümkün olduğu qədər azaltmışdır. Bununla yanaşı, az da olsa Sabir haqqında yazılan şeirlərdə və Sabirə nəzirə yazılan şeirlərdə satirik ruh, sabiranəlik həmişə mövcud olmuşdur. Bu mənada qətiyyətlə söyləmək olar ki, sosialist realizmi çərçivəsində yazıb yaradan satirik şairlər, yaxud yazılan satirik şeirlər Sabirin "şineli"ndən çıxmışdır. Bu cür şeirləri yalnız Sabirin müasirləri, yaxud Sabir ənənəsini yaşadanlar deyil, eləcə də lirik, epik şairlər də yazmışlar. Bu mənada M.Ə.Sabir satirası onlar üçün əlçatmaz zirvəyə çevrilir. Bu şairlər Sabirə ona görə istinad edirlər ki, sovet dövründə tənqid etmək damğalanmağa bərabər idi. Ona görə də nə zaman ki, hər hansı bir hadisəni, problemi tənqid etmək lazım gəlirdi, o zaman M.Ə.Sabir yada düşürdü. Çünki əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, sosialist realizmi qeyri-rəsmi satiranın qarşısına sədd çəksə də, ictimai satirik poeziyanın banisi Sabirə böyük qiymət verir, onun adını uca tuturdular.

Poetik ənənənin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun qarşısında nə qədər qadağalar qoyulsa belə yoluna davam edir, onun qoyduğu ənənə bu və ya digər şəkildə yaşadılır. M.Ə.Sabirin satirik şeir ənənəsi də məhz belə olmuşdur. Yeni dövrdə Sabir satirik poeziya ənənəsi bütün komponentləri ilə yaşadılmasa da, müəyyənedici amilləri ifadə olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl bu ənənəni davam etdirənlərdən bir neçəsi (S.Mənsur, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Mirzəli Möcüz, Bayrəməli Hambal və b.) elə Sabirin müasiri olmuşdur. 20-ci illərdə isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşr edilməsi hələ bu ənənənin davam etdirilməsi demək idi. Sonrakı prosesdə də Sabir ənənəsi davam etdirilmiş, Ə.Cavad, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi kimi şairlər öz yaradıcılıqlarında satirik ifadə üsuluna müraciət etmişlər. Lakin bu dövrdə satirik poeziya Sabir ənənəsi üzərində dayanmaqla yeni mahiyyət qazandı. Bir müddət satirik pafos şeirləri tərk etməklə yanaşı, satirik olmayan şeirlərdə zühur etdi. Ə.Cavad, S.Vurğun, Ə.Vahid, S.Mənsur, R.Rza, M.Rahim və başqa şairlərin yaradıcılığında satirik təmayül məhz satirik səciyyə daşımayan şeirlərdə öz ifadəsini tapmağa başladı. Yəni sırf satirik şairlər yetişməsə də şeirlərdə satirik pafos, tənqid bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapmağa başladı.

Lirik şair kimi tanınan və sovet repressiyasına məruz qalan Ə.Cavadın həm də tənqidi, satirik şeirləri olmuşdur. Doğrudur, bu şeirlər zamanında dərc edilməmişdir, şairin arxivindən götürülüb sonralar kitabına daxil edilən bu əsərlərdə daha çox tənqid və həcv xarakterlidir. Onun "Şairə sataşdınsa, "Məsciddə meyxana", "Ağamirin toyunda", "İsfəndiyar üçün",

"Gəncəli dostlarıma", "Dostum xanəndə Əsgərə", "Başa bax, peysərə bax, vərdişə bax", "Qocalıqda yorğalıq", "Çuğulu həcv" və s. şeirlərində şəxsi münasibətlərdən doğan tənqid və həcvlərdə tənqid, zarafat xüsusiyyətləri başlıca yer tutur. "Şairə sataşdınsa" şeirində şair ona "töhmət yazıb yollayan" qardaşın "külüngünün daşa dəyməsi" təsvir edilir. Görünür ki, əvvəlcə fəlsəfəyə ürək verən şairin (tənqid hədəfinin) indi "damında dirək qalmamış", axşam-sabah əlində "at-eşşəyə" zibil tullamaqla məşğuldur. Əvvəllər anbar müdiri olan "şairin" "tərəqqi"sinə istehza edən Ə.Cavad ortaq tanışları kimi Seyfulla, şaqalad Məmməd, Zülfüqar, İsgəndərbəyin adını çəkir və ona sataşan "şairə" deyir:

Sataşdın şairə, yıxıldı damın,
Bəyənmədin bizi, qırıldı camın.
Tuf olsun zatına böylə adamın:
Ki olmuş gönünü zollayan, qardaş (4, 171)

Həm "Şairə sataşdınsa", həm də "Məsciddə meyxana" şeirləri "qardaş" rədifi ilə bitir. "Məsciddə meyxana" şeirində də şəxsən tanıdığı adamı "bir yağlı işə" girməsi münasibətilə təbrik edir. Məlum olur ki, "qardaşı" "Əhmədxan: Əlxan ibni xan" Gəncədə dükan açıb çaxır satır, gəncə camaatını "piyan" edir. Şair bugünkü gündə bidin olmağı, içməkdə "şərəf-şan" çıxarmağı tənqid atəşinə tutur. Özü də bunu saqqalına dən düşən zaman edir və çaxırın içinə su qatır. Onun dostları Hilal Mamedovla, Fərhad Əliyev isə bunda "bir ziyan" görmürlər. Şair özünü demokrat göstərən "qardaşa" məsləhətini belə verir:

Xislətin demokrat, özün xanzadə,
Demokratı keçdin həddən ziyada.
Mənim sözlərimi saldıqca yada,
Bir az ehtiyatlı gəz dolan, qardaş! (4, 172).

Ə.Cavadın "Ağamirin toyunda", "İsfəndiyar üçün", "Dostum xanəndə Əsgərə", "Qocalıqda yorğalıq", və s. şeirlərində də şəxsi münasibətlər zəminində tanıdığı adamların obrazını yaradır. Bu şeirlərdə həcv xarakterli təsvirlər başlıca yer tutur. Bu həcvlərdə şairin poetik dili kəsərli, tənqidi sözlərlə əvəz olunur. "Çuğulu həcv" şeiri isə onun şeirlərində ictimai eybəcərlik axtaran, həyatını təhlükədə qoyaraq dəmir barmaqlıqlar arasına salan, balalarını yetim, evini başsız, qələmini sahibsiz qoyan vicdansız adamlara hiddəti, ittihamı göstərilir. Şair, demək olar ki, hər sətirdə hiddətini boğa bilməyib belələrinə söyüş yağdırır. Şeirin tarixi olmasa da, onun həbsdə yazıldığını güman etmək olar. Lakin şairin "Qocalıqda yorğalıq" (1935) şeirin satirik təsvir və ifadə vasitələri baxımından bir qədər zəngindir. Şeir həm satirik məzmunu, həm ruhu ilə dövrün satirik bədii düşüncəsini zənginləşdirir. Göründüyü kimi, Ə.Cavadın şeirlərində tənqid, ifşa, satira pafosu olsa da, sırf satirik şeirlər deyildir. Özü də şairin bu şeirləri hər hansı

bir keyfiyyətə, yaxud zümrəyə tuşlanmamışdır, konkret olaraq müəyyən şəxsləri tənqid edir. Bu şeirlərdə həcv ünsürləri üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, Ə.Cavadın tənqidi ruhlu şeirləri sağlığında dərc edilməmişdir, arxivində qalmış, yalnız "Sən ağlama, mən ağlaram" (1991) şeirlər kitabına daxil edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, bu şeirlər tənqidi poetik nümunə olaraq ədəbi prosesdə olmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk sosrealistləri S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi və b. yaradıcılığında satirik xüsusiyyət 30-cu illərin sonlarından görünməyə başlamışdır. Lakin bu şeirlər Sabirə istinadən yazılmış olmasına rəğmən, onun bədii təsvir və ifadə vasitələrində satiradan daha çox, tənqidi elementlər çoxluq təşkil etmişdir. Özü də hər şairin yaradıcılığında cəmi bir neçə nümunə yazılmışdır ki, bunun da onların yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil etmədiyini aydın görərik. Bunun da başlıca səbəblərindən biri sosrealizmdə satirik pafosun varlığının olmaması idi.

S.Vurğun yaradıcılığında satiraya müraciət 1938-ci ildə yaranır. Şair bir-birinin ardınca bir neçə satirik şeir yazır. Lakin elə ilk satirik şeirinin əvvəlində ilk olaraq Sabiri xatırlayır və əlindən satira yazmağın gəlmədiyini önə çəkir:

Oxucum, etiraf edirəm qəlbən,
Satira gəlməyir mənim əlimdən,
Bəlkə də çatmayır buna qüdrətim,
Başqa bir ruhdadır şeirim, sənətim.
Sabir sağ olsaydı bu temanı mən
Ona bağışlardım candan, ürəkdən.
Yazardı öz böyük məharətilə,
Bir aslan qəlbinin cəsarətilə,
Biz də oxuyardıq, heyran qalardıq,
Bundan da başqa bir ibrət alardıq (5, 273).

"Çil toyuğun tək yumurtası" satirik şeirinin bu giriş hissəsinin əsas məqsədi bəzən satirik şeirə yaranan kəskin ehtiyacı hiss etdirməkdir. Şair onu ağrıdan başqa bir qüsuru da göstərir; əslində bu qüsur ictimai quruluşun əsas nöqsanlarından biri idi. Şair Sabirin nəvələri olmaqlarını ("Unutmaq olmaz ki, doğrudan da biz, Böyük Sabirlərin varisləriyik"), lakin məzhəkə yazanın olmamasını xatırlatmaqla ("Varmı şeirimizdə məzhəkə yazan?") əslində mövcud vəziyyətə, satiranın durumuna etiraz edir. Sosrealizm satiraya geniş meydan vermədiyindən şairlər öz tənqidlərini "Sabir sağ olsaydı" deyərkən tənqidə, satiraya istinad nöqtəsi axtarır. Belə bir istinad nöqtəsi isə,heç şübhəsiz, sovet ideolojisinin təqdir etdiyi M.Ə.Sabir poeziyası olurdu.

Sabirin vəfatından cəmi bir neçə il sonra satirik şeirləri ilə "Tuti", "Babayi-Əmir" jurnallarında çıxış edən Əliağa Vahid 20-ci ildən sonra da öz

yaradıcılığına sadiq qalaraq satirik üslubda onlarla şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərin böyük əksəriyyəti M.Ə.Sabirin satirasında qoyduğu problemləri yeni dövrdə izləyir. Şeirlərinin böyük bir qismi də ya Sabirə müraciətən yazılıb, yaxud da nəzirə şəklində yazılıb. Yəni bütün parametrlərdə Ə.Vahid Sabir ənənəsinin davamçısı kimi özünü göstərir. Şairin M.Ə.Sabir satiraları ilə səsləşən şeirlərindən başqa onlarla satirası vardır ki, bu şeirlərdə də Sabir anılır və onun adına yazılır. Şairin "Tənqidimiz Sabiranədir", "Sabirə" şeirlərində yeni dövrdə böyük satirikə olan münasibət təsvir edilir. Şairin əsərlərini çapa hazırlayanlar (Məmməd Nuruoğlu, Qulam Məmmədli, Rəşid Quliyev) bu şeirin tarixini 1921-1939-cu ildə yazılan şeirlər sırasına daxil etsələr də, şeirin 20-ci illərin ortalarında yazıldığını güman etmək olar. Nədən ki, Ə.Vahid şeirdə Sabir ideyalarının həyata keçirildiyini göstərir. Əsarətdə gördüyü və azadlığı üçün çalışdığı xalqın indi azad, xürrəm ömür etdiyini, "məzlumu ağladan matəmin bitdiyini", "bəy, xanın qalmadığını", torpağın kəndlinin əlində olduğunu, "hamının kefi kök, damağı çağ yaşadığı və s. təsvir edilir. Belə görünür ki, şeir Sabirə qoyulmuş heykəldən sonra yazılıb. Çünki şeirdə Sabirə heykəl qoyulduğuna diqqət çəkir. Şairə görə indi "dərbədər" uşaq yoxdur, çünki onların zəhmətini çəkən çoxdur". Sonda Ə.Vahid şairin çox çətin vəziyyətdə öldüyünü dilə gətirərək deyir:

Öldün əfsuslar ki, bihörmət,
Vermədi, varlılar sənə qiymət.
Gər olaydın sovet zamanında
Şərəfin çoxdur kütlə yanında.
Sənə qiymət qoyardı cəmiyyət,
Yaşayardın həmişə biminnət.
Necə şairlər indi xoşgüzəran
Keçirirlər günəş kimi xəndan.
Bu bizimçün xoş səadətdir,
Şanlı, tarixi bir şərafətdir (6, 254).

"Sabirə" şeirində Ə.Vahid şeirdə, nəzmdə mahir Sabiri böyük şair adlandırmaqla yanaşı, onun yazdığı dahiyanə məzhəkələrin xalq içində möcüzələr göstərdiyini ifadə edir.

"Tənqidimiz Sabiranədir" satirik şeirində isə Ə.Vahid tənqidə "eşqi olan" qələminin mahiranə olduğu və hər yazılan sözün sabiranə olduğu iddia edilir. Şairin fikrincə "yalançı nasirə" ya "lovğa şairə baxmayaraq, "vəzifə, rütbə və yalaqlıq" sevmədiyini bildirir. Şeirdən məlum olur ki, şeirə yamaq vuranlara bu bir taziyanə olsun :

Var bəzi şair, indi də əşara nabələd,
Fərq etsə də əruzu hecadan qələt-qələt.
Hər yerdə göstərər özünü "əhli-mərifət"

Bu təb ilə sanır ki, "ədibi zəmanədir"
Tənqidimiz bu kimsələrə sabiranədir! (6, 508).

Göründüyü kimi, Ə.Vahid lap əvvəldən satirik şeirlər yazsa da, sovet dövründə yazdığı şeirlərdə, hətta xırda problemlərə toxunursa belə, Sabirin satira kultuna söykənməli olur. İstər S.Vurğunun, istərsə də Ə.Vahidin satirik tənqid hədəfləri qlobal ictimai problemləri əhatə etmir, bəlkə bir az da sənət məsələlərinə, həmkarlarına işarə ilə yazılır. Bunun başlıca səbəblərindən biri, həm tarixi şəraitə görə satiranın qarşısında duran problemlərin dəyişməsi, həm də mövcud hakim ideologiyanın satiraya münasibətindən irəli gəlirdi. Ümumiyyətlə, sosrealizmdə satira bir tənqidi pafos kimi geri çəkilsə də, zəif şəkildə olsa da təzahür etmişdir ki. bunu da satiranın növbəti mərhələsi olaraq qəbul etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1980, 558 s.
2. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920-1980-ci illər). Bakı: "Elm", 2000, 296 s.
3. Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı:, Sabah, 1996,
4. Əhməd C. Sən ağlama, mən ağlaram...(Şeirlər, poemalar). Bakı: "Yazıçı", 1991, 208 s.
5. Vurğun S. Seçilmiş əsəsrləri. 3 cilddə, 1-ci c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 305 s.
6. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c., Bakı, "Azərnəşr", 1975, 511

Гюльшан Агабек

Пути развития сатирической поэзии 30-40-ых годов XX века

Резюме

В статье показываются пути развития сатирической поэзии в годы соцреализма. В эпоху соцреализма не было условия развития сатиры. Несмотря на трудности, сатирическое развитие обосновывалось на тенденции Сабира.

В это время напечатились стихи критического пафоса поэтов А.Джавада, С.Вургуна, А.Вахида, С.Рустама, М.Рагима, М.Дилбази и других. Эти стихи, в различие от Сабира, направлялись к отдельным негативным случаям жизни.

Gulshen Agabey

Development ways of satiric poetry in 30-40s of the XX century

Summary

In the article appearance forms of Sabir satiric poetry traditions of the period of sosrealism are analyzed. It is noted that as there was no condition for the development of satire in the period of sosrealism and there was no satiric publication satire could not maintain its former way of development. However, in the new stage satiric development did not completely part from Sabir tradition, but entered a new stage.

During this stage A. Javad, S. Vurgun, A. Vahid, S. Rustam, M. Rahim, M. Dilbazi, and others' some poems with ciritical pathos were published. Though those poems did nor have public essence as Sabir's poems, they targeted the society's and separate people's faulty sides.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov professor

AYNA BABAZADƏ
Xəzər Universiteti
babazade-ayna@mail.ru

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN "NATƏVAN HAQQINDA HEKAYƏLƏR" SİLSİLƏSİNDƏ XAN QIZI OBRAZI

Açar sözlər: Xurşidbanu Natəvan, Qarabağ mühiti, Xan qızı obrazı, iki arzu
Key words: Khurshidbanu Natavan, Karabakh environment, the image of Khan's daughter, two dreams.
Ключевые слова: Хуршудбану Натаван, Карабахской среды, образ дочери хана, две мечты

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi əsərlər oxucular tərəfindən hər zaman böyük maraqla qarşılanan və tədqiq olunan əsərlər olmuşdular. Məlumdur ki, tarixi janra müraciət M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzəminli ilə başlamışdır. Keçən əsrin 60-ci illərində Ə.Cəfərzadə, İ.Şıxlı və b. bu janra yenidən müraciət edərək onu canlandırmışdırlar. Daha sonralar Ə.Cəfərzadə silsilə tarixi əsərlər yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli yer tutmuşdur.

Ə. Cəfərzadənin ilk tarixi əsəri -"Natəvan haqqında hekayələr" bu baxımdan maraqlıdır. Silsilənin ilkin variantı 1963-cü ildə ayrıca kitabça kimi çap olunmuş, 1968-ci ildə isə yenidən çap edilərkən bəzi hekayələr əlavə edilmişdir. Bu əsər həm tarixi mövzusu, həm də gələcəyin tarixi romançısının ilk əsəri olmaq baxımından çox maraqlıdır. Ona görə ki, yazıçının başqa əsərlərindən fərqli olaraq az tədqiq olunmuşdur. Məqalədə biz bu boşluğu doldurmağa çalışmaqla yanaşı, həm də yazıçının ilk tarixi əsər təcrübəsini təhlil etməyə çalışacağıq.

Ə.Cəfərzadənin "Natəvan haqqında hekayələr" silsiləsinin mərkəzi obrazı Xan qızıdır. O, bu obraz vasitəsilə həm də şair X.Natəvanın həyatı, taleyi və xalqın tarixi keçmişini, XIX əsr Qarabağ mühiti ilə tanış edir. X.Natəvan el arasında "Xan qızı", sarayda isə "Dürrü yekta" (tək inci) adı ilə tanınmışdı. O, Azərbaycan tarixində, həm də ədəbiyyatında dərin iz qoyan şair, gözəl rəssam, xəttat, ictimai xadim, eyni zamanda, xeyriyyəçi kimi tanınır. Əsərlə bağlı Məsud Əlioğlu, Bəylər Məmmədov, İfrat Əliyeva, Arif Zeynallı kimi ədəbiyyatşünasların məqalələri dərc edilmişdir. Dörd başlıqda toplanmış 15 hekayədə Natəvan şəxsiyyətinə müəllif qayəsi ifadə olunur. Yazıçı bu obrazı müxtəlif rakurslardan- Xan, Şair, Ana və xeyriyyəçi kimi canlandırır. Silsiləyə müxtəlif başlıqlar adı altında daxil olan hekayələr şairin həyatının müxtəlif dönəmlərini əks etdirir.

Tarixdən məlumdur ki, Xan qızı hər kəsə yardımsevər əlini uzatsa da, Qarabağda ona münasibət birmənalı olmamışdır. Onun xeyirxahlıq

addımlarına paxıllıqla yanaşıb, gözü götürməyən, etdiyi əməlləri fərqli tərəfə yozan və ona qara yaxaraq adına söz çıxaranlar da var idi. Yazıçı "Qırxbuğum" adlı hekayəsində bu məqama toxunur. Xan qızının qəlbinin pıçıltılarına diqqət yetirək: "Bir deyil, iki deyil, hansına çarə eləyəcəksən? Əlində malı-pulu olanlar, imkan sahibləri eyşü - işrətdə, kefdə, qumarda.... Bir gecədə kim nə qədər uduzursa, onunla fəxr edir. Kim ova daha çox tazı aparırsa, kimin tulası daha baha qiymətə alınıbsa, onunla öyünür. Kim Tiflis əyyaşxanalarında daha çox qızıl qoyub gəlibsə onunla lovğalanır. Gecələri sübhədək çəngilərə çəpik çalırlar. Xalq isə....Yazıq bəyim, bir sən nə edə bilərsən? Etdiyini nə gözdə görən var, nə bir qara pulcan qiymət qoyan. Gənc idin - gəncliyinə, gözəldin - gözəlliyinə, cəsurdun - igidliyinə, indi də hatəmliyinə qibtə edirlər...." (1,471)

"Şairə" adlı hekayədə göyərçinlə göndərilən iftira dolu məktub Xan qızını çox sarsıdır. "Bu insanlar kimlər idi?",- sualına cavabı xəstə yatmış Natəvanı baş çəkməyə gələn şairənin qoca müasiri Mirzə Sadıq Piran deyir: " - Həm də bir düşün, bəyim, sənə irad tutanlar, sənin hakimlərin kimlərdir? Allahın böyük neməti olan istedadı - şeri xum küpü içində gömüb məhv edən şairmi? İki gecə-gündüz yuxu bilmədən bir oturuma yüzlərlə manatı, xalqın alın tərindən yığılan tövculəri qumara uduzan, üzünün bir əzələsi də, titrəmədən dərhal qumar kürsüsündən qalxıb ova atlanan "Yekəpər"mi? Hər obada, hər oymaqda bir gəlini gözü yaşlı qoyub, başqasına sığə edən əyyaşmı? Sən bunlaramı özünü, öz əməllərini qurban verirsən? Bütün Qarabağın, bütün bir elin fəxr etdiyi şairə Natəvan- Xan qızı, mən səni belə zəif bilmirdim". (1,482)

Bir qrup Qarabağ bəylərinin Xan qızı ilə düşmənçiliyinin başqa səbəbləri də var idi. Belə ki, Natəvanın sünni olan dağıstanlı Knyaz Xasay xanla evliliyindən şiə olan Qarabağ bəyləri rahatsız olmuşdular. Uğursuz evlilik yaşayan X.Natəvan Xasay xandan ayrılından sonra Qarabağ xanlığına yiyələnmək üçün ona elçi düşənlər olmuşdu. Ancaq Xan qızı sadə, fəqir bir insanla - şair Seyid Hüseynlə evlənərək fərqli addım atmışdı. Beləliklə, xan məsnədində oturmaq Qala kübarlarına deyil, Seyid Hüseynə qismət olmuşdu. Başqa bir səbəb də Natəvanın qızı Xanbikəni elçi düşən Qarabağ xanzadə, bəyzadələrinə deyil, irəvanlılara ərə verməsi idi. İrəvanlılardan da Şuşa bəylərinin heç xoşu gəlmirdi, çünki irəvanlılar şeirlərində bu bəyləri həcv edirdilər. Bütün bu hərəkətləri ilə Natəvan əslində onlara dağ çəkmişdi.

Əsərdə qələmə alınan tarixi gerçəkliklərdən biri Xurşidbanu Natəvan ilə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın baş tutmuş görüşüdür (1858-1859). Bu faktı işləyərkən yazıçı A.Dümanın "Qafqaz səfəri" əsərindən də yararlanmışdır. "Görüş", "Bibiheybət" və "Hədiyyə" hekayələrində müəllif tərəfindən həmin tarixi fakt bədii şəkildə işlənmişdir. Şərq aləmində qadınların yad kişilərə

görünməsi, başıaçıq gəzməsi qəbuledilməz hal hesab olunurdu. Dini görüşlərdən irəli gələn bu məsələyə yazıçı "Görüş" hekayəsinin başlanğıcında toxunmuşdu. Hekayə ilə tanışlıqdan sonra oxucuya bəlli olur ki, qadınları buxova salan qanunları qəbul etməyən X.Natəvan anası ilə həyat yoldaşı – Xasay xanı A.Düma ilə görüşməyə razı salmışdı. Hekayədəki həmin məqama diqqət yetirək: "Dünəndən bəri Xasay bəy, xüsusilə, əsl müsəlman ailəsində böyümüş anası, bu görüşə razılıq vermir, yad kişiyə görünməyin "günahi-əzim" olduğunu söyləyirdi. Nəhayət, o qələbə çalmış, Xasay bəyi və hətta anasını da qonağı qəbul etməyə razı sala bilmişdi. İndi bəyim güzgü qarşısında özünə və oğlu Mehdiqulu ilə qızı Xanbikəyə zinət vurduqca əlləri titrəyirdi." (1,424)

"Görüş" hekayəsində X.Natəvanın xeyirxah addımlarından birini– Bibiheybət yolunu çəkdirdiyini də görürük. Mənbələrdə Natəvanın ana olmaq diləyi yerinə yetdiyindən Bakıdan Bibiheybət məscidinə yol çəkilməsi üçün ianə ayırdığı bildirilir. Bu məlumata A.Dümanın "Qafqaz səfəri" əsərində də rast gəlirik: "Bizi Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimanın məqbərəsinin üstünə apardılar. Yezidin təqiblərindən qaçıb bura gələn Fatima elə burada da vəfat edib. Bu məscid uşağı olmayan qadınların ziyarətgahıdır. Onlar məscidə pənah gətirir, yeddi gün burda qalır və uşaqları olacaq inamıyla evə qayıdırlar. Xasay Usmiyevin xanımı da bu müqəddəs məqbərəyə pənah gətirmiş, sonra oğlu olmuşdur. Buna görə də Xasay xan Bakıdan bu məscidə yol çəkdirmişdir" (2,80). Ancaq Düma Bakıdan Şıx kəndinə yol çəkdirən Natəvanın əvəzinə Xasay xanın adını vurğulamaqla yanlışlığa yol vermişdi. A.Dümanın qeydlərinə görə o vaxtı Xurşidbanun təxminən iyirmi, onunla birgə ailə tərkibinin içində görüşə gələn anasının isə qırx, həyat yoldaşının isə otuz beş yaşı olarmış. O vaxtlar Natəvan ədəbi yaradıcılığa təzə başladığından A.Dümanın xanımın yaradıcılığından xəbəri yox idi. Diqqəti çəkən digər məqamlardan biri də Xan qızının ailə üzvləri ilə birlikdə A.Dümanı milli geyimdə qarşılamaları olmuşdu. Bununla şairə xarici qonaqlara Azərbaycan milli geyimini təqdim etmiş və oğlu Mehdiqulu ilə həyat yoldaşı Xasay xan isə o vaxtlar kişilərin üzərində silah daşıma adətini göstərmişdi. Mənbələrdə Xasay xanın vətəni ilə bağlı fərqli məlumatlar var. Bəzi tədqiqatçılar onun avar, ləzgi, osetin olduğunu, bəziləri isə qumuq, qaraqaytaq olduğunu qeyd etmişdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Dağıstan xalqlarının istifadə etdiyi başlıca dil Azərbaycan dili olduğundan A.Düma Xasay xanı tatar (azərbaycanlı) kimi təqdim etmişdi. Yazıçı A.Dümanın görüş təəssüratlarına əlavələr etmiş, oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirləri əlavələr vasitəsilə də yansıtmışdı. Ədəbiyyatşünas İfrat Əliyeva "El anası-Əzizə Cəfərzadə" monoqrafiyasında yazır: "Epizodların təqdimində daha çox ekzotika axtaran fransız yazıçısından fərqli olaraq, Əzizə Cəfərzadə söykəndiyi qaynağa bir vətənpərvər azərbaycanlı qadın

kimi münasibət bəsləmiş, daha çox milli qürur duyduğu hadisə və epizodları qabartmağa çalışmışdır" (3,24).

X.Natəvan görüş zamanı dövrü üçün aktual olan və onu narahat edən bir çox məsələlərə toxunur. Bu aktual məsələlərdən biri də həmin dövrdə qadın yazıçıların təqib olunması idi. Görüşdə aparılan söhbətlər X.Natəvana çox təsir etmiş və ona yeni ideyalar vermişdi. A.Dümadan Avropa xanımlarının xeyriyyəçilik məqsədi ilə atdığı addımları dinləyərkən Xan qızı təəssüflənir və beynində belə bir qənaətə gəlir: "Xalqın abırlı gəlin-qızları orada başqalarına əl açıb cəmiyyətin xeyri üçün pul yığır, biz isə özümüzünkünü nəyə, hara xərcləməyi bilmirik..." (1,428) Qonağın fikirlərini axıradək dinlədikdən sonra Natəvan fikrini daha çox xeyriyyəçilik istiqamətinə yönəldir, xalqı üçün daha xeyirli işlərlə məşğul olmaq qərarına gəlir. Hekayədəki bu məqama diqqət yetirək: " "Xeyriyyə işləri"..."Ədəbi məclislər, məktəblər, yetimxanalar..." Mən əlimdəki pullarımı nəyə xərcləyəcəyimi bilmirəm... Məscidə, vəqfə, zəkata verirəm, "qarnı beş, həmişə biri boş mollalar hara sərf edir, kimə paylayır, bilmirəm..." Birdən onun gözləri önündə ay kimi dəyirmi, gözəl bir sima canlandı, zər-ziba içində cilvələnən bu xanım Gövhər ağa idi... "Bibi...Sən də yetim-yesir əvəzinə, ac qarnı doyurmaq, lüt əyni bitirmək əvəzinə pullarını məscid tikdirməyə sərf etdin... Kaş əvvəldən bilmiş olaydıq... İndi mən nə edəcəyimi yaxşı bilirəm..."" (1,428) Şərq qadınlarına məxsus gözəlliyi, nəcibliyi ilə yanaşı dünyagörüşü, eləcə də düşüncələri ilə qarşı tərəfi heyran qoyan X.Natəvan A.Dümanın islam aləminin qadınları ilə bağlı fikirlərini dəyişmişdi.Hekayədə Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini və gedərkən qonağı qiymətli hədiyyələrlə yola salmaq ənənəsini Natəvanın timsalında görürük. A.Dümanın Qafqaz səfəri ilə bağlı görüş təəssüratlarından bəlli olur ki, Natəvan kimi onun üçün də bu görüş xoş bir xatirəyə dönüşmüşdü. Bu görüşü daha yaddaqalan etdirmək üçün onun Xasay xana silah (tapança), Xan qızı ilə Xasay xanın ona hədiyyə olaraq bir cüt arxalıq və Natəvanın zərif əlləri ilə tikdiyi pul kisəsini göndərməsi "Hədiyyə" hekayəsində reallıqla təsvir edilir.Hekayələrdə Natəvan şeirləri bu gün də öz təravətini saxlayan bir şair kimi də göstərilir. Məlumdur ki, şairə bir müddət "Xurşid" imzası ilə şeirlər yazsa da, daha sonralar "Natəvan" (zəif, köməksiz, xəstə) təxəllüsü istifadə etmişdir. Ətrafı hər zaman şeir, sənət adamları ilə əhatə olunan X.Natəvanın ədəbiyyata və incəsənətə həssas duyumu və həvəsi özünü şairənin həm lirikasında, həm də çəkdiyi rəsm əsərlərində əks etdirir. Lirikasının əsasını təşkil edən şeirləri "Gül dəftəri" adlı məşhur albomunda toplanmışdı. Şairin məşhur "Gül dəftərini" görən yazıçı "Hədiyyə", "Vergi" hekayəsinin başlığında bu albom haqqında məlumat vermiş, bəyimin öz əl işi ilə, al-əlvan saplarla bəzənmiş bu sənət əsərinin böyrünə 1886 rəqəmi yazıldığını qeyd etmişdi. Baxanları öz gözəlliyi ilə heyran qoyan "Gül dəftəri"nin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan

ibarət idi ki, burada şairə çəkdiyi hər gül rəsminin yanında həmin gülə uyğun şeirlər yazmışdı.

Bəzi əsərləri bizim dövrə qədər gəlib çatmasa da, əldə olunan materiallar əsasında onun Füzuli ənənələrini davam etdirən necə böyük bir həssas duyumlu sənətkar olduğunu qeyd edə bilərik. Bir şairə kimi Füzulidən bəhrələnsə də, onun yazdıqlarının əsiri olmamış, lirikasında təkrarçılığa, təqlidə yol verməmişdi. Yazdığı şeirlər hər zaman öz orijinallığı, üslubu ilə seçilmişdi. Əsərdə Fatma xanım Kəminənin onun yaxın rəfiqəsi olduğunu görürük. Həssas duyumlu şairənin yaradıcılığında sevinc və kədər motivləri vəhdət halında olmuşdur.

Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı,
Nə də bu aləm ara dil müqəyyədi - qəm olaydı...
... Nə ah olaydı, nə əfsus, nə parə - parə könül...(1,485)

Şeir parçasından da göründüyü kimi, dövrün ədalətsiz qanunları ilə barışa bilməyən şairənin içindən yalnız təəssübkeşlik hissi keçmişdi. Ümumiyyətlə ədalətsizliyin, haqsızlığın səbəbini tapmağa, mahiyyətini açmağa çalışan şairənin lirikasında ictimai ziddiyyətlərin dərin fəlsəfi məzmunu sezilməkdədir.

Maarifin, mədəniyyətin inkişafına yaxından kömək etməyə çalışan X.Natəvan dövrün müxtəlif sənətkarlarını yaxın bir ortama gətirmək üçün müxtəlif ziyafətlər, söhbət məclisləri təşkil etmişdi. Hekayələrdə Qarabağ ərazisində XIX əsrdə formalaşan "Məclisi-üns" ədəbi məclisinin də adı çəkilir. Fatma xanım Kəminənin və eləcə də dövrün digər məşhur ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin (Nəvvab, Növrəs, Piran, Məmai, Fani və b.) də bu ədəbi məclisin üzvü olduğu bildirilir. Məlumdur ki, "Məclisi-üns" ("Dostluq məclisi") 1864 - cü ildə Qarabağda Şuşa şəhərində yaranmışdı. Bu ədəbi məclis Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə yaransa da, 1872–ci ildən etibarən idarəçilik Xurşidbanu Natəvanın əlinə keçmiş və 25 il rəhbərlik etmişdi. Bir qayda olaraq ədəbi məclislərdə şeirlər oxunur, bədahətən şeirlər söylənilir, nəzirələr yazılır və ədəbi müzakirələr aparılırdı. Yazıçı ədəbi məclisdə Natəvanın, Fatma xanımın şeirlərinin oxunub, müzakirəyə qoyulduğunu, məclislərin birində Tuğ aşıqlarının oxuduğunu, məşhur tarzən Sadıqcanın müşayiəti ilə xanəndə Hacı Hüsünün Natəvanın yazdığı qəzəlləri, "Zəmin-xara" muğamını oxuduğunu görürük.

Natəvan eyni zamanda çox qayğıkeş və övladlarının tərbiyəsi, təhsili ilə yaxından maraqlanan ana olmuşdur. Onun Xasay xan Usmiyevlə birinci evliliyindən iki övladı – Mehdiqulu və Xanbikə, Seyid Hüseyn adlı şairlə ikinci evliliyindən isə bəzi mənbələr Mir Abbas, Mir Həsən, Mir Cabbar adlı üç övladının olduğunu bildirsə də, Natəvanın yaxın qohumları ilə əlaqə yaradan Əzizə Cəfərzadə isə onun Seyid Hüseynlə evliliyindən iki oğlu və iki qızı olduğunu dəqiqləşdirir. "Vergi hekayəsində" Natəvan istedadının

övladlarına keçməsi təsvir edilir. “Burada gənc şair Mehdiqulu xan Vəfa dəyirmi miz arxasında oturmuş, özü kimi hərbi geyimdə olan bir gənclə şahmat oynayırdı” cümləsindən şairənin böyük övladı – Mehdiqulunun hərbçi olması ilə yanaşı, eyni zamanda anası kimi şeir yazdığını və gözəl şahmat oynama qabiliyyətinə malik olduğunun şahidi oluruq. Həyatda da Mehdiqulu anasının dəsti-xətti ilə gedərək şeirlər yazmışdı. Mənbələrdə onun Azərbaycan dilində olan şeirlərində “Vəfa”, farsca olan şeirlərində isə “Knyaz” təxəllüsündən istifadə etdiyi göstərilir. Mehdiqulu həm də anası kimi bir xeyriyyəçi olmuşdur. Şuşada ikisinifli rus-tatar məktəbinin açılmasına maliyyə yardımı etmiş, həm də müsəlman qiraətxanası açdıraraq, həmin qiraətxanaya xeyli sayda kitablar hədiyyə etmişdi. Əsərdə şairin qızı – Xanbikənin də poetik istedada malik olduğu və “Məclisi-üns”ün üzvü olduğu bildirilir. “Bu gün sənin yaşıdını gördüm” hekayəsində Natəvanın dörd il əvvəl 18 yaşında dünyadan vaxtsız köçən övladı – Mirabbasın yaşıdı Zərrinəni görməsi və oğlunun dərdindən çox pərişan olması öz əksini tapmışdır. Atılan iftiralarla yanaşı, düşmənlərinin ailə üzvləri arasında saldığı nifaq nəticəsində Mehdiqulunun evi tərk etməsi, Mirabbasın vaxtsız ölümü ona çox pis təsir etmiş, Xan qızının qəlbində dərin yaralar açmışdı. O, hər şeydən əl çəkmiş, təkbaşına yaşamağa başlamış, şəxsi kədərindən meydana çıxan şeirlərini sətirlərə düzmüşdü. Şairənin uzun müddət xəstə yatdığı bildirilir. Belə ki, mövcud vəziyyət ona mənən çox pis təsir etmiş və xəstə hala salmışdı. Silsilənin sonu Ağdamda yerləşən İmarət adlandırılan qəbiristanlıqda dəfn olunan Xan qızının qəbrinin vəfat etməsindən 5 il sonra 1902–ci ildə qızı Xanbikə və ilk nəvəsi Sənubər tərəfindən ziyarət edilməsi və son vəsiyyətinin də yerinə yetirilərək qəbrinin ətrafında bənövşələrin əkildiyinin qeyd olunması ilə tamamlanır.Yazıçı bədii təxəyyülün gücü ilə bir çox faktları əsərə gətirmişdir. Ədəbiyyatşünas Bəylər Məmmədov “Şairə haqqında hekayələr” məqaləsində yazır: “Dünyaya insan gəlir” hekayəsinin mövzusu o zamanlar olmuş hadisədən götürülmüşdür. Hekayə boyu aclıq ili, kəndlilərin ehtiyac içərisində keçən ağır həyatı təhkiyə yolu ilə və obrazlı bədii ifadələrlə təsvir olunur. Budur, gözümüzün qarşısında yeni insan – Mir Yəhya dünyaya gəlir. Hekayədə şair bir xilaskar kimi ölümlə çarpışan Ananın fəryadına yetir, onun qəlbində ümid çırağı yandırır. Müəllif əsərin sonunda fikrimizi 16 il sonraya cəlb edir. Artıq, Mir Yəhya böyümüş, Natəvanın mənalı ömründən isə neçə fəsillər ötmüşdür” (4,4) Qeyd edək ki, hekayədə vurğulanan bu aclıq illərinin 1871-72-ci illərə təsadüf etdiyi bildirir.Xalqının məşəqqətli taleyi üçün narahat olan və ona bağlı olan Xan qızı ətraf kəndləri, şəhərləri tez-tez gəzmiş, əhalinin yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmuş və onların ağır güzəranının şahidi olmuşdu. O, hər vəchlə xalqına kömək etməyə çalışmış və onun güzəranını qismən də olsa düzəltməyə can atmışdı. Yazıçı Natəvanın bu səyini silsiləyə müxtəlif

başlıqlar altında daxil olan hekayələrdə göstərməyə çalışmışdı. “Vergi” adlı hekayədə əhalidən vergi yığıldığını və xalqın zülm altında inlədiyini görürük. Vergi borcuna görə pristav, yasavullar tərəfindən Avanes adlı bir yaşlı kişinin ətrafdakı insanların, nəvəsinin gözləri qarşısında amansızca döyülməsi, incidilməsi oxucuya bir çox məqamlardan xəbər verir. Avanes milliyyətcə erməni olsa da, Xan qızı mərhəmətini ondan da əsirgəmir, çünki humanist bir insan olaraq gördüyü mənzərə onun ürəyini titrətmişdi. Natəvan məsələyə laqeyd yanaşmayaraq vergi borcunu ödəməklə və hökmü ilə Avanesi xilas edir. Hekayədə cərəyan edən hadisələr təkcə bununla yekunlaşmır. Belə ki, Xan qızının işarəsi ilə hadisə yerinə toplaşan camaat pristavı, yasavulları yerə yıxıb döyür. Əsərin bu hissəsində çar məmurlarının Xan qızının zəhmindən çəkindiklərini və onunla ehtiyatlı olduqlarını aydın görmək olar.“Su dərdi” hekayəsində Natəvanın başqa bir xeyirxah əməli göstərilir. Belə ki, qadınların uzaqlardan min bir məşəqqətlə şəhərə su gətirməsinə Xan qızı biganə qalmır. Həmşəhərlilərinin susuzluq problemini həll etmək üçün ətrafına xeyli sayda adam toplayaraq birbaşa özünün nəzarəti altında Xələfli kəndindən bir qədər aralı yerləşən Sarıbaba bulağından şəhərə su kəməri çəkdirir və onun bu addımı əhali tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır. Göründüyü kimi Xan qızı təkcə əhaliyə yardım etməklə kifayətlənməmiş, bağlar saldıraraq, yol çəkdirərək, məktəb binası tikdirərək və s. işlər görməklə Şuşa şəhərinin abadlığı ilə də məşğul olmuşdu.1873 - cü ildə çəkilən “Xan qızı bulağı” ilə bağlı maraqlı faktlardan biri də odur ki, üç illik gərgin əməkdən sonra bulağın açılışı ilə əlaqədar olaraq el bayramı təşkil olunmuşdu və bu bayram zamanı “Dərviş” təxəllüslü Təbriz şairi yoldan keçərkən şadyanalığa qatılmış və onun dediyi şeir bulağın daşında öz əksini tapmışdır. Daha sonralar bu şeir parçası daş üzərindən silinsə də, Ə.Cəfərzadə Şuşadan Bakıya qayıdarkən həmin şeiri tapıb şuşalılara göndərir və şeir parçası yenidən daş üzərinə yazılır. “Şairə” hekayəsindən məlum olur ki, hər həftənin cümə axşamı günü xanımın evində dilək günü olub. Sədəqə verməklə məşğul olan Xan qızının yaşadığı imarət bir növ “Aman evi” idi. Diləyi olan, köməyə ehtiyacı olan hər kəs malikanəyə yaxınlaşıb istəyini bildirirdi və Xan qızı bacardığı qədər yardım edirdi. Bu haqda hekayədəki obrazlardan birinin dili ilə verilmiş parçaya nəzər yetirək: “Yox, bu nağıl döyü, mən özüm keçənlərdə bir cümə axşamı Qalaya getmişdim. Vallah, axşam azanı, imarətin qabağında bir bölük əlsiz-ayaqsız vardı. Dedim “bu nə mərəkədi?” Dedilər ki, Xan qızı hər cümə axşamı kasıb-kusuba, füqəraya qənddən, undan paylatdırır. Özü də üstündə durub göz qoyur ki, heç kəsi incidib, əliboş qaytarmasınlar.” (1,476)

Həyatda nakam sevgi yaşayan el anası Natəvan bir - birini sevən neçə gəncin qovuşmasına nail olmuşdu. “Elçi” hekayəsində Rəşidlə Dilarənin, “Ağdam yolunda” hekayəsində Əzizlə Sərvnazın, “İki arzu” hekayəsində isə

Surxayla Gülzamanın evlənib, xoşbəxt olmalarına səbəbkar olması son dərəcə təsirli şəkildə təsvir edilir.“Ağdam yolunda” hekayəsində diqqəti çəkən səhnələrdən biri də sevdiyi insana nişanlanan Sərvnazın istəmədiyi başqa biri tərəfindən qaçırılmasıdır. Yazıçı əsrlərdən gələn bu bəlanı əsərində bir daha gündəmə gətirərək oxucunun nəzərinə çatdırır və Natəvanı xilaskar obrazında təqdim edir. XIX əsr olmasına baxmayaraq, köləlik qanununun hələ də qaldığını, cəmiyyətdə kişilərin istəyinin əsas olmasını və qadınların sevmək, seçmək, istədiyi insana ərə getmək hüquqlarının olmadığını, belə bir hüququn onlardan çox uzaq, əlçatmaz olduğunu görürük. Hekayənin sonunda Xan qızının gəlin köçən Sərvnaza xeyir - dua verdikdən sonra “Get, bala hamımızın əvəzində xoşbəxt ol!” deməsi əslində çox məqamlardan xəbər verirdi. Təkcə bu ifadənin altında neçə məna yatırdı. Çoxları elçi qəbul etmək məsələsində ixtiyarı Natəvana vermişdi. Hekayədən məlum olur ki, Qarabağda elçilikdə Natəvanın adının çəkilməsi qürurverici amil imiş. Gəlinlər “Mənim elçim Xan qızı olub” - deyə fəxr edərmiş. Azərbaycan tarixində müsbət keyfiyyətlərə malik qadın kimi yadda qalan Xan qızı obrazını yazıçı qürur hissi ilə qələmə alır. Hətta bəzi tənqidçilər yazıçının bu obrazı işləyərkən, onu müasirləşdirməkdə həddən çox ifrata varıldığını bildirmişdilər. "Böyük ana, şair və vətəndaş" adlı məqaləsində Məsud Əlioğlu Natəvan obrazının müasirləşməsində ifrata varıldığını söyləməklə yanaşı, əsəri təqdirəlayiq hesab etmişdi: “Müəllif Natəvanı dövrünün gözüaçıq, mədəni və tərəqqipərvər xadimi, xalqının vətənpərvər qızı kimi də öz oxucusuna sevdirə bilir. Əzizə bu hekayələrində başlıca olaraq Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatlardan çox zaman da şair haqqında yayılmış və mənbəyini real həqiqətdən alan rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Əlbəttə, həyati cizgilər, tarixi məlumat və faktik sənədlər lazımi qədər zəngin olmadığından müəllif, yeri düşdükcə sərbəst təxəyyülə də meydan vermişdir. Bu üsul müəyyən hallarda müvəffəqiyyətlə nəticələndiyi kimi, bəzən ciddi təhriflərə də gətirib çıxarmışdır. Natəvanın şəxsi həyatında özünü yalqız, kimsəsiz hiss etməsi, yaşayışının qüssə və iztirab içərisində keçməsi, həqiqi xoşbəxtliyə məxsus gözəlliklərdən məhrum olması və s. motivləri əsaslandırarkən müəllif canlı həqiqətlərə istinad etmişdir.” (5,22). Fikrimizcə, bu addımı tarixi mənbələrdən bəhrələnən yazıçının bədii təxəyyülünün məhsulu kimi dəyərləndirmək daha doğru olardı. Xan qızı – Natəvan yazıçının həyat nümunəsinə çevrilmişdi, bəlkə də bu obrazın müasirləşməsinin səbəblərindən biri də bu idi. Hər iki ədəbiyyat nümayəndəsinin ömür yoluna nəzər salanda onları birləşdirən bənzər həyat hekayələrinin olduğunu görürük.

Beləliklə, onu da qeyd edək ki, bu ilk və həcmcə kiçik ədəbi-tarixi məzmunlu əsərində onlarla tarixi roman və povestlər yazmış Ə.Cəfəzadənin tarixi romançılıq ənənələrinin rüşeymlərini görmək mümkündür. Yazıçı

tarixi faktlara sadiq qalmaqla yanaşı, təxəyyüldən də istifadə edərək oxucunu qeyd olunanlara inandırır. Əsərdə X.Natəvana dair faktlarla yanaşı, XIX əsr Xanlıqlar dövrünün mənzərəsini də əks etdirən bəzi faktlara rast gəlmək olur. Silsiləyə daxil olan hekayələr oxucunu tarixi keçmişlə yanaşı, onu dərin düşüncələr, xəyallar aləminə aparır, bəzən sevindirib, bəzən də kədərləndirir. Sonrakı əsərlərində daha geniş yer verdiyi Azərbaycan adət-ənənələri burada da ilk dəfə yer almışdı. Bu kitabın çapından təxminən 10 il sonra yazıçı daha böyük həcmli olan "Aləmdə səsim var..." romanını çap etdirərək tarixi roman janrını zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əzizə Cəfərzadə "Seçilmiş əsərləri". Bakı: Azərnəşr, 1986, 488 səh.
2. Aleksandr Düma "Qafqaz səfəri". Frans.tərc.ed. Q.Paşayev, H.Abbasov. Bakı: Qanun, 2014, 192 səh.
3. İfrat Əliyeva. El anası - Əzizə Cəfərzadə. Bakı: Elm, 2001,64 səh.
4. Bəylər Məmmədov. Şairə haqqında hekayələr. Bakı: Azərbaycan gəncləri qəzeti, № 41(6850), 3 apr., 1964, səh. 4.
5. Məsud Əlioğlu. Böyük ana, şair və vətəndaş. Bakı: Azərbaycan qadını, 1964, N4, səh. 22.
6. Arif Zeynallı. Qüdrətli sənətkar. Bakı: BSU, 2001, 144 səh.
7. Əzizə Cəfərzadə. Natəvan haqqında hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1963, 60 səh.
8. Parvana Bayram. Azize Ceferzade. Hayatı, edebi şahsiyeti hikayelerinin incelenmesi. Ankara: Akçağ, 2013, 200 səh.

A. Бабазаде

Образ дочери Хана в ряде «Рассказов о Натаван» Азизы Джафарзаде

Резюме

В статье анализируется образ дочери Хана в ряде «Рассказов о Натаван» написанный на историческую тему выдающейся писательницей Азизой Джафарзаде. Отмечается, что писательница впервые делает жизнь Хуршудбану Натаван объектом художественного изображения, прославленную, как поэтесса, каллиграф, художница и благотворительница. Писатель освещает образ с разных ракурсов, как хан, писатель, мать и благотворитель. Одной из действительностей является описание писательницей встречи с французским писателем Александром Дюмой. В рассказах также говорится, о литературном обществе "Меджлиси-унс". Известно, что Хуршудбану Натаван почти

25 лет руководила этим литературным обществом. Следует отметить, что проведение воды в Шушу, помощь бедным и тому подобные благотворительные поступки, а также некоторые действительности связанные с судьбой писательницы в свойственной форме показывается яркими художественными красками. Также отмечается, использование некоторое время подписи «Хуршид» и псевдонима «Натаван» (слабый, беспомощный, больной) как писателя. Говорится, о существовании альбома под названием «Тетрадь цветок». В статье дочь Хана, также анализируется, как образ любящей матери занимающаяся воспитанием и образованием своих детей. Отмечается, что её дети так же, как она образованные, доброжелательные и склонные к поэзии.

A. Babazadeh

The character of Khan's daughter in series "Stories about Natavan" by Aziza Jafarzadeh.

Summary

In the article the image of Khan's daughter is analysed in historical "Stories about Natavan" series, written by the prominent writer Aziza Jafarzadeh. It is noted that the writer describes Natavan's life initially as a literary object, who was known as a poet, painter, calligrapher and philanthropist. The poet depicts the character in different images like Khan, Writer, Mother and a Philanthropist. One of the realities penned by writer is his meeting with French writer Alexander Duma. The literary meeting "Majlisi-uns" is mentioned in the stories as well. As it is known, Natavan headed this meeting for 25 years. Futhermore, many philanthropic deeds by Khan's daughter like pulling water to Shusha, helping the poor, as well as, some realities related to poet's fate are described inits own way with literary colors. It is also mentioned that the poet used signature "Khurshud" for a while and at a later stage she wrote under the pseudonym "Natavan" (weak, helpless, sick). Her popular album "The Flower book" is mentioned as well. In the article Khan's daughter is analysed as a caring mother, closely involved in her children's upbringing and education. Her children are all educated, philanthropic and poetic like their mother.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

PƏRVANƏ QULİYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
parvana@mail.ru

"ANA" DRAMINDA H.CAVİDİN QƏHRƏMANLIQ İDEALI

Açar sözləri: qəhrəmanlıq, qadın, xalq, dram, ruh, yaradıcılıq, dramaturgiya.
Ключевые слова: героизм, женщина, народ, драма, дух, творчество, драматургия.
Key words: Heroism, woman, people, dramatic, spirit, creative work, dramatic composition.

İnsan cəmiyyətinin yaranması qadınla bağlıdır. Zamanzaman dünyaya insan gətirən qadına çox adi münasibət olmuşdur. Əzilən, iztirab çəkən qadına işıq yolu göstərmək əsrlər boyunca müşkül işə çevrilmişdir. İslamiyyətdən əvvəl qadın kişinin şəhvətinə məhkum olunan adicə bir varlıq idi. Kəbinsiz qadınlar ən adi canlı kimi başqasının zövqünə, şəhvətinə uyğun olaraq alınıb, satılırdı. Adəm peyğəmbərin dövründən Həzrət İsanın dövrünədək qadınlar ancaq kölə hüququnda yaşamışdılar. Həzrət Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə /622/ hicrət etdiyi illərdə artıq qadınlarda öz varlıqlarına qarşı inam, ümid qığılcımları doğulmağa başlamışdı. Belə ki, "Qüreyş ordusu ilə bərabər gəlmiş qadınlar əllərindəki qavalları, cərgələri dolanaraq çalır, hərb nəşidləri söyləyirdilər. Bədrdə ölənlər haqqında şerlər söyləyir, bununla əsgərlərə cəsarət və qüvvət verməyə çalışırdılar".XVIII əsrdə burjua inqilablarının əzici təsirindən sonra ilk dəfə Yunanıstanda feministlər hərəkatı başlanmışdı. XVIII - XIX əsrlərdə Avropada, Rusiyada maarifçilik hərəkatının genişlənməsi qadınların elmə, maarifə üz tutması həmin qanunauyğun prosesin nəticəsi idi. XIX əsrin axırlarında XX əsrin əvvəllərində Şərq qadınları kölәliyə qarşı öz səslərini ucaltmağa başladılar. Həmin dövrdə Suriyada, Misirdə, Türkiyədə qadın hərəkatları genişlənməyə başladı. Bu dövrdə Misirdə "Əl- Fətət"/Qız/, "Ənisül Cəlisə" /Həmsöhbət/, "Fətət üş Şərki" /Şərq qızı/, Suriyada "Əl Hüsnət" /Gözəl/ jurnalları nəşr edilmişdir.XIX əsrdə ziyalılarımız ədəbiyyatda qadınlarımızı ağıllı, fərasətli, namuslu, ailəsini, təsərrüfatını idarə edən, nəcabətini qoruyan xanımlar kimi təsvir etmişlər. XX əsrin əvvəllərində, maarifpərvər şair və pedaqoqlarımız; S.Ə. Şirvani, H.B. Zərdabi, M.F. Axundov, N.B. Vəzirov, M.M. Nəvvab, M.T. Sidqi, N. Nərimanov, Hüseyn Cavid qadınlarımızdakı qüsurları onların savadsızlığında axtarırdılar. Azərbaycan ziyalıları "Şərqi Rus", "Həyat", "Irşad", "Təkamül","Təzə həyat", "Tərəqqi", "Səda", "Sədai-həqq", "Sədai-vətən", "Iqbal", "Açıq söz" həm Azərbaycan, həm də rus dilində nəşr edilən "Kaspi", "Baku", "Proqress", "Yeni Füyüzat", "Molla Nəsrəddin", "Şəlalə", "Işıq", "Dirilik" və s. jurnallar öz

səhifələrində qadın azadlığı, qadının maariflənməsi, milli mədəniyyətin inkişafı və s. məsələləri mərkəzə çəkib təhlil edirdilər. Bu dövrdə artıq kişilərlə birlikdə qadınlar da /Şəfiqə xanım Əfəndizadə/ qadınları maarifə, mədəniyyətə çağırırdılar. 1917- 1920-ci illərdə ictimai-siyasi durum qadın təhsili və azadlığı uğrunda mübarizənin yeni mərhələsini açdı. Oxumuş qadınlarımız milli mədəniyyətlərin tərəqqisində mühüm rol oynamağa başladılar. Həmin illərdə "Doğma xalqının tərəqqisinə çalışan, gələcək nəsilə ana dilində təlim-tərbiyə vermək arzusu ilə yaşayan ziyalılar yeni üsulla məktəblər açmağa çalışırdılar" (63.s.19). H. Cavidin ədəbiyyatımıza gəldiyi illər burjua-feodal zülmünün aradan qaldırılması, kapitalizmin imperializm mərhələsinə keçid mərhələsi, iqtisadi mədəni inkişafa, əxlaqa, mənəviyyata meyllik dövrü idi. Bu dövrdə millətçilik, şovinizm, mövhumatçılıq, cəhalət, ətalət pislənilirdi. Millətləri ittifaqa-dostluğa, qardaşlığa, sülhə-beynəlmiləl ideyalara səsləyirdilər.

Bir pərdəli "Ana" dramındakı hadisələr Dağıstan ərazisində otlu, ağaclı kiçicik bir bağçada, kasıb bir daxmada baş vermişdir. Əsərin qəhrəmanı Səlma ana üç ay nigarançılıq keçirdikdən sonra oğlu Qanpoladdan məktub almışdır. O, məktubu oxutdurmaq üçün qonşuya gedir. Ismət evdə öz-özünə çəkdiyi hicran əzablarından danışır. Bu vaxt guya Ismətə vurulmuş dəliqanlı Orxan dostu Izzətlə peyda olub, özünün Ismətə olan sevgisindən söhbət açmaq istəyir. Evdə qarmon çalan Ismətin Orxandan xəbəri yoxdur. Orxan Ismətin məhəbbətini qazanıb, onun nişanlısı Qanpoladdan ayırmaq üçün yollar arayır. Beləliklə Orxan daxmaya keçib, öz eşqini İsmətə anladır.

Orxan

Bütün qızlar əsir ikən eşqimə
Mən sənin eşqindən batmışam qəmə (4.s.224).

Məhəbbətin gənclik mərhələsində olan Ismət barmağındakı nişan üzüyünü göstərib, ölüncə Qanpolada sadiq qalacağını bildirir. Orxan özünü öldürməklə hədələyəndə Ismət fərqinə varmadan ona xəncər verir. Səlma ananın məktubu oxudub qayıtması Izzətlə Orxanda çaşqınlıq yaradır. Onlar tələsdikləri üçün xəncəri atıb, həyətdə gizlənirlər. Bu vaxt Ismətin qardaşı Səlim gəlib xəncəri görür və onun nə üçün yerdə olduğunu bacısından soruşur. Ismət müxtəlif hərəkətlərlə xəncərdən xəbərsiz olduğunu söyləyir. Səlim xəncərin hansısa bir cinayətlə bağlı olduğunu bildirir, eyni zamanda Qanpoladın hicranıyla bağlı Ismətin özünü öldürmək istədiyindən şübhələnib qorxur və xəncərin haradan bura düşməsini aydınlaşdırmaq istəyir. Ismət qardaşının əl çəkməyəcəyini görüb, anladır ki, Xəncər Orxanındır. Ismətdən rədd cavabı aldığı üçün xəncəri verib, onu öz əllərilə öldürməsini diləmişdir. Səlim bacısından bu acı xəbərləri eşidən kimi bacısına tapşırır ki, hadisədən Səlma ananı xəbərdar etsin. Məktubu oxudub qayıdan Səlma ana oğlu Qanpoladın gəlməsini bilib, çox sevinir və İsməti muştuluqlayır. Ismət

də öz növbəsində bu xəbəri ata-anasına çatdırmaq üçün öz evlərinə tələsir. Qanpoladın gəlişiylə bağlı xəbəri gizləndiyi yerdən eşidib bilən Orxanı qısqanclıq hissləri bürüyür. Dostu İzzət Orxanı başa salır ki, hələ nə isə əldə etmək üçün vaxt var. Xəyanət nəticəsində türməyə düşən və indi azadlığa buraxılan Qanpoladın gəlib çıxma xəbərini Səlim Səlma anaya çatdıranda Səlma ana sevincək Səlimin muştuluğuna bir gümüş kəmər bağışlayır. Bu vaxt lap yaxınlıqda tapança səsi eşidilir. Orxan öz dostları Izzət və Muradla birlikdə Qanpolada atəş açırlar. Murad qaçıb, Səlma ananın evində ondan sığınacaq istəyir. Bu vaxt Səlim içəri girib ondan qaçan çərkəz Muradın Qanpoladın qatili olduğunu Səlma anaya söyləyir. Səlma ana acı xəbərdən şiddətlə ağlayıb Allaha üz tutur. Yaralanmış Qanpoladı gətirirlər. Öz qatillərindən intiqam alan Qanpolad anası Səlmanın, sevgilisi Ismətin qarşısında mərdi-mərdanə ölür və ölərkən qatili bağışlamağı anasına vəsiyyət edir. Yeganə oğlunu itirən Səlma ana oğlu Qanpolad kimi mərddir. Onun mərdliyini düşməni Murad da etiraf edir, mənən ananın qarşısında cılızlaşır, özünə ölüm diləyir. Qanpolad öz əvəzinə iki nəfəri öldürüb, öz qisasını aldığına görə həm ananın qarşısında, həm də sevgilisi Ismətn qarşısında ərliyini təsdiq edir. İsmət qan tökülməsin deyə həqiqəti qardaşından gizlətmək istəsə də sonda deməyə məcbur olur. Ismət gəncdir, gözəldir, şuxdur. O, əhdinə, vəfasına sədaqətlidir. Məhəbbət qəlbin zərifliyindən, mənəviyyatın zənginliyindən yaranır. Ismətin Qanpolada məhəbbətində saflıq, təmənnasızlıq vardır. Qanpoladın dostları Orxan onun dostları Izzətlə Murad düşmənçilikdən əlavə həm də sadəcə qudurğandılar. Onlar cəmiyyətin yüz illərlə qoruduğu adətənənəyə biganədirlər. "Ana" dramında H.Cavidin öz qəhrəmanlarına, eyni zamanda qadın qəhrəmanlarına münasibəti neytraldır. O, hadisələri olduğu kimi əks etdirmişdir. H. Cavidin "Ana" dramındakı Səlma ana M. Qorkinin "Ana" romanındakı inqilabçı Pelegiya Nilovna kimi mübariz deyil. Pelegiya Nilovna kütləni ayağa qaldırmaqla oğlunu arxalı, dayaqlı, əyilməz edir. Səlma ana isə oğlu Qanpoladın sonuncu vəsiyyətinə əməl etməklə onun ruhuna dinclik bəxş etmək istəyir. Ömrünün müdrik çağlarını yaşayan Səlma ana daxilinə qapılan, haqqa, ədalətə inanan, barışdıran müdrik ana obrazıdır. Ana qatil çərkəs Muradı ona görə daha güclüyə (Allaha) göstərərək azadlığa buraxır ki, son nəfəsində oğlu bunu ondan diləmişdir. Ana intiqamının yolunu oğul məhəbbəti çəpərləmişdir. "Murad özünü dərk edib, peşmançılıq içərisində boğulsa da, ən tragik şəxsiyyət anadır. Səlmanın qəlbində ana məhəbbətindən doğan intiqam hissi ilə verdiyi sözü yerinə yetirmək borcu arasında gedən toqquşma onun tragizminin əsasında dayanır" (17.s.4).

Qanpolad "Ismət" deyə-deyə dünyasını dəyişir. Ismət Qanpoladın ölüm ayağındakı mərdliyini son dəqiqəsində də "Ismət" deyib qiyyə çəkdiyini tezliklə unuda bilməyəcəkdi. Beləliklə, Ismətin bundan sonrakı təmənnasız saf məhəbbəti mistik məhəbbətə çevrilmişdir. Teyflər, ölülərin rəqsi, qara

geyimli mələk göyün dərinliyindəki qaranlıqlar və s. mistik anlamlar H. Cavidin demək olar ki, bütün dramlarında mütləq xəttlərdən biri kimi hərəkətdə verilir, hadisələrin açılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölüm mələkləri sevgililər üçün əbədi səadət gətirməyə gəlir. Bir qayda olaraq onlar sonda yüksəkliklərə doğru qoşurlar. Bu əsərdəki hər iki qadının Səlma ananın və Ismətin məhəbbəti Qanpoladın ruhuna olan məhəbbətlə-mistik məhəbbətlə tamamlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində artıq romantiklərin əsərlərində lirik, epik və dram janrı xüsusi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Ziyalılar təbiəti insana tabe etmək, təbiəti fəth etmək, panislamizm, pantürkizm ideyalarına öz münasibətlərini aydınlaşdırırdılar. Ağıla, kamala güclü meyl yaranmağa başlamışdı. Ziyalılar təkcə qoluzorluları, ruhaniləri deyil, həmçinin müasir ruhda tərbiyə almış kimi görünən Ediliyaları /C. Cabbarlı "Sevil"/ xalqımızın milli mentalitetinə yad olanları da kəskin tənqid edirdilər. Tərəqqi, təkamül-ağlın möcüzələri ilə bağlı yazılar nəşr edilirdi. Cavidin yaratdığı sənət əsərlərinin hamısında elm var idi. Ağılla, idrakla, müdrüklüklə bağlı idi Cavidin yaratdıqları. Cavidi qeyriadi edən onu bir çoxlarından üstünlüyü də yalnız bu ağılla, dərrakə ilə, fəhmlə bağlı incəliklər, zərifliklər idi. H. Cavid, S. Vurğun, C. Cabbarlı, S. Hüseyn, M. Müşfiq və b. ədiblərimiz milləti qüvvətli olmağa, həyat mübarizəsində qalib gəlməyə, millətlər arasında dostluğa, qardaşlığa səsləyirdilər. Onların hər birinin, xüsusən də H. Cavidin məsləki, məzhəbi insana məhəbbət, qadına məhəbbət, insanlar arasında məhəbbət, maarifə, mədəniyyətə can atma, mütərəqqi ideyalara meyl, bədxahlığa, iblisliyə ikrah hissi, insanlaşdırmağa çağırış idi.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli Q. «Cavid ömrü boyu. Həyat və yaradıcılıq salnaməsi». Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 149.
2. H.Cavid. «Ana». Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı. 1957.
3. H.Cavid. Əsərləri. III cilddə, I cild. Bakı. Azərnəşr. 1969.
4. H.Cavid. Əsərləri. VI cilddə, III cild. Bakı. Yazıçı. 1984. «Topal Teymur»dan
5. H.Cavid. Əsərləri. IV cilddə. IV cild. Bakı. Yazıçı. 1985.
6. Elmi axtarışlar, VIII toplu, Bakı, 2002, s. 239-243

Guliyeva Parvana

Heroism ideal in the H.Javid's dramatic "Mother"

Summary

Human conseption, mental ability, ethical, moraland physical education take an important place in great Javid's versatile literary activity,

including the wide public-pedagogical heredity. According to Javid, its impossible to imagine a perfect man without physical-body integrity.

Hard and way of painful life past H.Javid only the steadfast character with courage of the mental power, intellect to the hard climate of the adjoining, even far Siberia, he has should withstand with iron will, healthy body and spiritual patience. Deceased critic M.Aliogly was showing justly that revives Huseyn Javid's profession delicate, sensible and very powerful talent fors. At the beginning of the XX centure already in the works romantic had started lyrical epik and dramatic genre to the special stage of the development. Intellectual were elucidating the intellectual attitudes to subordinate nature conquest, panislamizm, panturkizm the nature to the man.

Кулиева Парвана

Идеал героизма в драме Г.Джавида «Мать»

Резюме

В многостороннем литературном творчестве великого Джавида, в том числе концепция человека, его ума, морального, нравственного и физического воспитания занимает важное место в его широком, общественно-педагогическом вдохновении. По Джавиду невозможно представить разумного человека без совершенной физико-теловой целостности.Прошедший трудный и мучительный путь жизни Г.Джавид наряду наряду с силой ума, отвагой разума смог вынести даже жесткий климат далекой Сибири благодаря только стойкому характеру, железной воле, здоровому телу и духовной стойкости. Покойный критик М.Алиоглы вправду показывает, что задумываясь об искусстве Г.Джавида, о его взглядах и творческой судьбе, перед нашими мыслями оживляется очень величественное и гордое лицо, нежный, чувственный, а также до последней степени мощный талант.

В начеле 20-го века уже в произведениях романтиков лирический, эпический и драматический жанры вступили в особый этап развития. Просвещенные выясняли свои отношения подчинения природы человеку, покорить природу, идеям панисламизма, пантюркизма.

Rəyçi: Xəlil Yusifli
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏFSANƏ İSMAYILLI
Azərbaycan Dillər Universiteti
efsaneismayilli95@gmail.com

CON QARDNERIN YARADICILIĞINDA POSTMODERNİST XÜSUSİYYƏTLƏR CON QARDNERIN "GRENDEL" ƏSƏRİ ƏSASINDA

Açar sözlər: Postmodernizm ,Grendel, Beovulf, Qoca Şaper, əjdaha
Key words:Postmodernism,Grendel,Beowulf,Old Shaper,dragon
Ключевые слова: Постмодернисм,Грендел, Беовулф, Смарый Шапер ,дракон

Postmodernist romanın əsas xüsusiyyəti radikallığı qoruyub saxlamaqla əsərdə mürəkkəb situasiyaları üzə çıxarmaqdır.Postmodernist romanın xüsusiyyətləri ilə Grendelin bədheybət bir insan kimi fikirləri arasında əlaqə oxşardır.Hər ikisi eyni bir dünyagörüşünü fikri və ideyanı paylaşır.Bu məqalədə üç tezis müzakirə olunacaq.Bədheybət bir insanın nəzəri fikirləri,postmodernist romanın xüsusiyyətləri və bədheybət insanın fikirlərinin oxşarlığı,Baxtin nəzəriyyəsinə əsaslanan polifoniya və karnavallaşmanın postmodernizmlə əlaqəsi əsərdə başlıca ideyalardır.Polifoniya postmodernist yazı üsulunun əsasını təşkil edir.Ədəbi-bədii nümunələrdə postmodernist roman karnavallaşmanın əsas davamedicisi kimi çıxış edir.

Grendel romanı Con Qardner tərəfindən yazılıb və 1971ci ildə çap olunmuşdur.Bu roman Anqlo-Saxon epik poeması Beovulfun nağılıdır və yenidən yazılmış formasıdır.Baş obraz olan Grendel –başa düşməyə çalışdığı ancaq bacarmadığı bir dünyanı kəşf etmək üçün mübarizə aparır.Əsas innovasiya romanda bədheybət bir insanın davranışıdır.Roman parodiya da daxil olmaqla güc birlik və ağalığın vəhdətini təşkil edir.Linqvinstona görə baxmayaraq ki, Beovulf və Grendel oxşarlıq təşkil edir ancaq Beovulf qəhrəmanlığı Grendel isə qəhrəmanlığından əlavə bədheybət olması ilə də fərqlənir.Stotesburinin fikrincə Grendelə yalnız bədheybət bir obraz kimi yanaşmaq olmaz.O,həm qorxulu həm də məğrur bir obraz yaradaraq əsərdə mərkəzləşir.(3)

Bu bölmədə postmodernist roman bədheybət insanın fikirləri ilə yazıçının dünyagörüşü arasında təzadı aradan qaldırır.Baxtinin dünyagörüşündə postmodernist roman əsərdə əsas obrazların ümumi xüsusiyyətlərini və çatışmaqlıqlarını göstərməyə cəhd edir.Əsərdə olan bədheybət insan digər insanlardan görünüşü əqli,mental düşüncəsi ilə tamamilə fərqlənir.Jeffrey Cohenin fikrincə bədheybət insan zamanın müəyyən vaxtında doğulur müəyyən yerində isə digər insanlar kimi boya-başa çatır.(6,127)Amma onun fikrini

insanlardan fərqləndirən əsas cəhət onda müəyyən dərəcədə qorxunun, fantaziyanın, reallığın, həyəcanının qarışmasıdır.Onlar ya həyatı belə yaşayırlar, ya da ölürlər.Bu insanlar fərqliliklə eynilik arasında fikir ayrılığını həll etməyə çalışırlar və bunu həll edəndə özlərini yenidən doğulmuş kimi hesab edirlər.Nial Scottunun fikrincə bu insanlar təbiətin canlı varlıqlarının mövcudluğuna təsir edən ən vacib xilqətdir.(2)Bədheybət insan bizim fikrimizdə bizə yad bir insan kimi görünür. Bədheybət insan təsəvvürü fikri görünüşü ilə fərqlənməklə bərabər onları bölüşdürmək də istəmirlər.Alexandr Boon bu tip insanları insan və heyvan arasında formalaşan məxluq kimi izah edir.Nəticə olaraq bu tip insanlar özündə paradoksal keyfiyyətləri saxlayır.Və bu keyfiyyətlər də onlara qorxu-arzu, yaxşılıq-pisliyi fərqləndirməyə kömək edir.Bu insanlar pozitivdir ona görə ki, onlar üçün digər insanların fikri maraqlı deyil,həm də neqativdirlər çünki görünüşü insanları vahiməyə salır.Bədheybət insanlar bizim gələcəyimizdən xəbər verir.Onlar sanki dünyanın görünməyən hissələrində yaşayırlar.Fasilələrlə gələrək bizi gələcəyimizdən xəbərdar edirlər.

Postmodernist roman bizə estetikanın yalnız fikirlərlə deyil həm də onunla əlaqəsi olmayan müəyyən nöqteyi nəzərlərin vəhdətini aşılayır.Postmodernist romanda əsas xüsusiyyət oxucunu əsərdə baş verən hadisələrə inandırmaq deyil,çünki yazıçı oxucunun əldə etmək istədiklərini ona açıq-aşkar şəkildə göstərmir, üstüörtülü şəkildə hiss etdirir, ona görə oxucu hər hansı postmodernist əsər oxuyarkən onun əsərdən heç bir gözləntisi olmur.Əsərin sonunda oxucu müəyyən bir nəticə, məna əldə edir.Bu əsərdə də belədir.Yazıçı əsəri dövrün aktual problemi olan Qərb mədəniyyəti ilə əlaqələndirmək əvəzinə Sartrın fəlsəfi fikirlərinə istinad edərək əsəri yazmağa üstünlük verdi.

Postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri kollajdır.Kollaj bir mətnin əsərin daxilinə süjetinə müxtəlif mətnlərdən olan hissələrin yerləşdirilməsi anlamına gəlir.Əsərdə Grendel obrazı Beovulf obrazının prototipi kimi təqdim olunur.Beovulf əsərində Beovulfun qəhrəmanlığından söhbət gedirdi.Eyni ilə həmin hadisələr Grendel əsərinə köçürülür və Grendelin timsalında təqdim olunur.Kollaj anlayışında məqsəd fikirlərin zəngirvari düzülməsi deyildi.Fokkemanın fikrincə kollaj-bir-birinə necə gəldi yapışdırılmış mətn qırıqlarıdır.(4)Grendel əsərində də konkret olaraq yazıçı Beovulfun süjet xəttini əks etdirmir,həm də Sartr müddəalarını irəli sürür.Postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri də kollajla bağlı olan sintaktik qeyri-qrammatiklikdir.Bu zaman yazıçı yarımçıq cümlələrdən istifadə edir onun nə məna kəsb etməsini isə oxucun üzərinə qoyur.Əsərdə buna aid bir neçə nümunə vardır.1.Grendel:həyatda baş veren hadisələrin yeganə günahkarı və səbəbkarı –Səma.Sanki cümlə yarımçıqdı, Grendel səma dedikdə Alləhı nəzərdə tuturdu.2.Grendel –mənim ruhuma təsir edən

Qoca Şaperin alfası.Alfa musiqi alətidir. Yazıçının sanki bu musiqi alətində çalınan mahnıyla insanların günahın içərisində batdığını demək istəyir. Onlar yalnız ağlayaraq dua edərək bu günahdan təmizlənirlər.

Pastiş-yazıçının üslubunu, tərzini, əsərindəki bəzi xüsusiyyətləri təqlid etməkdir.Parodiyanın da məqsədi təqlid etməkdir.Amma parodiyada əsas məqsəd oxucunu güldürməkdir.Parodiya olunan mövzunu əsəri oxucu məlumatlı olmasa da onu parodiyada anlaya məğzini tuta bilir.Amma pastişdə məqsəd güldürmək deyil,təqlid etməklə müəyyən bir məqsədi oxucunun nəzərinə çatdırmaqdır.Pastiş olan əsəri oxucu mütləq bilməlidir ki, o məqsədi başa düşsün.Bu əsərdə pastiş elə əsərin Beovulfdan götürülməsi və onun süjeti əsasında əsərin yenidən canlandırılması və təqlididir.Beovulfu təqlid edərək yazıçı onun xüsusiyyətlərini Grendel əsərində canlandırır.Amma oxucu Beovulfu oxumasa yazıçının Grendeli Beovulfun simasında təqlid etməsini başa düşə bilməz. Yazıçının fikrincə əsərdə belə ümumi bir təqlid var ki, o da əsəri tamamlayır.”Dünya məndə mən dünyada mövcudam”.(3) Bununla yazıçı demək istəyir ki ,sanki dünya ilə Grendel həyatın qəddar üzünü görüb bir-birlərini yamsılayırlar.

Tənqidçilərin biri qeyd edir ki postmoderdist romanın əsas məqsədi bir şeyin nə olduğunu yox necə olduğunu soruşmaqdır.Postmodernizm soruşmur ki, varlıq nədir? o soruşur ki, varlığa nə olub? Əsərdə də görə bilərik – Grendelin məqsədi nədir?Grendel öz təəssüratlarını fikirlərini açıq-aşkar şəkildə deməsi düzgündür? Biz bu sualı verə bilmərik.Postmodernist roman bizdən səbəb tələb edir.Grendelin öz təəsüratlarını açıq şəkildə söyləməyə və özünə qapılmağa meyl etməsinə səbəb nədir?Səbəblərdən biri o hiss edir ki, insanlar ondan uzaqlaşmaq istəyir.Ağacın başında ac olduğunu bildirmək üçün donuz kimi səs çıxarır,amma insanlar ona məhəl qoymurlar.(3,170)Yazıçı əsərdə onu 3 dövrdə xarakterizə etmişdir.(uşaq, teniyetmə və yaşlı). Hər 3 dövrdə onun eyni fikri ideyası var. O,yalnız səma adlandırdığı Allahı günahlandırır.Grendel həyatını müqayisə edir.O.deyir:heyvan insandan fərqli olaraq həyatlarını müşahidə etmədən yaşayırlar.Bu isə mənimlə mənim gördüklərim arasında ideyaların fikirlərin çarmıxa çəkilərək hörümçək toruna bənzədilməsi kimi bir şeydir.O,insanların laqeydliyini inilitisini görərək deyir:” İnsanlarda birlik yoxdur. İnsan tamamilə tənhadır. ona görə mən dünyanı gözümü qırparaq dərk edirəm.”

Qorxmaz Quliyevin postmodernizm və bədii essesində qeyd olunur ki,postmodernizm insanın dünyanıdərk imkanlarının üzə çıxarılmasına xidmət edir.(8)Postmodernist tənqid əsas vəzifəsini ilk növbədə bədii mətnin təşkili səviyyəsində emosionallıq nöqteyi-nəzərindən özümlü xüsusiyyətlərə malik dünyagörüş kompleksini üzə çıxarmaqda görür.Ona görə bu cərəyanın tərəfdarları dünya mətn kimi, dünya xaos kimi postmodernist həssaslıq anlayışlarından istifadə edirlər.Postmodernizm bütün hadisələrə

həssaslıqla yanaşır. Hətta istehzanın özünə də istehza ilə yanaşır.Postmodernizmə görə reallıq deyə qəbul olunanlar əslində reallığın özü deyildir, onun haqqında təsəvvürdür.Beləliklə daim dəyişməyə məhkum olan insan təsəvvürləri elə bir kaleydoskopa bənzəyir ki, tez-tez fırlanır və onun mahiyyətini dərk etməyə imkan vermir.

Qardner də belə qeyd etmişdir. O deyirdi ki, insan həyatı dərk etmir. Həyatın mövqeyi yalnız budur: Bir insan səyahətə gedir digər yad adam isə şəhərə gəlir. Hər iki insan üçün həyat anlaşılmazdır və onlar yalnız həyatın ətrafında fırlanırlar.Grendel əsərində də gorə bilərik, Grendel nəyisə dərk etmək istədikdə bir maneə ilə qarşılaşır. Hər dəfəki maneədə Grendel Allahı günahlandırır, ümidsiz halda həyatını davam etdirir.1-ci maneə:Bir gün o ilanlar dolu olan bir nohura çatır və oraya daxil olur. Sirli bir dünyanı aşkar etmək istəyərkən ağacda tələyə düşür.2-ci maneə: Köməksiz vəziyyətdə ağlayaraq anasını çağırır.Bu zaman bir öküz peyda olur.3-cü maneə: O oradaca yuxulayır, oyananda ətrafındakı insanlardan kömək istəyəndə insanlar ondan uzaqlaşır.(5)

Sanki maneə ,çətinlik onun həyatının bir hissəsinə çevrilir və o, belə fikirləşir.Başına gələn hər çətinlik, maneə Allahın ona etdiyi növbəti ədalətsizliklərindən biridir. Ona görə o fikirləşir ki, onun məqsədi yoxdur-məqsəd qarşısına qoyanda da yarımçıq qalır və özünü kölgənin daxilində məqsədsiz bir insan olaraq ,əriyərək yoxa çıxmasına gətirib çıxarır.

Grendelin əjdaha ilə rastlaşması romanda əsas hadisələrdən biridir. Sanki əjdaha müəyyən zaman və məkan daxilində hadisələrdən əvvəlcədən xəbərdar olur. Onun fikrincə heç bir insan dini fəlsəfəni, poeziyanı yaratmır. İnsanın əsas məqsədi qısa zaman kəsiyində canını qurtarıb xilas etməkdir.Hər dəfə Grendelin əjdaha ilə görüşməsi onun həyata baxışını tamamilə dəyişir. Sanki əjdahanın sözləri qeyri-adi fikirləri Grendeli hər məsələyə fikrini dəyişməklə bərabər hər fikirə irad tutmağa hər məsələdə nöqsan tapmağa çalışır.

Şaper incəsənətin gücünü təmsil etməklə yanaşı insanların özləri haqqında fikirlərinin dəyişməsinə xidmət edir. Şaper ilk dəfə saraya gələndə o Daneləri qəhrəmanlığın varisləri kimi hesab edir. Şaperin hekayələrində qəhrəmanlıq, gözəllik hiss olunur O hesab edir ki, bu xüsusiyyətlər insanların həyatına anlam bəxş edən keyfiyyətlərdir. Ancaq Şaperin bəzi mahnılarında yalan daha çoxdur. Grendel bu yalanı aşkar etsə də yenə onun mahnıları ilə ruhunu sakitləşdirir. Şaper mücərrəd yox tamamilə real bir obrazdır. Yazıçı əsərdə onu əjdahaya qarşı rəqib obrazı kimi canlandırmışdır.

Grendelin Beovulfu nəinki güclü bir insandır, həm də soyuqqanlı bir məxluqdur.Grendel sanki Beovulfun prototipidir.Əsərin bəzi hissələrində yazıçı hətta Beouvulfu məcazi mənada əjdahanın ikinci növü kimi təqdim

edir.Ancaq fərqli xüsusiyyət odur ki, əjdaha ölümü, Beovulf isə yenidən dirçəlməyi ,doğulmağı simvolizə edir.

Əvvəlcə qeyd edəki ki postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri elitar anlayışların kütləviliklə eyniləşdirilməsi birləşməsi və müxtəlif simvollardan istifadə edərək varlığın nəsnələrin əhəmiyyətinə və dərinliyinə varmadan hadisələrin qavranılmasıdır.Simvol dedikdə mücərrəd ideyaları konseptləri təqdim edən rənglər, obyektlər, xarakterlər nəzərdə tutulur.Roman daxilində Grendel heyvanları simvol kimi təhlil etmişdir. məsələn:Öküz Grendelə hücum edir-sanki gəlməkdə məqsəd hücum etmək deyil, nəsə anlatmaqdır Ona görə də yazıçı onun hərəkətini davranışını ağla batmayan davranış kimi səciyyələndirir.2-ci simvol kimi Hart sarayı götürülür.Hrozqar üçün onun sarayı gücün və gözəlliyin bir simvoludur.O,belə hesab edir ki,onun bütün gücü bu saraya bağlıdır.

Motiv dedikdə isə mətnin əsas hissələrini inkişaf etdirməyə xidmət edən ədəbi vastələr və ziddiyyətlərdir.Ziddiyyət dedikdə yazıçı əsərdə fəsilləri nəzərdə tutur.Qış ölümü yaz isə yenidən dirçəlməyi təcəssüm etdirir.Qış-yaz keçidi isə birlikdə iki düşmən arasında (Danelər və Grendel) birinin ölümü digərinin isə azadlığa qovuşması anlamına gəlir.

Postmodernizm motiv deyəndə loqosentrizmi yəni söz mərkəzçiliyini nəzərdə tuturdu.Əsardə əsas motiv Grendelin gücüdür.O, bəzi insanlar tərəfindən simasına görə qəbul olunmasa da digərləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanır.O, artıq fikirlərini bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.Fikrini sərbəst şəkildə bildirmək və mənasız dünyada öz yerini başa düşmək onun əsas məqsədi idi.Əsərdə əsas məqsəd insanın yaşa dolaraq həyatın mənasız tərəflərini göstərərək onu dərindən anlamaqdır.Grendelin bir fikri insanı bu həyatı tam anlamağa sövq edir.

“Uşaq olanda Şimal dənizi qədər dərindən həyatı sevirdim , fantaziyalarla yaşayırdım .İndi isə yata bilmirəm çünki başa düşürəm ki, xəyal deyilən bir nəsnə yoxdur. Mən tək tənhayam dünya isə mənə görə heç nədir- sadəcə o fırlanır,zaman isə dayanmır”.(6)

Ədəbiyyat

1. Postmoderrnizm və onun nəzəri estetik prinsipləri.Manera.az 2016, 5 aprel.
2.Q. Quliyev postmodernizm və bədii ədəbiyyat.(esse)
3.XX əsr ədəbiyyatşünaslıq əsaslar-Qorxmaz Quliyev.Baki,2012
4. Essay the meaningless life of Grendel John Gardner .1993,Bartleby
5.Grendel as a monster the monstrosity of John Gardner Postmodernist novel.20141359 pdf

6.John Gardner about the Grendel -vikipediya 2010
7.John Gardner Grendel and the interpretation of modern fables.1984,2may,(p 162-180)

Ефсане Исмайллы

Создание Джона Гарднера особенности постмодернистом Джон Гарднера «Грендель» по мотивам романа

Резюме

Автор охарактеризовал Гренделя как Беовульф по некоторым признакам. Грендель и Беовульф очень смелы. Но Грендель и Беовульф не похожи на персонажей. Потому что Грендель был представлен не только храбрым, но и уродливым человеком. Основной целью работы было Выявить особенности постмодернизма и показать различия между ними. Автор проанализировал некоторые постмодернистские черты в работе. Имитация - авторский стиль, черты имитировались в соответствии с целью работы. Мотивация - центр слова принадлежит к Идея работы. Коллай - части других текстов были расположены в сюжете авторской работы. Автор использовал разные символы в работе. В результате те же символы - цвета, объекты, символы - помогли обнаружить положительный результат Гренделя И отрицательные черты. ". Другой аспект романа заключался в том, чтобы показать теоретические идеи Гренделя. Как будто его идеи привносят новшество в работу: «Человек без цели тает в тени». «Я понимаю мир, рушащий мои глаза». Автор отметил, что там Было противоречием в особенностях Гренделя. С одной стороны, он пригласил людей к добру, с другой стороны, когда он столкнулся с препятствием, он знал Бога как виновного и стал пессимистом. «Природа жестока даже цветок ,деревья".

Efsane Ismayıllı

The postmodernist features in John Gardner's creation Based on "Grendel" novel by J.Gardner

Summary

The author characterized Grendel like Beowulf according some features.Both Grendel and Beowulf are very brave.But Grendel and Beowulf aren't similar characters.Because Grendel was introduced not only a brave man but also an ugly person.The main aim of the work was to discover the postmodernist features and show the distinction among them.The author had

analysed some postmodernist features in the work.Imitation-the author's style ,features were imitated according to the aim of the work.Motive-the center of the word belongs to the idea of the work.Kollaj-the parts of the other texts were situated in the plot of the author's work.The author used the different symbols in the work.As a result the same symbols-colours,-objects,characters helped to discover Grendel's positive and negative features.The other aspect of the novel was to show Grendel's theoretical ideas.As if his ideas brings the innovation to the work."The human without aim melts in the shadow"."I understand the world bilnking my eyes".The author noted that there was a contradiction in Grendel's features.On the one hand,he invited the people to the goodness on the other hand,when he came across with the obstruction ,he knew God as the guilty and became pessimistic."The nature is cruel even the flower,the trees".

Rəyçi: **Aynur Sabitova**
professor

NƏRMİN BABAZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: narminbabazadeh@mail.ru

CULIAN BARNSIN "LIMONLU STOL" ("THE LEMON TABLE") ROMANI İNTERMEDİAL ƏLAQƏLƏR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Culian Barns, postmodernizm, roman janrı, intermediallıq, "Limonlu stol"
Key words: Julian Barnes, postmodernism, novel genre, intermediality, "The Lemon Table"
Ключевые слова: Джулиан Барнс, постмодернизм, жанр романа, интермедиальность, "Лимонный стол"

Postmodernizm öz maraqlı tərəfləri – intertekstual və intermedial əlaqələr, reallıq və fantastika arasında sərhədlərin dağıdılması, müəllifin mətndən çıxarılması, pastiş, kollaj, ziddiyyətlilik, dekonstruksiya və s. prinsiplər – şübhəsiz ki, müasir ingilis romanının inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

İngilis ədəbiyyatında müasir roman janrının bu xüsusiyyətləri bir çox tanınmış postmodernist yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır ki, bu sənətkarlar içərisində xüsusilə, Antoniya Bayet, Anjela Karter, Piter Akroyd, Culian Barns və bir sıra digər sənətkarların yaradıcılığı postmodernist ədəbiyyatın maraqlı nümunələri hesab olunur.

Çağdaş ingilis yazıçıları arasında önəmli bir yerə sahib olan Culian Barns uzun müddət jurnalist olmasına baxmayaraq, daha çox roman yazıçısı olaraq tanınmış və "düşüncələrini əks etdirmək üçün öz xəyal gücünə sirаət edən bir roman yazıçısı" (9;713) olaraq adlandırılmışdır.

XX əsrin ortalarında roman janrının "ölümü" barədə bir sıra düşüncələr yayılmışdır. Lakin postmodernizm romana yeni can vermiş, janr-antijanr ziddiyyətlərində istifadə edərək yeni tip romanların meydana gəlməsinə imkan yaratmışdır. Yeni tip romanların yaranması postmodern ədəbiyyata janr qarışıqlığı baxımından öz təsirini göstərmişdir ki, bunun nəticəsində də roman-hekayə, roman-mif, roman-antimif, roman-utopiya, roman-antiutopiya və s. kimi janr konstruksiyaları yaranmışdır.

Culian Barns roman janrına olan münasibətini qeyd edərək, janrın füsunkarlığını ön plana çəkmişdir: "Roman yazarkən vəzifəniz dünyanın ziddiyyətlərini yansıtmaq, bəsit olmayan şeyləri söyləmək və bir sonrakı mərhələdə gerçəkliyin digər qatlarını aşkar etməyə ümid oyatmaqdır". (5) Əlavə olaraq, yazıçı vurğulayır ki, roman janrının oxucuda qoyduğu izləri heç bir janrın ifadə etməyə gücü çatmaz, bu elə bir janrdır ki, insanın ruhuna,

ağlına xitab edərək hakimiyyətlərin yaratdığı süni sərhədlərə məhəl qoymadan səyahətə çıxmaq imkanına sahibdir (10).

C.Barnsın heç bir romanında təkrara düşməsi müşahidə olunmur, hər romanın özünəməxsus texnikası, işləniş tərzi, anlatma üslubu geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur. Sənətkar romanlarında sədaqətsizlik mövzusuna toxunar, insanların dürüstlükdən nə qədər uzaq olduqlarını dəfələrlə qeyd edər, gerçəkliyə varmanın imkansız olması problemini ön plana çəkər.

Culian Barnsı fərqli edən özəlliyi spesifik məsələləri açıq və tutarlı bir şəkildə daim araşdırmaq və qorumaqdır. Barns əsərlərinin hər birində fərqli və yenilikçi ədəbi kontekstlər ilə insanlığın mərkəzindəki məsələləri izləyir. Misal olaraq, "sevgi, onun əlçatmazlığı və ziddiyyətləri demək olar ki, sənətkarın hər əsərində araşdırılır. Bənzər şəkildə, gerçəklik və onun şərhi onun təmsilindəki müəyyən problemlər yazıçının ilham qaynağı hesab olunur" (4;1).

Devid Sekston Culian Barnsın romanları haqqında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Barns roman kimi görünən, roman kimi rəflərdə yer alan kitablar yazır. Lakin bu kitablarla tanış olduqda başqa bir şeylə qarşılaşırıq (7;42).

Mira Stout Culian Barnsı "İngilis ədəbiyyatının buqələmunu" olaraq adlandırmış və yazıçını "asana qaçmayan, hətta çətinliyə aludə olan" (8) bir yazıçı qismində xarakterizə edərək fikirlərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: " Barnsı təyin etməyə çalışdığınız zaman təkrar rəng dəyişdirir. Barnsın romanları epikdən tutmuş miniatürə qədər müxtəliflik nümayiş etdirir və davamlı olaraq romanın forması ilə oynayır. Yazı üslubunun araşdırdığı mövzunun xarakterinə uyğunlaşmasını elə təmin edir ki, bir-birinə bənzər iki romanı belə yoxdur" (8).

Piter Çayldz C. Barsın postmodern yazıçı olaraq düşünüləbiləcəyini qeyd edir: "Yazıçının romanları nə tam olaraq real roman qəlibi ilə üst-üstə düşür, nə də modern romandakı şüurun yaxından araşdırılması ilə eyniləşir" (3;86).

Romanlarında dünyaya tərif verməkvə görünməyən tərəfləri göstərməyə cəhd edən Barns Malkolm Bredberiyə görə "gerçəkliyə bağlı qalmayan, rahat formada fövqəlgerçəklik və fantaziya oyunlarına müraciət edən" (2;6) yeni nəsil ingilis yazıçıları arasında özünə yer etmişdir.

Yazıçının yaradıcılığı intermedial əlaqələrin açılması baxımından yüksək qiymətləndirilir. İntermediallıq anlayışını ədəbi-bədii nümunələrin və digər incəsənət nümunələrinin çulğalaşması kimi ifadə etmək mümkündür. Başqa sözlə desək, intermediallıq müxtəlif sənətlər arasında sanki bir keçid vəzifəsini yerinə yetirir. İntermediallıq anlayışı XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq intertekstuallıq anlayışı ilə bir sırada adı çəkilməyə başlamışdır. İrina Rayevski qeyd edir ki, intermediallıq əslində, M. Baxtinin dialoq nəzəriyyəsinə və Y. Kristevanın intertekstuallıq konsepsiyasına uyğun olaraq

təməl şərt kimi qəbul edilir (6). Eyni zamanda tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, ədəbi mətn film, musiqi, teatr sənətinin səciyyəvi ünsürlərini, yaxud formasiyalarını doğura bilər və ya təqlid edə bilirsə, eyni qayda ilə teatr, musiqi, həmçinin fərqli media nümunələri də digər media nümunələri ilə müxtəlif şəkildə mürəkkəb əlaqələrə girərək özlərini yarada bilər (6). Bu əlaqələr müxtəlif incəsənət növlərini sintez halında bir araya gətirdiyindən hadisələr artıq bir neçə semiosferik atmosferdə cərayan edir.

Bu baxımdan, Barnsın "Limonlu stol" romanı diqqət çəkən əsərlərdən sayılır. Əsər roman-hekayə janrında yazılmış postmodern incəsənət nümunəsi hesab olunur. Yazıçı əsərin adını Çin mədəniyyətində ölümün simvolu olan limondan və ölümün bəhs olunduğu məkan anlamına gələn limonlu stoldan götürmüşdür. "Limonlu stol" yazıçının oxucunu yaşlanma və ölüm barəsində qorxu hissi keçirmədən, heç bir şeydən çəkinmədən danışmağa dəvət etdiyi bir yerdir.

Romanda əks olunan intermedial əlaqələr hadisələrin gedişinə ayrı bir rəngarənglik bəxş edir. Bir sıra musiqi terminlərindən istifadə olunması, o cümlədən, Şostakoviç, Bethoven, Mozart, Bax və s. tanınmış bəstəkarlara, həmçinin incəsənət növlərinə istinadlar intermedial əlaqələri üzə çıxarır.

Culian Barnsın Şostakoviçə müraciət etməsi heç də təsadüfi sayılmamalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şostakoviç simfoniyalarında insan varlığının ən mürəkkəb problemlərinə toxunur, onun dramatik musiqisi amansızlığa qarşı çıxır, insanın daxilən təmizlənmə istəyinə inadkarlıqla can atmasını tərənnüm edir.

Romanda müxtəlif musiqi terminlərindən istifadə yeni intermedial əlaqələr yaradır: desibel, fortissimo, alleqro, largetto.

"...95 desibeldən daha yüksək səslə öskürürsünüzsə, daha yaxşı bir oturacaq üçün indidən yer ayırın..." (1;97).

""Üzr istəyirəm, ağzınızı bağlamadan öskürməyin yol açdığı desibel səviyyəsinin fərqinə varırsınız mı? Aşağı-yuxarı 85 desibel olduğu təxmin edilir.- Bir trompetin ifa edeceyi fortissimo notu ilə eyni səviyyədədir" (1;105-106).

Müəyyən olunmuşdur ki, 85 desibeldən artıq olan səslər, bu səsə məruz qalınan müddətə uyğun olaraq eşitmə əngəlliyinə yol açа bilər. 10 saat boyunca 95 desibel səviyyəsindəki bir səsə məruz qalmaq insan qulağına ciddi zərər verə bilər ki, fortissimo da çox yüksək səslə ifa edilən musiqi parçasıdır.

Alleqro musiqidə ən geniş yayılmış templərdən biridir, "tez", "iti", "canlı" mənalarını verir. XVIII-XIX əsrlərdə bəstəkarlar adətən, sonata və simfoniyaların birinci hissəsini bu tempdə bəstələyirdilər, misal olaraq, Motsart və Bethoven. Largetto isə daha geniş anlama gəlir və pianonun müşayiəti altında ifa olunur.

Yazıçı bu tip musiqi terminlərindən istifadə edərək oxucularına sanki musiqi dərsi keçmiş olur.

Yazıçı XIX-XX əsrlərdə klassik musiqi tarixində adı keçmiş qiymətli Finlandiyalı bəstəkar Yan Sibeliusun timsalında musiqinin qüdrətini vurğulayaraq yeni intermedial əlaqə yaradır: "Musiqi ədəbiyyat olduğunda pis ədəbiyyatdır. Sözcüklərin bitdiyi yerdə başlayır musiqi. Musiqi başa çatdığında nə baş verir? Səssizlik. Bütün digər sənətlər musiqiyə can atırlar. Musiqi nəyə can atır? Səssizliyə. Bu səbəbdən deməli, bacarmışam. Keçmişdə bəstələrim ilə olduğum qədər indi uzunmüddətli səssizliklərim ilə məşhuram" (1;183).

C. Barns yalnızca musiqi elementlərini mətnə daxil etməklə kifayətlənmir, bununla yanaşı rəssamlıq sənətinin incə detaylarına da toxunmuşdur. Əsərdə məşhur ingilis tablolarından sayılan "Saman arabası" yer almışdır ki, tabloda Suffolk və Esseks vilayətləri arasında yerləşən mənzərə təsvir olunmuşdur. Rəssam heyran olduğu kənd mənzərəsini – günəş şüasından sararmış çəmənlikləri, axan çayı əks etdirərək təbii gözəlliyi ön planda təsvir etmişdir.Sənətkar çəmənlik ətrafında işləyən xırmaçılarla saman arabasının təsvirini verərək ingilis kənd həyatından bir mənzərə canlandırmaq düşüncəsindədir. Kənd həyatının yorucu yaşam tərzini əks etdirsə də, əsər rəssamın öz pastoral cənnətini yaratma cəhdinin nəticəsidir. XIX əsrdə texnikanın inkişafı ilə əlaqədar insanların bir çoxu işsiz qalmış, bu səbəbdən də narahatlıqlar yaşanmağa başlanmışdı. Lakin rəssam əsərdə bu qarışıqlığı əks etdirmək yerinə, insanların təbiət ilə uyum içində olduqlarını, xoşbəxt şəkildə yaşadıqlarını göstərməyə çalışmışdır. Rəssamın əsas ideyası gördüyü təbiəti gerçək şəkildə yansıtmaq və insanı uşaqlıq illərinə qaytararaq o dövrdə yaşadığı hüzuru canlandırmaqdır.

Romanda adı çəkilən digər bir rəssamlıq nümunəsi Monetin "Zanbaq" adlı əsəridir ki, tablo 8 seriyadan ibarətdir. 1922-ci ildə Monet, memar Lefevr ilə birgə Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatması şərəfinə Orencri muzeyinin oval şəkilli 2 salonunun tərtibatını edir. Həmin otaqlar tamamilə ağ rəngə boyanmış və çox sadə bəzədilmişdir. 8 tablodan 4-ü günəşin doğmasını, digər 4-ü isə günəşin batışını əks etdirir. Son dərəcə aydın, səssiz, hüzur dolu olan bu salonlar ziyarətçilərə fərqli əhval-ruhiyyə bəxş edir. Məqsəd isə müharibədən çıxmış insanlara hüzur dolu bir mühit bəxş etmişdir. Monet divardan divara uzanan göl mənzərəsini və zanbaqları izləyən insanların çətinlikləri bir kənara qoyub hüzura varmalarını təmin etmişdir.

Culian Barnsın romanında bu iki sənət əsərinə müraciət etməsi həqiqətən diqqətəlayiq məsələlərdən hesab oluna bilər. Barnsın qəhrəmanına diqqət yetirsək, qəhrəmanın səssizlik, hüzur axtarışında olduğunun şahidi olarıq.

İntermediallıqla bağlı bütün deyilənləri nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Culian Barns romanında intermedial əlaqələrdən məharətlə istifadə etmiş,

musiqi sənətinin, eyni zamanda rəssamlığın spesifik xüsusiyyətlərini söz sənətinə çevirmişdir. Musiqini, rəssamlığı və ədəbiyyatı sintez şəklində təsvir edən Barns ən incə detaylar ilə intellektual oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur.

Culian Barns romanlarında postmodernizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən faydalanaraq yaradıcılığına əsrarəngiz istiqamət vermişdir. Hətta onu post-postmodern yazıçı qismində də tanımlayan tədqiqatçılar az deyil. Bu da onu sübut edir ki, Barns özünəməxsus yaradıcılıq ştrixləri ilə ingilis postmodern romanına kifayət qədər geniş şəkildə öz töhfələrini bəxş etmişdir. Culian Barnsın intellekti, istehzası, ironiyası, ədəbi tənqidi, yeni forma və metodlar kəşf etmə ideyasının davam etməsi, daim yeniliyə can atması onu ən önəmli ingilis yazıçıları sırasına daxil etmişdir.

Ədəbiyyat:

1.Barnes Julian. Limon masası. Çev. Serdar Rıfat Kırkoğlu. Ayrıntı Yayınları, 2006
2.Bradbury Malcolm. Newwriting. London, Minerva, 1992
3.Childs Peter. Contemporary Novelists: British Fiction since 1970. Basingstoke Palgrave Macmillan, 2005
4.Dalton G. Abigail. Julian Barnes and the Postmodern Problem of Truth. April, 2008
5.Guppy Shusha. Julian Barnes: the Art of Fiction, no.165, Paris Review,157. Winter, 2000
6.Rajewsky I. O. Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality// Intermédialités, no.6, automne, 2005
7.Sexton David. Still Parroting on About God, Sunday Telegraph, 11 June 1989
8.Stout Mira. Chamelon Novelist. New York Times Magazine, 22 November 1992
9.Wood Michael. In Search of Love and Judgement. Times Literary Supplement, 30 June – 6 July 1989
10.http://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=5803

Нармир Бабазаде

Роман «Лимонный стол» Джулиана Барнса в контексте интермедиальность

Резюме

Постмодернизм преодолевает границы нового романа и формулирует новые виды романов. Интересы к проблемам постмодернизма многие писатели представляют свои отношения в своих романах. Джулиан Барнс также включает таких писателей.

В своих романах Джулиан Барнс представляет свое отношение к постмодернистским особенностям, таким как ирония, метафоричность, стилизация, интертекстуальность и так далее. Как мы знаем, интермедиальность считается частью постмодернистских романов. Джулиан Барнс стремится к конкретным аспектам интермедиальности в многочисленных романах. Итак, интересно исследовать творчество Юлиана Барнса, особенно роман «Лимонный стол», в котором он изображает посредственность в детализированной форме.

Автор статьи пытается определить современные черты жанра романа и промежуточные связи между искусством и литературой в романе «Лимонный стол». Используя посреднические связи в своих романах, Джулиан Барнс дает свой вклад в британский постмодернистский роман.

Джулиан Барнс широко отражает тонкие детали искусства, особенно музыку о человеческом духе в романе «Лимонный стол». Джулиан Барнс становится одним из виднейших писателей в британской литературе за его стиль письма.

Narmin Babazadeh

The novel “The Lemon Table” by Julian Barnes in the context of intermediality

Summary

Postmodernism overcomes the borders of the novel jenre and formulates new kinds of novels. The interests towards the problems of postmodernism many writers introduce their regards in their novels. Julian Barnes is also included such kinds of writers.

In his novels Julian Barnes presents his attitudes towards postmodern features, such as irony, metafiction, pastiche, intertextuality, etc. As we

know intermediality is considered a part of postmodern novels too. Julian Barnes endeavors specific aspects of intermediality in numerous novels. So, it is interested to investigate the creativity of Julian Barnes, especially, the novel "The Lemon Table" in which he depicts intermediality in detailed form.

The author of the paper attempts to determine the modern features of the novel genre and intermedial links between art and literature in the novel "The Lemon Table". Using the intermedial connections in his novels, Julian Barnes gives his contributions to British postmodern novel.

He broadly reflects the subtle details of art, especially, music on the human spirit in the novel "The Lemon Table". Julian Barnes becomes one of the prominent writers in British literature for his writing style.

Rəyçi: Yeganə Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏLTƏNƏT ƏLİYEVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
selteneta@gmail.com

QAZİ BÜRHANƏDDİN QƏZƏLLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏKRİR VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: Bədii təkrir, emosianallıq, ekspressivlik, poetic fiqur, üslub, ahəng
Key words: Artistic repetition, emotionalism, expressiveness, poetical figure, style, harmony.
Ключевые слова: художественный повтор, эмоциональность, экспрессивность, поэтические фигуры, стиль. гармония.

Söz ustadlarının sənətkarlığını nümayiş etdirən bədii ifadə vasitələrindən biri də divan ədəbiyyatında geniş istifadə olunan bədii təkrir və onun müxtəlif növləridir. Bədii əsərə xüsusi ahəng verən, dinamikliyi, musiqililiyi gücləndirən, ritmikliyi artıran bu bədii ifadə vasitəsinin növlərinə poetik fiqurlardan yaradıcılığında məharətlə yararlanan XIV əsr şairi Qazi Bürhanəddin "Divan"ında da rast gəlinməkdədir. Qəzəllərinin əksəriyyətində müxtəlif formalarda və müxtəlif funksiyalarda tətbiq olunan bu poetik fiqurun Q.Bürhanəddin, demək olar ki, bütün növlərindən: anafora, epifora, qoşalaşma və ya geminasiya, reduplikasiya, epimona və s.dən tez-tez istifadə edərək qəzəllərinin emosianallığını, ritmikliyini daha da yüksəltmiş, bununla da fikrinin daha axıcı, ahəngdar və təsirli ifadəsinə nail olmuşdur. Burada bir məsələni də qabartmaq istərdik: təkrir klassik yazılı ədəbiyyatla yanaşı, ilk əvvəl qədim şeir mədəniyyətimizin ilkin örnəyi olan şifahi xalq yaradıcılığında da geniş işlənmişdir. Belə ki, "Kitab-Dədə Qorqud" dastanında biz həm səs – touzi və ya alliterasiya və assonans, həm də söz və ifadə təkrarlarının birgə - kompleks şəkildə bir ritmiklik yaratdığının da şahidi oluruq və bu dastanın bütün boylarında müşayiət olunur. Təkcə bu faktın özü təkririn, eyni zamanda da paralelizmin hələ şifahi xalq ədəbiyyatının yarandığı dövrdən belə çoxfunksiyalılığını bir daha sübut edir:

Mərə dini yoq, ağılsız kafir!
Ussı yoq, dərnəksiz kafir!
Qarşu yatan qarlu qara dağlar
Qarıyubdur, otı bitməz.
Qanlu-qanlu irmaqlar
Qarıyubdur, suyı gəlməz.
Şahbaz-şahbaz atlar

Qarıyubdur, qulın verməz.
Qızıl-qızıl dəvələr
Qaruyubdır, köşək verməz.
Mərə kafir, Qazanın anası
Qarıyubdur, oğul verməz. [1, s.48]

Bir sıra tədqiqatçıların qeydlərinə əsasən, hələ ən qədim şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində qafiyənin tam formalaşmadığı, təkmilləşmədiyi zamanda şeirdə, təkrir qafiyənin oynadığı rolu oynamış, həmçinin türk poeziyasında qafiyənin formalaşmasında da mühüm mövqeyə malik olmuşdur. Belə ki, "Qədim türk poetik abidələrinin hamısında qafiyə söz təkrarlarından və sintaktik paralelizmdən doğan şəkilçilərin qeyri-ixtiyari nəticəsi kimi meydana gəlir." [2, s.44] Bundan başqa, "Qurani-Kərim"in mətnində təkrir sənəti olduqca geniş işlənmiş və klassik bəlağət alimləri "Quran"da işlənən təkririn incəliklərini bu və ya digər yöndə araşdırmışlar." [3, s.56] Şübhəsiz ki, bu amil klassik poeziyaya öz təsirini göstərmiş, ustad sənətkarlar poeziya nümunələri yaradarkən bu incəliklərdən də faydalanmışlar. Klassik Şərq poeziyası və eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı elementlərinin qovuşduğu Qazi "Divan"ında bədii təkririn geniş istifadəsi də, bir tərəfdən şairin sənətkarlıq qabiliyyətinin, zəngin bədii dil xüsusiyyətlərinin göstəricisidirsə, şübhəsiz ki, həm türk, həm də Şərq poeziya sənətinin özünəməxsus ənənələri ilə də sıx bağlıdır. Bəs, ümumiyyətlə, bədii təkrir dedikdə nə nəzərdə tutulur? Klassik Azərbaycan şeirinin incəliklərini, dərinliklərini araşdırıb üzə çıxaran f.e.d. M.Quliyevanın "Sözün hissi-emosianal təsirini qüvvətləndirmək üçün eyni sözlərin şeirdə təkrarlanmasına bədii təkrir deyilir" [4, s.180], - fikrinə əlavə olaraq demək istərdik ki, "İfadə imkanlarının zənginliyi baxımından fərqlənən bu leksik-semantik vasitə söylənilən fikrə aydınlıq gətirmək, mənanı qüvvətləndirmək, ekspressivliyi artırmaq, oxucunu inandırıb onda güclü təəssürat oyatmaq üçün istifadə olunmaqla yanaşı, həm də diqqəti lazımi obyektə yönəldib, musiqi ahəngdarlığı yaratmağa da imkan verir." [5, s.74]

Görünür, məhz bu xüsusiyyətlərinə görə türk poeziya sənətinin mahir bilicilərindən olan Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında da bədii təkrirlərə tez-tez rast gəlinir. Şair bu poetik fiqura daha həssaslıqla və fərdi yanaşaraq onu öz poetik tutumuna görə digərlərindən daha çox funksiyalar daşıyan bir fiqur olduğunu qabartmağı da yaratdığı gözəl, axıcı, könül oxşayan poetik misraları ilə bacarmışdır. Qazi qəzəllərində təkrir emosianallıq artırmağa, ahəng yaratmağa, ritmikliyi daha da qabartmağa xidmət etməklə yanaşı, beytə, misraya xüsusi məna çalarları da qatır. Belə ki, şairin yaradıcılığında biz təkririn təəccüb, təkid, israr, ah-nalə, sevinc, dəqiqləşdiricilik və s. kimi ekspressiv məna çalarları yaratdığının da şahidi oluruq. Bəzən də subyektin verilən fikrə münasibəti məhz təkrir vasitəsilə üzə çıxır. Bununla da bu bədii

ifadə vasitəsi ifadəliliklə yanaşı, üslubi-semantik funksiyanı da yerinə yetirmiş olur. Nümunələrə nəzər yetirdikcə türk poeziyasının incəliklərinin bir daha şahidi oluruq. Diqqət edək:

Yaraluyam, yaraluyam, yaraluyam, yaraluyam,
Şol şəhdi- -ləbündən irür canuma mumya isən. [6, s.133]

Bu nümunədə şair "yaralıyam" sözünü dörd dəfə təkrar etməklə şeirə bir emosionallıq, ekspressivlik, ritmiklik qatmağa çalışmışdır. Emosionallıq dedikdə, şübhəsiz ki, müəyyən şəraitə uyğun olaraq subyektin əks-reaksiyası, yəni hiss və həyəcanları nəzərdə tutulur. Həmin hisslərin qüvvətliliyini təmin etmək üçün şairin məharətindən asılı olaraq verilən məna çalarları isə ekspressivlikdir. Eyni zamanda da, bildiyimiz kimi, hər hansı söz və ya ifadə təkrar olunarkən daha çox diqqəti cəlb edir. Burada şairin "yaralıyam" sözünü təkrarlaması ritmiklik, intensivlik yaratmaqla yanaşı, bütün diqqəti onun məzmununa, ifadə etmək istədiyi mənaya yönəldir və bununla da həmin mənanın daha qüvvətli ifadəsini təmin edir ki, bu həm də poetik bir priyomdur.

Təkririn növlərindən istifadəyə gəlincə sənətkarın yaradıcılığında ilk növbədə **sərbəst və ya qaydasız təkrirlər** diqqəti cəlb edir. Sərbəst və ya qaydasız təkrir şeirin bir misrasının və ya beytinin müxtəlif yerlərində eyni sözün təkrarlanmasdır.

Şol dərd qulıyam ki, dəvadur anın qulı,
Bən qulıyam bu dərd iləvü bu dəva ilə. [6, s.81]

Yuxarıdakı nümunəyə diqqət etsək, görərik ki, beytdə şair təsəvvüfi görüşlərini ifadə edərkən təkrirdən faydalanmışdır. Belə ki, dərd, dəva, qul sözləri vasitəsilə bədii təkririn qaydasız forması yaradılmşdır. Həmçinin söz təkrarları ilə yanaşı, touzi sənəti vasitəsilə də əlaqəli şəkildə ahəngdarlıq, dinamiklik gözlənilmişdir. Aşağıdakı beytlər də bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Hicrün ilə irmaxlar axar işbu gözümdən
İrmaxlar axıtmaz isə, bu gün dəxi nəmdür, [6, s.38]
Ləblərünün qanıdur dərman bu canum dərdinə,
Çağıruram hər saçu ki, dərdümə dərman qanı? [6, s.119]

Qazi yaradıcılığında çox işlənən və bədii dilinin üslubi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayan təkrir növlərindən biri də **qoşalaşma,** bəzən də **geminasiya və reduplikasiya** adlanan təkrirlərdir. Bu təkrir növündə söz misra və ya beyt sonunda və ya əvvəlində iki dəfə təkrarlanır ki, bunun da çoxsaylı nümunələri şairin qəzəllərini bəzəməkdədir. Nümunələrə keçməzdən əvvəl isə burada bir məsələni də xatırlatmaq istərdik ki, bəzən təkririn bu növü anafora və ya epiforaya bənzədilir. Lakin dilçi alim A. Bəylərovanın aşağıdakı fikri onların fərqini aydın şəkildə ifadə etdiyindən əlavə izaha lüzüm görmədik. "Anafora -- ardıcıl işlənən və ya bir-

birinə yaxın yerləşən misra, bənd, cümlə və ya abzasların eyni söz (leksik anafora), yaxud da söz birləşməsi və ya cümlə ilə (sinktaktik anafora) başlaması, epifora isə bitməsidir. Geminasiya və ya reduplikasiya adlanan təkrir növündə isə eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında, yaxud da sonunda ardıcıl olaraq təkrar edilir ki, bu da həmin ifadəyə xüsusi ekspressiv məna çalarları verir." [7, s.69] Qazi qəzəllərində də qoşalaşmadan istifadə yerinə görə daha çox iki formada özünü göstərir. 1. Misranın əvvəlində. 2. Misranın sonunda.

Gəl, gəl, görəlüm, gəl görəlüm, gül görəlüm biz,
Bir nəğmə gətür ortaya, bülbül görəlüm biz. [6, s.74]

Bu nümunədə məhz bu tip təkrir vasitəsilə ilk növbədə emosianallıq yaradılmış, bununla yanaşı bir ekspressiv məna çalarlılığı, bir israr, bir təkid məzmunu da ifadə edilmişdir Aşağıdakı beytdə isə artıq söz yox, bütöv bir ifadə vasitəsilə reduplikasiya yaradılmışdır.

Leylim içün, Leylim içün bən bəni Məcnun edəyim,
Gözlərümün qan-yaşını yolına Ceyhun edəyim [6, s.308]

Bəzi hallarda bu təkrir növünə misranın əvvəlində deyil, sonunda rast gəlirik ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi reduplikasiyanın ikinci formasına uyğun gəlir:

Qaşun mehrabına qarşu ibadət kimədir lazım,
Ibadət səndən özgəyə nə zillətdür, nə zillətdür. – [6, s.85]

Şair sonda "nə zillətdir" ifadəsindən istifadə edərək sintaktik təkrar vasitəsilə həm fikrini təsdiqləmiş, həm də dəqiq ifadə etmiş olur və bu fikrin ağırlığını məhz bu vasitə ilə ifadə etməklə daha da qabartmağa nail olmuşdir . "Ümumiyyətlə eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosianallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edir, danışan və ya yazanın ifadəyə etdiyi fikrə münasibətini göstərir" [7, s.71]

Şunda ki qıldum fəda güllümi ən küllünə,
Tən tənəvü, can cana dil dilə dəprətməgil [6, s.48]

Fənadurur bu cahanü ləbün fənada fəna,
Bu könlümün ki, fənadur, bəqası yox, nedəlüm ?! [6, s.91]

Birinci beytdə təkid, ikinci beytdə isə təkrir vasitəsilə dəqiqləşdiricilik ekspressiv məna çaları yaradılmışdır.

Şairin dilində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da rast gəldiyimiz təkrarlardan yaranan mürəkkəb söz vasitəsilə təkririn bir formasının yardıldıığının da şahidi oluruq. Bu, çoxluq təşkil etməsə də, hər halda şairin dilində təkririn rəngarəngliyinin göstəricisi kimi çıxış edir. Yəni məlum olur ki, şair hər tip təkrirdən bacardığı qədər faydalanmağa çalışmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından əvvəldə verdiyimiz nümunədə də bu tip təkrir özünü göstərmişdir. Aşağıdakı nümunə isə Qazi yaradıcılığında buna əyani sübutdur:

Tən-tən tənə düşdü cümlə tən-tən
Sığmaz qanuma bu canı görsən. [6, s.128]

Nümunədə həm də alliterasiya var ki, bu da ritmikliyi daha da artırmişdır. Və " xalq dili üçün səciyyəvi ifadə vasitəsi olan bu təkrarların klassik şeir dilinə nüfuz etməsi və orada geniş miqyasda işlənməsi faktı xalq dilinin gücü, qüdrəti kimi qiymətləndirilməlidir". [8, s.204]

Can cana irmədi isə, tən tənə irdi, şükr ana!
Işbu bizim zəmzəmimüz, tən tənə irdi, şükr ana! [6, s.132]
Nazlucasın, nazəninsin, bilməzəm cananəsin,
Canımızsın, canımızsın, bilürəm cananəsin. [6, s.143]
Qanısın, sən qanısın, sən qanısın, sən qanısın,
Yürəgümün qanısın, sən qanısın, sən canısın. [6, s.147]
Gəl, gəl ki, könlümdə qalmadı qərar,
Tez gəl ki, yürəgümə od düşdi yanar. [6, s.152]

Birinci beytdə qarşılaşdırma, digər beytlərdə isə təkid, israr və təsdiq ekspressiv məna çaları yaradılmışdır. Diqqət edilərsə., hər bir beytdə həm də bir emosianallıq, ritmiklik və musiqililik də qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

Araşdırdıqca Qazi yaradıcılığında reduplikasiyanın digər şairlərdə çox az təsadüf edilən daha fərqli formasına rast gəlirik. Belə ki, şair bu təkriri qəzəl boyu fərqli şəkildə, lakin kompozision quruluşu saxlanılmaqla davam etdirir. Məlum olur ki, bəzi qəzəllərdə təkrir davam etdirilərkən hər beytdə yeni sözlər təkrarlanır, digər halda isə birinci beytdə işlənən sözlər təkrarlanır. Onu da demək istərdik ki, qəzəl boyu davam etdirilən bu cür təkririlər daha çox misra sonunda üstünlük təşkil edir. Bir neçə beytini təqdim etdiyimiz qəzəl buna ən gözəl nümunədir.

Oxuna uğrayan könül səlamətdür, səlamətdür,
Tapundan ayru keçən dəm nədamətdür, nədamətdür.
Yürək başlu, gözi yaşlu od ilə su arasında,
Cəhanda səni sevənlər məlamətdür, məlamətdür.
Salunup bağa girürsən xəzandan qurıyan ağac,
Bəşarət gətürə çiçək qiyamətdür, qiyamətdür. [6, s.532-533]

Qazi "Dvan"ında həmçinin reduplikasiyanın daha bir maraqlı formasına da rast gəlinir. Aşağıdakı qəzələ diqqət edək.

Səndən ayrılux könülün afətidür, afəti,
Sənün ilə canumuzun rahətidir, rahəti.
Ləblərün İsa dəmindən dəm urur zi dəm bizə,
Ölü canumi dirildür, ayətidür, ayəti. [6, s.370]
Fitnə gözün könlümün afətidür, afəti,
Can aparmax işvələrin adətidir, adəti [6, s.122]

Hər iki qəzəl sona qədər bu cür təkrarlanmış, həmçinin hər dəfə də təkrir üçün yeni sözlər seçilmişdir. Göründüyü kimi, ikinci sözdə xəbərlik

şəkilçisi düşümüş, təkrir vasitəsilə təsdiq ekspressiv məna çaları yaradılmışdır. Aydın olur ki, şair burada təkriri bir növ ritmi, ahəngi daha da sürətləndirmək, dinamiklik yaratmaq məqsədi də güdmüşdür. Bu tip təkrir şeirin estetik görünüşünü də təmin edir.

Bəzən də biz reduplikasiyanın sonda işlənmə formasının qəzəlin sonuna qədər davam etdiyinin şahidi oluruq. Lakin burada yuxarıdakı qəzəldən fərqli olaraq eyni söz təkrarlanır. Bu da şairin ustalığını bir daha nümayiş etdirir. Aşağıda yalnız mətlə beytini təqdim etdiyimiz qəzəldə də şair bu xüsusiyyətlərlə yanaşı şeirdə həm də bir hörmət, ehtiram məzmunu ifadə etmişdir.

Sana ey dilbəri-canı səlamullah, səlamullah,
Ey lə'lün canumun kanı səlamullah, səlamullah,. [6, s.438]

Biz şairin qəzllərində təkcə sözlərin, yəni leksik təkririn yox, həm də söz birləşmələrinin, yəni sintaktik təkrirlərin isttifadəsinin şahidi oluruq ki, bu isə artıq təkririn həm də bir sintaktik-üslubi funksiya daşımasına dəlalət edir;

Səndən irax, səndən irax yanaram,
Sanma ki, bən qafiləm səndən irax [6, s.558]
Qandasın can, qandasın can, qandasın,
Bən səni əsirgərəm, ki, zindəsin [6, s.100]

Bu misralarda şair həsrətdən doğan kədərinin ağırlığını, dözülməzliyini daha qüvvətli ifadə etmək, oxucuya daha təsirli çatdırmaq məqsədilə məhz sintaktik təkrarlara müraciət etmişdir.

Bəzən də şair təkririn emosianallığına, ekspressivliyinə, ritmikliyinə o qədər uyur ki, qəzəli sona qədər bu formada davam etdirir, bu da xalq mahnılarındakı nəqərat kimi şeiri daha da melodikləşdirir və onun eyni ritmlə oxunuşunu təmin edir. Şairin "Afərin, can, afərin, can, afərin!" qəzəli bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Bir neçə beytini təqdim etdiyimiz qəzəl sona qədər eyni sistemlə təkrarlanmışdır. Bu qəzəldə də təkrir vasitəsilə şeirə sevincdən, heyranlıqdan doğan bir ritmik intensivlik verilmişdir. Bununla da şair burada müxtəlif məna çalarlarını daha həyəcanlı və emosional ifadə etmək üçün təkririn bu növünə xüsusi önəm vermişdir.

Bu nə hüsn olur, bu nə boydur, nə sin,
Afərin, can, afərin, can, afərin!
Adəmimisin və ya huri, nəsin,
Afərin can, afərin can, afərin! [6, s.320]

Bu da sintaktik təkrarlar olaraq üslubi funksiya daşıyır. Qeyd edək ki, bu nümunədə həm də digər bir təkrir növünün - epiforanın ikinci forması da özünü göstərir ki, bu barədə də aşağıda bəhs olunacaqdır.

Nümunələrdən də aydın olur ki, Qazi yaradıcılığı təkririn bu növü ilə daha zəngindir və istənilən qədər nümunəyə rast gəlmək mümkündür.

Sənətkarın müraciət etdiyi leksik-sintaktik funksiyaya malik təkrir növlərindən biri də **anaforalardır.** Anafora adlanan üslubi poetik fiqur misraların əvvəlində ardıcıl olaraq işlənir. Yəni birinci və ikinci misranın əvvəlində eyni sözlər və ya şairin məharətindən asılı olaraq bəzən də söz birləşməsi və ifadələr də təkrarlana bilər Eyni zamanda bu bir beyti yox, bir-neçə beyti də əhatə edə bilər. Anaforik təkrarlar adətən emosional-ekspressiv bir vasitə kimi çıxış edərək misranın daha qüvvətli ifadəsinə yardımçı olur. Anaforalar həmçinin işləndiyi cümlələrə və ya misralara bir axıcılıq da hopdurmuşdur. Nümunələrə diqqət edək;

Özüni sində yetürdi bulmadı dəxi hiç,
Özini bula məgər özün ilə dəli könül [6, s.57]
Əcəba, dərdümün dəvası qanı?
Əcəba, rəncümün şəfası qanı? [6, s.82]

Beytdə təkrir, yəni anafora vasitəsilə şair həm də öz təəccübünü emosianal şəkildə ritmiklik yaradaraq ifadə etmişdir. Bu ritmikliyin qırılmazlığını isə şairin müraciət etdiyi tərsi sənəti təmin etmişdir. Bununla da ritmiklik, emosionallıqla təəccüb və eyni zamanda da təəssüf, kədər ekspressiv məna çalarları bir vəhdət təşkil edərək şairin ifadə etmək istədiyi fikrin, məzmunun oxucunun qəlbinə daha qüvvətli nüfuz edəcək şəkildə ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Sənətkarın məharəti bir də o zaman özünü göstəriri ki, bir neçə növ birlikdə, kompleks şəkildəə işlədilsin. Emosianallıqla yanaşı, təkid, tələb ekspressiv məna çalarlılığı yaradılan aşağıdakı misrada anafora ilə yanaşı, epifora da özünü göstərməkdədir ki, bu da şairlik qüdrətindən xəbər verən bir məqamdır.

Gör ki, nə vermiş ilahi fəsli-xəzana,
Gör ki, nə pür eyləmiş zər ilə xəzana [6, s.66]

Yaradıcılığında cinaslardan məharətlə istifadə edən sənətkar anofaralar yaradarkən sözün omonomikliyinə də xüsusi fikir vermiş, bəzi beytlərdə anaforaları məhz bu əsasda qurmuşdur. Bu da estetik görkəmlə yanaşı, mənalılığı da təmin etmişdir. Aşağıdakı beyti buna nümunə göstərmək olar.

Qıl sanuban belüni saçına tolaşdum,
Qıl nə qılursan, bəgüm, bu yoldan azana [6, s.66]

Anaforalar ekspressivlik yaratmaqla yanaşı, həm də beytlər arasında bir əlaqə yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirir.

Bən gözümi sevərəm, hüsnüni sevdügiyçün,
Bən canumı sevərəm yolunda öldügiyçün.
Bən məcməri sevərəm salar özünə özin,
Bən uda qul oluram oduna yandığıyçün [6, s.249]

Aşağıda təqdim edilən beytlər də anafora əsasında qurulan beytlərdir.

Can ki sirab oldı ana bən necəsi can deyəm,

Can dedügüm oldurur ki, bir əzizə təşnədür [6, s.148]
Nöqtədür xalun sənün ayətidür hüsnünün,
Nöqtədür mə'nisi anun sureyi mərnuzdur [6, s.158]
Göz cəmalün görücək olur qərir,
Göz ki görməyə cəmalüni qərir. [6, s.206]

Şairin qəzəllərində **epifora** adlanan təkrir növünə də rast gəlinir ki, bu da anaforanın əksi sayılır. Yəni burada misraların sonunda eyni sözlər təkrarlanır. Aşağıda verdiyimiz nümunədə isə bir söz yox, hətta bütöv ifadə təkrarlanmaqdadır;

Getmişəm bən öz-özümdən, aparun yara bəni,
Yüzi getməz bu gözümdən, aparun yara bəni [6, s.628]

Yuxarıdakı beytdə epifora ekspressiv çalarlılığından istifadə olunmuş və bu beytə bir yalvarış, bir xahiş məzmunu da vermişdir. Buradan da belə aydın olur ki, "epiforalar daha çox xahiş, buyruq, təşviq, alqış, yalvarış kimi eksprssiyaların ifadəsini kerçəkləşdirir." [9, s.120]

Neçə-neçə sənün içün oda yanam, çələbi
Dəm oldum ki, ləbündən qana qanam, çələbi. [6, s.508]
Pənc hissümüz bizüm pəncərədür hüsnünə,
Zülfü qıluna qolum dairədür hüsninə. [6, s.654]
Şəha, ləbünə olmuş bu can ilə tən təşnə,
Ol təşnə qanumavü ol təşnəyə bən təşnə. [6, s.608]

Qeyd etmək istərdik ki, Qazi yaradıcılığında epiforanın daha fərqli bir formasına—nəqərat formasına da rast gəldik. Belə ki, bu zaman birinci beytin ikinci misrası digər beytlərin ikinci misrası kimi təkrarlanır. Bir neçə beytini verdiyimiz aşağıdakı qəzəl sona qədər bu cür davam edir.

Bu nə hüsn olur, bu nə boydur, nə sin,
Afərin, can, afərin, can, afərin!
Adəmimisin və ya huri, nəsin,
Afərin, can, afərin, can, afərin! [6, s.320]

Eyni tipdə təkrirlər "Kitabi-Dədə Qorqud"da özünü göstərməkdədir.

Ağ birçəklü izzətlü canum ana,
Aqar, ayıda sularına qarğamagil.
Qazılıq dağının günahı yoqdur,
Bitərlidə otlarına qarğamagil.
Qazılıq dağının suçı yoqdur,
Qaçar, keyiklərinə qarğamagil,
Qazılıq dağının günahı yoqdur. [1, s.33]

Burada ardıcıl gələn beytlər eyni sintaktik parça ilə bitmişdir. Bu da epiforik təkririn digər bir formasının Qazi yaradıcılığında işləndiyini ortaya qoyur. Bununla da burada artıq misralar deyil, beytlər arasında bir əlaqə

yaradılmışdır. Həm də bu forma artıq sözün yox, misranın mənasını qabartmağa, qüvvətləndirməyə xidmət etmişdir.

Beləliklə də, həm söz, həm ifadə-yəni söz birləşmələri kimi təkrarlanması epiforanın da leksik-sintaktik üslubi fiqur kimi ortaya çıxdığını qeyd etməyə imkan verir. Həm anafora, həm də epiforalar --"hər iki leksik-sintaktik üslubi fiqurlar bədii ədəbiyyatda çeşidli üslubi funksiyaların yerinə yetirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır, bədii əsərin dilini zənginləşdirir, fikri mənalı və emosianal şəkildə ifadə edir, oxucu və ya dinləyicinin hisslərinə dərin estetik təsir göstərir, bu və ya digər prosesi, hadisəni diqqət mərkəzinə keçirir, ona maraq oyadır." [9, s.114] Epifora həm də poetik parçanın ritmikliyinii təmin edir və bunu yüksək şəkildə yerinə yetirir ki, bu da şeirə bir axıcılıq, ahəngdarlıq gətirir.

Qeyd etmək istərdik ki, təkrir və xüsusilə də, epiforalar rədifə bənzəyir. Və bəzən onları eyniləşdirirlər də. Amma fərqlidir. Çünki rədif də təkrar vasitəsilə yaranır. Lakin rədif şeir üçün bir çərçivə rolunu oynayır və onun öz yeri var. Eyni zamanda şeirin sonuna qədər eyni ardıcıllıqla işlənməlidir. Lakin biz Qazi qəzəllərinə diqqət etdikdə bir məsələ də aydın oldu ki, epifora da misranın, beytin sonunda təkrarlanır. Lakin rədifdən fərqli olaraq o, bütün qəzəli əhatə etmir. Epifora sərbəstdir və yalnız bir beyti də əhatə edə bilər.

Şairin yaradıcılığında rast gəlinən bədii təkrir növlərindənbiri də **epimonalardır.** Epimonalara Şərq ədəbiyyatında **iltizam** da deyilir. Bu növdə sözlər misra və beytlərdə müxtəlif formalara düşərək təkrarlanır. Qazi yaradıcılığı bu təkrir növünün zənginliyi ilə də xüsusi nəzərə çarpır. Qazi qələmində bəzən epimona bütün qəzəli əhatə edir. Beləliklə də, "bəzi qəzəllərdə struktur-kompozision funksiyada çıxış edir. [8, s.436] Aşağıdakı qəzəl bu baxımdan diqqəti çəkir;

Gözlərün kibi, nigara, dilrüba göz görmədüm,
Kəndi özin gösdərici biriya göz görmədüm.
Bunca şairlər ki, mədh edər xətayi gözləri,
Bən cəmalün görməyüncə bir xəta göz görmədüm. [6, s.484]

Bu qəzəldə "göz" sözü, demək olar ki, bütün qəzəl boyu və bütün misralarda müxtəlif formalarda işlədilmişdir. Bu da şeirə ritmiklik, axıcılıq gətirməklə bərabər, iltizamın bütün qəzəli əlaqələndirən bir poetik vasitə kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bu qəzəldə söz yox, həmçinin səs təkrarının olması şeirin daha emosional, daha ritmik ifadə olunmasına gətirib çıxarmış, poetik parçanın tərkib hissələrini bir daha sıx şəkildə əlaqələndirmişdir. Bundan başqa təkrar olunan "göz" sözünə şairin münasibəti də təkrir vasitəsilə bildirilmişdir. Bir sözün bir qəzəlin bütün misralarında müxtəlif şəkildə işlədilməsi isə artıq şairin sənətkarlığını, ustalığını sübut edən faktlardan sayılır.

Gözün dilər isə bir dil, dilə, al, nişə dilərsin,
Dutalum ki gözün dilər, nə üçün dil, dilə bizi. [6, s.334]
Bir dəm umaram ki, ola yar ilə bir dəm,
Ol dəmü gətür, ver talana dükanı. [6, s.66]

Simploka adlanan təkrir də şairin yaradıcılılğında rast gəlinən növlərdəndir. Bu anafora və epiforanın birgə işlənməsidir.

Zəhi rüsvayi-eşq oldı, şəha, dil,
Zəhi düşdi zənaxda bir çəha dil. [6, s.509]
Necə bir şol cadu gözün qəsdi-canü dil qıla,
Necə bir şol incə belün bu tənümi qıl qıla. [6, s.58]
Biz dərdin isdərüz, zira dərman zəmanıdur,
Biz küfrin isdərüz, zira iman zəmanıdur. [6, s.647]

Dövrəvi təkrir növündə misra hansı sözlə başlayırsa, o sözlə də bitməlidir. Təkrar olan sözlər eyni leksik və sintaktik funksiyanı daşıyır. Bu növdə misranın əvvəli və sonu bir-birinə təkrir vasitəsilə bağlanır. Sanki həmin təkrir vasitəsilə bir çərçivə qurulur, digər sözlər o çərçivədə verilir. Buna az da olsa, Qazi "Divan"ında da rast gəlinir. Aşağıdakı beyt buna nümunə ola bilər.

Gümana nisbət edərlər ağızını zi güman,
Xəyalə bənzədələr incə belini zi xəyal [6, s.213]

Antimetabola sözlərin yerdəyişməsidir. Lakin sözlər yerlərini dəyişərkən onların mənasına təsir göstərir. Hətta sözlərin sintaktik funksiyası da dəyişə bilər. Klassik ədəbiyyatda çox az rast gəlinən bu təkrir növü Qazi qəzəllərində də müşahidə olunur:

Cəhanı can yolına verürəm bən,
Ki, can içün dilərəm bən cəhanı. [6, s.109]
Bana səhra fəraqun ilə zindan,
Bana zindan visalün ilə səhra. [6, s.297]

Klassik ədəbiyyatda şairlərin istifadə etdikləri təkrir növlərindən biri də **tərdü-əks** adlanan təkrir növüdür ki, bu da Qazi yaradıcılığından yan keçməmiş, az da olsa, nümunələrinə rast gəlinməkdədir:

Çü dərdün dəvadur, dəva dərdünə yox,
Dəva dərdünə yox, çü dərdün dəvadur. [6, s.238]

"Bu poetik fiqurda isə əsas şərt həmcins üzvlərin və ya sadə cümlələrin əks sıra ilə sadalanmasıdır. Burada təkrir yaradan vahidlərdə antimetaboladan fərqli olaraq heç bir məna dəyişikliyi baş vermir, sadəcə inversiya müşahidə olunur. [5, s.82] Beləliklə, bu bədii ifadə vasitəsində sənətkar yalnız sözlərin yerini dəyişərək inversiya yolu ilə təkrir yaradır ki, bu da mənaya təsir göstərmir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, leksik-sintaktik fiqur kimi çıxış edən təkrirlər təkcə misra, beyt və ya bütövlükdə qəzəl daxilində ritmikliyi,

ahəngdarlığı artırmaq, təmin etməklə kifayətlənmir, həm də ekspressivlik, dərin bir məna çaları, məna tutumu daşıyaraq semantik-üslubi funksiyanı da yerinə yetirir. Məhz bu səbəbdən də Qazi Bürhanəddin yaradcılığında geniş istifadə olunan təkrir növlərini dərindən araşdırdıqda onların həm də müəyyən bir məna tutumuna malik olduğu ortaya çıxır

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud". (*Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər).* Tərtibçi Samət Əlizadə."Öndər nəşriyyatı", Bakı, 2004, 376 səh.
2. Kamil Allahyarov. Azərbaycan şeirində qafiyənin yaranması və təkamül yolları səh 37-65, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, I kitab, Bakı, "Elm", 1989, 236 s.
3. Mahirə Quliyeva. Qur'an bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Nafta-Press", 2008, 268 s.
4. Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, Bakı, "Maarif", 2010, 408 s.
5. Əzizağa Nəcəfzadə. Füzuli – şairin yaradıcılıq psixologiyası, Bakı, "Mütəərcim", 2012, 140 s.
6. Qazi Bürhanəddin ."Divan", (Tərtibçi və "Ön söz"ün müəllifi Ə. Səfərli) Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2005, 728 s.
7. Aytən Bəylərova. Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı, "Nurlan", 2008, 213 s.
8. Musa Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili, Bakı, "Maarif", 1996, 543 s
9. Türkan Əfəndiyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, "Nurlan", 2007, 184 s.

Салтанат Алиева

Художественный повтор и его виды в газелях Кази Бурханеддина

Резюме

В статье говорится, прежде всего, о художественном повторе (такрир) и его видах. Затем исследуются способы использования этого средства выразительности, предназначенного для усиления эмоциональности речи в художественном произведении и придающего произведению особую гармоничность, в творчестве Кази Бурханеддина.

Выявлются новшества и своеобразный подход поэта к этому художественному средству выразительности. Богатсво и разнообразие этого средства выразительности в творчестве Кази Бурханеддина представлены

на основе поэтических примеров. В результате исследования мы приходим к заключению, что художественный повтор в творчестве Кази Бурханеддина выполняет более всего эмоционально-экспрессивную функцию.

Saltanat Aliyeva

Artistic Repetition and Its Kinds in Gazi Burhanaddin's Ghazals

Summary

Firstly, artistic repetition and its kinds are discussed in the article. Then, it is investigated usage opportunities of this expressive means in Gazi's creativity which gives special harmony to the work and intensifies emotionalism. It is revealed originality, novelties of the poet in approaching to this expressive means. As well as, richness, motley of Gazi's creativity is presented on the basis of examples. It becomes clear that artistic repetition in Gazi's creativity fulfils a function of emotionalism and expressiveness more.

It is emphasized that beside in classical written literature, artistic repetition is widely used in folk-lore which is the primary sample of our ancient poet culture. According to this, there are presented examples from "Kitabi Dede Korkut". It is paid attention to the role of artistic repetition in the formation of rhyme. It is addressed to the opinions of the investigators. It is revealed different expressive shades of meaning- regret, insistence, persistence, regret, etc in Ghazi ghazals.

It is investigated the kinds of repetition gemination, anaphora, epifora, simbolica in Ghazi's creativity.

As a result, it is informed that repetitions which perfom as lexical-sintactical figure don't only content with increasing rhythm, harmony in line, couplet and ghazal. At the same time, they function as semantical stylistic duty conveying deep shade of meaning and content.

Rəyçi: Zəkulla Bayramlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BALAKİŞİ İSKƏNDƏROV
Sumqayıt Dövlət Universteti
babaxanli64@mail.ru

GÖYÇƏ AŞIQ POEZİYASINDA ARXAİK JANIRLARIN İNİKASI
(Andlar əsasında üçüncü məqalə)

Açar sözlər: Janr, Göyçə, Folklor, and, mifalogiya
Ключевые слова: архаический, жанр, фольклор, клятва, Гёйча, ашугский, мифология.
Key words: archaic, genre, folklore, oath, Goycha, ashug, mythology.

Ozan- aşıq sənəti Azərbaycan türklərinin etnik-tarixi dünyagörüşünü yaşadan bir hadisədir. Bu sənət mahiyyət etibarilə sinkretik səciyyə daşıyır. Bununla belə, xalqımızın milli- mənəvi, psixoloji düşüncəsinə hopmuş və qan yaddaşı ilə nəsillərə ötürülərək, günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Özünəməxsus ideya- estetik keyfiyyətləri olan aşıq yaradıcılığı qədim türk düşüncəsini mühafizə edən etibarlı bir sənət məktəbidir. Vaxtilə Azərbaycan aşıq mühitləri içərisində öz yaradıcılıq potensialı ilə seçilən Göyçə aşıqlığının sənət şəcərəsi qədim dövrlərlə yaxından səsləşir. Belə ki, bu barədə tədqiqatçı Hüseyn İsmayılov yazır: ”Göyçə aşıq mühiti digər mühitlərin genetik bazası (törədicisi) statusundadır.”Yuxarıda söylədiklərimizin təsdiqi olaraq qeyd edək ki, Göyçə mahalı tarixən Azərbaycan türklərinin saz və söz mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ozan- aşıq sənətinin ifaçıları olan ozanlardan Ozan Cəlil, Ozan Heydər və Ozan İbrahim zəngin folklor yaddaşımızın mənəvi paytaxtı sayılan oğuz yurdu Göyçədə yetişmişlər. Qeyd edək ki, sonrakı mərhələlərdə Göyçə ədəbi- mədəni mühiti Azərbaycan aşıq sənətinə Ağ Aşıq (Allahverdi), Məmmədhüseyn, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Musa, Şişqayalı Aşıq Aydın, Aşıq Nəcəf və Novrəs İman kimi yaradıcı ustad aşıqları bəxş etmişdir. Sözü gedən mühit haqqında folklorşünas alim Hüseyn İsmayılov daha sonra yazır: Göyçəni ədəbi- mədəni mühit kimi səciyyələndirən başlıca göstərici onun qədim türk xalq ənənələrinə maksimum bağlılığıdır.Qeyd edək ki,yuxarıda adları çəkilən ustad aşıqların hər birinin özünəməxsus ifaçılıq məharəti və şeir yaradıcılığı olmuşdur.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı arxaik janrlarının aşıq poeziyasında təzahürü çoxçeşidlidir. Odur ki, əcdadlarımızın ilkin- ibtidai mifik təsəvvürlərinin nəticəsində yaranan bu janrlar istər şifahi danışıqda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda işlənməkdədir. Folklorumuzun arxaik janrları sırasına aid etdiyimiz **andlar** xalqımızın yazıyaqədərki mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi çox dəyərlidir. Azərbaycan folklorunda xüsusi janr statusu almış andlar daha çox özünün

qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. "Andlarda qədim insanların gündəlik təmasda olduğu təbiətə, cəmiyyətə, insanlara münasibətlərinin əks- sədasını eşidirik. Bununla bərabər, qədim insanların animist, totemist, antropomorfist, mifoloji görüşləri əks olunmuşdur."**[5,101].** Deməli, içilən andlarda dönməzlik, nəzərdə tutulmuş mətləbi, məsələni, mütləq yerinə yetirmək, başa vurmaq qətiyyəti və iradəsi bir hökm kimi söylənir. Uzaq keçmişimizdənzdən yol alaraq günümüzə qədər gəlib çıxan andların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən tarixi inkişaf mərhələsindəki həyat tərzi, məişəti və mifoloji görüşləri dayanır. Aparılan tarixi müşahidələr sübut edir ki, söylənmiş hər hansı bir fikirdəki mahiyyətin yalan yox, doğru olması andiçmə ilə təsdiqlənir. Xalq deyimlərinin müxtəlif çalarlarını özündə birləşdirən janrlar içərisində andlar bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərilə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, andları səciyyələndirən başlıca əlamətlərdən biri onların **ritual mənşəli** olmasıdır. And içilərkən, işlədilən "and olsun" ifadəsi andla bağlı ritual tələbdir. Əlbəttə, bu məqamda ritual olmalıdır ki, "and" olsun. Andların ifadə olunması əsasən, özünü iki şəkildə təzahür etdirir:

1. And içmək;
2. And vermək.

Andiçmə zamanı bu ifadələrlə yanaşı "qəsəm olsun" , "and olsun" sözləri də xalq arasında indinin özündə belə işlənməkdədir. Məlum olduğu kmi, andiçmə qədim çağ dövrü insanlarının mənəvi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, müxtəlif məsələlərlə bağlı keçirilən and mərasimlərinin hər birinin öz fərdi xüsusiyyətləri olmuşdur. Tarixən keçirilmiş and mərasimlərinin qalıqları günü bu gün də məişət həyatımızın müxtəlif sahələrində aşkarlanmaqdadır. Qeyd edək ki, andlarımız sintaktik struktur baxımından da çox sadədir. Bunlar iki, üç və dörd sözdən ibarət olurlar. Cümlə modellərində olan andların iki tərəfi vardır. And içilən obyekt və bir də andı yaradan tərkib. Deməli, andların əksəriyyəti "and olsun", "and içirəm" və "haqqı" söz tərkibləri ilə işlənir.

Folklorşünas Azad Nəbiyev Azərbaycan folklorunun arxaik janrlar sistemində xüsusi yer tutan və hazırda xalq arasında yaşamaqda olan andları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Müxtəlif yer adları və səma cisimlərinə içilən andlar.
2. Maddi nemətlərə (bərəkətə) içilən andlar.
3. Ailə üzvülərinə aid edilən, əziz adamlarla bağlı içilən andlar.

Əski zamanlardan etiqat edilən pir və ziyarətgahların, Allahın, İslam dininin müqəddəs kitabı sayılan Quranın, peyğəmbərlərin və imamların adlarına içilən andlar. **[11, 279].**

a) Müxtəlif yer adları və səma cisilərinə içiən andlar.

İbtidai nsanlar ətraf aləmdə baş verən təbiət hadisələrinin əsl səbəbini anlaya bilmədikləri üçün ona doğru cavab tapa bilməmişlər. Məhz bu səbəbdən qədim insanlar yeri, göyü, suyu, odu, Günəşi, və Ayı müqəddəs varlıqlar hesab edərək, onlara and içmişlər. Müxtəlif yer adlarına və səma cisimlərinə

içilmiş andlar. Əski çağ insanının mifoloji düşüncəsində müqəddəs hesab olunan məkanların ziyarət edilməsi zaman- zaman icra olunmuşdur. Qədim mifoloji düşüncəyə görə yer göyə hamilə qalmış. Bu səbəbdən də yer yaradıcı –ana kimi qəbul edilmişdir. Məhz o andan etibarən ibtidai insanlar **"Yer haqqı, Yer-yurd haqqı"** deyə and içmişlər.Yer adları ilə bərabər, mifoloji təsəvvürlərdə əcdadlarımızın səma cisimlərinə də inamları böyük olmuşdur."Bunların hamısı vaxtilə insanların ayı və günəşi doğrudan da canlı xilqət kimi tələqqi etməsi ilə əlaqədardır. Dilimizdə bu günün özündə belə işlənən **Gün haqqı, Günün qabağınca gəlməmisən ki**" və s. bu kimi ifadələr işlənmə tezliyinə görə olduqca fəaldır." **[5,167].** Məlumdur ki, qədim çağ dövrünün insanları yeri, göyü, suyu, odu Günəşi və Ayı müqəddəs varlıqlar hesab edərək, onlara and içmişlər.Əcdadlarımızın oda, günəşə olan inam və etiqadlarını mifoloji təsəvvürlərlə əlaqələndirən tədqiqatçı Mirəli Seyidov yazır: "Türk xalqlarının mifolojisinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi aydınlaşdırır ki, əski türkdilli insanlar Günəşə, oda tapınmış və hətta Günəşi tanrı kimi tanımışdır."[**12, 249].** Qədim çağ insanının mifoloji təsəvvürlərində göy həm də allahların məskəni olmuşdur. Bəllidir ki, qədim türk düşüncəsində də Göy özü Tanrı statusunda çıxış etmişdir. Göy, həm də orada mövcud olan Günəş, Ay və ulduzların məkanıdır. Dünya xalqlarının mifologiyası Günəş və Ayla bağlı mifoloji təsəvvürlərlə zəngindir. Bu səma cisimləri həm də insanların ilk səcdə obyektlərindən olmuşlar. İnsanların həyatında mövcud olan müxtəlif inamlar tarixin müəyyən çağında yaransa da Günəş və Ay inamından heç də qədim olmamışdır. "Günəşin səhərlər, Ayın gecələr çıxması, ətrafa nur və istilik saçmaları hadisəsinimüşahidə edən insanlarüçün bu hal, ilk növbədə, anlaşılmaz idi. Onlar hər gün Günəşin doğmasını təmin etmək üçün qurbanlar kəsər, müxtəlif ayinləri icra edərdilər. Məlumdur ki, qədim türk tayfaları olan hunlar və gidanlar da Günəşə, Aya sitayiş etmişlər."[**8,29s].** Məhz o andan etibarən ibtidai təsəvvürlərdə ilk andlar yaranmışdır. Məsələn, **And olsun bu suya, Bu günəşə and olsun, Bu günəşə kor baxım, əgər, yalan deyirəmsə, od haqqı, göy haqqı, yer haqqı, ay haqqı** və s.

b)Maddi nemətlərə (bərəkətə) içilən andlar.

Tarixən cənubi Qafqaz ərazisində məskunlaşmış Azərbaycan xalqı özünün yüksək təsərrüfat həyatını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Zaman keçdikcə, əkinçilik mədəniyyətinə yiyələnən qədim əcdadlarımız onların gündəlik ərzaq ehtiyaclarını təmin edən torpaqla yanaşı, əldə etdikləri maddi nemətləri əziz tutaraq, torpaqdan aldıqları maddi nemətlərə görə ona sonsuz şükranlıq əlaməti olaraq, and içmişlər Məsələn, **Çörək haqqı, "Duz haqqı," "Bərəkət haqqı," "Torpağın bin- bərəkəti haqqı," "Unun- urvan haqqı," "Süfrənin bərəkəti haqqı," "Süfrən haqqı," "Çörəyin bərəkətinə and olsun,""Duz- çörəyə and olsun"**və s.

c) Ailə üzvülərinə aid edilən əziz adamlarla bağlı içilən andlar. Ailə cəmiyyətə qırılmaz tellərlə bağlıdır. O bəşəriyyətin özəklərindən birini təşkil edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, onunla birlikdə ailə də inkişaf edir. Deməli, ailəni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər nikah, qan qohumluğu, məişət birliyi və ailə üzvüləri arasındakı münasibətlər sistemindən ibarətdir. Belə ki,valideynlər ilə övladlar, qardaşlar ilə bacılar arasındakı olan özünəməxsus münasibətlər sistemi ailənin əsas əlaqələrini müəyyənləşdirir. Qədim insanların ailə haqqındakı ilkin təsəvvürləri genişləndikcə, ailənin əsas tərkib hissəsini təşkil edən ata, ana, bacı, qardaş eyni zamanda həmin ailəyə yaxın olan digər əziz adamlarla da bağlı andlar yaranmışdır. Məsələn, "**Atanın canı üçün," "Bacım canı," "And olsun balamın canına**," **"Dayım canı," "Əmim canı**" və s.

ç) Əski zamanlarda etiqad edilən pir və ziyarətgahların, Allahın, İslam dininin müqəddəs kitabı olan Quranın, peyğəmbərlərin və imamların adlarına içilən andlar. Dünyanın bir sıra xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da islamaqədərki dövrdə bir çox qədim dini inamlar, etiqadlar mövcud olmuşdur. Erkən dini təsəvvürlərdə insanlar arasında təbiətin bir parçası olan daşların və ağacların magik qüvvəsinə inam güclü olmuşdur. Qədim inama görə, daşlar müalicəvi xüsusiyyətlərə də malik idi. Məsələn,"Dalaq daşı","Öskürək daşı", "Göbək daşı" və s. Məhz bu səbəbdəndir ki, etiqad edilərək, hamı tərəfindən "müqəddəs yer" kimi qəbul edilmiş bu kimi məkanlar, xüsusi daşların və yaxud ağacların ətrafı hesab olunarmış. İndinin özündə belə, xalq kütlələri tərəfindən ziyarətgah kimi etiqad edilən həmin yerlər, **pir** adı ilə məşhurdur. Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşünə söykənən, qədim ziyarətgahlarımıza və pirlərimizə içilən andlar hələ də xalqımız arasında yaşamaqdadır. Sözü gedən müqəddəs yer adları ilə bağlı yaranmış nümunəyə diqqət yetirək; **And içirəm, sözümdə yalan olarsa, daşa dönüm!, O pirə and olsun ki mən günahsızam**! Cəmiyyətin sonrakı inkişaf mərhələsində İslam dini görüşlərilə bağlı andlar meydana gəlmişdir. "Allah haqqı", "Peyğəmbərlər haqqı", "Quran haqqı", "Qıldığımız namaz haqqı", "Kəbə haqqı", "Allahın birliyinə and olsun" və s.

Vaxtı ilə ibtidai insanlar arasında **anda** çox güclü inam olmuşdur. İçilmiş andı pozmaq bağışlanmazmış. Odur ki, onlar ölümü yalan yerə and içməkdən üstün tutmuşlar. Beləliklə, mifoloji düşüncəyə söykənən bu əski andın izləri Azərbaycan xalq nağılları, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızda da bizə gəlib çatmışdır. Qədim və çox zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının möhtəşəm sənət abidəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" şifahi xalq yaradıcılığımızın nadir inciləri sırasındadır. Bu eposda xalqımızın əsrlər boyu qazanmış olduğu milli- mənəvi dəyərləri, adət- ənənələri, yaşam tərzi və eyni zamanda əcdadlarımızın etnik- mifoloji düşüncəsində özünə möhkəm yer tutmuş, əski inanclar sistemi də öz əksini

tapıb.Qeyd edək ki, biz dastanın müxtəlif boylarında rast gəldiyimiz andlar dini təsəvvürlərə qədərki nümunələri daha çox əks olunmuşdur. Məsələn, "Qılıncıma doğranayım, okuma sancılayım," "Torpaq kimi sovrulayım" və s. kimi andlarda silah növlərinə və torpağa andiçmə özünü göstərir. Eposda andın iki tipinə rast gəlirik. Hər iki tip həqiqəti üzə çıxarmaq məqsədinə xidmət edir. Birincisi, dastanın boylarında andvermə yolu ilə həqiqət üzə çıxır. İkinci tip isə xalqın işlək dilində, sonrakı dövrlərdə isə aşıq poeziyası nümunələrində və orta əsr məhəbbət dastanlarında özünü göstərir. Bu baxımdan dastanda öz əksini tapmış andiçmələr xüsusi səciyyə daşıdığı üçün biz abidənin " İç Oğuza Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy"undan aşağıdakı nümunəni verməyi lazım bilirik. Məlum olur ki, Boz oxlar və Üç oxlar eyni vaxtda yığılıb gəldikdə Qazan xan evini yağmaladırmış. Bir dəfə Qazan xan evini yalnız Boz oxlara yağmaladır. Üç oxlar tirəsi bundan inciyib, Qurana and içib Qazana düşmən kəsilirlər. Lakin onlar Bamsı Beyrəkdən qorxduqları üçün Qazan xanın üstünə hücum etməkdən çəkinirlər. Hiylə ilə Beyrəyi apartdırıb ona da and içdirməklə öz tərəflərinə çəkmək istəyirlər. Lakin o, buna razı olmur. Əksinə, Qazana dönük çıxmayacağını bildirir.

Aruz aydır:"Həb şol oturan bəglər Qazana asi olduq, and içdik." Müshəf gətürdilər, "Sən dəxi and iç!"- dedilər."Qazana mən asi olmazam"deyü and içdi. Soyladı, aydır:

Mən Qazanın nemətini çoq yemişəm,
Bilməzsəm, gözümə dursun!
Qaracuqda Qazılıq atına çoq yilmişəm.
Bilməzsəm, mana, tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çoq geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Ala bargah otağına çoq girmişəm,
Bilməzsəm, mana zindan olsun!
Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil!- dedi.**[7,166].**

Bəllidir ki, tarixən insanlar arasında formalaşmış dini təsəvvürlərin də şifahi yaradıcılığa güclü təsiri olmuşdur. Belə ki, qədim çağ insanının mifoloji dünyagörüşündə erkən dini təsəvvürlərlə yanaşı, daha sonralar yaranmış İslam dini ilə bağlı ehkamlara, Allaha, onun peyğəmbərlərinə,imamlarına və müqəddəs hesab etdikləri ziyarətgahlara qəlbən inanmışlar. Söylədyimiz bu fikirlərə misal olaraq Aşıq Ələsgər ocağının yetirmiş olduğu, çox qısa, lakin zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, Aşıq Novrəs İmanın yaradıcılığında rast gəlirik. O aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərinə müraciət edərək, təkrarsız sənət inciləri yaratmışdır.Yeri gəldikcə isə öz şeirlərində xalq ədəbiyyatının arxaik janrlarından sayılan **andlardan** poetik yaradıcılığında

geniş istifadə etmişdir. Aşığın ”Bağışla məni” bayatılı qoşmasından bir nümunəyə diqqət yetirək:

Yerin, göyün, ərşin, kürsün nizamı,
Əvvəl, bu cahana bağışla məni!
Alimlər dilində, mömün əlində
Oxunan Qurana bağışla məni!

Biçarə İmanam, ey kərəm kanı,
Bilirəm, axırda dünyadı fani.
Rəhm eylə, bəndənin çoxdu üsyanı,
Cənnəti- Rizvana bağışla məni! [**10, 23-25].**

Özünəməxsus zənginliyi ilə seçilən Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı qədim bir tarixə malikdir. Xalqımız Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq, Ağ Aşıq (Allahverdi), Aşıq Valeh və Şəmkirli Aşıq Hüseyn kimi neçə-neçə saz- söz sənətkarları yetirmişdir. Bunların hər biri öz gəlişilə istər Azərbaycan aşıq sənətinə, istərsə də aşıq poeziyasına yeni bir təravət gətirmişdir. Belə qüdrətli şair-aşıqlardan biri də Aşıq Ələsgərdir. Zəngin yaradıcılığı ilə Göyçə aşıq mühitində yeni bir məktəb yaratmış, dünyaca məşhur olan qüdrətli el sənətkarı Dədə Ələsgərin bənzərsiz sənət incilərindən “Telli” rədifli qoşmasına diqqət yetirək:

Ələsgərəm, şad olmadım dünyada,
Səni gördüm, dərdim oldu ziyada.
Üzün bəri döndər, ay mələkzada,
Səni and verirəm peymana, Telli! [**1, 77].**

Bu poetik nümunədə işlənmiş **“Səni and verirəm peymana, Telli!”** ifadəsi anddır. Aşıq nə vaxtsa, keçirdiyi saz- söz məclisiərinin birində bu məşhur qoşmasını Telli adlı bir gözələ bədahətən söyləmişdir. Lakin böyük sənətkarın nakam sevgi taleyindən bir az küskün, bir az da gileyli ürək titrədən nidalarını xatırlatmırmı? Maraqlıdır ki, sevgilisinin həsrətini çəkən aşiq sevgilisi onunla görüşsün deyə, aralarında bağlanmış **əhdi- peymana** and verir. Beləliklə, Aşıq Ələsgər əhdi- peymanı **andın** ən yüksək məqamı hesab etmişdir.

Göyçə aşıq mühitində şöhrət tapmış və bu sənətdə müstəsna xidmətlərilə seçilən Aşıq Nəcəf Ələsgər ocağının istedadlı nümayəndələrindən sayılır. O, ustad aşıq kimi öz fitri istedad və bacarığına söykənərək, bir çox aşıq şeiri şəkillərində uğurlu əsərlər (qoşma, qoşayarpaq qoşma, təcnis, gəraylı, divani və müxəmməslər yaratmağa müvəffəq olmuşdur.) Aşıq Nəcəf eyni zamanda

aşıq ədəbiyyatının ən yaxşı bilicilərindən sayılırdı.Ustad aşığın yaradıcılığında Azərbaycan ağız ədəbiyyatının arxaik janrlarından sayılan andlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Poetik nümunədə oxuyuruq:

Ay qaraqaş, əyil, öpüm üzündən,
And verirəm, qardaşının canına.
Anlayıram sənin kəc baxışından,
Susayıbsan sən aşığın qanına. **[4,19].**

Bəllidir ki, əski çağ insanının birgəyaşayışı (qəbilə, tayfa) və eyni zamanda ailə münasibətləri zəminində formalaşan, nisbətən dar çevrəli, qohumluq, doğmalıq və şəxsi münasibəti ifadə edən andlar da çoxluq təşkil edir. Təhlilə cəlb etdiyimiz poetik nümunədəki and məhz bu qəbildəndir. Qoşmanın ikinci misrasında ifadə edilən **"And verirəm, qardaşının canına"**ifadəsi anddır. Bu andiçmə iki sevgilinin nə vaxtsa öz aralarında baş vermiş incikliyin aradan qalxmasına xidmət edir.

XIX əsr Göyçə aşıq mühitinin yetirmiş olduğu ustad aşıqlar içərisində Aşıq Musanın adı və sənəti indinin özündə də dərin hörmətlə xatırlanır. Aşıq Musa 1830- cu ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində dünyaya gəlmişdir. Musanın uşaqlığı Aşıq Ələsgərlə birgə keçmiş, dostluqları ömürlərinin sonunadək davam etmişdir. O, belə zəngin və yüksək səviyyəli aşıq mühitində yetişdiyindən çox tez parlamış və qısa müddətdə Göyçənin sayılıb- seçilən saz- söz ustadlarından birinə çevrilmişdir. Musanın sənətkar şöhrəti qısa zamanda Türküyə, İran, Dağıstan və başqa ərazilərə yayımışdır. Qeyd edək ki, ustad aşığın "Aşıq Musa və Mələknisə" adlı dastanı və eyni zamanda aşıq şeirinin əksər şəkillərində bir- birindən gözəl gəraylı, qoşma, təcnis, divani və müxəmməs kimi mükəmməl sənət inciləri yaratmağa nail olan sənətkar daha çox müxəmməs ustası kimi məşhur olmuşdur. İstedadlı sənətkar zəngin şeir yaradıcılığında yeri gəldikcə, Azərbaycan xalq ədəbiyyatının arxaik janrlarından sayılan **andlardan** da geniş şəkildə istifadə etmişdir. Aşığın "Aparma" rədifli qoşmasına diqqət edək;

Tellərində şana, əlində həna,
Toyumu yas edib, döndərmə qana.
And verirəm ərşə, kürşə, asmana,
Əldən alıb şux nigarım aparma.
Araz, axma, Araz, yarım aparma! **[3,450].**

Sevgilisi Mələknisəynən Göyçəyə gedərkən Araz çayını keçməli olurlar. Bu zaman Mələknisənin atı yıxılır, onu çayın gur suları qoynuna alır. Baş vermiş təbii hadisədən təsirlənən Aşıq Musa canından əziz bildiyi

sevgilisi Mələknisənin Arazın daşqın sularından xilas olunması üçün gah Araza yalvarır, gah da daşqın sakitləşsin deyə, onu yerə, göyə, asimana and verərək,-deyir: "And verirəm ərşə, gürşə, asmana, əldən alıb ixtiyarım aparma!"

XIX əsr Göyçə aşıqları və el şairləri içərisində öz fitri istedadı ilə fərqlənən sənətkarlardan biri də Məmmədhüseyndir. O, Göyçə mahalının Daşkənd kəndində anadan olmuşdur. Məmmədhüseynin saz çalması dəqiq məlum olmasa da, o xalq arasında aşıq yox, şair kimi tanınmışdır. (Qeyd İslam Ələsgərindir) "El şairi kimi fəaliyyət göstərən Məmmədhüseynin yaradıcılığı o qədər güclü təsir imkanlarına malik olmuşdur ki, özü şəxsən aşıqlıq etməsə də, onun sözlərini bütün Göyçə aşıqları öz repertuarlarının tərkib hissəsi kimi aktiv şəkildə istifadə etmişlər. Bu mənada onun yaradıcılığı XIX əsr Göyçə ədəbi mühiti üçün ciddi bir qaynaq rolunu oynamışdır."**[6, 173].** Ustad sənətkarın əldə edilən şeirləri içərisində qoşma, gəraylı, təcnis, divani, cığalı təcnis və s. sübut edir ki, o, aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərində çox gözəl sənət inciləri yaratmışdır. Qüdrətli el şairinin istər mövzu, istərsə də məzmun və forma baxımından diqqət çəkən poeziya nümunələrində yeri gəldikcə, arxaik janrlarımızdan da istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Şeirlərindən göründüyü kimi, olduqca təbli, coşqun və dərin zəkalı bir sənətkar olmuşdur. Söylədiklərimizə misal olaraq, ustadın "Gozəl" rədifli qoşmasında oxuyuruq:

Hüsnünə müştaqam doymaram səndən,
O püstə dəhandan, o şirin dildən.
Tutmuşam yaxanı, qoymaram əldən.
Dərdimə dərmanı alınca, gözəl.

And olsun Tanrıya- o paki nura,
Üzünü görməsəm, getmərəm gora.
Fəqir Məmmədsöyün düşübdü tora.
Mələr ahu kimi dalınca, gözəl **[9, 218]**

Şeirin məzmunundan göründüyü kimi, məşuqunu dərin bir məhəbbətlə sevən aşiq hətta, onun bənzərsiz gözəlliyinə müştaq olmuş yəni sevgilisini hər zaman arzulayan, ona doğru can atan vəfalı bir aşiq kimi poetik nümunədə təsvir olunmuşdur. İstəklisi onun saf məhəbbətinə inansın deyə, o Tanrının "pak nuruna" and içərək, "Üzünü görməsəm, getmərəm gora" söyləyərkən aşiqin qəlbində sevdiyi gözələ qarşı böyük bir inam hissi və yəqinlik duyğusu yaşamaqdadır. Məhz o inam hissidir ki, sevən vəfalı bir insanı həsrətinə qovuşmadan onu ölümə təslim etmir. Deməli, bu qoşmada işlənmiş **and** sevgilisini dünyalar qədər sevən bir gənc aşiqin öz məşuquna qəlbində bəslədiyi həqiqi məhəbbətini öz andı ilə təsdiqləyir.

Aşıq Əli Ələsgər ocağının yetirmiş olduğu yaradıcı aşıqlardan olub. O, Aşıq Ələsgərin qardaşı Məşədi Salahın nəvəsidir. Gənc yaşlarından aşıq sənətinə böyük maraq göstərən Əli uzun müddət Aşıq Talıbın və Aşıq Nəcəfin yanında şəirdlik etmiş, bu sənətin sirlərinə dərindən mənimsəmiş və el arasında kamil bir aşıq kimi tanınmışdır. Aşıq Əli gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. Qeyd edək ki, ustad aşığın şeir yaradıcılığı olduqca rəngarəngdir. O aşıq şeirinin qoşma, gəraylı, təcnis və divani kimi janrlarına müraciət edərək, bir- birindən məzmunlu poetik nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Biz aşığın şeirlərini nəzərdən keçirərkən, onun da digər aşıqlar kimi arxaik janrlardan yetərincə istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Söylədiklərimizə nümunə olaraq, aşığın "Sənsiz yaman darıxdım" adlı qoşmasında oxuyuruq;

Üç ay on gün keçdi görüşümüzdən,
Sənsizlədim, sənsiz yaman darıxdım.
Müştərisiz qalan dəyirman kimi,
Dənsizlədim, sənsiz yaman darıxdım.

Sirlər agahdı qadir- sübhana,
And içirəm haqqa, dinə, ərkana.
Bu aləmdə dönüb şeyx Sənana,
Dinsizlədim, sənsiz yaman darıxdım. **[2, 262].**

Yuxarıda qeyd olunan qoşmadan verilən nümunədə bizə aydın olur ki, son görüşlərindən keçən üç aydan artıq bir müddətdə sevgilisi üçün darıxan və onun həsrətini çəkən bir aşiqin keçirdiyi həsrət dolu yaşantıları öz əksini tapıb. Özünün söylədiyi kimi "Sirlər agahdır qadir- sübhana" yəni, onun sevgilisinə olan sonsuz məhəbbətindən Allahın da xəbəri var. Lakin o bu sevgisi yolunda Şeyx Sənan kimi lazım gələrsə, dinindən belə dönməyə hazırdır. Tarixən insanlar müqəddəs bildikləri varlıqlara inanıb and içmişlər. Bu cür andlarda nəzərdə tutulmuş müəyyən bir işi, məsələni yerinə yetirmək qətiyyəti hökm kimi söylənir. Məhz bu səbəbdəndir ki, lirik qəhrəman öz sevgilisinə qarşı ürəyində bəslədiyi sonsuz məhəbbətini ona inandırmaq üçün haqqa, dinə və ərkana and içir.

Azərbaycan xalqının mifoloji düşüncəsində özünə möhkəm yer tutmuş andlar ağız ədəbiyyatımızın ilkin arxaik janrları sırasındadır. Söz yox ki, arxaik janrların folklorşünaslığımızda az tədqiq olunması bu mövzunu aktual olaraq, diqqət mərkəzində saxlayır. Qədim çağ insanının ilkin inam və etiqadına söykənən andlar bu gün də insanlar arasında yaşamaqdadır. Uzaq keçmişimizdən yol alaraq, günümüzə qədər gəkib çıxan andların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən tarixi inkişaf mərhələsindəki mifoloji görüşləri,

həyat tərzi və məişəti dayanır. Aparılan tarixi müşahidələr sübut edir ki, söylənmiş hər hansı fikirdəki mahiyyətin yalan yox, doğru olması andiçmə ilə təsdiqlənmişdir. Bu səbəbdən də tarixən andiçməyə ciddi yanaşılmışdır.- Göründüyü kimi, bu məqalədə andlar Göyçə aşıq şeiri istiqamətində ilk dəfə olaraq elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Beləliklə, andların arxaik janr kimi Göyçə aşıq poeziyasında işlənmə miqyası uğurlu tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq- Qərb" nəşriyyatı, 2004, 400 səh.
2. Ələsgər ocağı. Şeirlər. Bakı,Yazıçı nəşriyytı,1991, 294 səh.
3. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı,"Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012, 600 səh.
4. Göyçəli Aşıq Nəcəf. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, səh.202.
5. İsmayılov Hüseyn. Göyçə aşıqları və el şairləri, I cild, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2006, 492 səh.
6. Qurbanov Nail. Azərbaycan folklorunda mifoloji- kosmoqonik görüşlər. Bakı,"AFpoliQRAF" mətbəəsi, 2011, 143 səh.
7. Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1983, 326 səh.
8. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı I cild, Bakı, "Çıraq" nəşriyyatı, 2009, 609 səh.

Искендеров Балакиши

Отражение архаических жанров в ашугской поэзии Гёйча

Резюме

Клятвы, занимающие прочное место в мифологическом сознании азербайджанского народа, входят в начальный архаический жанр устной литературы. Безусловно, малоизученность архаического жанра в нашей фольклористике делает её актуальной, притягивает к себе внимание. Клятвы, опирающиеся на первичную веру и убежденность человека древности, и сегодня живут среди людей. С каждой клятвой, которая дошла до нас из глубокого прошлого, стоят мифологические воззрения определенного исторического развития, образ жизни и быта. Проведенные исторические наблюдения доказывают, что клятвы подтверждали, что сущность высказанной мысли является правдой, в не ложью. С этой точки зрения к клятвам всегда относились серьёзно.

Как видно, в этой статье впервые в области ашугской поэзии Гёйча к научному исследованию привлекаются клятвы.

Таким образом, в результате успешных исследований определены масштабы употребления клятв как архаического жанра в ашугской поэзии.

Isgandarov Balakishi

Reflection of Archaic Genres in Goycha Ashug Poetry

Summary

Oaths have significant place in Azerbaijani people's mythological thinking and they are one of archaic genres of our oral literature. Undoubtedly, lack of research of archaic genres in our folklore studies keeps the subject in the spotlight as an actual theme. Oaths which derive from initial beliefs and faiths of humans of ancient times are used even today. On the basis of every oath which came to us from the distant past there are mythological views, lifestyle and welfare during the certain stage of historical development of our nation. Historical observations prove that an expressed word was affirmed by swearing in order to show if it was true or not. Therefore, historically, oaths were taken seriously. As it seems, in the article oaths are involved in research as Goycha ashug poems for the first time. Thus, usage scale of oaths as archaic genre in Goycha ashug poetry is clarified in the result of successful research.

Rəyçi: **Aslan Bayramov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏADƏT BƏŞİROVA
Azərbaycan Dillər Univeristeti
bashirovaseadet@gmail.com

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MUSA YAQUB YARADICILIĞI

Açar sözlər: kredo, meditativ, poeziya, daş
Keywords: direction, medidativ, poetry, stone
Кключевые слова: направление, созерцательный, поэзия, камень

60-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni keyfiyyət mərhələsi, yeni mərhələnin başlanğıcı olan bir dövrdür. İnsan amilinə, şəxsiyyətin daxili dünyasına artan maraq ayrı-ayrı ədəbi janrların, o cümlədən poeziyanın inkişafına əsaslı təkan vermişdir. Musa Yaqub yaradıclığı Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən bir yoldur. (3, 19). Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının 60-80-ci illərinə təsadüf edir. 60-80-ci illərin poeziyasının novator keyfiyyətləri poeziyamızın keçdiyi yolun tarixi ənənələri ilə bərabər, özündən əvvəlki mərhələnin təcrübəsinə söykənir. (5, 146). Bu dövrdə iki əsas şeir təmayülü müəyyənləşir:

a) Fəlsəfi-intellektual
b) Lirik-romantik

Poetik istiqamətin yaradıcılıq üslubunu və estetik problemləri nəzərə alaraq, M.Yaqubun yaradıcılığı lirik-romantik şeir təmayülünə daxil edilir. Azərbaycan xalqının milli mənəviyyat, təfəkkür və intellekt ənənəsi öz əksini XX əsrin 60-ci illərindən təkrarsız, orijinal üsluba malik, çağdaş şeirimizin ən önəmli simalarından olan şair Musa Yaqubun poeziyasında tapır. Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin, Seyid Əzim Şirvaninin, Sabirin varisi rolunda çıxış edir. Hər bir istedadlı şairin fərdi üslubu öncə klassik poetik ənənələr və onun yaşadığı dövrün üslublarının təsiri ilə formalaşır. Bu ənənələrin müqavimətini dəf etdikdən sonra şairin özünəməxsus üslubu yaranır. (5, 144). Musa Yaqub dili sadə, axıcı, müdrik görsənməkdən uzaq olsa da, öz şair fəhmi ilə sufi fənasına və ekzistensializmə gəlib çıxdı. (3, 42). O, poeziyamızın böyük şairi, rəssamı və bəstəkarıdır. Onun bütün yaradıcılığı fəlsəfədir. Əgər öz şeirlərində təbiət və cəmiyyətin bütün tərəflərini, qanunauyğunluqlarını məharətlə qələmə alıb oxuculara çatdırırsa, onda Musa Yaqub elə fəlsəfədir. (3, 44). Poeziyada təbiətlə bağlı problemlər ön plana çəkilməyə başladı. Təbiətin mühafizəsi problemi hələ Səməd Vurğunun "Muğan" poemasında qaldırılmışdır. (5, 198). Musa Yaqub yaradıcılığında əsas qayə təbiət və insandır. Onun ən yaxşı təbiət şeirlərinin təhlili yolu ilə belə bir fikir ön plana çəkilir ki, təbiətə balta çalmaqla insan öz-özünə, öz nəslinə balta çalmış olur. Təbii fəlakətlər mənəvi fəlakətlərə gətirib çıxarır. Təbiət

insanların ən etibarlı yuvası, qoruyucusudur. Təbiəti tədqiq edərkən, Musa Yaqub obrazlı desək, özünü tədqiq edir. Təbiət dünyası ilə şairin qəlb dünyasının ahəngindən yeni-ətraf aləmin tamamilə yeni görünümü ortaya çıxır. Şairin lirikası fəlsəfi dolğunluq qazanır. Təbiət simvolikası şairin fəlsəfi düşüncələrinin materiyasına daxil olaraq onların açılmasında vacib komponentə çevrilir. Həyatın bütün xöşbəxtlikləri və bədbəxtlikləri təbiətin simasında təcəssüm olunur. Təbiət-milli mənəvi dəyərlərin və eləcə də, həyatın özünün başlıca oriyentri kimi şairin yaradıcılığında əksini tapır. Onu təbiət fəsillərini bir insan kimi danışdıran, özünü də onlara həmdərd bilib, yaralarına məlhəm olmağa çalışan şairi quş dili bilən Süleyman peyğəmbərə bənzətmək olar. Şairin fiziki-poetik hikməti sonsuzluğa zəmanət verir. Poetik fikir yenidən doğulur və rəmzləşir, xırda nəsnələr bütövləşir və ümumi çəkidə məkanlaşır. O, doğma diyarın hər daşını, ağacını, çiçəyini, çayını şeirə çevirən poetik söz ustasıdır. Bu əzəli və əbədi mövzu onun yaradıcılıının əsas qayəsini təşkil edir. (3, 19)Musa Yaqub şəxsiyyəti ilə fərdi bədii yaradıcılığı bir-birini təsdiq edən müasir milli şairdir. Və onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığın bu aktual problemi kontekstində öyrənilməmişdir. Şairin üslub fərdiyyəti öz təbiiliyi və səmimiyyəti, orijinal poetik tapıntıları ilə müasir poeziya prosesində tamamilə seçilir. Onun araşdırılması nəzəri fikrin aktual problemidir. Musa Yaqubun poeziyası timsalında bu problemin həlli müasirlik kəsb edir. (2,11)"Daş" obrazı poeziyamızda sıx işlənən obrazdır və bu obraza ən yeni estetik mənanı ilk dəfə Əli Kərim, daha sonra isə Məmməd Araz verdi. Musa Yaqub da bu tendensiyanı davam etdirərək həmin obrazı, poetik detalı tamam yeni bucaqdan təzələdi və "bu dünyanın qara daşı göyərməz" misrası ilə sankı inqilabi çevriliş etdi. "Qara daş" poetik detalı bütünlüklə Musa Yaqubun şair psixologiyasının bünövrəsində duraraq onun poeziyasının üzünü ağardaraq poetik bəxtin ağ daşına çevrildi: (3, 48)

Leyləklərin çöp yuvası boş qalıb,
Bahar gedib, payız gəlib, qış qalıb.
Göy çəməndə ocaq yanıb, daş qalıb,
Bu dünyanın qara daşı göyərməz.

Araz boyu çox mənalar sezmişəm,
Elə bilmə əllərimi üzmüşəm.
Ürəyimə daş bağlayıb dözmüşəm.
Bu dünyanın qara daşı göyərməz.(3, 48)

Şairin "Dünyanın lələ dərdi" şeiri dövrümüzün yeni çalarlı poeziya nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir:

Ayrılığın yağdırdığı
O çiskinlər öldü, lələ

Eşqin şirin əzabları
O nisgillər öldü, lələ.
Eləsini, beləsini,
Eşqdə əzab şələsini,
Daşımağa səbir yoxdu. (3, 49)

Musa Yaqub poeziyaya öz üslubunu gətirib. O, təkrar olunmaz, orijinaldır, heç kimə bənzəmir. Mənim fikrimcə, o, müasir poeziyanın böyük şairi, rəssamı və bəstəkarıdır. Onun poeziyasında həmişə dirilik, doğmalıq, təbiilik var. Onun bütün ömür yolu sözün içindən keçib. O, başdan-ayağa, təpədən-dırnağa lirik şairdir, lakin onun lirikası meditativ lirikadır, fikirlə, həyatın fəlsəfəsi ilə yoğrulmuş lirikadır.(1,19)Musa Yaqubun şeir və poemaları əsasında milli bədii təfəkkürün predmetinə çevrilən ənənəvi mövzuların milli düşüncənin intibahına hesablanması, milli şüurun hərəkətinə təkan verməsi kimi mürəkkəb psixoloji yaradıcılıq prosesi nəzərdən keçirilir. Poeziyanın irimiqyaslı janrı olan poema Musa Yaqubun yaradıcılıq laboratoriyasının dərki baxımından maraqlıdır. Şairin poemaları xalqın epik təfəkkürü və janrın inkişaf qanunauyğunluqları baxımından da əhəmiyyətlidir. Onun "Sual", "Dünyanın lələ dərdi", "Qırqovulam, təkəm mən", "Köhnə dəyirmana sözüm", "Un işığı", "Hər məktubdan bir sətir" kimi poemaları yaradılmış bədii obrazların individual xüsusiyyətləri, lirik "mən" in özünəməxsus təzahürü və müxtəlif interpretasiya metodları ilə tədqiqata cəlb olunmalıdır. (3, 49). Ədəbi fəaliyyətə 1957-ci ildə "Azərbaycan" qəzetində çap olunan "İki qəlb, iki dünya" poeması ilə başlamışdır. Poemanın o vaxtkı dövr üçün olduqca maraqlı mövzusu və sujeti var idi. 1957-ci ildə Moskvada Ümumdünya Gənclər Festivalı keçirilmişdir. Bu faktdan istifadə edən Musa Yaqub guya festivalın iştirakçısı olmuş iki gəncin-bakılı tarzən Azadla, təbrizli müğənni Gülşənin sevgisini ritorik üslubda tərənnüm edir. Əslində, iki gəncin məhəbbəti fonunda Təbriz və Araz həsrətini, xalqımızın ikiyə bölünməsi faktını qabartmağa çalışır (3, 52). Mistik magik sujetlərlə işlənmiş "Min ilin bir gecəsi" poeması üçün kilid nöqtəsini Xeyir və Şərin mübarizəsi təşkil edir. Avesta və Zərdüştlük motivlərinin işləndiyi əsərlərin əksəriyyətində olduğu kimi, burada da iki Allah obrazı vardır. Lakin ədib qara div, iblis, adəm kimi fərqli mif motivlərinin qəhrəmanlarını bir yerdə toplamaqla sujet orijinallığı yaratmağa müvəffəq olmuşdur. M.Yaqub yaradıcılığında poetik paralellizm yaratmaq vasitələri nisbətən nəzəri planda düşünülüb. (7, 19). Simvolika onun yaradıcılığının bütün istiqamətlərinin açılmasında başlıca rola malikdir. Şairin bütün düşüncə və mühakimələrinin əsasında dayanan bu simvolik elementlər istənilən vacib fİkrin cilalanmasında önəmli yer tutur:

Təmizlik suyunda çimir çöl, çəmən,
Mərdlərin çiynində durur bu həyat.

Ulu təbiətim, yaman xəsissən,
Yaxşı adamları bir az çox yarat.(3,52)
Lap azalt dünyanın dövlət, varını,
Yax-şılar xeyrinə ömrü tarazla.
Ürəyin yaxşılıq damarlarını
Şaxələt bir az da, çoxalt bir az da.(3, 52)

Təbiət gözəlliklərini vəsf etmək, insan-təbiət-cəmiyyət münasibətlərini poeziyada başlıca tendensiyalardan birinə çevirmək istiqaməti Musa Yaqub yaradıcılığında həmişə rəğbətlə qarşılanmışdır. Musa Yaqubun şeirləri müstəqilliyimizin ehtiva etdiyi və müstəqilliyimizə gələn yolun ideya-estetik qayəsini özündə daşıyaraq bu günümüzə gətiribdir, elə bil bugün yazılıbdır. Şeirin fəlsəfəsi bir yana, şairin fiziki-poetik hikməti sonsuzluğa zəmanət verir. Şeirlərinin "Cəm" i onun şair "mən" in mahiyyətini aşkarlayır və omürlüyünün cizgilərini təşkil edir. Son illərdə yazdığı "Ömür şeiri" silsiləsində olduğu kimi:

Hanı o dünyanın dağ tərəfləri
Qızıldaş qayanın tac tərəfləri?
Ayağım dəyməmiş bir daş qalmadı,
Heyif, gücdən düşən o ayaqlara!

Onun şair "mən" inə təbiətin əbədiyyəti hopubdur:

Bu gün qalacağam özüm olmağa
Torpağın çiçəkli üzü olmağa,
Qalıram bir çeşmə gözü olmağa
Sən Allah, bu dəfə məni aparma.

Musa Yaqubun şeirlərində İnsan faktorunda "əbədi suallar"a cavablar axtarmaq istəyir; insandakı ən böyük tələbatlar azadlığın sərbəstliyinə, hüquqi bərabərliyin təminatına, klançılıq psixologiyasının məhvinə və ilaxıra yönəlmişdir. Etikada deyildiyi kimi: "Şübhəsiz "əbədi suallar" insanın öz mövcudluğunun sonunu dərk etməsi ilə stimullaşır.Musa Yaqub haqqında danışmaq dəryadan damcı götürmək kimi bir şeydir. Çünki onun bütün yaradıcılığı fəlsəfədir - təmizlik, saflıq, halallıq, insana və torpağa məhəbbət fəlsəfəsi. Bütün bunları dərk etmək üçün onun yaratdıqlarını oxumaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat qəzeti, Musa Yaqub, 13 avqust, 2016-cı il, səh.19
2. Musa Yaqub poeziyasında zaman anlayışı, 525-ci qəzet, 2016-ci il, səh.11

3.Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cilddə, I cild., “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 800 səh.
4.Nəsrin poetik axtarışları Fəxri Uğurlu, Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, Bakı 2016
5.Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər), Bakı-Mütərcim, 2009, səh.402
6.Şairin yeni şeirlərini əsas alan düşüncələr, 525-ci qəzet, 2016-ci il, 11 fevral, səh.4
7.Yaxşı ki, sən varsan, ay Musa Yaqub. Vaqif Yusifli, Ədalət, 2012, 12 may, səh.19.

С.Баширова

Творчества Муса Ягуба в поэзии Азербайджана
Резюме

Творчество Муса Ягуба занимает особое место в азербайджанской литературе. Его создание совпало с годами 60-80. Качественно новый этап азербайджанской литературы в 60-е годы, период, который является началом нового этапа. В поэзие Мусы Ягуба всегда живучесть, родстве, является естественность. Таким образом, главный фактор в создании природы и человека и уравнивает его творческую философию. Он является современная поэзия, поэт, художник и композитор. Его поэзия всегда живучесть, родство, имеет естественность. Перед лицом природы воплощено во все счастье жизни и несчастий. Природа-национальные и духовные ценности, а также творческая жизнь поэта, как это отражено в его главном ориентры.

S.Bashirova

Musa Yagub of creativity in Azerbaijan poetry
Summary

He holds a special place in Azerbaijani literature. His creativity in 60-80 years. A qualitatively new stage of Azerbaijani literature in 60 years, a period which is the beginning of a new stage. Musa Yagub's poetry always vitality, kinship, is naturalness. The main factor in its creation of nature and man and therefore called all of his creative philosophy. He is the modern poetry, poet, artist and composer. His poetry has always vitality, kinship, has a naturalness. İn the face of of nature is embodied in all of life's happiness and unhappiness. Nature-national and spiritual values, as well as the poet's creative life, as reflected in its main oriyentri.

Rəyçi: **Sofiya Mirzəyeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN ƏLİZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygunalizade@yahoo.com

FƏRİDƏDDİN ƏTTARIN "MƏNTİQÜT-TEYR" ƏSƏRİNDƏ "ŞEYX SƏNAN" DASTANI

Açar sözlər: Şeyx Sənan, mürid, dastan, məsihi qızı, eşq
Keywords: Sheikh Sanan, follower, epic, christian daughter, love
Ключевые слова: Шейх Санан, последователь, эпос, дочь месихи, любовь

Fəridəddin Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsərinin daxilində verilən ən maraqlı dastanlardan biri də "Şeyx Sənan" dastanıdır. Bu dastan 417 beytdən ibarətdir və Əttarın əsərləri arasında belə uzun və müfəssəl hekayə çox az tapılar. (4, s. 320) Bu dastanın təhlilinə keçəməmişdən qabaq əsərin hansı mənbə əsasında qələmə alınması, Şeyx Sənanın kim olması məsələlərinə aydınlıq gətirməyimiz yerinə düşər. İran alimlərinin gəldiyi yekdil qənaətə görə bu dastanın mənbəyi Əbu Hamid əl-Qəzzalinin "Töhfətül-müluk" ("Məliklərin töhfəsi") əsəridir. Əbdülhüseyn Zərrinkub yazır: "Əlbəttə, hekayəni Əttar yaratmamışdır, onun mənbəyi böyük ehtimalla Qəzzalinin "Töhfətül-müluk" rəvayətidir, "Məntiqüt-teyr"inin məzmununu Qəzzalinin "Risalətüt-teyr"indən əxz edən Əttar yəqin ki, Şeyx Sənanın məzmununu da onun başqa bir əsərindən iqtibas etmişdir". (1, s. 217)"Töhfətül-müluk" əsərinin Qəzzaliyə aid olması haqqında təqdiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi olsa da, Bədiüzzaman Foruzanfərr yazır: "İstər bu kitab həqiqətən Qəzzalinin əsərlərindən olsun, istərsə də başqa birisi yazsın, Əttar "Məntiqüt-teyr"i nəzmə çəkməmişdən qabaq V əsrin sonları və ya VI əsrin əvvəllərində (XII əsrin sonları-XIII əsrin əvvəlləri) yazılmışdır və Şeyx Sənan hekayəsi Əttarın dediyinə uyğun şəkildə bu kitabda olduğuna görə belə bir nəticə əldə olunur ki, bu hekayə "Məntiqüt-teyr"in nəzmindən qabaq farsdilli mətnlərə yol tapmış, Əttar onu özündən yaratmamış və İbn Səqqa dastanını da təhrif etməmişdir. Bizim şeyximizin mənbəsi fars mətnlərindən həmin kitab ya onun bir hissəsi olmuşdur". (4, s. 332)Şeyx Sənanın şəxsiyyətinin kim olması haqqında da təqdiqatçılar qəti fikrə gələ bilməmiş və bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bir ehtimala görə Şeyx Sənan Xaqaninin "Tərsaiyyə" qəsidəsində adı çəkilən İbn Səqqadır. (1, 214)

بدل سازم به زنار و به برنس
ردا و طیلسان چون پور سقا

Zünnar və məsihi papağını ürəyimə uyğun edərəm
Səqqa oğlu kimi əba və qazi libasından. (1, 419)

"Başqa bir dastan da vardır ki, onda Abdullah Əndəlusi adlı bir şeyx təqribən Şeyx Sənan dastanına eyni olan sərgüzəştə mübtəla olur. Bu Abdullah Əndəlusinin də, həmin hekayətə əsasən, Şeyx Sənan kimi çoxlu müridləri olmuşdur, Cüneyd kimilər onun müridləri və şagirdləri sırasında vardır. Cüneydin şeyxləri arasında Abdullah Əndəlusi adlı bir kəs olmadığına görə tədqiqatçıların bəzisi Şeyx Sənan dastanının onunla əlaqəsini qəbul etməmişlər və İmam Qəzzaliyə aid olan "Töhfətül-müluk" adlı bir kitabda olan hekayəyə əsasən Şeyx Sənanı Əbdürrəzaq Sənani bilmişlər". (1, 214)Əbdürrəzaqın adı Xacə Abdullah Ənsarinin "Təbəqatüs-sufiyyə", Hücverinin "Kəşfül-məhcub" əsərlərində yazılsa da, onun həyat hekayəsinin Şeyx Sənan dastanına oxşamadığı məlum olmuşdur. Bizim fikrimizcə, əgər Fəridəddin Əttar "Məntiqüt-teyr" əsərinin əsas süjet xəttini İmam Qəzzalinin "Risaltüt-teyr" əsərindən, Şeyx Sənan dastanını onun "Töhfətül-müluk" əsərindən götürmüşdürsə, Şeyx Sənanın da Əbdürrəzaq Sənani qəbul etməyimiz daha düzgün olar. Şeyx Sənan dastanının təhlilinə keçməzdən qabaq onun "Məntiqüt-teyr" əsərinin hansı hissəsində verilməsinə diqqət yetirməliyik. Bu dastan quşların şanapipikdən yolun necəliyini soruşmasından sonra gəlir. Şanapipik onlara belə deyir: "Quşlar şanapipiyin dilindən o sirləri eşidəndə və simurğa bağlılıqlarını biləndə hərarətlə işə başladılar və birləşdilər. Onlar şanapipikdən sülukun şərtini soruşdular. Şanapipik cavab verdi ki, aşiqliyin əlaməti cism və candan keçməkdir. Eşq yolunda nə maddi işlərə bağlanmaq, nə də mənəvi işlərə vurulmaq lazımdır. Candan keçməyin özü mətluba çatmaq deməkdir. Aşiq əmrə tabedir ki, məşuq nə buyurur? Eşq varlığın əsasıdır, axırı da dərddir. Dərddən məqsəd kamal tələbi və kamilləşmək yolunda çalışmaqdır. Şeyxin fikrincə Adəmin mələklərdən və müqəddəslərdən üstünlüyü bundadır ki, adəmin dərdlə birgə eşqi vardır, müqəddəslərin eşqi olsa da, dərdi yoxdur. Yolun çətinliklərindən qorxmaq lazım deyil, çünki mətlub böyükdür".

"Şeyx Sənan" dastanı verildikdən sonra isə quşlar püşk atmaqla şanapipiyi özlərinə bələdçi – pir seçirlər.

Əsərin qısaca süjet xətti belədir:

Şeyx Sənanın oxucuya tanıtdırılması, Şeyx Sənanın gördüyü qəribə yuxu, Şeyx Sənan və müridlərinin Rum ölkəsinə yollanması, Məsihi qızının gözəlliyinin vəsfi, Şeyx Sənanın Məsihi qızına vurulması, Gecənin təsviri, Müridlərin şeyx Sənana öyüd-nəsihət verməsi, Şeyx Sənan yarının yaşadığı küçəyə yollanması, Şeyx Sənanın qıza öz eşqini bəyan etməsi, Məsihi qızının Şeyx Sənanı dinsizliyə dəvət etməsi, Şeyx Sənan deyri-muğanda, Şeyx Sənan kafirlik yolunda, Məsihi qızın Şeyx Sənana donuz otartdırması, Şeyx Sənan müridlərinə qayıtmağı məsləhət bilməsi, Şeyxin Kəbədəki müridinin hadisədən xəbərdar olması, Müridin dostluq haqqında dedikləri, Müridlərin yenidən Ruma yollanması, Müridin Mustafanı (s) yuxuda

görməsi, Şeyx Sənanın tövbvə etməsi, Məsihi qızının yuxu görməsi, Məsihi qızın Şeyx Sənanın ardınca yollanması, Şeyx Sənana qızın halının ilham olunması, Məsihi qızının Şeyx Sənanın əli ilə islamı qəbul etməsi, Məsihi qızın islamı qəbul etdikdən sonra canını tapşırması, Eşq yolunun vəsfi.Fəridəddin Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsərini əvvəldən axıra kimi ilahi eşqin vəsfinə həsr olunduğunu desək, yanılmarıq. Çünki onun digər əsərləri ilə müqayisədə demək olar ki, bütün hekayələr ilahi eşq haqqında yazılmışdır. "Şeyx Sənan" dastanı da ilahi eşq haqqında olan hekayələrdən biridir. İlk baxışdan bu hekayənin şeyx Sənanın məsihi qızına olan eşqinin təsvirini görürük. Amma bütün dastanı oxuduqdan sonra gəldiyimiz qənaət belədir ki, bütün məsnəvidə olduğu kimi bu dastanda da Əttar ilahi eşqdən bəhs açır. Əsərin məzmununda verilən bir hissədə bizim gözümüz önündə məsihi qızına olan eşq deyil, Allaha olan eşqi nəzərdə tutsaq, görərik ki, şair necə də poetik bir tərzdə bunu qələmə almışdır. Burada Əttar nəzmə çəkdiyi cümlələrdə əslində qızın eşqini yox, Allahın eşqini tərənnüm etmək istəmişdir. Həmin hissə Müridlərin Şeyx Sənana nəsihət verməsi hissəsində çox gözəl verilmişdir. Dastanın qəhrəmanları Şeyx Sənan, məsihi qızı, onun dörd yüz müridi, Kəbədə olan mürid, Mustafa (s)-dır. Birinci hissədə Şeyx Sənan haqqında məlumat verilsə də, dastan Şeyx Sənanın bir neçə dəfə ardıcıl qəribə bir yuxu görməsi ilə başlayır. Belə ki, dörd yüz müridi olan bir şeyx yuxuda görür ki, Rum ölkəsində bir bütə sitayiş edir. Əsəri oxuduqca görürük ki, Əttarın büt adlandırdığı qəhrəman məsihi qızıdır. Əsərdə əsas məqsəd eşqin insanlara olan təsirini göstərməkdir. Təsadüfi deyil ki, Əttarın müəyyən etdiyi yeddi vadiyə "Həft vadiye eşq" ("Yeddi eşq vadisi") deyirlər. Bu dastanda Əttarın eşqə verdiyi tərifl ər aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Eşqdə möminlik və kafirlik yoxdur.

عشق را با کفر و با ایمان چه کار
عاشقان را لحظه با جان چه کار

Eşqin küfr və imanla nə işi var?
Aşiqlərin bir an canla nə işi var? (5, s. 66)

2. Eşqdə cavan və qoca yoxdur.

عاشقی را چه جوان چه پیر مرد
عشق بر هر دل که زد تاثیر کرد

Aşiqliyin nə cavanı, nə qocası
Hansı ürəyə eşq vurdusa, təsir etdi. (5, s. 75)

3. Eşq mömini kafir, kafiri dindar edə bilər.

گفت جز کفر از من حیران مخواه
هرک کافر شد ازو ایمان مخواه

Mən heyrandan küfrdən başqa bir şey istəmə
Kim ki, kafir oldu, ondan iman istəmə. (5, s. 73)

شد دلش از ذوق ایمان بی قرار

غم در آمد گرد او بی غمگسار

Ürəyi imanın zövqündən qərarsız oldu
Onun ətrafını qəm bürüdü, dərdinə şərik olmadı. (5, s. 88)

Əsərin qəribə bir gedişatı var. Əvvəl şeyx məsihi qızına vurulduğuna görə bütün dinindən üz çevirir. Sonda isə məsihi qızı islamı qəbul edir. Yaxud Şeyx Rum ölkəsinə müridləri ilə gəlsə də, onları qayıtmağa vadar edir. Amma müridlər başqa bir müridin məslərti ilə yenidən Ruma qayıdırlar. Yəni əsərdəki hadisələr çox dinamik və sürətlə cərəyan edir və oxucu hadisələrin gedişatını izləməkdə çətinlik çəkir. Burada əsərin əsas məqsədindən savayı bir çox məsələr də qoyulmuşdur. Həmin məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Heç bir insan başına gələcək bəlalardan xəbərdar deyil.
2. Bir tövbə yüz günahın üzərindən xətt çəkə bilər.
3. Dua ilə insanlara kömək etmək olar.
4. İnsan dindən üz çevirəndə ağıldan başqa elmi də əlindən alınar.
5. İnsan qırx gün, qırx gecə ixlasla Allaha ibadət etsə, onun üçün açılış olar.
6. Müridlər bütün əməllərində şeyxə tabe olmalıdırlar.
7. Bütə eşq onun məhvi ilə bitdiyinə, əbədi və əzəli olana eşq bəsləmək lazımdır. (4, s. 125)

Fəridəddin Əttarın "Məntüqüt-teyr" əsərinin əsas süjet xəttindən savayı müxtəlif məzmunlu hekayələr verilmişdir. Belə hekayələrdən biri də bizim müəyyən etdiyimiz yeddinci hissə ilə bağlıdır.

دردمندی پیش شبلی می گریست — شیخ پرسیدش که این گریه ز چیست
گفت شیخا دوستی بود آن من — از جمالش تازه بودی جان من
دی بمرد و من بمردم از غمش — شد جهان بر من سیاه از ماتمش
شیخ گفتا چون دلت بی خویش از اینست — این چه غم باشد، سزایت بیش از اینست
دوستی دیگر گزین ای یار تو — کو نمیرد تا نمیری زار تو
دوستی کز مرگ نقصان آورد — دوستی او غم جان آورد
هر ک شد در عشق صورت مبتلا — هم از آن صورت فتد در صد بلا
زودش آن صورت شود بیرون ز دست — و او از آن حیرت کند در خون نشست

Bir dərdli Şiblinin yanında ağlayırdı
Şeyx ondan soruşdu bu ağlamaq nədəndir
Dedi: Ey şeyx, mənim bir dostum vardı
Onun camalından mənim ruhum təzələnirdi
Dünən öldü və mən onun qəmindən öldüm
Dünya mənə onun matəmində qara oldu
Şeyx dedi: Ürəyin bundan qərarsızdırsa,
Bu nə qəmdir, sənə bundan artığı layiqdir
Başqa bir dost seç sən

Sən ölməyənə kimi o ölməsin
Ölüm nöqsanı olan dostluqda
Dostluğu canın qəmini artırar
Kim ki, surətin eşqinə mübtəla oldu
Həmin surətə görə də yüz bəlaya düşər
O surət tezliklə onun əlindən gedər
Və o buna heyrətlənib qana qərq olar.

Bu hekayədə Əttar demək istəyir ki, zahiri gözəlliyə aldanıb insanlarla dostluq etməyin axırı yoxdur. Buna görə də heç vaxt aradan getməyənə ürək bağlamaq lazımdır ki, o da Allahdır. Şeyx Sənan da məsihi qızının zahiri gözəlliyinə aldanıb ona görə dinindən-imanından uzaqlaşdı. Lakin sonda həmin gözəl məsihi qızı həyatını itirdi.

Əttarın əsərləri irfani mövzuda yazıldığına görə bu əsərlərdə cərəyan edən hadisələr də qeyri-adi vəziyyətlərdə baş verir. Burada hadisələrin üçü yuxu vasitəsilə göstərilir. Biri, Şeyx Sənanın Rum ölkəsinə getməsini neçə dəfə yuxuda görməsi, digəri müridinin Mustafanı (s) yuxuda görməsi, biri də Məsihi qızının yuxuda düz yola dəvət edilməsi. Bu yuxulardan yalnız birini real olaraq qəbul etmək olar ki, həmin dövrdə Peyğəmbər (s) artıq həyatda deyildi. Buna görə də Şeyx Sənanın bu bəladan qurtarmasını xəbər verməsini başa düşmək olar. Fikrimizcə, Əttar digər hadisələri yuxuda verməklə oxucusuna çatdırmaq istəyir ki, bu hadisə irfani aləmlə bağlı bir hadisədir. Ümumiyyətlə, övliyaların həyatından bəhs edən "Təzkirətül-övliya" əsərində də qeyri-adi hadisələrin yuxuda baş verdiyini görürük. İrfani mövzuda əsər yazan müəlliflərin çoxu bizim yaşadığımız həyatı onların göstərmək istədiyi həyatdan fərqləndirmək üçün yuxu aləmini seçirlər. Digər məsələ isə Şeyx Sənanın Ruma qayıtdığı zaman məsihi qızının vəziyyətindən agah olması da, irfani bir hadisədir. Əsərdə qeyd olunur ki, bu Şeyx Sənana sanki ilham olunmuşdur.

شیخ را اعلام دادند از درون
کامد آن دختر ز ترسایی برون
آشنایی یافت با درگاه ما
کارش افتاد این زمان در راه ما

Şeyxə daxildən elan etdilər
Ki, qız məsihilikdən çıxdı
Bizim dərgahımızla tanış oldu
İndi onun işi bizim yolumuza düşdü.

Bu dastanın əsas məqsədi haqqında Əbdülhüseyn Zərrinkubun fikirləri də çox maraqlıdır: "Hər halda Şeyx Sənan dastanı Əttarın onun əsasını hardan götürməsindən asılı olmayaraq rəmzi bir dastandır. Pak bir ruhun sərgüzəştidir ki, mənəvi dünyadan maddi aləmə enir, hətta özünün səmavi əsas və gövhərini unudur, maddi çirkinliklərə bulaşır. Amma qeybi cazibə

onu tapır, onu ülvi qərargaha, səfa və paklıq dünyasna aparır və nicat verir". (1, s. 220)Başqa bir yerdə oxuyuruq: "Şeyx Sənan hekayəsi də belədir: Şeyx islam dünyası, nur və səfa dünyasına aid olan pak bir ruhdur. Amma cismani eşq – bir qızın eşqi – onu maddə və günah, şərabxorluq və donuz otarmaqdan ibarət olan məsihi dünyasına çəkir, bağlılıqlar tələsinə salır, orada öz əslini, öz müsəlmanlığını, hətta öz şeyxliyini unudur. Amma o hər şeyi unutsa da, ilahi inayət onu unutmur, onun köməyinə tələsir, onu özündən alıb yenə də islam diyarına – parıltı və səfa dünyasına çəkir və aqibətini xeyirli edir". (1, 220)Əsərin qısa məzmunu ilə tanış olduqdan sonra belə qənaətə gəlirik ki, "Şeyx Sənan" dastanı həm eşqin vəsfi, həm də pirin məqamının ucalığının bəyanı üçün verilmişdir. Bunlar Fəridəddin Əttarın Simurğ, yeddi eşq vadisi, pir, mürid məsələlərinə öz irfani baxışlarının təzəssümüdür. Yeddi eşq vadisini keçmək üçün saliklərə bələdçi lazımdır ki, bu da yalnız həmin yolu tanıyan pir olmalıdır. Həmin pir həm təhlükələrə düşə bilər, həm də ilahi inayət vasitəsilə xilas ola bilər. Buna görə də, təhlükələrlə dolu olan yolu keçməkdə pirin olması vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. زرین کوب عبد الحسین، با کاروان حله، تهران، 1374، 472 ص.
2. سجادی سید ضیا الدین، مقدمه ای بر مبانی عرفان و تصوف، تهران، 1386، 337 ص.
3. صفا ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران (جلد دوم)، تهران، 1363، 1128 ص.
4. فروزانفر بدیع الزمان، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین عطار نیشابوری، تهران، 1374، 562 ص.
5. نیشابوری فرید الدین عطار، منطق الطیر، به اهتمام دکتر احمد رنجبر، انتشارات اساطیر، 1359، 665 ص

A.Əlizadə

Эпическая поэма «Шейх Санан» в произведении «Мантигут-тейр» Фаридаддина Аттара

Резюме

Самой большой повестью произведения «Мантигут-тейр» Фаридаддина Аттара является эпическая поэма Шейха Санана. Краткое изложение эпоса таково: знакомство Шейха Санана с читателями, странный сон Шейха Санана, отправление Шейха Санана и его учеников в город Рум, слава красоты христианской дочери, влюбленность Шейха Санана в христианку, описание ночи, как ученики давалинаставления Шейху Санану, отправление Шейха Санана на улицу, где проживала его возлюбленная, признание Шейха Санана своей возлюбленной в любви, приглашение Шейха Санана к атеизму

христианкой, Шейх Санан в дейри-муган, Шейх Санан на пути к богохульству, как Шейх Санан стал пасти свиней под влиянием христианки, как Шейх Санан посоветовал своим ученикам вернуться обратно, как ученик Шейха в Каабе узнал про историю любви, слова ученика про дружбу, как ученики вновь отправились в Рум, как ученик увидел пророка Мустафу во сне, каяние Шейха Санана, сон христианки, отправление христианки вслед за Шейхом Сананом, вдохновение Шейха Санана состоянием возлбленной, принятие Ислама христианкой под влиянием Шейха, смерть христианки после приянтия Ислама, описание пути любви. Эпос «Шейх Санан» был написан с целью прославления любви и показа высоты священного места.

A.Alizade

Epic poem "Sheikh Sanan" in the work "Mantigut-teir" by Faridaddin Attar

Summary

The greatest story of the work of Mantigut-teir by Faridaddin Attar is the epic poem of Sheikh Sanan. The summary of the epic is as follows: the acquaintance of Sheikh Sanan with readers, the strange dream of Sheikh Sanan, the departure of Sheikh Sanan and his disciples to the city of Rum, the glory of the beauty of the Christian daughter, the love of Sheikh Sanan for a Christian girl, the description of the night, how the disciples gave advice to Shaykh Sanan, The street where his beloved lived, the love confession of Sheikh Sanan to his beloved, how Christian girl invited Sheikh Sanan to atheism, Sheikh Sanan in the deiri-mugan, Sheikh Sanan on the way towards blasphemy, how Sheikh Sanan began to shepherd the pigs, Sheikh Sanan's advise to his disciples to return back, how the disciple of the Sheikh in the Ka'ba learned about the love story, the words of the disciple about friendship, how the disciples went to Rum again, how the disciple dreamt of the prophet Mustafa, the regret of Shaykh Sanan, the Christian girl's dream, how the Christian girl followed Sheikh Sanan, the inspiration of Shaykh Sanan by the situation of his beloved, the acceptance of Islam by a Christian girl under the influence of the Sheikh, the death of the Christian girl after the acceptance of Islam, the description of the path of love. Epos "Sheikh Sanan" was written for the purpose of glorifying love and showing the height of the sacred place.

Rəyçi: **Mehdi Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XANIMZƏR KƏRİMOVA
AMEA akad Z.M.BÜNYADOV adına
ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU
x.asadova@hotmail.com

«ƏDƏB» JANRINDA İDEYA-ESTETİK QAYNAQLARININ ROLU

Açar sözlər: ədəb, əxlaq, abidə, vəhy, mömin, antologiya, orijinal, kompozisiya, xarakter, poeziya, süjet.
Ключевые слова: адаб, мораль, памятник, вдохновение, благочестие, антология, орижинал, композиция, характер, поэзия, сюжет.
Key words: propriety, morality, monument, inspiration, pious, anthology, original, composition, character, poetry, sujet.

"Ədəb janrı" ərəb ədəbiyyatında bir janr kimi öz əksini tapmışdır. Orta yüzillikdə yaranan ərəb ədəbi-nəzəri qaynaqlarının tədqiqata cəlb edilməsi, araşdırılması ədəb janrının dərindən öyrənilməsinə şərait yaradır. Davranış tərzi mənasındakı söz kökündən yaranmış "ədəb" janrı orta əsr ərəbi üçün özündə bütöv bir təsəvvürlər kompleksini birləşdirir: bu həm praktik dünyəvi kübar əxlaqı, həm cəmiyyətdə davranışı, yüksək cəmiyyətin nümayəndələrindəki fitri və qazanılmış hərəkətləri, həm də "intelligent" peşələrin adamları – hakim, müəllim, məmur üçün lazım olan bilik və səriştələr toplusunu nəzərdə tutur.

Bir sözlə, "ədəb" anlayışı özündə üç – əxlaq, sosial və intellektual aspektləri birləşdirirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən həmin anlayış ruha qidaverici nəsihətlərdən, həmçinin həmin nəsihətlərə illüstrasiya olan hekayə və şeir fraqmentlərindən, kübar söhbətləri bəzəyən lətifə və zarafatlardan, bəlağətli deyimlərdən, tarixə və təbiət elmlərinə dair xəbərlərdən ibarət ədəbiyyata da şamil edilə bilər. Belə kitabların materialını yaxşı mənimsəmiş adamı "ədib" –tərbiyəli, təhsilli, söhbət aparmağı bacaran hesab etmək olar. Ədəb antologiyaları cəmiyyətin ali təbəqələri – hökmdarlar, əmirlər, əyanlar, sərkərdələr, zadəganlar və əlbəttə ki, özünü əqli (zehni) əməklə dolandıran "qələm əhli" üçün nəzərdə tutulurdu.

Orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatında çox geniş yayılmış "ədəb" janrı Xilafət dövrünün ideya-estetik qaynaqları ilə öz inkişafına başlamışdır. Bu janrın tədqiqi hər bir oxucu üçün orta əsrdə yaşayan insanların (xüsusən ərəblərin) həyat tərzi, davranış qaydaları və ədəb etiketinin öyrənilməsi deməkdir. "Ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqları aşağıdakılar hesab edilir:

1. Qurani-Kərim;
2. İslam Peyğəmbəri Məhəmmədin (s.a.s.) hədisləri;

3. İmam Əlinin " Nəhcül-bəlağə" hekayətləri;
4. "Min bir gecə" nağılları;
5. "Saflıq qardaşları" traktatlar.

1. İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün geniş şərait yaratmışdır. "Qurani-Kərim"in meydana gəlməsi isə bu ədəbiyyatın, xüsusən onun nəsr qolunun yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu müqəddəs kitabın səc-qafiyəli nəsr şəklində yaranması da ona bənzər nəsr üslubunun yayılmasına öz təsirini göstərirdi. Allahın sevimli bəndəsi Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi müqəddəs "Qurani-Kərim"ə olan inam da "ədəb" janrında yaranan nəsr nümunələrində öz əksini tapırdı. Bu baxımdan hədislərin təsiri daha güclü idi. Çünki bunlar tez əzbərlənən və insanlar arasında surətlə yayılan rəvayətlər əsasında qurulmuşdur. Eyni zamanda, peyğəmbərin həyatı, deyimləri və davranışı ilə bağlı hekayətlər də hədislərin əsas məzmununu təşkil edir. "Ədəb" janrında yaranan hekayətlər bunlara bənzədilmişdir.

Akademik Vasim Məmmədəliyev Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəşrinə yazdığı "Ön söz"də göstərir ki, Qurani-Kərim bir milyard yarım insanın etiqad etdiyi islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların ən sonuncusudur. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər ulu Tanrının öz möcüzəsi kimi yüz milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına, qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Quranın ilahi gözəlliyini təsdiq etməyə təkcə bu kifayətdir ki, ərəb dilini bilməyənlər belə onu dinləməkdən doymur, ən müqəddəs kəlam kimi cani-dildən ona qulaq asırlar. Hər gün yeyilən çörək insanın ürəyini vurmadığı kimi, gündə bir neçə dəfə eşidilən Qurani-Kərim də insanı yormur, əksinə ona mənəvi möhkəmlik, səbat və təsəlli bəxş edir, qarşısında əbədiyyətə doğru yeni, əsrarəngiz bir aləm açır (5, v).

"Qurani-Kərim" 23 ilə yaxın bir zaman ərzində Həzrəti Peyğəmbərə göndərilmiş, "Vəhy Katibləri" tərəfindən ayət-ayət qələmə alınmışdır. 114 Surə və 6236 ayədən ibarətdir. İlk surəsi "əl-Fatihə", son surəsi də "ən-Nas" adlanır. Ən uzun surəsi "əl-Bəqərə" surəsidir ki, 286 ayətdən ibarətdir. Ən qısa surəsi də "əl-Kovsər" surəsidir: cəmi 3 ayədir (5, IX).

"Qurani-Kərim"i bir səmavi kitab deyil, Məhəmmədin (s.a.s) sözü, yəni qul sözü kimi qiymətləndirənlər də olmuşdur. Allah-Təala Onun qul sözü olmadığını bildirmiş və "Qul sözüdür" deyənlər üçün Rəbbimiz meydan oxumuşdur: "Əgər qulumuz Məhəmmədin (s.a.s) üzərinə parça-parça (surə: surə, ayət-ayət) endirdiyimiz Quranın Allah tərəfindən gəldiyinə şübhə edirsinizsə, haydı ona bənzər siz də meydana bir surə gətirin. Allahdan başqa şahidlərinizi də yardıma çağırın, iddianızı doğruldun, görək necə doğrulda bilirsiniz. Fəqət bunu edə bilməzsiniz. Heç bir zaman da

bacarmazsınız. Od vuran insanlar və daşlar olan o atəşdən qorxub çəkinin. O atəş kafirlər üçün hazırlanmışdır" (5, 23-24).

Qurani-Kərim ilahidən gələn kəlam olduğundan hər şeydən öncə dil möcüzəsi kimi nəzərə çarpır. Ayrı-ayrı qissələr, hekayətlər bir yana, bəlağət və ecaz baxımından sözlərin düzümu, eyni sözun, ifadənin yerinə görə muxtəlif mənalar daşıması, səslərin alliterasiyasının aşıladığı ovqatlar, oxunuş ahəngindən doğan ehyamlar, mənaca bir-birinin oxşarı olan ayələrin başqa-başqa surələrdə təkrarlanması ilə bağlı psixoloji təsirlər, təlqinləri gücləndirən qafiyələr, dinləyənlərə düşünüb-daşınmaq imkanı yaratmaqdan ötrü yeri gəldikcə qulağı rahat buraxan qafiyəsiz məqamlar - butün bunlar 1400 ildir dəyişməz qalan Kitabın ilk baxışda, ilk oxunuşda, ilk dinləyişdə, ilk qavrayışda muşahidəyə gələn məziyyətlərindəndir.

"Yer üzündə bitən bütün ağaclar qələmlərə dönsələr, dəniz də mürəkkəbə – yeddi dəniz də üstəlik mürəkkəb olsa belə yazılmaqla bitən deyil Allahın kəlamları". "Allahın kəlamları" burada əlbət ki, Quranın öz içinə aldığı əbədi və əzəli vəhylərin çeşidli təfsirlərinə işarədir (4, 40).

Mənəviyyat məsələlərinə dair örnəklər ilahi təlqinlərin özülündə dayanır. "Doğru yolun bütün məsafələrini qət etməyə borclu, axirət yolçusu insana bəzən onu düşündürüb daşındırmaq, beynini, necə deyərlər, məşq elətdirmək uçun ümumilikdə, bəzən də konkret şəkildə nələri yerinə yetirməli olduğu bildirilir. Müqəddəs imanın mənəviyyat sınaqlarından uğurlu, yaxud uğursuz keçidini isə Allah-təala yaratdığının öz ixtiyarına buraxır, onu öz ağlı ilə davranmağa, iş görməyə çağırır. İnsana etibar islamda olduğu qədər özgə heç bir dində yoxdur. Ayələrdə təkrarlanan "bir ağıl işlətsəniz", "bəlkə düşünüb-daşınasınız", "düşünməzmisiniz", "yenədəmi düşünmək bilməyirsiniz" ifadələri düşüncə donuqluğundan azadfikirliliyə, ictihada, aktiv və müxalif təfəkkürə səsləyir.

Quran mətninin özünə gəlincə, buradakı reallıq ovqatını gücləndirən amil ondan ibarətdir ki, Allahın dərkinə aparan yollar məhz bütün kainatın, gerçək varlıqların, olmuşların, olanların nəliyini və kimliyini çözən mətləblərlə bağlı qavrayışlardan keçir. Quran məcburi və bəsit imanın əleyhinədir, imana gələnlərə tövsiyəsi budur ki, yollarda, çaylarda, dənizlərdə, dağlarda, səmada, ulduzlarda, günəşdə, ayda, gecədə, gündüzdə və insanın özündə o böyük yaradanın əlamətlərini arasınlar, ansınlar və bunları araya-araya, ana-ana Allahın dərgahına doğru qoşsunlar. Qurana görə təbiət hadisələri də, daşlar da, yer də, göy də, quşlar da hər şeyi öz elmi ilə tutmuş xaliqın varlığından xəbər verir. Çunki təbiətin özü də O-na ibadətdədir: "Məgər görməzmi oldun, göylərdə və yerdə olan kimsələr, göydə qanad gərən quşlar necə öyürlər Allahı. Hər biri də Allahı necə anacağını, necə öyəcəyini yaxşı bilir. Onların nə etdiklərini bilir Allah" (4, 41).

Qurani-Kərim bütün insanlığı deyib göndərildiyindən savadından asılı olmayaraq hamıya Kitabdan pay düşür. Surələrdə sadə ilə mürəkkəb, xüsusi ilə ümumi, tarixi ilə əbədi olan hər şey imana çağırış üçün səfərbər edilmişdir (7, 60).

Quran bütün peyğəmbərlərin mənsub olduqları bir dini kamilləşdirdiyi üçün o eyni zamanda özündən əvvəlki Tövratı, Zəburu, İncili və s. adları bizə məlum olmayan kitabları da təsdiq edir.

2. Həzrəti Məhəmmədin (s.a.s) həyatı, başqa peyğəmbərlərin həyatından fərqlənən və müstəsna əhəmiyyət daşıyan bir həyat olmuşdur. Bu həyat oxunduqca, onunla yaxından tanış olduqca, insanın gözündə böyüyür, yüksəldikcə yüksəlir. Bu həyat məhəbbət, şəfqət, fəzilət və səmimiyyətlə yaşanmış bir həyatdır.

Bu həyatı yaşayan insan bəşəriyyətə Allahın ən mükəmməl dini olan islamiyyəti təbliğ etmiş, Allah qullarına nemət və ehsanını onunla tamamlamışdır. O, insanları tək olan Allahın ətrafında birliyə dəvət etmiş, bir-birini sevən, məhəbbət və şəfqətlərini bir-birindən əsirgəməyən fəzilət sahibi bir ümmət-bir islam cəmiyyəti yaratmışdır. Onun böyüklüyü insanları gözəl üsullarla, doğru yollar vasitəsilə yaxşılığa dəvət etməsi idi. Xırda hisslər, maddi məsələlər üçün vuruşan insanların nicat yolu Onun göstərdiyi yoldur. Onun izi ilə gedənlərin nəsibi nurdur. Bəşər axtardığı əmin-amanlığı, feyz və fevzi Onda tapır. O, bəşərin son mürşidi və xilaskarıdır. Onun həyatında səhv axtarmaq, günəşdə ləkə axtarmağa bənzəyir. Onun həyatı Qurani-Kərimdən əks olunar. Onun əxlaqı Quran əxlaqıdır. Bu cəhət Onun sədaqətli həyat yoldaşı, fəzilətli Ümmül-Möminin - Həzrəti Ayişənin də şəhadəti ilə bir daha təsdiq olunmuşdur (2, 5).

Qurani-Kərimdən lazımınca faydalanmaq və Onun ecazkar təsirindən həzz almaq üçün bu əvəzsiz kitabın izahını özündə ehtiva edən bir çox elmləri də bilmək lazımdır. Bu elmlərə hədis, təfsir, ravilərin həyatını öyrənməklə məşğul olan sahələr və s. göstərmək olar. Qurani-Kərimə düzgün baxış bu elmlərlə tanışlıq olduqdan sonra mövcud olduğu üçün onların öyrənilməsi aktual bir problemdir. Çünki bu sahələrin verdiyi biliklər olmasa Peyğəmbərimizin sünnətinin təhrif olunması asanlaşır. Qurana da sünnətsiz (hədislərsiz) yanaşmaq insanı zəlalətə aparıb çıxarır. Məsələn, Uca Allah Qurani-Kərimdə insanlara namaz qılmağı əmr etsə də islamın bu rüknünü nə cür həyata keçirməyin izahını Peyğəmbərə həvalə edib. Və ya zəkat verilməsi kimi digər bir əzəmətli əmrin şərtləri də Quranda izah edilmir. Çünki bu izahlar Peyğəmbərin hədisləri vasitəsilə insanlara çatdırılıb.

Söz sənətinin rəvayət janrına aid olan çox dinamik, tez əzbərlənən, insanlar arasında sürətlə yayılan hədisə islam ensiklopediyasında belə tərif verilir: “Hədis kəlməsi, əslində ümumi olaraq dini və ya qeyri-dini mahiyyətdə təbliğ və rəvayət mənasında olub, sonradan başqa mənada mənada -

peyğəmbərin və səhabilərinin iş və sözləri ilə bağlı xəbər mənasında işlənmişdir. Müsəlmanların dini nağıllarının hamısına birlikdə bu ikinci mənada olaraq hədis və bununla bağlı elmə də - elmül-hədis deyilir" (11, 2 39).

Hz.Məhəmmədin (s.a.s) həyat tərzi, söz və işi ilə əlaqədar rəvayət, məlumat və xəbərlər hədislərin əsas rüknünü, əsas məğzini təşkil edir. Hədisləri mövzu dairəsinə, toxunduğu problemlərin əhatəliliyinə görə heç bir humanitar sahə ilə, heç bir ədəbi janr ilə, heç bir tarixi əsərlə müqayisə etmək olmaz. Hədislər insan fərdinin ən adi əxlaq normalarından, həyat və məişət problemlərindən tutmuş, dini ehkamlara qədər, yüksək dövləti siyasətə qədər çoxcəhətli, rəngarəng və zəngin məsələləri özündə ehtiva edir. Elə bu əvəzsiz mahiyyət və əhəmiyyətinə görə idi ki, islam aləmində hədislərin toplanması, şərhi xüsusi elm sahəsinə çevrilmişdir.

Hədislər öz yığcamlığı, mövzu konkretliyi ilə daha çox tövsiyə, nəsihət, dəvət və yönəltmə xarakteri ilə atalar sözlərinə çox yaxındır. Onların əzbərlənib sürətlə yayılmasının əsas səbəbi də forma və məzmunundakı məhz bu keyfiyyət idi (6, 42).

Ancaq sonrakı dövrlərdə hədis kitablarının hamısında hədislər mövzularına görə sıralanmışlar ki, belə əsərlərə "müsənnəf" (təsnif edilmiş) deyilir. Müsənnəflərin özləri də iki qismə bölünür: camelər və sünənlər. Bütün dini mövzularla bağlı hədisləri özündə birləşdirən əsərlər came, təharətdən vəsiyyətə qədər bütün fiqhi mövzulara aid hədisləri ehtiva edən məcmuələr isə sünən adlanırdı.

Sonralar çoxlu sayda hədis məcmuələri tərtib olunsa da, onların əksəriyyəti başlıca olaraq "Altı kitab"dan istifadə yolu ilə yazılmış kitablar idi. Həcm etibarilə müxtəlif olan bu kitablar içərisində "Hədisi-Ərbəin" (qırx hədisi ehtiva edən məcmuələr) adı ilə tanınan toplular da xüsusi yer alır. "Hədisi-ərbəin" məcmuələri şəkil, məzmun və mövzu baxımından müxtəlifdir. Şəkil baxımından "Hədisi-Ərbəin" topluları üç hissəyə ayrılır: nəsr, nəzm və nəsr-nəzm növbələşməsi ilə yazılanlar. Məzmunun şəkli (ümumi görünüşü) baxımından da "Hədisi-ərbəin" məcmuələri üç yerə bölünür: 1) yalnız hədis mətnləri; 2) qısa izahlar və ya tərcümə və izahlarla hədis mətnləri; 3) ayət və hədislər və ya nəsihət və hekayətlərlə qüvvətləndirilənlər (7, 10-11).

3. İmam Əli ibn Əbi Talibin hikmətli kəlamlarından ibarət olan "Nəhcül-bəlağə" kitabı da "ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biridir. "Nəhcül-bəlağə" Əli ibn Əbi Talibin söylədiyi xütbə, yazdığı məktub və hikmətli kəlamlarıdır. "Nəhcül-bəlağə" əsəri Allahı vəsf edən bir xütbədən başlayır və insanları Allahın varlığına inanmaq, ona başlanğıc, ədəbi, dəyişməz və ilahi qüvvə kimi baxmaq və onun qanunlarına riayət etməyə çağırır. İmam Əli bu əsərdə Allahın Rəsulunu və "Qurani-Kərimi" vəsf etmiş, insanlara həyatda hər çətinliyi səbrlə qarşılayan Məhəmməd

Peyğəmbər kimi yaşamağı tövsiyə edir. "Nəhcül-bəlağə" hekayətləri sadə və ümumi dildə yazılmış bir əsərdir. Kitabdakı dastanlar siyasi-iqtisadi, əxlaqi-ictimai və dini sahələri özündə əhatə etmişdir. "Nəhcül-bəlağə"də başqa mövzularla birgə ədəb mövzusuna da geniş yer verilməsi "ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından olmasına gətirib çıxarır.

Ərəb-islam ədəbiyyatı tarixində nadir şəxsiyyətlərdən biri olan gözəl xətib, filosof, şair Əli ibn Əbi Talibin (ə) hikmətli kəlamlarından ibarət olan "Nəhcül-Bəlağə" kitabı da "ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biridir. "Nəhcül-Bəlağə" Əli ibn Əbi Talibin (ə) söylədiyi xütbə, yazdığı məktub və hikmətli kəlamlarıdır. Böyük alim Seyid Rəzi Məhəmməd ibn Əhməd (h.q 359-406) hicri qəməri tarixi ilə 400-cü ildə İmam Əlinin (ə) xütbə, kəlam və məktublarını toplayıb adını "Nəhcül-Bəlağə" adlandırmışdır. "Nəhcül-Bəlağə"-nin lüğət mənası "bəlağətin yolu" və ya " aydın, gözəl danışmağın yolu" deməkdir (10,6). "Nəhcül-Bəlağə" əsəri Allahı vəsf edən bir xütbədən başlayır və insanları Allahın varlığına inanmaq, ona başlanğıc, ədəbi dəyişməz və ilahi qüvvə kimi baxmaq və onun qanunlarına riayət etməyə çağırır. İmam Əli (ə) bu əsərdə Allahın rəsulunu (s) və ali kitab "Quranı" vəsf etmiş, insanlara həyatda hər çətinliyi səbirlə qarşılayan Məhəmməd Peyğəmbər (s) kimi yaşamağı tövsiyə edir. Əli ibn Əbi Talibin (ə) xütbələri özünün gözəl bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək, insan və təbiət gözəlliklərini bədii ifadələrlə, məcazlarla təsvir edir. "Nəhcül-Bəlağə"-nin məzmunu və mətni üç hissədən ibarətdir:

I hissə 241-242 xütbədən ibarət olub, İmam Əlinin (ə) müxtəlif hadisələr və şəraitlə bağlı etdiyi söhbətlərdir.

II hissə 78-79 məktubdan ibarət olub, İmam Əlinin (ə) müxtəlif şəxslərə yazmış və onları düzgün yola, gözəl işlərə yönəldən məktublarıdır.

III hissə isə 480-489 hikmətamiz sözdən ibarət olub, İmam Əlinin (ə) müxtəlif yerlərdə söylədiyi əxlaqi, elmi, tarixi, psixoloji və digər hədislər yığımıdır.

"Nəhcül-Bəlağə" hekayətləri sadə və ümumi dildə yazılmış bir əsərdir. Burada müxtəlif dastanların əksəriyyəti İmam Əlinin (ə) xilafəti dövründə baş verib. Kitabdakı dastanlar siyasi-iqtisadi, əxlaqi-ictimai və dini sahələri özündə əhatə etmişdir (10,7).

"Nəhcül-Bəlağə"-də başqa mövzularla birgə ədəb mövzusuna da geniş yer verilmişdir. Ədəb mövzusunda İmam Əlinin (ə) bu kəlamlarını qeyd etmək olar:

"Xalqın əxlaqı ilə uyğunlaşmaq kindən və şərdən qorunmaq üçün vasitədir" (10, 275). "Təqva əxlaqın rəisidir" (10,27).

4. Məlum olduğu kimi, "Min bir gecə" yazılı abidəsi orta yüzilliklərdə çox məşhur olan nağıllar məcmuəsidir. Bu abidənin "ədəb" janrında yaranan əsərlərin əsas ideya-estetik qaynaqlarından hesab olunması təbii haldır. Ət-

Tənuxinin tədqiq etdiyimiz əsərində də "Min bir gecə" abidəsinə daxil olan nağılların kompozisiya baxımından təsiri açıq-aydın hiss olunur.

"Ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biri olan "Min bir gecə", "Əlf leylə və leylə" – orta əsrlər ədəbi abidəsi, nağıllar məcmuəsidir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, "Min bir gecə" nağıllarının əsasını IX əsrdə orta fars (pəhləvi) dilindən ərəb dilinə tərcümə edilən "Hezar əfsanə" ("Min əfsanə") təşkil edir. Pəhləvi mətni dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Əsərdəki hekayələr orta əsr iran, ərəb və hind xalqlarının həyatını əks etdirdiyi üçün hər üç xalqın müştərək abidəsi sayılır. "Min bir gecə"-nin ərəb dilində son tərtibi əsrin əvvəllərində Misirdə başa çatmışdır. Sonralar katiblər və abidəni başqa dillərə çevirən mütərcimlər dövrlərinin ictimai, əxlaqi görüşlərinə və şəxsi zövqlərinə uyğun olaraq onda dəyişikliklər aparmış, bəzi yerlərini ixtisara salmış, əlavələr etmişlər. Əsəri fars dilinə ilk dəfə 1844-cü ildə Təbrizli Əbdüllətif çevirmişdir. "Min bir gecə"nin süjet xəttinin əsasını ərəb hökmdarı Şəhriyarla onun vəzirinin ağıllı və fərasətli qızı Şəhrizad haqqında nağıl təşkil edir. Ölümə məhkum olunmuş Şəhrizad gecələr sübhədək Şəhriyara maraqlı və sehirli nağıllar söyləyir; o, nağılı qəsdən ən maraqlı yerində yarımçıq kəsir. Beləliklə, 1001 gecə keçir və nəhayət Şəhriyar Şəhrizadı öldürmək hökmündən əl çəkir. "Min bir gecə" geniş şöhrət qazanmış, bir çox dillərə (ingilis, alman, fransız, rus, Azərbaycan və s.) tərcümə olunmuş, Asiya və Avropa xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına təsir göstərmişdir. Abidənin bir hissəsini (446 gecə) Ə.Müznib Azərbaycan dilinə çevirmiş və hələ 1910-cu ildə "Əlf leylə" ("Min gecə") adı ilə nəşr etdirmişdi. Akad. Ziya Bünyadovun redaktorluğu ilə "Min bir gecə" rus dilindən ana dilimizə tam şəkildə tərcümə olunaraq səkiz cilddə nəşr edilmişdir (1).

Bu mövzuda aparılan tədqiqatda göstərilir ki, "Təqribən min illik zaman məsafəsində üç mərhələdə keçdiyi təkamül mərhələsi nəticəsində "Min bir gecə"nin tərkibində üç lay – Hind-İran, Bağdad və Misir layları yaranmışdır. Bu laylar abidədə xalis şəkildə mövcud olmasa da, onların fərqləndirilməsi aparıcı tematik ünsürlər, tarixi və coğrafi reallıqlar, süjet və kompozisiya elementləri əsasında mümkün olmuşdur. Çünki hər bir laydakı nağıllar sonrakı təsir və əlavələrə uyğun özündə yarandığı mühitin ictimai şəraitinin, mədəni ənənələrinin, həyat və təfəkkür tərzinin möhrünü daşıyır (1, 5).

Ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin formalaşması və tərəqqisində, sonrakı dövrdə "müsəlman intibahı" adını almış ictimai-mədəni çiçəklənmə mərhələsinin meydana gəlməsində mühüm amillərdən biri olan tərcüməçilik fəaliyyətində İran ədəbi-fəlsəfi fikri nümunələrinin ərəbcəyə çevrilməsi xüsusi yer tuturdu, yəni "Min bir gecə"nin pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcüməsi və təkmilləşdirilərək yeni keyfiyyətlər qazanması nadir bir hadisə deyildi.

Bu ecazkar əsər yalnız dinin deyil, hüququn, şəriətin və bütünlükdə müsəlman xalqlarının ideologiyasının qiymətli mənbəyidir. Orta əsrlərdə fəlsəfi, ictimai-siyasi, etik, estetik və s. görüşlərin çoxunu Qurani-Kərimdən təcrid etmək qeyri-mümkündür; əksər ideoloji cərəyan və təlimlər bu və ya digər dərəcədə onunla bağlıdır .

5. "Ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından olan "Saflıq qardaşları" orta əsrlərdə din ilə bidət arasında gedən açıq mübarizələr zamanı yaranmışdı. Bu mübarizələr çox vaxt ağır faciələr törətdiyi səbəbdən yaranmış "Saflıq qardaşları" cəmiyyəti gizli fəaliyyətə başlamışdı. Onun mərkəzi orqanı Bəsrədə (İraq) yerləşsə də, üzvlərinə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da rast gəlinirdi.

Xilafətə qarşı çıxan şiəliyin, xüsusən batinilik mövqeyində duran ismaililiyin və mütəzililiyin "Saflıq qardaşları"nın yaradıcılığına dərin təsiri açıq-aşkardır. "Saflıq qardaşları" eyni zamanda, müxalifətçi sxolastlar kimi özlərini "ədalət əhli və həmd övladları" adlandırırdılar. Traktatların başlanğıcında həmçinin deyilir ki, bunlar "elmin sahələrinə, hikmətlərin qəribəliklərinə, mənaların həqiqətlərinə dair səmimi sufilərin kəlamı barəsindədir .

"Saflıq qardaşları" cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edirdi. Özləri xəbər verirlər: "Bizim comərd, fəzilətli adamlardan ölkələrə səpələnmiş qardaşlarımız, dostlarımız var. Onlardan bir tayfa padşahların, əmirlərin, vəzirlərin, katiblərin, bir tayfa şəriflərin, dehqanların, tacirlərin və qaimlərin, bir tayfa alimlərin, ədiblərin, fəqihlərin və din xadimlərinin, bir tayfa isə sənətkarların, təsərrüfatçıların və sair adamların övladlarıdır" .

"Saflıq qardaşları"nın yaradıcı üzvlərindən, elm və sənət adamlarından beş nəfərin adı məlumdur: Zeyd ibn Rifaə, Əbu Süleyman Məhəmməd ibn Məşər Bisti (Müqəddəsi), Əbülhəsən Əli Harun oğlu Zəncani, Əbuəhməd Məhrəcani, Əvfvi, Əbu Həyyan. Onların çoxlu dostları, həmkarları, xidmətçiləri varmış. Əbu-Həyyan Əli Mühəmməd Tauhidinin verdiyi məlumatda deyilir: "Bu dəstə on-on düzəlmişdi, bir-birinə sədaqətlə səmimi münasibətdə idi, qüdsiyyət, paklıq, nəsihət əsasında toplanmışdı".

"Saflıq qardaşları" geniş xalq kütlələri içərisində təbii-elmi biliklər yayır, dini fəlsəfələşdirməyə çalışırdılar. "Saflıq qardaşları" əsərləri dörd cilddə toplanmışdır: 1) riyazi elmlər, 2) təbiət elmləri, 3) əqli-nəfsani elmlər (metafizika) və 4) ilahi-qanuni və dini şəri elmlər. Bu cildlərdəki traktatların düzümü müəyyən dərəcədə "Saflıq qardaşları"nın təliminin sistemini əks etdirir. Onların fikrincə, "fəlsəfi elmlər dörd növdür: birinci – riyaziyyat, ikinci – məntiq, üçüncü – təbiət, dördüncü – metafizika" (3, 50).

"Saflıq qardaşları"nın traktatları əzəli ənənələri təqlid etmək, xarakterin tərbiyə edilməsi, güclü iradi keyfiyyətlər aşılanması mərhələlərindən ardıcıl keçməklə mənəvi və intellektual kamilliyin son mərhələsinə çatan saf əxlaqlı və bacarıqlı gənclər üçün nəzərdə tutulurdu. Bu mərhələdə

qazanılan ali ezoterik bilik səmavi dinlər arasında fərqlərin fövqündə dayanır, insanın ruhu "dünyanın ruhu" ilə qovuşur. Bu vəziyyətə çatmaq üçün fani dünyadan üz döndərmək və əməlisaleh həyat tərzi keçirmək tələb olunur (6, 60).

Yazılı ədəbiyyat erası başlananda nəsr əsərlərinin rolu da yüksəldi. Buna orta əsrlər müsəlman dünyagörüşünün ümumi sisteminə daxil olmuş və ellin rasionalizminin təsirilə təşəkkül tapmış ədəb estetikasının prinsipləri kömək edirdi.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Bayramova L.M. "Min bir gecə" ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. Bakı: MBM, 2009, 200 s.
2. Əli Himmət Bərki, Osman Kəsikoğlu. Xatəmül – Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və Həyatı. Latın əsaslı Azərbaycan əlifbasına çevirən Recep Kaya. Ankara. Türk Tarix Kurumu Basımeli. 1996, 437 s.
3. Ərəb fəlsəfəsi "Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti". Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 520 s.
4. Qasımoğlu Nəriman. Azərbaycan türkcəsindən açıqlama. Bakı: Azərbaycan, 1993, 368s
5. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı-Kiyev, 2005, 652 s
6. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 360 s.
7. Məmmədhəsən Q. Həzrəti Məhəmmədin hədislərində ümumbəşəri dəyərlər. Bakı, "Çıraq", 2006, 236 s.
8. Min bir gecə (ruscadan tərcümə), 1-8 c., Bakı: Azərnəşr, 1973-80, 1400 s.
9. Müqbil ibn Hadi əl-Vadü. Ayələrin nazil olma səbəblərindən "Səhih Müsnəd". Tərcümə – Əlixan Musayev. Bakı: Elm, 2003, 440 s.
10. Rəzi Seyid. İmam Əli İbn Əbi Talib (ə) Nəhcül- Bəlağə. Bakı: 2010, 279 s.
11. İslam Ansiklopedisi. V cilt. İstanbul, Maarif matbaası, 1993, 847 s.

Каримова Ханумзар

Роль идейно-эстетических источников в жанре “Адаб”

Резюме

Статья посвящается жанру “Адаб”, возникшему в средние века. В средние века жанр “Адаб” широко распространены в арабской литературе.

Этот жанр начала своего развития идейно-эстетическая источники с периода Халифата. “Коран”, хадисы Пророка Мухаммеда, истории “Nачхул-балага”, сказки “Тысяча и одна ночь”, трактаты “Братья Чистоты” считается главные идейно-эстетические источники жанра “Адаб”.

Роль идейно-эстетических источников в жанре “Адаб”

Освещаются в этой статье главные идейно-эстетические источники жанра “Адаб”, которые появились в результате развития и совершенствования арабской литературы.

Karimova Khanimzar

The role of idea-aesthetic sources in “Adab” jenre

Summary

It is talked about “Adab” jenre arising in the Middle Age in this work. “Adab” jenre spread widely in arabic literature in the middle ages.

This genre began development with the idea-aesthetic sources of Caliphate period. “Quran”, the hadiths of the Prophet Muhammad, stories “Nachxul-balaqa” treatises “brothers Purity” tales of the “Thousand and one nights” counted basic idea-aesthetic sources of “Adab” jenre.

The role of idea-aesthetic sources in “Adab” jenre

It is lightened in this article the idea-aesthetic sources of “Adab” jenre occuring in the result of development and evolution of the Arab literature.

Rəyçi: Səbinə Səlimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNEL SƏLİMOVA
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu
gunel@mail.ru

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANIYADA ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: Şərqşünaslıq, şərqşünas, Qərb, Şərq, elm, Avropa, universitet, memuar, ərəb, dil
Ключевые слова: орянтализм, орянталист, Запад, Восток, наук, Европа, университетах, мемуар, араб, язык .
Key Words: Orientalism, Orientalist, East, West, science, Europe, universities, travel books, Arab, language.

XVIII əsrdə Qərbin siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən üstünlüyə sahib olduğu, müstəmləkəçilik fəaliyyətinə güc verərək dünyanın geri qalanına hakimiyyət qurmağa çalışdığı əsirdir. Oryantalizmin elmi tədqiqat sahəsi halına gəldiyi dövr XIX əsrdir. Bu əsrdə İngiltərənin də oryantalist fəaliyyətləri ön plana çıxır və Oryantalizmə orijinal qaynaqlardan faydalanaraq yazılan əsərlər qazandırır.

Bu dövrə dair önəmli əsərlər verən İngilis oryantalistlərin başında E.U. Leyn, U.Rayt, Ser U. Muir və D. S. Marqolius gəlməkdədir. (3.IV).

Orta əsrlərdə, cənnətin əfsanəvi Şərqin içində yer aldığı sanılırdı. XIX əsrdə Şərqə olan maraq, romantizmlə birlikdə bir məcburiyyətə çevrilmişdi.

Birinci dünya müharibəsindən, xüsusilə də, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra artıq, İslam oyanmaqda, Qərbin müstəmləkə hökmranlığına ən ciddi təhdid olaraq görünməkdədir. (5.122). Oryantalizm «Şərq dünyası elmi», qədim deyilişlə «Şərq elmi» deməkdir. İngilis dilində «orientalism» olaraq istifadə olunan bu termin Fransız və Alman dilləri başda olmaqla bir çox Qərb dillərində bir-birinə yaxın tələffüzlərlə eyni formada istifadə edilməkdədir. İngilis dilində mühüm bir istinad mənbəyi olan The New Oxford Dictionary-də oryantalist sözü; «Şərq dillərini və ədəbiyyatlarını yaxşı bilən bir şəxs» kimi izah edilməkdədir.

Orta əsrlərdə Müsəlmanlar, bu gün Xristiyan aləminə yaxın olan Siciliya və İspaniyada böyük bir mədəniyyətin əsasını qoymuşdular. Həm İspaniya, həm də Siciliyada bu mədəniyyətin abidələri bu gün də bütün əzəməti ilə ayaqda durmaqdadır. Eyni ilə Kordova və Toledo kimi şəhərlərdə ən yaxşı tədris qurumlarını inşa edən İslam mədəniyyəti, o dövrün şərtlərinə görə riyaziyyat, kimya, fizika, astronomiya və tibb sahəsində Avropa

universitetləri ilə müqayisədə çox yüksək səviyyəyə sahib idi. Bu səbəblə bəzi ingilis səyyahları və tələbələri elm öyrənmək üçün bu bölgələrə səyahət etməkdə, Qərb dünyası İslam-Ərəb universitetlerinin metodlarından istifadə etməkdə idi. İstifadəsi çox çətin olan Roma rəqəmlərinin Ərəb rəqəmləri ilə dəyişdirilməsi bunun bir örnəyidir. Xüsusilə riyaziyyat, fizika və kimya sahəsində Ərəblərin kəşflərinin çoxu eyni ilə İngilis dilinə keçmişdir. Məsələn İngilis dilində ki cəbr (algebra) və kimya (chemistry) terminlərinin Ərəb mənşəli olması, İslam mədəniyyəti ilə İngilis mədəniyyəti arasındakı yaxın əlaqəni göstəricisidir. (4. 19-20).

Bu münasibətlərin qurulmasında ən mühüm vasitə İngilislərin dəniz sərhədləri ilə uzun müddət Müsəlmanlarla qonşu olması olmuşdur. Əndəlüsdəki yüksək İslam mədəniyyəti, qonşu ölkələrin diqqətini cəlb etmiş, İslamı və təbii elmləri öyrənmək üçün İspaniyaya gedən İngilis tədqiqatçılar, İngilis oryantalizminin başlanğıcı sayıla biləcək ilk addımları atmışlar. Bunlar arasında ilk sayıla biləcək elm adamı Batlı Adelarddır. XII əsrin əvvəllərində İspaniya və Suriyada uzun səyahətlərdə olan Adelard, Ərəb dilini öyrənmiş və Ərəb mədəniyyətini incələmiş, bununla yanaşı bir çox Ərəbcə əsəri Latın dilinə tərcümə edərək, Xristiyan aləminə təqdim etmişdir. (4. 20)

Adelarddan sonra Çesterli Robert, İspaniyaya gedərək riyaziyyat öyrənmiş və tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Daha bir şəxs Morlili Daniel İngilis universitetlərindən razı qalmayaraq "kainatın daha güclü filosoflarını" tapmaq niyyəti ilə Əndəlüsdə səyahət etmişdir. Danielin İngiltərəyə gətirdiyi bir çox Ərəbcə əl yazması tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. Demək ki, o gün üçün Ərəb mədəniyyəti İngiltərə ilə müqayisədə daha irəlidə idi. Bunun təbii nəticəsi olaraq dövrün Qərbli tədqiqatçıları elm sahəsində faydalandıqları mədəniyyətə qarşı daha təvazökar olmuş və bu mədəniyyətin böyüklüyü qarşısında öz heyranlıqlarını gizlədə bilməmişlərdir.

Professional mənada İngilis oryantalist araşdırmalarının başlanğıcının XVII əsr olaraq qəbul olunması məqsədə uyğundur. Çünki bu tarixdən etibarən oryantalizm tədqiqatları daimi və fasiləsiz bir şəkildə davam etdirilmişdir. 1632 ci ildə Ser Tomas Adams tərəfindən Kembricdə, bu tarixdən dörd il sonra isə Baş Yepiskop Laud tərəfindən Oksfordda Ərəb dili kafedraları yaradılmışdır. Beləliklə Ərəb dili bir elm və din dili olaraq İngilis təhsil sistemində öz yerini almışdır. Laud onun kitabxanasının formalaşmasına da şəxsən kömək etmişdir. Laudun bu uzaqgörənlyi sayəsində Oksford qısa müddətdə bir Ərəb və İslam elmləri mərkəzinə çevrilmişdir. Nəticə etibarı ilə Oxford, İslam araşdırmaları sahəsində bugün də irəli bir dərəcəyə sahibdirsə bunun səbəbi Laudun uzaq görənliyidir. (4.22).

Erkən dövr İngilis oryantalizmi XV- XVI əsrləri əhatə edir. Bu dövr daha çox səyyahlar və din adamlarından ibarət tədqiqatçıların ön plana çıxdığı bir

dövrdür. Bu dövrün oryantalistləri İslam ilə bağlı heç bir təhsil almadan bu işə girişmiş və təbii olaraq bir sıra səhvlərə yol vermişlər.

İngiltərədə oryantalist fəaliyyətlərə olan marağın artmasında səyyah və tacirlər mühüm rol oynamışdır. Onların bəzən şişirdilmiş, bəzən də həqiqətə yaxın təsvirləri, Şərqin sirli dünyasını araşdırmaq istəyənlərə yol göstərmişdir. Avropa millətləri ilə müqayisə də İngilis səyyahlarının sayca çox olmasında iki səbəb var idi. Birinci səbəb İngilislərin dənizçi bir millət olub, gəmilərlə dünyanın ən uzaq ölkələrinə rahatlıqla gedə bilmələri olmuşdur. Digər səbəb isə siyasi səbəbdir; Belə ki, 1570-ci ildə İngilis kraliçası Elizabet, Papa tərəfindən aforoz edilmiş və bu aforoz (Dini bir topluluğa mənsubiyyətdən məhrum etmə ya da çıxarılma mənasında işlənən dini bir qınaq şəkli) sayəsində İngilislər, Papalığın Müsəlmanlarla ticari və siyasi münasibətlərə qadağa qoyan qaydalardan azad olmuşdur. Bu tarixdən etibarən, İngilislər başda Osmanlı dövləti olmaqla İslam aləminin uzandığı bütün ərazilərlə səyahət və ticarət etməyə başlamışdır.

İngilislərin İslam dünyası haqqında digər millətlərlə müqayisədə daha çox bilik və təcrübə qazanması elə bu aforoz səbəbiladir. Halbuki o dövrdə bir çox Avropa dövləti Papalığın tövsiyyələri üzrə bu cür siyasi münasibətlərdən məhrum olunmuşdu. XVI əsrdən etibarən ticari münasibətlərin inkişaf etməsi ilə bir çox səyyah və missioner İslam aləmini dolaşmış və səyahətnamələr yazmışlar. Bu səyahətnamələr, Müsəlmanların dini yaşayışı haqqında bəzən həqiqətə yaxın məlumatlar vermişdir. Bu səbəblə müsəlmanlar "dəyərləri, fikirləri, adət-ənənələri bir çaşqınlıq olaraq başa düşülməkdən qurtulmuşdur." Bu dövrdə İngilis oryantalistlərinin yanaşmalarında artıq əvvəl ki dövrlərlə müqayisədə nisbi bir yumuşalma görülməkdə idi. Çoxlu sayda səyyahın İslam aləmini dolaşması səbəbiylə məlumat mənbələri çoxalmış beləcə də Xristiyan din adamlarından asılılıq azalmışdır. Bu dövrdə yazılan səyahətnamələrin sayı xeyli çoxdur. Beləki, sadəcə XVII əsrdə Şərq haqqında yayımlanan səyahətnamələrin sayı 200-ü keçmişdir. (5.21).

XVII əsr İslam araşdırmaları sahəsində İngiltərədə ciddi addımların atıldığı bir dövrdür. ***Bedvell, Castel, Pokok*** kimi oryantalistlərin demək olar ki hamısı ciddi araşdırmalar apara bilmək üçün Ərəb dilinin vacibliyi və əhəmiyyəti haqqında məqalələr yazmışlardır.

XIX əsrdə Avropanın Şərq haqqındakı düşüncəsini müəyyənləşdirən hadisə imperializm idi. Avropanın siyasi, iqtisadi, hərbi gücü getdikcə daha əzici bir mahiyyət alarkən, Şərq daima bir çöküş içərisində idi. Bunun ən bariz nümunələrindən birisi 1857 ci ildə İngilislərin siyasi olaraq Hindistanı istila etmələridir. Beləcə Hindistan rəsmən İngilis kraliyyətinin tabeliyinə keçdi. Bu ölkəni nüfuzu altına ala bilmək üçün oryantalistlərin əldı etdikləri biliklərdən faydalandılar. İngiltərənin ən böyük məqsədi istila etdiyi Hindistan və digər

yerlərdəki Müsəlmanlar üzərindəki İngilis hakimiyyətini tam olaraq həyata keçirmək idi. Con Makkenzi-nin ifadəsi ilə, XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində oryantalism kəliməsi İngiltərənin Hindistandakı idarəçiliyi çərçivəsində yeni bir məna qazandı. İngiltərə hökuməti, öz nümayəndələrinin Hindistanda qarşılaşdıqları problemləri anlamaqda idi. Bu münasibətə görə Müsəlmanların dilləri və qanunlarının göz ardı edilməsi ya da yerinə yenilərinin yaradılması ehtiyacı hiss edilmirdi bu qaydalardan faydalanaraq haqqları qorunaraq ənənəvi sosial şərait yaradılmağa davam edildi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin başında İngiltərə tərəfindən Hindistan üzərində davam etdirilən oryantalist siyasət, Qərbin Şərq haqqındakı biliyinin artmasına olduqca kömək etdi.

Bütün dünyanı bürüyən İslam qarşısında, Qərbli oryantalistlər, İslamı, Peyğəmbərini və Quran-i Kərimi tanıma ehtiyacı hissetdilər və Oryantalizm adı

altında görə biləcəyimiz əsərlər yazmışlar. Dünya tarixi üzərində köklü təsirlər həyata keçirən İngilis oryantalistlər, Hz.Muhammədin həyatından yola çıxaraq Müsəlmanların həyatına yön verən ən önəmli vasitə, Qurani Kərimi anlama və araşdırma yoluna getmişdilər. İngilis oryantalistlərin Şərq elminə faydası şübhəsizdir. İngiltərə, dünya coğrafiyasının və siyasətinin dəyişib forma almasında mədəni, siyasi və din mirası ilə önəmli bir rol oynayır. İngilislərin və Fransızların əsərləri ilə oryantalizm elmi bir qurum oldu. (3.VI)

İngilis Universitetlərində isə bu sahədə durğunluq var idi. William Wright (1830-1889) 1879 cu ildə Cambridge Universitetindəki Ərəb dili fakultəsində Ərəb dili professoru olaraq təyin olunduqdan sonra, bu fakultədə bir canlanma başlamışdı. Grammar of the Arabic Language, (Ərəb Dilinin Qrammatikası) kitabını nəşr etdirən Wright-ın kitabı, həm İngiltərədə və həm də Qitə Avropasında Ərəb dili ilə bağlı ən yaxşı kitab olaraq qiymətləndirilmişdi. Ayrıca Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages,(Sami Dillərinin Müqayisəli Qrammatikasına dair Mühazirələr) adlı əsəri, Avropa universitetlərində o vaxta qədər olmayan bir üslub formalaşdırmışdı. Onu U.Robertson Smis (1846-1894), R.A.Nikolson (1868-1945) və E. Q. Braun (1862-1926)kimi bir sıra tədqiqatçı izləmişdi. (5.115).

Oxfordda isə, Ərəb dili kafedrası ilk sahibi Pokokdan sonra sönük qalmışdı. Bu bölməyə, 1889 cu ildə D. S. Marqolius, mükəmməl bir təhsil almasada, öz səyləri nəticəsində bir Ərəbşünas və İslamiyyət mütəxəssisi olaraq yetişmişdi. O, Ərəbcə, Latınca, Sanskritcə, Türkcə bilirdi.Oryantalist olaraq bir çox mövzularda yazmışdı. Mohammed and the Rise of İslam (Məhəmməd və İslamın Yüksəlişi) (1905), The Early Development of Mohammedanism (Məhəmmədçiliyin Erkən İnkişafı)(1913) kimi Avropada İslam mütəxəssisi olaraq tanınmasını təmin edən əsərləri, öz sahələrinin əsas

əsərləri olaraq qəbul olunmuşdu. Oxford, ancaq H. A. R. Qibb (1895-1971) ilə bu ana dalğaya qatıla bilmişdi. School of Oriental and African Studies-in qurulması və bir sıra rəsmi qurumun yönləndirmələri ilə, İslamiyyət araşdırmaları İngiltərədə, XX əsrin ortalarından etibarən qurumsal bir baza qazanabilmişdi.

E.U. Leyn (1801-1876), İngilis universitetlərində çatışmayan bir cəhəti, İslam dünyasında səyahət və iqamət nöqsanını aradan qaldırdı. Uzun illər Qahirədə qaldı. Ona aid Arabic-English Lexicon (Ərəb-İngilis Leksikonu), klassik dillər haqqında yazılmış ən mühüm lüğət olma xüsusiyyətini hələ də qorumaqdadır. Min Bir Gecə (The Arabian Nights) Nağıllarını İngilis dilinə tərcümə edən Leyn Manners and Customs of the Modern Egyptians (Müasir Ərəblərin Adət və Ənənələri) (1836) adlı əsəri, hələ canlı olan və zaman keçdikcə də dəyişən bir müsəlman şəhər cəmiyyəti və mədəniyyəti haqqında oxuyucusuna bir fikir verə bilməkdədir. (5. 115-116)

Təbii ki, XIX əsrdə İslam aləmi ilə qurulan diplomatik münasibətlərin faydasını da nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bu əsrdə açılan səfirliklər və konsulluqlar sayəsində İngilislər İslam aləminin önəmli mərkəzlərinə rahatca gedə bilmişlər. Diplomatlarda oryantalist fəaliyyətlərinə müxtəlif formalarda dəstək vermişdir. Bunların arasından çıxmış ən böyük oryantalist XIX əsrdə yaşamış olan Amerikalı diplomat C. P. Braundur.1868 ci ildə qələmə aldığı The Darvishes or Oriental Spiritualism (Dərvişlər və ya Şərq Mənəviyyatı) adlı kitab diplomatlara aid əsərlər arasında ən gözəl nümumədir.(4. 51.)

XIX əsrin digər bir mühüm xüsusiyyəti həm İngiltərədə, həm də Avropada oryantalist cəmiyyətlərin ard-arda qurulduğu və oryantalist jurnalların yayımlanmağa başlandığı bir dövr olmasıdır. Başqa sözlə desək fərdi olaraq aparılan araşdırmalar artıq təşkilati forma almışdı. 1821ci ildə Parisdə Societe Asiatique (Asiya Cəmiyyəti) qurulmuş, ilk rəhbərliyi Sasinin etdiyi bu cəmiyyət 1822-ci ildən etbarən Journal Asaitique (Asiya Jurnalı) adlı jurnal yayımlamağa başlamışdır. 1823-cü ildə Londonda Royal Asiatic Society (Kral Asiya Cəmiyyəti) qurulmuş və 1834-cü ildə Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and İreland-ı (Böyük Britaniya və İrlandiyanın Kral Asiya Cəmiyyəti Jurnalı) buraxmağa başlamışlar. Quruluşundan etibarən kral və kraliçalar bu cəmiyyətin yanında olmuşlardır. Bu da kraliyyət ailəsinin də Şərqə olan marağını göstərir. (4. 79). Şərq ilə bağlı cəmiyyət qurma anlayışına ABŞ-da nisbətən erkən dövrlərdə başlamışdır. 1842-ci ildə American Oriental Society (Amerikan Şərqşünaslıq Cəmiyyəti) qurulmuş və bu cəmiyyət də bir jurnal nəşer etməyə başlamışdır. (5. 29, 4. 79). Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, İngilislərin nəşr etdirməyə başladıqları bu jurnallar günümüzdə də nəşr olunmağa davam edir və təsəvvüf sahəsində çox mühüm məlumtlar verir.

Ədəbiyyat

1. Edward.W.Said. Orientalism. Vintage Books New York. 1979.
2. Edward.W.Said. Orientalism. Şarkiyatçılık. Batının Şark Anlayışları. Tərcümə edən Berna Yıldırım. Metis 1999.
3. Esma Atay. İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kuran Çalışmaları W.Muir ve D.S. Margoliouth Örneği Yüksek Lisanas Tezi Ankara-2006
4. Süleyman Derin. İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf . Küre Yayınları 1.Basım 2006
5. Yücel Bulut. Oryantalizmin Kısa Tarihi. Küre Yayınları 6.Basım 2016
6. en.wikipedia.org/wiki/Oriental_studies

G. Salimova

The Development of Orientalism in Great Britain in XIX-XX centuries

Summary

The article is about the development of the Orientalism as a branch of science in Great Britain in XIX century. Orientalist investigations developed in Great Britain and a lot of works based on the original sources appeared in English orientalism in this century. According to the condition of that period Islam culture which established very important and the best educational institutions in the East was in a higher level in the field of mathematics, physics, chemistry, astronomy and medicine than Universities in Europe. That's why various English travelers and students came to this region to learn science and West tried to use the methods of Islam-Arab Universities. Especially in the field of mathematics, chemistry and physics a lot of Arab discoveries passed to English language. The similarity of different terms in Arab and English languages shows the close relationship between Arab and English culture. We have stressed that in the development of orientalism in Great Britain travelers and merchants had played great role after XVI century and with the improvement of trade a lot of travelers and merchants visited to East and wrote their travel books.

Summing up we should notice that the article is dedicated to the interest of the West to the East, orientalists as Lane, Bedwell, Castell, Pococke, Gibb and their investigations and works on the East and the Orientalist societies establised in Great Britain and the opening of the Departments of Arabic Language in the Universities as Oxford and Cambridge and the teaching of Arabic language in these Universities.

Г. Салимова

Развития Востоковедства в Великобритании в XIX-XX веке.
Резюме

Статья посвещена развитию Востоковедства в Великобритании в XIX веке как наука. В это время в Англии деятельность орянталистов выходит на передний план и орянтализм исходя из оригинальных источников пишутся статьи зарабатываются данные отсюда статьи. В то же время на Востоке самым лучшим фактором преподования является постройка культуры в Исламе, а также условиями того времени в математике, химии, физике, астрономии и в области медицины в сравнении с Европейскими Университетами занимает очень высокое цивильное место. Многие английские ученые и студенты для изучения наук. Мир Запада для изучения методов Ислама путешествовали в Арабские Университеты.

В особенности многие открытия в области математике, химии, физике у Арабов были перейдены на Английский язык. Происхождение Арабов приближает культуру Ислама и культуру Англии и их близкое совподение. Интерес в Англии деятельности орянталистов связано в основном ролью торговцев. Исходя с XVI века в связи с прогрессом в торговле многие путешественники и миссионеры путешествовали в Мир Ислама и писали свои мемуары. А также в статье говорится об интересе Запада Востоком, и такие орянталисты как Лейн, Бедвелл, Кастел, Покок, Гибб в своих произведениях писали об открытиях связанные с Востоком. В то же время в статье рассматривается вопрос о создание общества орянталистов в Англии и об открытии факультета Арабского языка в таких Университетах как Оксфорд и Кембридж чтобы преподовать арабского языка в этих университетах.

Rəyçi: **Ruhəngiz Cümşüdlü**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI
NOSTRATİK DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TÜRKLƏRİN VƏTƏNİ MƏSƏLƏSİ 3
QIZILGÜL ABDULLAYEVA
XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ «QARDAŞ» SÖZÜ: ETMOLOGİYASI, FONOFORMA VƏ SEMANTİK TUTUM VARİANTLARI 10
YEGANƏ ABBASOVA
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN, ALINMA SÖZLƏRİN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR 16
RƏNA ŞAMİYEVA
CLAUSE AND SENTENCE STRUCTURE IN ENGLISH 21
NAHİDƏ HƏSƏNOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK NORMASI 26
ТАРАНА ХАЛИЛОВА
ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ У КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ, ПРИ ОБУЧЕНИИ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 33
MƏTANƏT ƏMRAHOVA
A.A.BAKIXANOVUN “GÜLÜSTANİ-İRƏM” ƏSƏRİNDƏ “LƏNBƏRAN” TOPONİMİNİN TARİXİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 38
SEVİNC MƏMMƏDOVA
СУЩЕСТВУЮЩИЕ ТРУДНОСТИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ 43
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMASI ÜSULLARI 48
İNTİZAR MİRZƏYEVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏLƏRİN ÜZVLƏNMƏSİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLİYİNİN YERİ VƏ İNFORMATİVLİYİ 53
FƏRİDƏ HÜSEYNOVA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİNİN “XARİCI DİLLƏR” KAFEDRASI”NIN TARİXİNDƏN (XX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ) 59
AYNUR QULİYEVA
YAZIÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏN ALINMIŞ FRAZEOLOGİZMLƏR64
NAİLƏ YUSİFOVA
TƏHSİL İSLAHATININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ DÖVLƏT PROQRAMININ MƏQSƏD VƏ NƏTİCƏLƏRİ 69

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
ENERGETİKA İXTİSASLARI ÜZRƏ TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATLARININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN ROLU 74
GÜLƏR SADIQOVA,
TÜRKAN CƏLİLOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FİLMLƏRDƏN İSTİFADƏ 79
FƏRİDƏ ASLANOVA
MƏTN STRUKTURUNDA YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR (FUNKSİONAL-KOMMUNİKATİV ASPEKT) 86
FATIMƏ İBRAHIMOVA
İNGİLİS DİLİ İNTONASİYASININ KOMPONENTLƏRİ 92
АЙНУР МАМЕДОВА
СТРУКТУРА ТЕРМИНА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 98
ГЮЛЕР ВЕЛИЕВА
РАЗНООБРАЗИЕ РЕМА-ТЕМАТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ И УСТНОЙ РЕЧИ РУССКОГО ЯЗЫКА 104
SAIDA VERDIYEVA
TEACHING TECHNICAL WRITING TO ENGINEERING STUDENTS..... 112
VÜSALƏ BƏNNAYEVA
ZEYNƏB ƏSGƏROVA
ALINMA SÖZLƏR VƏ ”SÖZALMA” PROSESİ 117
AYTAC HƏSƏNOVA
SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN POLYSEMY AND HOMONYMY..... 122
BATURA GULİYEVA
İNTENSİVLİK ƏLAMƏTİ VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏ IMKANLARI 129
SƏİDƏ QƏMƏRLİ
LANGUAGE SKILLS IN TEACHING ENGLISH 139
NIGAR ABDULLAYEVA
TYPES AND FUNCTIONS OF VERBS..... 144
SARELLA QAİBOVA
LEARNING TEACHING 151
GÜLCAN MÜSEYİBOVA
О ВИДАХ ТЕКСТОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ КУРСУ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА 156
SİMRUQ QASIMOVA
MORFOLOJİ YOLLA HƏRBİ TERMİNLƏRİN YARANMASI 161
MƏTANƏT İBRAHİMOVA
SİFƏTİN SUFFİKS VASİTƏSİLƏ YARANMASI ÜSULLARI..... 167

ÜLFAN MİRZƏZADƏ
THE SCIENTIFIC – THEORETICAL IDEAS ABOUT
GENDERED METAPHORS 172
SÜRƏYYA HACIYEVA
BƏZİ TABESİZLİK BAĞLAYICILARINDA SİNONİMLİK
(qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma bağlayıcıları) 177
LALƏ MƏSİMOVA
İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ
İSİM DÜZƏLDƏN
SUFFİKSLƏRİN ROLU 184
AYTƏN HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI
TERMİN YARADICILIĞINDA ABREVİASİYA PROSESİ..... 189
MƏLAHƏT SƏMƏDOVA
AZƏRBAYCAN VƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ
YUVALARININ SEMANTİK–FUNKSİONAL VƏ STRUKTUR
TƏKAMÜLÜNƏ DAİR..... 198
İRADƏ ŞÜKÜROVA,
ŞÜKUFƏ İSLAMOVA
HEYDƏR ƏLİYEVİN ANA DİLİMİZİN
İNKIŞAFINDA ROLU..... 208
RƏNA ZÜLFÜQAROVA
SÖZDÜZƏLTMƏ QRAMMATİKA VƏ LEKSİKİLOGİYANIN
BİR HİSSƏSİ KİMİ 213
RƏHİLƏ MƏMMADOVA
HOW MUST BE TODAY'S LANGUAGE TEACHER 218
AYNUR MAMMADOVA
LESSON PLANNING..... 224
YAQUT ƏLİYEVA
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQ
EDİLMƏSİ YOLLARI..... 231

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

PAŞA KƏRİMOV,
PAQUB KƏRİMOV
MİRZƏ BAXIŞ NADİM İRSİNƏ YENİ BAXIŞ
(Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında)..... 236
TOFİQ YUSİFOV
NAZİM HİKMƏTİN PUBLİSİSTİKASI..... 250
SƏBUHİ İBRAHİMOV
MƏTNLƏRDƏ NAXÇIVANIN GÖRKƏMLİ SƏNƏT ADAMLARININ
BƏDİİ YARADICILIQ NÜMUNƏLƏRİ..... 257

GÜLŞƏN AĞABƏY
XX ƏSRIN 30-40-CI İLLƏRİNDƏ SATİRİK
ŞEİRIN İNKIŞAF YOLLARI 267
AYNA BABAZADƏ
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN "NATƏVAN HAQQINDA HEKAYƏLƏR"
SİLSİLƏSİNDƏ XAN QIZI OBRAZI 275
PƏRVANƏ QULİYEVA
"ANA" DRAMINDA H.CAVİDİN QƏHRƏMANLIQ İDEALI 285
ƏFSANƏ İSMAYILLI
CON QARDNERIN YARADICILIĞINDA POSTMODERNİST
XÜSUSİYYƏTLƏR CON QARDNERIN
"GRENDEL" ƏSƏRİ ƏSASINDA 290
NƏRMİN BABAZADƏ
CULIAN BARNSIN "LIMONLU STOL" ("THE LEMON TABLE")
ROMANI İNTERMEDİAL ƏLAQƏLƏR KONTEKSTİNDƏ 297
SƏLTƏNƏT ƏLİYEVA
QAZİ BÜRHANƏDDİN QƏZƏLLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏKRİR
VƏ NÖVLƏRİ 304
BALAKİŞİ İSKƏNDƏROV
GÖYÇƏ AŞIQ POEZİYASINDA ARXAİK JANIRLARIN İNİKASI
(Andlar əsasında üçüncü məqalə) 316
SƏADƏT BƏŞİROVA
AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MUSA YAQUB YARADICILIĞI 327
AYGÜN ƏLİZADƏ
FƏRİDƏDDİN ƏTTARIN "MƏNTİQÜT-TEYR" ƏSƏRİNDƏ
"ŞEYX SƏNAN" DASTANI 332
XANIMZƏR KƏRİMOVA
«ƏDƏB» JANRINDA İDEYA-ESTETİK QAYNAQLARININ ROLU 339
GÜNEL SƏLİMOVA
XIX-XX ƏSRLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANIYADA ŞƏRQŞÜNASLIQ
ELMİNİN İNKİŞAFI 349

***«Elm və təhsil»* nəşriyyatının direktoru:**
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bagirova

Çapa imzalanmış **11.06.2017.**
Şərti çap vərəqi **51, 5.** Sifariş **№ 07.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab **"Elm və təhsil"** nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.